

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

DPUJSS

Sayı / Number: 64
NİSAN / APRIL 2020

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Kazım UYSAL
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Editör / Editor

Pof. Dr. Şahmurat ARIK
Doç. Dr. Arif KOLAY

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Şahmurat ARIK / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Arif KOLAY / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Nurettin GÜLAÇTI/ Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz BOZKURT / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ercan YAŞAR / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Dil Editörü / Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ

Dergi Sekreteryası / Secretariat of Journal

Arş. Gör. Pınar ÖZER BURHAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Ceyda BAYRAKDAR / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Dizgi / Typeset

Öğr. Gör. Betül AYHAN

Web Tasarım / Web Design

Alper YILMAZ

Yazışma Adresi / Correspondence Address:

Sosyal Bilimler Dergisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya-Türkiye
Tel: 0 274 443 43 43
sbd@dpu.edu.tr

E - ISSN 2587-005X

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Elmira ADİLBEKOVA - Akhmet Yassawi University	Bilhan KARTAL - Anadolu Üniversitesi
Ramazan AKTAŞ - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi	József KÁPOSZTA - Szent István University
Arzu AL - Marmara Üniversitesi	Jose' R. Pires MANSO - Universidade da Beira Interior
Ceenbek ALIMBAYEV - Kırgız-Türkisch Manas University	Elena MIHAJLOVA - Ss. Cyril and Methodius University
Akmatali ALIMBEKOV - Kırgız -Türkisch Manas University	Sedat MURAT - İstanbul Üniversitesi
H. Murat ARABACI - Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi	Musa MUSAI - International Vizyon University
Ali ARI - Kırklareli Üniversitesi	Gulnar NADIROVA - Al-Farabi Kazakh National University
Ricardas BARTKEVICIUS - Vilnius Pedagogical University	Dick NG'AMBI - University of Cape Town
Ann Marie BISESSAR - University of the West Indies	H. Nüvit OKTAY - Anadolu Üniversitesi
Nazım CAFERSOY - Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi	Ahmet ÖZEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
Hakan ÇETİNTAŞ - Balıkesir Üniversitesi	Hüseyin Sami ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi
Halim DEMİRYÜREK - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	H. Mustafa PAKSOY - Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi	Seval Kardeş SELİMOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Yusuf DOĞAN - Cumhuriyet Üniversitesi	Kalina SOTIROSKA - International Vizyon University
Özlem DURGUN - İstanbul Üniversitesi	Andela Jakšić STOJANOVIĆ - Mediterranean University
Vahdettin ENGİN - Marmara Üniversitesi	Muhammet ŞEN - Ege Üniversitesi
Metin Kamil ERCAN - Gazi Üniversitesi	Hakan TAŞ - Marmara Üniversitesi
Mehmet ERDEM - Fırat Üniversitesi	Kamil TÜĞEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
Ersen ERSOY - Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	Gülden ÜLGEN - İstanbul Üniversitesi
Assem Abdel FATTAH - Minia University	Okan YEŞİLOT - Marmara Üniversitesi
Zoran FILIPOVSKI - International Vizyon University	Gültekin YILDIZ - Milli Savunma Üniversitesi
Ömer Faruk GENÇKAYA - Marmara Üniversitesi	M. Levent YILMAZ - Polis Akademisi
Nagy HENRIETTA - Szent István University	Ozan YILMAZ - Sakarya Üniversitesi
Fadil HOCA - International Vizyon University	Mehmet YÜCE - Uludağ Üniversitesi
Selehattin KARABINAR - İstanbul Üniversitesi	Mustafa Serhan YÜCEL - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Hasan Basri KARADENİZ - Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	

Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanan, EBSCOhost, ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanında, SOBİAD ve ASOS İndekste taranan uluslararası hakemli bir dergidir. Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kendi kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün veya Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin görüşlerini ifade etmez. Makaleler sadece referans verilerek kullanılabilir.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

1. **Progress of Countries in Work Life Balance: A Comparative Perspective**
İş Yaşam Dengesinde Ülkelerin Gelişimi: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım
Özlem ARACI1-18
2. **E-Devlet Kullanıcılarının Bilgi ve Memnuniyet Düzeylerine Yönelik Bir Araştırma**
A Study on the Levels of E-Government Users' Knowledge and Satisfaction
Seda CAN, Erdal EKE 19-37
3. **Website Performances of Commercial Banks in Turkey**
Türkiye'deki Ticari Bankaların Web Sitesi Performansları
Mustafa ÖZDEMİR, Gülçin Bilgin TURNA 38-52
4. **Kamu Harcamaları, Kamu Gelirleri ve Kamu Borçlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: OECD Ülkeleri Üzerine Panel Veri Analizi**
The Effects of Public Expenditures, Public Revenues and Public Debts on Economic Growth: Panel Data Analysis on OECD Countries
Mehmet Emre ÜNSAL 53-64
5. **Koruma Sorumluluğu (R2p) Bağlamında Fransa'nın Mali Müdahalesi (2013) Örneği**
The Case of France's Mali Intervention (2013) in the Context of Responsibility to Protect (R2p)
Mücahid GÜRBÜZ 65-83
6. **Bankacılık Kredi Süreçlerinde Kullanılan Munzam Senetlerin Hukuki Boyutu Temelinde Muhasebeleştirilmesi ve Denetimi**
Accounting and Auditing Based on Legal Dimension of Collateral Bills Used in Banking Credit Processes
Yavuz TOPÇU, İsmail KABAN 84-101
7. **Türkiye'de Tasarruf Açığı ve Enerji Açığının Ekonomik Büyüme ile İlişkisi: Nedensellik Analizi**
The Relationship Between Saving Gap, Energy Gap and Economic Growth in Turkey: The Causality Analysis
Cem GÖKÇE, Merve EROL 102-122
8. **Yabancı Sermaye Yatırımlarını Etkileyen Kurumsal Faktörler: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği**
Institutions Factors Affecting Foreign Capital Investments: Evidence from Developed and Emerging Countries
Zekai ŞENOL, Elif ERER 123-142

- 9. İşveren Markasının Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma**
A Research on Determining the Effect of Employer Brand on Organizational Commitment
Umahan EFE, Ceren KARAVELİOĞLU, N. Derya ERGUN ÖZLER 143-161
- 10. Küreselleşmenin Ulusların Çevresel Performansı Üzerindeki Etkisi**
The Impact of Globalization on Environmental Performance of Nations
Sema YİĞİT 162-174
- 11. Çekim Modeli Uygulanmasında Karşılaşılan Temel Sorunlar ve Ampirik Çözüm Stratejilerine Yönelik Bir Literatür İncelemesi**
A Literature Review on the Main Problems and Empirical Solution Strategies in the Application of the Gravity Model
Anna KIZILTAN, Hasan ŞAHİN 175-190
- 12. Teknoloji Yönetiminde MOORA ve ARAS Çok Ölçütlü Karar Verme Teknikleri ile Patent Değerleme**
Patent Evaluation With MOORA and ARAS Multi Criteria Decision Making Techniques in Technology Management
Nurcan DENİZ 191-207
- 13. Bölgesel Düzeyde Kamu Harcamalarının İşsizlik Düzeyi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği**
The Impact of Regional Public Expenditures on Unemployment: The Case of Turkey
Ersin Nail SAĞDIÇ, Fazlı YILDIZ 208-226
- 14. Türk Modernleşmesini Kavramsal Olarak Çözümlemeye Yönelik Bir Tartışma**
An Argument for a Conceptual Analysis of Turkish Modernization
Orçun GİRGİN 227-246
- 15. Osmanlı Doğmak Suriyeli Olmak; İmparatorluğun Sonunda Sınır Geçişkenliği**
Born Ottoman Became Syrian; Border Transitivity at the end of the Empire
Ü. Gülsüm POLAT 247-264
- 16. Kütahya'da Geçmişten Günümüze Doğum Âdetleri: Bir Gelenek Olarak Doğu Yatağı**
Birth Customs from Past to the Present in Kütahya: Birth Bed as a Tradition
Münire BAYSAN 265-283

PROGRESS OF COUNTRIES IN WORK LIFE BALANCE: A COMPARATIVE PERSPECTIVE

Özlem ARACI¹

Abstract

To manage and balance demands and responsibilities of work and non-work sphere of the life is getting more difficult. There are many factors that make difficult to balance work and life. Academic literature contributes to reveal individual, organizational, societal factors that affect work life balance. Not only benefits of work life balance on individuals and organizations, but also its benefits on well-being, life satisfaction and happiness of the society revealed that it requires to prepare policies and regulations at the country level. Each country formulates different work life balance supportive policies by taking into consideration national context such as cultural, structural and economic factors. It is expected that effect of government efforts on work life balance varies across countries. This study aims to compare countries in terms of work life balance. Countries are compared based on the potentially related indicators with work life balance such as “labor force participation of women”, “public social expenditures on families”, “enrolment rates in pre-primary education or primary school”. To reach this aim, secondary data provided by the OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) reports and databases is used.

Keywords: work life balance, countries, comparison

JEL Codes: J00, J17

İŞ YAŞAM DENGESİNDE ÜLKELERİN GELİŞİMİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR YAKLAŞIM

Öz

Yaşamın iş ve iş dışı alanlarındaki talepleri ve sorumlulukları yönetmek ve bu iki alan arasında denge kurmak gittikçe zorlaşmaktadır. Bu dengeyi kurmayı zorlaştıran birçok faktör vardır. Akademik literatür iş yaşam dengesi üzerinde etkili olan bu bireysel, organizasyonel, toplumsal faktörlerin belirlenmesine katkı sağlamaktadır. İş yaşam dengesinin sadece bireyler ve organizasyonlar üzerindeki faydası değil, toplumun refahı, yaşam tatmini ve mutluluk seviyesi ile de ilişkisinin olması konunun ülke düzeyinde hazırlanan politikalar ve düzenlemeler ile ele alınması gerektiği gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Her ülke kendi ulusal dinamiklerini oluşturan kültürel, yapısal, ekonomik faktörleri dikkate alarak iş yaşam dengesini destekleyici farklı politikalar geliştirmektedir. Hükümetlerin farklılık gösteren bu çabalarının iş yaşam dengesi üzerindeki etkisinin de farklı olması beklenmektedir. Bu çalışma iş yaşam dengesi açısından ülkeleri karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Ülkeler, potansiyel olarak iş yaşam dengesi ile ilişkili olabilecek “kadınların iş gücüne katılımı”, “aileler için yapılan kamu sosyal harcamaları”, “okul öncesi eğitime ya da ilkökul eğitimine kayıt oranları” göstergeleri açısından karşılaştırılmıştır. Bu amaç ile OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) tarafından sunulan raporlar ve veri tabanları üzerinden elde edilen ikincil veri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: iş yaşam dengesi, ülkeler, karşılaştırma

JEL Kodları: J00, J17

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yönetim Bilimleri, ORCID 0000-0003-1205-4383
ozlem.araci@istanbul.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 02.09.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Introduction

Increasing awareness of the fact that work and non-work sphere of the life should be managed. Enhanced attention of academic, political, professional and popular literature broadened the frame of the work life balance (Lewis, Richenda, & Rapoport, 2007). Accumulated knowledge about reasons and consequences of the imbalance between work and life, measurement ways of work life balance advanced our understanding (Bruning & Plantenga, 1999; Caproni, 2004; Fagan, 2001). Policies, laws, programs are formulated at the organizational and governmental level that help to manage both of them.

Vocational, family and child raising responsibilities transform the life of people from “life” to “bustle” to meet these responsibilities. Non-work sphere of the life is mostly dominated by the family. Accordingly, work life balance and work family conflict are studied as nested in the academic literature. Even the policies such as maternity leave, parental leave are so specific policies for individuals with families, they help people to balance work and life. To achieve work life balance makes possible to do activities that makes us happy, have more time with family and friends, have healthier and less stressful life (Hobson, 2011).

To response clearly what makes difficult to balance work and the rest of the life individual, organizational and societal level factors should be examined together (Guest, 2002). Relationship between these factors can be interpreted as interrelated. For instance, labor force participation of women concluded with dual income career families. This situation questioned cultural norms about gender roles. On the other hand, economic concerns of organizations, difficulties to sustain competitive advantage in the globalized world and advances in technology abolished borders between home and work. Workers are expected to be accessible all the time irrespective of weekends or leisure time. Definition of ideal worker has changed. Brandth & Kvande (2001) stated that ideal workers are who give priority to paid work in many workplaces.

Interrelated relations among these factors make the work-family conflict not only problem of families or organizations but also societies (Davis & Kalleberg, 2006). Impacts of all attempts to reduce conflict can be seen at societal level. According to “Organization for Economic Cooperation and Development [OECD] (2007) report, there is a significant relationship between policies formulated for work life balance and welfare of the countries. Norwegian, Denmark, Iceland, Switzerland are among the top countries that happiness of the citizens is the highest. It is not coincidence that these countries are also among the top countries that support work life balance.

Impact area of the work life imbalance heightened necessity to form laws and policies at the governmental level. Countries attempt to solve this problem with laws and policies that meet necessities by taking into consideration country context such as developmental level of the country, rate of male and female in the labor force, family structures, societal norms. Importance of national context for work life balance is signified (Ollier-Malaterre, Valcour, Den Dulk, & Kossek, 2013). Diversified country contexts differentiate countries in terms of policies and laws that aim to help individuals to balance their work and life (Allen et al., 2014).

When the literature is revised, there are studies that investigate antecedents (e.g., Fisher, 2001; Tausig & Fenwick, 2001; Frone, Russell, & Cooper, 1992; Greenhaus & Beutell, 1985) and consequences (e.g., Allen, Herst, Bruck, & Sutton, 2000; Hill, Miller, Weiner, & Colihan, 1998; Kossek & Ozeki, 1998; Kossek & Ozeki, 1999; Greenhaus & Parasuraman, 1986) of the work family conflict or work life balance. We can read meta-analytic review of work and non-work balance (e.g., Allen et al., 2012; Byron, 2005) and measurement techniques to reveal what extent there is imbalance between work and family life (e.g., Carlson, Kacmar, & Williams, 2000; Netemeyer, Boles, & McMurrin, 1996). In the Turkish literature, studies that examine the

antecedents and consequences of work life balance or work family conflict are relatively more dominant. For instance, Karabay (2015) examined the effect of job stress and work family conflict on intention to leave and turnover intention in the health industry. Arslan (2012) stated negative relationship between work family conflict and job satisfaction of women employees. Çelik & Turunç (2011) confirmed the significant effect of work family conflict on psychological distress. Turgut (2011) investigated to what extent work family conflict affects work engagement. Turunç & Erkuş (2010) explained negative effect of work family conflict on job satisfaction and organizational commitment in the banking industry. Özdevecioğlu & Aktaş (2007) emphasized that work life conflict causes negative effects on life satisfaction.

This study aims to compare countries in terms of work life balance. The comparison is strengthened with relevant indicators such as labor force participation of women, enrolment rates in pre-primary education or primary school for children aged 3-5, public social expenditures on families to integrate country context to interpret work life balance of OECD countries. Countries may evaluate their situation and understand necessities, factors that inhibit to exercise better policies, lack of the system as a whole without ignoring the country specific factors.

1. Theoretical Background

Individuals spend their time in work and non-work sphere of the life. Today's conditions trigger conflict between these two spheres of the life. Imbalance between work and life influences individuals, families, organizations, societies. That makes the work life balance “complex and multi-layered phenomena” (Ollier-Malaterre et al., 2013: 444). To reduce this complexity and enhance the knowledge about reasons, conclusions, what can be done to improve at all layers were examined theoretically.

1.1. Work Life Balance

There are definitions for work life balance that are shaped according to different theoretical perspectives. Work life balance is defined by (Byrne, 2005: 54) as “juggling five aspects of our lives at any one point in time: work, family, friends, health and spirit (or self). A 'balanced' living then occurs when activities and aspirations in one domain do not have negative effects on activities in the other ones.” *Balance* is defined as harmony or equilibrium between work and life (Clarke, Koch, & Hill, 2004). There are studies that narrow down the scope of the work life balance to balance between work and family and use the term “work family conflict”.

Greenhaus & Beutell (1985: 77) defined the work–family conflict as “a form of interrole conflict in which the role pressures from the work and family domains are mutually incompatible in some respect”. This conflict occurs under three conditions (Greenhaus & Beutell, 1985: 76); “(a) *time devoted to the requirements of one role makes it difficult to fulfill requirements of another*; (b) *strain from participation in one role makes it difficult to fulfill requirements of another*; and (c) *specific behaviors required by one role make it difficult to fulfill the requirements of another*”. Accumulated knowledge related to work family conflict revealed that not only “work interfered with family” direction, but also “family interfered with work” direction should be taken into consideration to fully understand inter-role conflict between work and family (Carlson, Kacmar, & Williams, 2000; Frone, Russell, & Cooper, 1992).

Generally, work-life balance or conflict between work and family life is perceived salient to women in the labor force (Lewis, Richenda, & Rapoport, 2007). Social norms are effective in shaping the perceptions. There are widespread social norms that assign child care role to women and breadwinner role to men. Women participation to labor force with their care responsibilities make them primary victim of work-life imbalance. Being active at home and labor market create a dual burden for working mothers (Dominique et al., 2007; Lewis, Richenda, & Rapoport, 2007). Hakim (2003) explained women focused work life imbalance with their orientations into three

broad categories; family oriented; work oriented and work and family oriented women. This theoretical perspective was criticized because of assuming women's orientations stable. Conducted studies concluded with changes in the women's orientations (e.g., Man, 2007; Proctor & Padfield, 1999). For instance; Fagan (2001: 242) stated that motherhood changes work orientations of women and mother prefers to spend less time in work. While personal choices play role to experience imbalance between work and life, Caproni (2004) and Fagan & Rubery (1996) emphasized the effect of cultural differences on work and family orientations of women.

Relatedness of work life balance with women is discussed and tested whether the greater the percentage of women in the labor force of organizations, the more tendency organizations have to provide work family practices (Goodstein, 1994; Ingram & Simons , 1995; Milliken, Martins, & Morgan, 1998; Bardoel , Tharenou, & Moss, 1998). It is not possible to generalize the finding the higher percentage of women; the more organizational level work-life practices are provided. Bardoel et al., (1998) suggested to explore further. The positive correlation expectation between proportion of female and provision of work life balance practices is explained by Milliken, Martins, & Morgan, (1998) according to resource dependence theory. Resource dependence theory indicates that demands and expectations of the resource providers should be met to receive their support (Pfeffer & Salancik, 1978). In that case, increase in the rate of women in the labor force will enhance organizational responsiveness to their needs. Hobson & Fahlen (2009) framed the issue more critically and stated that there is no agreement on best policy that solve men's care deficit, women's discrimination and lack of labor market participation as a result of assumption that women responsible for doing the care-work. Emslie & Hunt (2009) supported availability of different ways of doing work-life balance based on semi structured interviews with men and women. They concluded that paid work is more dominant in the life of men while women complain about balancing their role at home and at work. Even, men complain not to participate in their children's activities, they balance this regret with the importance of financial gain (Emslie & Hunt, 2009).

Discussions about work life balance become intense pertain to women. Therefore, preliminary governmental sanctions and organizational policies related to work life balance are formulated to reduce dual burden of women at home and work. Another discussion that shapes work life balance policies is dichotomy on framing it as a business or social issue (Ollier-Malaterre, 2009).

If work life balance is framed as a business issue, organizations are expected to take the initiative for provision of work life practices for their employees. Family supportive practices at the organizational level generally become salient when human resource officers thought that output of these practices is higher organizational performance (Milliken, Martins, & Morgan, 1998). Bardoel & De Cieri (2014) stated that work life balance practices are indispensable part of the business because of the empirical researches that demonstrate the effect of work life practices on performance and employees. Supportive activities for work life balance contribute to competitive advantage and social responsibility in addition to facilitate work life balance (Bardoel & De Cieri, 2014). On the other hand, framing it as a business issue question to what extent government regulate this area.

One of the reasons to assess the work life balance as a business issue is explained by the dominance of individualism in the society as a result of neoliberalism (Todd & Binns , 2013). Employers, co-workers, society are not expected to care about to what extent their colleagues balance their work and life and have time for leisure, child care or elder care (Todd & Binns , 2013). Another reason of implementation of work life balance policies as business case is organizational concerns to attract and motivate high skilled employees to retain (Todd & Binns , 2013; Hogart, Hasluck, Pierre, Winterbotham, & Vivian, 2001).

Framing it as a social issue questions is it the organization's responsibility to act in this area and reduces work-life initiatives at the organizational level (Ollier-Malaterre, 2009). Work-life balance policies are generally perceived as threats to achieve operational goals of the organization (Todd & Binns, 2013). Hogart et al., (2001: 227) examined the attitudes of employers to work life balance and concluded that even employers accepted their responsibility to help employees to balance their work and life (59%), employers stated that their primary responsibility is achieving organizational goals (85%). Economic utility orientation of organizations directs them to comply with the minimum requirements of governmental regulations. Likewise, organizational level family friendly practices do not appear to solve work-life imbalance (Guest, 2002; Perry-Smith & Blum, 2000) without governmental regulations. Similarly, effectiveness of laws and policies formulated by the government can be inadequate to solve conflict between work and the rest of the life without organizational level initiatives.

Coherence should be created between governmental and organizational level practices by taking into consideration the individual needs and expectations. They are "closely interlinked" as stated by (Ollier-Malaterre, 2009: 174). Government forms work life balance policies and laws as "formulator"; organization transfers these laws and regulations into practices as "practitioner"; individuals make use of these practices as "beneficiary". Effective family supportive policies require to take into consideration the tripod of work life balance. Otherwise, there will be a gap between formulated policy and practiced policy. For instance, maternity leave is significant part of solution alternatives for work life conflict. Countries arrange maternity leave as governmentally sponsored family supportive policy. Its implementation is guaranteed by laws. But it does not mean that countries provide longer period of maternity leave are the top on the list of work life balanced countries. Even the policy is practiced by organizations, individual needs and expectations should not be ignored. For instance, working mothers are asked "whether they would prefer longer period of maternity leave or greater flexibility in their working arrangements on their return to work" and 55 percent of working mothers from all occupations preferred greater flexibility according to work-life balance survey report in the UK (Hogart et al., 2001: 31).

Family friendly policies that take part in law is not enough for changes in the practices (Hobson & Fahlen, 2009). There are organizational level and individual level factors that prevent to use these family friendly rights and utilize from the policies. Hobson (2011: 148) called this problem as "agency gap" that refer to gap between policies and possibilities for employees to exercise them in work life balance. National policy frameworks, organizations are effective on reflection of these rights and options to individual lives (Hobson, 2011).

De Cieri, Holmes, Abbott, & Pettit (2005) compared the implementation of work life balance practices and usage of the work life balance practices by the employees in Australian organizations. They emphasized that usage rate is less than implementation rate of work life balance practices (De Cieri, Holmes, Abbott, & Pettit, 2005). This conclusion is important to pay attention barriers that make people restrain from using work life balance practices.

Kirby & Krone (2002) examined whether discourses about work family benefits available to employees reinforce or undermine work family policies and concluded that negative signals of employers, pressure of other peers against to employees who want to use family supportive practices prevented them to use work life strategies. Even there are written policies that allow to leave for some reasons such as maternity or parental leave, in practice these policies are not followed as written because of unsupportive culture. They stated that communication has a critical role to put pressure on people not to utilize supportive policies or to create cultural norms that support the usage of family supportive policies (Kirby & Krone, 2002).

Relation between organization and government is another aspect to understand the gap between formulated policy and practiced policy. Dobbin & Sutton (1998) emphasized the importance of

perceived legitimacy of the governmental regulations to explain the gap between intended and realized consequences of the employees' rights revolution in the United States. Ambiguity about the terms of legal compliance, changing rules frequently, indecisive sanctions (Dobbin & Sutton, 1998), weak enforcement mechanisms (Edelman, 1992) cause not to be regarded the policy. These kind of uncertainties can be opportunity for organizations to demonstrate symbolic compliance instead of implementation of policies (Sutton & Dobbin, 1996). On the other hand, personnel administrators and labor lawyers are "interdependent and mutually constitutive" on organizational responses to policies focuses on employee rights (Sutton & Dobbin, 1996: 798). These represent, instead of dominant influence of government on work life balance policies, work life balance of individuals can be ensured through the interaction between government policies and organizational practices and interaction reduces the gap between intended and realized conclusion.

1.2. Progression of Countries to Balance Work and Life

Industrialization force countries to make regulations regarding working conditions. While managers aim to maximize output in a cost efficient way, employees compare what they get in return for all the work they have done (Todd & Binns , 2013). In the late 1960s and 1970s, employee rights started to take place among the concerns of governments (Sutton & Dobbin, 1996).

Labor force participation of women, dual income career families, an increase in hours worked and an increase in the number of single parent households (Davis & Kalleberg, 2006), increasing workforce diversity (De Cieri, Holmes, Abbott, & Pettit, 2005) are common global changes that oblige countries to be responsive for work-life balance.

Female work shifts, maximum weekly hours for women were regulated in the mid-19th century. Some European countries lead to provide unpaid maternity leave in the late of the 19th century. Especially, in the 20th century, both number of countries adopt maternity leave and content of maternity leave broadened. Leave arrangements were extended with partial income support and job protection (Olivetti & Petrongolo, 2017).

Each society has its own deterministic factors effective on national regulations (Bruning & Plantenga, 1999). Social norms and attitudes towards gender roles in countries affect the introduction of family related policies and legislation in the related country (Olivetti & Petrongolo, 2017). Literature includes example work life balance policies-defined by Ryan & Kossek (2008: 295) as "any organizational programs or officially sanctioned practices designed to assist employees with the integration of paid work with other important life roles such as family, education, or leisure". For instance; Bardoel, Tharenou, & Moss (1998: 37) classified work family practices, which were referenced in the literature, under five categories such as "flexible work options, individual support policies and programs, leave options, life-career policies, child and dependent care benefits". Differently, Kirby & Krone (2002:74) categorized policies under three categories; "flexible work options, forms of family leave, dependent care benefits".

The existence of a policy does not guarantee to be among the high level of work life balanced countries. The more important is how these polices are implemented (Ryan & Kossek, 2008). Bruning & Plantenga (1999) investigated which parental policy models are implemented in terms of time for care and services for care. First one is "time model" that countries offer "time" to care and facilitate child care. Austria and Germany are given example countries for time model policies. Second one is "sequential model" offers not only "time" for child care but also offers "services" to parents after leave period such as in the Sweden. Third, parents evaluate their conditions and preferences and choose between time and services-is called "parallel model". Finland policies are close to third model. Denmark and France are given examples of fourth model that mainly focus on "facilitation of services" (Bruning & Plantenga, 1999: 208).

Framing of work life balance by the governmental level is reflected to policies and the ways of implementation of policies. While some countries advocate voluntarism in family supportive policies and left responsibility to employers, some countries advocate the coercive legal mechanisms for provision of work life balance practices. Voluntarily practiced work life balance practices make employer's initiatives legitimate. On the other hand, coercive mechanisms that impose sanctions on organizations to comply with the laws and regulations represent the legitimate government that takes responsibility. Ollier-Malaterre (2009) compared France, UK and the US in terms of legitimacy of state or employer for family interventions and concluded that the perceived government legitimacy is the highest in France in terms of family interventions. Even perceived government legitimacy is greater in the UK, employers' initiatives are also significant. Perceived government legitimacy for family interventions is the least in the U.S. (Ollier-Malaterre, 2009).

While high income countries and some European countries prepared family supportive policies, the United States was lately started to prepare maternity leave legislation (Olivetti & Petrongolo, 2017). The family and medical leave act of 1993 in the United States was the first passage parental leave was introduced and allow 12 weeks of unpaid leave for pregnancy and new born care (Olivetti & Petrongolo, 2017). In the U.S., organizations generally prepare their work-life practices voluntarily. Responsibility to meet the family needs of employees has been largely left to the employer (Orloff, 1993). The United States is a country that evaluates the work life balance as a business issue.

At the EU level parental leave conditions were improved to help working parents to meet the demands of work and responsibilities of being parent with the "2010 Parental leave directive". Leave rights became transferrable across parents to ensure equal participation of mother and father in child care (Olivetti & Petrongolo, 2017). Sweden was the first country has regulation on parental leave that allow mother and father to share six months of parental leave (Olivetti & Petrongolo, 2017).

There are two important reasons of government efforts to support families. First, household role of women and men is redefined. Breadwinner role of the men is shared with women. Second, demand of making both career and motherhood increased (Olivetti & Petrongolo, 2017).

At that point effectiveness of work life balance policies in terms of labor force participation of women become controversial. Effectiveness tells us to what extent aim is achieved. One of the intended aim of these policies is rise in the women labor force in addition to child development, reduced abortions, work-life balance and gender equality. Studies were conducted to determine the ideal length and rules of leaves for effective work life balance practices. Ruhm (1998) confirmed that paid leaves around three months rise female employment rate around 3 to 4 percent female while paid leaves around nine months impact female wages negatively according to conducted research included 9 EU countries during 1969-1993. Thevenon & Solaz (2012) comprehensively examined the situation with a sample included in 30 countries during 1970-2010 period and confirmed the same finding. Weakness of female employment growth in the U.S. in relation to unpaid parental leave (Olivetti & Petrongolo, 2017) is another proof that shows importance of these policies on labor force participation. Rønsen & Sundström (2002) suggested that it is possible to see negative consequences of the long leave rights and child-raising supportive programs by triggering gender inequality in the family and work.

Length and rules of leaves on female employment may expand gender gap in employment also. Gender equality requires that "men and women can contribute fully at home, at work and in public life, for the betterment of societies and economies at large" (OECD, 2017c: 3). Link between gender issues and work life balance policies cannot be ignored. While international organizations aim to reduce the gender gap in the labor force participation rates by 25% by 2025 (OECD, 2017c),

work life balance policies are expected to support this aim. Offering financial incentives to fathers to take parental leave for at least two months is one of the way adopted by several countries (OECD,2017c). While some countries introduce paid paternity leave (e.g., Czech Republic, Ireland, Italy and Turkey), several countries extended paternity benefits (e.g., Portugal, Slovenia, Spain, Estonia) to increase fathers' participation to unpaid work at home. The longest father specific leave is about one year leave period and it is provided in Japan and Korea (OECD, 2017b: 6). These policies help to reduce the time that women spent in unpaid work and enhance the time that men spent in unpaid work. Balance between time spent in paid and unpaid work for both men and women contributes to labor force participation of women, reduces the gender gap and contributes to economic growth of countries by using the whole potential of their human resources. Average OECD rate for gender gap in the labor force participation for aged 15-64 years old is 12,2% in 2015(OECD, 2017c).

Childcare subsidies are significant practices to support labor force participation of women and child development simultaneously. The more share of early childhood education and care in the GDP and the more flexible working time, the more female employment was confirmed (OECD,2017c). Lefebvre & Merrigan (2008) stated that childcare subsidies rise female participation to labor force in Canada. The most effective policy to abolish borders in front of the female employment is selected as "making childcare more accessible" according to response of 23 countries (OECD,2017b: 24). Countries increasingly recognized that lack of childcare subsidies may alienate women from labor market. Several countries attempt to facilitate access to affordable childcare through increase in subsidies or benefits, introduction or expansion of free childcare. The United Kingdom and Norway can be given example to these countries. Lowering of compulsory attendance age, introduction of legal entitlements to childcare places from a certain age, making public investments to build childcare places especially for children under 3years old are other strategies help countries to support both labor force participation of women and work life balance (OECD, 2017c).

The effect of childcare subsidies on female employment participation is relatively more significant in countries with high childcare cost than in countries with lower childcare costs (Olivetti & Petrongolo, 2017). High childcare costs negatively influence the enrolment rates in pre-primary education especially for low income families. If mothers' earnings are equal to the cost of child care service, they prefer to look after child on their own instead of enrolment to day care center or employ a babysitter at home. At that point, public social expenditure on families contributes to support families and facilitate their usage of childcare services. Increasing share of public social expenditure in GDP shows that countries are aware of the relationship between female labor force and child care. Public social expenditure on families exceeded 3% of GDP in several countries (Denmark, Finland, France, Belgium, Germany, Hungary, Iceland, Luxembourg, Norway, Sweden, United Kingdom) according to OECD statistics (OECD Stat, Family database, Indicator-public policies for families and children). Introduction or expansion of free child care hours is a way countries use to improve affordability and reduce costs to parents. For instance, Korea provides free child care program for all children up to age six. Outputs of this extensive public investment are higher rate in female employment, increasing the proportion of children aged 0-2 using childcare services and rises the enrolment rates of children aged 3-5 in pre-primary education (OECD, 2017b).

2. Comparison of OECD Countries

Employment and family policies at the governmental level cannot be ignored to implement work family practices effectively. OECD countries were examined for comparison of work life balance in this study. Relevant indicators with work-life balance such as labor force participation, public social expenditure on families and enrolment rates in pre-primary education or primary school

were included to the comparison. These indicators were chosen to understand the difference between work life balance of countries without ignoring the national context. Effectiveness of work life balance policies of countries can be evaluated in terms of their contribution to female employment, enrolment rates in pre-primary education or primary school. Public social expenditure on families can be sign of to what extent financial investment has potential to contributes to work life balance level of countries. In this study firstly secondary data related to these variables were collected from the OECD employment and family database according to availability of the updated data (see Table 1). And then, relatedness of these indicators with work life balance were checked through correlation analysis as shown in the Table 2. Correlation analysis aims to examine inter-correlations among variables (Hair, Anderson, Tatham, Black,1998).

Table 1: *Cross-country Variation of Chosen Indicators*

Countries	Work life balance Sex: Men and Women Unit: 10point scale Time:2017 -a-	Labor force participation Sex: <u>Men</u> ; Age:15-64 Unit:Percentage Time:2017 -b-	Labor force participation Sex: <u>Women</u> ; Age:15-64 Unit:Percentage Time:2017 -c-	Total public social expenditure on families as a% of GDP Unit:Percentage Time:2015 -d-	Enrolment rates in pre-primary education or primary school Age:3-5 Unit:Percentage Time:2016 –e-
Australia	5,6	82,6	72,3	2,7	85
Austria	6,8	81,0	71,8	2,7	90,3
Belgium	8,4	72,8	63,2	3,2	98,7
Canada	7,3	81,9	75,0	1,7	n.a.
Chile	5,0	77,6	57,1	1,7	79,5
Czech Republic	7,6	82,9	68,7	2,9	86,6
Denmark	9,0	81,5	76,1	3,4	97,6
Estonia	7,9	82,6	75,0	3	90,7
Finland	8,0	78,7	74,9	3,1	79
France	8,7	75,9	67,9	3,7	100
Germany	8,4	82,4	74,0	3,1	94,9
Greece	7,1	76,4	60,3	1	63,1
Hungary	8,0	78,2	64,2	3,5	92,1
Iceland	5,1	90,8	85,7	3,4	97,4
Ireland	7,9	78,7	66,4	2,3	77,2
Israel	4,6	75,6	68,7	2,2	99,3
Italy	9,4	75,0	55,9	2,5	94,9
Japan	4,6	85,5	69,4	1,6	91,8
Korea	4,1	79,3	59,0	1,4	93,4
Latvia	6,9	79,8	74,3	2,1	92,6
Lithuania	8,6	77,4	74,6	n.a.*	83,8
Luxembourg	8,0	74,0	66,2	3,4	85,3
Mexico	1,1	81,8	46,7	1	82,6
Netherlands	9,5	84,2	75,2	n.a.	94,6
New Zealand	5,9	85,7	76,2	n.a.	93,2
Norway	8,5	79,4	75,3	3,4	96,7
Poland	6,8	76,6	62,6	n.a.	84,9
Portugal	7,0	77,9	71,6	1,5	89,5
Slovak Republic	7,9	78,9	65,9	2,3	73,4
Slovenia	7,4	77,1	71,2	1,8	88,6
Spain	8,8	80,2	69,9	1,4	96,9
Sweden	8,4	84,3	80,6	3,5	95,9
Switzerland	8,4	88,5	79,3	2,2	49,8
Turkey	3,1	78,2	37,6	0,4	37,2
United Kingdom	6,4	83,4	73,6	3,6	100
United States	6,0	79,0	67,9	1,1	65,6
OECD Average	6,9	80,2	61,2	2,4	86,3

Source: Column (a): OECD Better Life Index. See: <http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/work-life-balance/>

Source: Columns (b) and (c): OECD Stat, Gender-Employment database: EMP1:Labor force participation rate,by sex and age group See: <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54741>

Source: Columns (d): OECD Stat, Family database: By indicator-public policies for families and children See: <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54741>

Source: Columns (e): OECD Stat, Gender-Employment database:Enrolment rates in pre-primary education and primary school-Children aged to 3-5 year old. See: <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54741>

*n.a.:not available

Objective indicators make possible to compare effectiveness of countries in terms of work life balance. Many definitions of the work-life balance focused on time and role enactment to prevent subjective perceptions of balance (Guest, 2002). If legislation defines working hours as 48 hours a week and people work much beyond more than legally defined work hours a week, it is possible to say people have imbalance between work and non-work objectively (Guest, 2002). The objective indicators to define work-life balance are “hours of work and hours of uncommitted or free time out-side work and other activities in the home and elsewhere” (Guest, 2002: 266). OECD, “How's life? 2017:Measuring Well-being” report measures *work life balance* of countries based on two items; “employees working hours” (working 50 hours or more per week means long working hours), “time devoted to leisure and personal care”. Average rate across OECD countries is 11% of employees work 50 hours or more per week. The average “time devoted to leisure and personal care” for full time employees is under 15 hours per day (including sleeping) across OECD countries (OECD, 2017a).

3. Findings

Denmark, Italy and Netherlands are among the highest level countries in terms of work life balance, above 9point/10. Work life balance in Mexico (1,1 point) is the lowest among OECD countries. Turkey (3,1 point), Korea (4,1 point), Japan and Israel (4,6 point) are countries that work life balance is low if they are compared with OECD average (6,9 point).

There is a positive relationship between work life balance and labor force participation of women ($r=0,502$). The rate of labor force participation of women in Denmark that has high level of work life balance is 76,1%. Similarly, labor force participation of women in Netherlands (75,2 %) is higher than OECD average value of labor force participation of women (61,2 %). Italy is relatively low in terms of percentage of labor force participation of women (55,9 %) although it is one of the countries that work life balance is in high level. Mexico and Turkey are two countries that have the lowest rate of labor force participation of women and the lowest rate of work life balance.

Correlation between work life balance and total public social expenditure on families indicates positive relationship ($r=0,573$). The lower rate of total public financial investment on families, the lower work life balance is seen in countries such as Turkey and Mexico. The share of public social expenditure on families in GDP is 0,4 % for Turkey; 1% for Mexico. These rates are lower than the average OECD value (2,4 % of GDP). On the other hand, Belgium, Denmark, Finland, France, Germany, Hungary, Iceland, Luxembourg, Norway, Sweden, United Kingdom are countries that invest on families above the 3% of their GDP. Work life balance of these countries-except United Kingdom-are higher than the OECD average value of work life balance (6.9 point).

Positive relationship between labor force participation of women and total public social expenditure on families ($r=0.579$) and positive relationship between labor force participation of women and enrolment rates in pre-primary education or primary school($r=0,445$) can be accepted as an argument to test influence of advancement of governmental efforts for work life balance on integration of women into the labor force.

Another significant positive correlation is available between total public social expenditure on families and enrolment rates in pre-primary education or primary school($r=0,586$). The lowest enrolment rates in pre-primary education or primary school is in Turkey (37,2 %) among OECD countries. Low percentage of labor force participation of women and low level work life balance in Turkey facilitate to interpret low enrolment rates in pre-primary education or primary school.

It is possible to find relationship between female employment and child care subsidies or cost of child care in Turkey. Enrolment rates in early childhood education and care services for 0-to 2-year-olds is the lowest (less than 1%) in Turkey among the OECD countries. Average enrolment rate in early childhood education and care for OECD countries is around 33% (OECD Social

Policy Division, 2018). The rate of women who get back to work after maternity leave should be followed yearly to control the effectiveness of the family supportive policies. The length of maternity leave, high cost of child care service, lack of childcare subsidies may enhance the time spent in unpaid work for women. Likewise, Fagan (2001, p.244) stated that current circumstances, needs and alternatives direct women's decision from full time employment to part time work. Policies formulated by several countries such as Belgium, France, Germany and New Zealand offer employees to request flexible working arrangements. Australia, Hungary, Portugal, Slovenia, Turkey are among countries that introduced or extended the rights of flexible work arrangements. Beyond these countries, Norway and the United Kingdom widen the "right to request" to all workers not taking into caring responsibilities into consideration (OECD, 2017c: 40).

Table 2: Correlations between "Work Life Balance" and "Labor Force Participation, Public Social Expenditure, Enrolment Rates in Pre-primary Education/Primary School"

		Work life balance	Labor force participation _men	Labor force participation _women	Total public social expenditu re on families	Enrolment rates in pre- primary education or primary school
Work life balance	Pearson Correlation	1	-,144	,502**	,573**	,258
	Sig.(2 tailed)		,401	,002	,001	,134
Labor force participation_ men	Pearson Correlation	-,144	1	,525**	,113	,014
	Sig.(2 tailed)	,401		,001	,538	,935
Labor force participation_ women	Pearson Correlation	,502**	,525**	1	,579**	,445**
	Sig.(2 tailed)	,002	,001		,001	,007
Total public social expenditure on families	Pearson Correlation	,573**	,113	,579**	1	,586**
	Sig.(2 tailed)	,001	,538	,001		,001
Enrolment rates in pre-primary education or primary school	Pearson Correlation	,258	,014	,445**	,586**	1
	Sig.(2 tailed)	,134	,935	,007	,001	

**Correlation is significant at the 0,01 level (2-tailed)

4. Conclusion

Countries aim to provide better life for their citizens. Governments have power to make the life better that citizens cannot be done on their own. Today economic indicators are not enough to evaluate to what extent government use its power effectively to satisfy citizens. Well-being, life satisfaction, happiness of countries are indicators that are taken into consideration to be one of the best governed countries in the globalized world. International organizations show their sensitivity with the published reports and evaluate these issues at the international level. OECD prepares well-being report of countries and releases every two years. United Nations indicate the importance of well-being as part of the universal Sustainable Development Goals.

This study examined the work life balance that is related with well-being, life satisfaction or happiness. Work life balance is investigated with cross national perspective without ignoring the relevant factors based on the OECD family and employment database.

Different from the studies that investigate antecedents or consequences of work life balance or work family conflict in the Turkish literature (e.g., Karabay, 2015; Arslan, 2012; Çelik & Turunç, 2011; Turgut, 2011), this study is touched on framing work life balance as a business or social issue, mentioned the importance of the way of policy implementation to explain the gap between government attempts and work life balance of people. Relationship between labor force participation of women and work life balance; relationship between total public social expenditure on families and work life balance were confirmed in this study.

Framing work life balance as a business issue and leave responsibility to employers or framing work life balance as an issue that government should take responsibility has potential to explain work life balance of countries. Instead of leaving responsibility to employers or government, cooperation between government and employer may enhance the positive effect of government attempts on work life balance. One of the significant example country is the United States that leave the responsibility to employers and refrain to provide family supportive policies. Family is perceived as private matter in the U.S. (Kamerman & Kahn, 1997) and all related issues such as childcare, diversity and gender is integrated to human resources practices of organizations (Friedman & Galinsky, 1992). Unpaid parental leave in the U.S. weakens female employment growth and motherhood is delayed as a result of short maternity leave (Olivetti & Petrongolo, 2017). On the other hand, there are governments take the responsibility and attempt to provide family supportive policies such as in France. Most of the work life practices in the country is supported by the government (Ollier-Malaterre, 2009). Total public social expenditure on families as a percentage of GDP in France is the highest among the OECD countries (3,7 % of GDP). Additionally, Korea and Japan can be given example to countries that have progressed for provision of work life balance practices by government. The longest paid father-specific leave is provided in Korea and Japan-around 52 weeks (OECD, 2017b). Social norms that assign role to women and men are the most challenging factor for governments that take responsibility to increase work life balance. Paid father specific leave is important step to deal with the social norms that assign care role for women and breadwinner role for men. Countries support the idea that advocates to reduce the sharp distinction between these roles contributes to work life balance and female employment growth.

The role of government is undeniable to improve work life balance of people that live in the country. Formulated laws, policies at the governmental level became unavoidable to impose sanctions on organizations for provision of supportive practices. These are the part of coercive mechanisms force organizations to comply with these pressures (DiMaggio, Powell, 1983). Influence of institutional pressures on work life balance was confirmed by some of the studies. Goodstein (1994) examined the organizational responsiveness to institutional pressures related to work-family issues. This study concluded that strength of institutional pressures and expectations related to effects of compliance behavior to pressures on technical outcomes are significant to explain compliance behavior of organizations to pressures related to work life balance. Ingram & Simons (1995) explained the significant effect of institutional pressures on responsiveness of public organizations to work family issues. They proposed that public organizations impose to institutional pressures intensively. Davis & Kalleberg (2006) similarly concluded that institutional pressures and economic concerns are the reasons of using family friendly practices.

Suggestion for countries that aim to improve work life balance is, firstly current status of work life balance level should be measured. Then, employer and employee survey should be conducted such as conducted in the United Kingdom as part of the work life balance campaign in 2000. According

to gap between real and intended situation, new policies can be formulated. At that point, policies and regulations from other countries can be transferred without ignoring structural, demographic, economic, technological, cultural differences across countries. Pilot test can be implemented to reduce unintended consequences of attempts to reduce imbalance between work and life.

Additionally, governments are criticized that work life balance policies do not focus on fundamental changes. Generally, these policies aim for “quick fixes” (Lewis, Richenda, & Rapoport, 2007: 368). To eliminate this criticism, scholars, practitioners, policy makers, community members and employees should be part of the process to disseminate knowledge, understand problems and difficulties that prevent work-life balance (Bardoel & De Cieri, 2014).

One of the limitations of this study is usage of secondary data to evaluate work life balance with cross national perspective. Project that has participant scholars from different countries can produce primary data and investigate this topic at the international level. Another limitation of the study is relevant indicators with work life balance are limited with labor force participation of women, public social expenditure on families and enrolment rates in pre-primary education or primary school. Country context can be studied more comprehensively to direct governments for better work life balance policies

The role of the government and employer, legal framework, evaluation perspectives of HR managers related to work life balance practices can be studied in Turkey context. Perceived inequities in work family policies is another study suggestion. Policies, regulations can be shaped with the idea of what can be done for people without families/children to reduce the perception of discrimination between people with/without families and/or children. To behave in an equal manner to all employees is as important as to help employees to balance their work and family life (Kirby & Krone, 2002). Accumulated knowledge on these topics may help to improve practices.

References

- Allen , T., Herst , D., Bruck , C., & Sutton, M. (2000). Consequences associated with work to family conflict: A review and agenda for future research. *Journal of Occupational Health Psychology, 5*, 278-308.
- Allen , T., Johnson, R., Saboe, K., Cho, E., Dumani, S., & Evans, S. (2012). Dispositional variables and work family conflict: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior, 80*, 17-26.
- Allen, T., Lapiere, L., Spector, P., Poelmans, S., O'Driscoll, M., Sanchez, J., et al. (2014). The link between national paid leave policy and work family conflict among married working parents. *Applied Psychology: An International Review, 63*(1), 5-28.
- Arslan, M. (2012). İş-aile ve aile-iş çatışmalarının kadın çalışanların iş doyumları üzerindeki etkisi, *Birey ve Toplum, 2*(3), 99-113.
- Bardoel , A., Tharenou, P., & Moss, S. (1998). Organizational predictors of work-family practices. *Asia Pacific Journal of Human Resources, 36*(3), 31-49.
- Bardoel, E., & De Cieri, H. (2014). A framework for work-life instruments: A cross national review. *Human Resource Management, 53*(5), 635-659.
- Brandth, B., & Kvande, E. (2001). Flexible work and flexible fathers. *Work, Employment and Society, 15*(2), 251-267.
- Bruning, G., & Plantenga, J. (1999). Parental leave and equal opportunities: Experiences in eight European Countries. *Journal of European Social Policy, 9*(3), 195-209.
- Byrne, U. (2005). Work-life balance: Why are we talking about it at all? *Business Information Review, 22*, 53-59.

- Byron, K. (2005). A meta-analytic review of work-family conflict and its antecedents. *Journal of Vocational Behavior*, 67, 169-198.
- Caproni, P. (2004). Work/life balance.You can't get there from here. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 40(2), 208-218.
- Carlson, D., Kacmar, K., & Williams, L. (2000). Construction and initial validation of a multidimensional measure of work family conflict. *Journal of Vocational Behavior*, 56, 249-276.
- Clarke, M., Koch, L., & Hill, E. (2004). The work family interface: Differentiating balance and fit. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 33(2), 121-140.
- Çelik, M., Turunç, Ö. (2011). Duygusal emek ve psikolojik sıkıntı: İş-aile çatışmasının aracılık etkisi, *İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi Dergisi*, 40(2), 226-250.
- Davis, A., & Kalleberg, A. (2006). Family-friendly organizations: Work and family programs in the 1990s. *Work and Occupations*, 33(2), 191-223.
- De Cieri, H., Holmes, B., Abbott, J., & Pettit, T. (2005). Achievements and challenges for work/life balance strategies in Australian organizations. *The International Journal of Human Resources Management*, 16(1), 90-103.
- DiMaggio, P., & Powell, W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147-160.
- Dobbin , F., & Sutton, J. (1998). The strength of a weak state: The rights revolution and the rise of human resources management divisions. *Journal of Sociology*, 104(2), 441-476.
- Dominique, A., Flood, L., Mencarini, L., Pailhe, A., Solaz, A., & Tanturri, M. (2007). Time allocation between work and family over the life-cycle: A comparative gender analysis of Italy, France, Sweden and the United States. *IZA Discussion Papers*, 3193.
- Edelman, L. (1992). Legal ambiguity and symbolic structures: Organizational mediation of civil rights law. *American Journal of Sociology*, 97(6), 1531-1576.
- Emslie, C., & Hunt, K. (2009). 'Live to work' or 'Work to live'? A qualitative study of gender and work-life balance among men and women in mid-life. *Gender, Work and Organization*, 16(1), 151-172.
- Fagan, C. (2001). Time, money and the gender order: Work orientations and working time preferences in Britain. *Gender, Work and Organization*, 8(3), 239-266.
- Fagan, C., & Rubery, J. (1996). The salience of the part-time divide in the European Union. *European Sociological Review*, 12(3), 227-250.
- Fisher, G. (2001). *Work/personal life balance: Construct development study*. Graduate College of Bowling Green State University Dissertation: UMI-ProQuest Information and Learning Company.
- Friedman, D., & Galinsky, E. (1992). Work and family issue: A legitimate business concern. In S. Zedeck (Ed.), *Work, families and organizations* (pp. 108-207). San Francisco: JosseyBass.
- Frone, M., Russell, M., & Cooper, M. (1992). Antecedents and outcomes of work-family conflict:Testing a model of the work-family interface. *Journal of Applied Psychology*, 77(1), 65-78.
- Goodstein, J. (1994). Institutional pressures and strategic responsiveness: Employer involvement in work-family issues. *Academy of Management Journal*, 37(2), 350-382.

- Greenhaus, J., & Beutell, N. (1985). Sources of conflict between work and family roles. *The Academy of Management Review*, 10(1), 76-88.
- Greenhaus, J., & Parasuraman, S. (1986). A work-non work interactive perspective of stress and its consequences. *Journal of Organizational Behavior Management*, 8, 37-60.
- Guest, D. (2002). Perspectives on the study of work-life balance. *Social Science Information*, 41(2), 255-279.
- Hair, J., Anderson, R., Tatham, R., & Black, W. (1998). *Multivariate data analysis*. New Jersey: Prentice Hall.
- Hakim, C. (2003). A new approach to explaining fertility patterns: Preference theory. *Population and Development Review*, 29, 349.
- Hill, E., Miller, B., Weiner, S., & Colihan, J. (1998). Influences of the virtual office on aspects of work and work/life balance. *Personnel Psychology*, 51, 667-683.
- Hobson, B. (2011). The agency gap in work life balance: Applying sen's capabilities framework within Euroepan contexts. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 18(2), 147-167.
- Hobson, B., & Fahlen, S. (2009). *Applying sens capabilities framework to work family balance within a European context: Theoretical and empirical challenges*. Edinburgh: Recwowe Publication.
- Hogart, T., Hasluck, G., Pierre, G., Winterbotham, M., & Vivian, D. (2001). *Work-life balance 2000: Results from the baseline study*. Britain: Department for Education and Employment.
- Ingram, P., & Simons , T. (1995). Institutional and resource dependence determinants of responsiveness to work-family issues. *Academy of Management Journal*, 38(5), 1466-1482.
- Kammerman, S., & Kahn, A. (1997). *Family change and family policies in Great Britain, Canada, New Zealand and the United States*. Oxford: Clarendon Press.
- Karabay, M. (2015). Sağlık personelinin iş stresi, iş-aile çatışması ve iş-aile-hayat tatminlerine yönelik algılarının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkilerinin belirlenmesi üzerine bir araştırma, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 13(26), 113-134.
- Kirby, E., & Krone, K. (2002). "The policy exists but you can't really use it": Communication and structuration of work-family policies. *Journal of Applied Communication Research*, 30(1), 50-77.
- Kossek , E., & Ozeki, C. (1999). Bridging the work family policy and productivity gap: A literature review. *Community, Work and Family*, 2, 7-32.
- Kossek, E., & Ozeki, C. (1998). Work family conflict policies and the job-life satisfaction relationship: A review and directions for organizational behavior-human resources research. *Journal of Applied Psychology*, 83, 139-149.
- Lefebvre, P., & Merrigan, P. (2008). Child-care policy and the labor supply of mothers with young children: A natural experiment from Canada. *Journal of Labor Economics*, 26(3), 519-548.
- Lewis, S., Richenda, G., & Rapoport, R. (2007). The constraints of a work-life balance approach: An international perspective. *The International Journal of Human Resource Management*, 18(3), 360-373.
- Man, K. (2007). Work orientation and wives' employment careers: An evaluation of Hakim's preference theory. *Work and Occupations*, 34(4), 45-66.

- Milliken, F., Martins, L., & Morgan, H. (1998). Explaining organizational responsiveness to work family issues: The role of human resource executives as issue interpreters. *The Academy of Management Journal*, 41(5), 580-592.
- Netemeyer, R., Boles, J., & McMurrian, R. (1996). Development and validation of work family conflict and family work conflict scales. *Journal of Applied Psychology*, 81(4), 400-410.
- OECD. (2007). *Babbies and bosses-reconciling work and family life: A synthesis of findings for OECD countries*. OECD Family database.
- OECD. (2017a). *How's life? 2017:Measuring well-being*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2017b). *Report on the implementation of the gender recommendations*. Paris: OECD.
- OECD. (2017c). *The pursuit of gender equality: An uphill battle*. Paris: OECD Publishing.
- OECD Social Policy Division, Directorate of Employment, Labour and Social Affairs (2018). Report on "Enrolment in childcare and pre-school". Retrieved from http://www.oecd.org/els/soc/PF3_2_Enrolment_childcare_preschool.pdf
- OECD Better Life Index. Retrieved from <http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/work-life-balance/>
- OECD Stat, Gender-Employment database: EMP1:Labor force participation rate,by sex and age group. Retrieved from <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54741>
- OECD Stat, Gender-Employment database: Enrolment rates in pre-primary education and primary school-Children aged to 3-5 year old. Retrieved from <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54741>
- OECD Stat, Family database: By indicator-public policies for families and children. Retrieved from <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54741>
- Olivetti, C., & Petrongolo, B. (2017). The economic consequences of family policies: Lessons from a century of legislation in high income countries. *Journal of Economic Perspectives*, 31(1), 205-230.
- Ollier-Malaterre, A. (2009). Organizational work life initiatives: Context matters. *Community, Work & Family*, 12(2), 159-178.
- Ollier-Malaterre, A., Valcour, M., Den Dulk, L., & Kossek, E. (2013). Theorizing national context to develop comparative work-life research: A review and research agenda. *European Management Journal*, 31, 433-447.
- Orloff, A. (1993). Gender and social rights of citizenship: The comparative analysis of gender relations and welfare states. *American Sociological Review*, 58, 303-328.
- Özdevecioğlu, M., Aktaş, A. (2007). Kariyer bağlılığı, mesleki bağlılık ve örgütsel bağlılığın yaşam tatmini üzerindeki etkisi: İş-aile çatışmasının rolü. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28, 1-20.
- Perry-Smith, J., & Blum, T. (2000). Work-family Human resource bundles and perceived organizational performance. *Academy of Management Journal*, 43(6), 1107-1117.
- Pfeffer, J., & Salancik, G. (1978). *The external control of organizations*. New York: Harper & Row.
- Proctor, I., & Padfield, M. (1999). Work orientations and women's work: A critique of Hakim's theory of the heterogeneity of women. *Gender and Work Organization*, 13(6), 152-162.

- Rønsen, M., & Sundström, M. (2002). Family policy and after-birth employment among new mothers-A comparison of Finland, Norway and Sweden. *European Journal of Population*, 18, 121-152.
- Ruhm, C. (1998). The economic consequences of parental leave mandates: Lessons from Europe. *Quarterly Journal of Economics*, 113(1), 285-317.
- Ryan, A., & Kossek, E. (2008). Work-life policy implementation: Breaking down or creating barriers to inclusiveness. *Human Resource Management*, 47, 295-310.
- Sutton, J., & Dobbin, F. (1996). The two faces of governance: Responses to legal uncertainty in U.S. firms, 1955 to 1985. *American Sociological Review*, 61(5), 794-811.
- Tausig, M., & Fenwick, R. (2001). Unbinding time: Alternate work schedules and work life balance. *Journal of Family and Economic Issues*, 22(2), 101-119.
- Thevenon, O., & Solaz, A. (2012). *Labour market effects of parental leave policies in OECD countries*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers 141.
- Todd, P., & Binns, J. (2013). Work-life balance: Is it now a problem for management? *Gender, Work and Organization*, 20(3), 219-231.
- Turgut, T. (2011). Çalışmaya tutkunluk: İş yükü, esnek çalışma saatleri, yönetici desteği ve iş-aile çatışması ile ilişkileri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 155-179.
- Turunç, Ö., & Erkuş, A. (2010). İş-aile yaşam çatışmasının iş tatmini ve örgütsel bağlılık üzerine etkileri: İş stresinin aracılık rolü. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 415-440.

E-DEVLET KULLANICILARININ BİLGİ VE MEMNUNİYET DÜZEYLERİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA*

Seda CAN^{1**}

Erdal EKE²

Öz

Her geçen gün kullanım alanı genişleyen e-devlet uygulamaları, etkin kamu hizmeti sağlaması yönüyle kamu yönetimi açısından önemli bir yere sahiptir. Son yıllarda Türkiye’de de önemli bir fonksiyon üstlenen e-devlet uygulamaları, devlet vatandaş arasındaki hizmet sunum ilişkini hızlandıran ve kolaylaştıran bir kapsama sahiptir. Bu bilgilerden hareketle çalışmanın amacı, Türkiye’de e-devlet hizmetlerinden yararlanan vatandaşların e-devlet uygulamaları hakkındaki bilgi düzeylerinin incelenmesi ve bu uygulamalara yönelik memnuniyet düzeylerinin belirlenmesidir. Çalışmada nicel araştırma yöntemi çerçevesinde bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda araştırmanın evreni, Isparta il merkezinde yaşayan 18 yaş üstü ve elektronik devlet uygulamalarını kullanan vatandaşlar olarak belirlenmiş ve bu evren içerisinden kolayda örnekleme tekniği kullanılarak 420 vatandaş örneklem olarak belirlenmiştir. Alan araştırmasında veri toplama aracı olarak literatür taraması sonrasında araştırmacı tarafından oluşturulan soru formu kullanılmıştır. Araştırma sonucunda e-devlete dair vatandaşların bilgi düzeyleri arttıkça memnuniyet düzeylerinin de arttığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda e-Devlet ile ilgili tanıtımların artırılması, vatandaşların bilgilendirilmesi, site içi arama motorunun güçlendirilmesi ve e-Devlet kullanılmasının önündeki bürokratik engellerin kaldırılması başta olmak üzere çeşitli öneriler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Elektronik Devlet, E- Devlet, Kamu Hizmeti, Dijital Devlet.

JEL Kodları: H79, M19, D73

A STUDY ON THE LEVELS OF E-GOVERNMENT USERS' KNOWLEDGE AND SATISFACTION

Abstract

E-government services’ use is becoming wider, and it is important in providing efficient public services in public administration. The services having an essential function in Turkey accelerate and ease the service delivery between the governments and the citizens. Upon this information, the study’s aim is to identify the citizens’ knowledge level who use e-government services of Turkey and identify their level of satisfaction with these services. The study was conducted via quantitative research method, and the study’s setting includes 18+ citizens living in Isparta province and using e-government services. In the study 420 citizens were chosen as samples via convenience sampling. A questionnaire created by the researcher was used as the data collection tool after the analysis of the literary reviews. The study shows as the citizens’ knowledge level about the e-government services increases, they get more satisfied with them. In this regard, there are some main suggestions such as introducing e-government services more, informing the citizens, enriching in site search engines and removing the bureaucratic obstacles against the e-government services’ use.

Keywords: Electronic Government, E-Government, Public Service, Digital State.

JEL Codes: H79, M19, D73

* Bu çalışma, Seda CAN’ın Dr. Öğr. Üyesi Erdal EKE danışmanlığında hazırladığı “Kamu Hizmeti Sunumunda E-Devlet Uygulamaları ve Halkla İlişkiler Açısından Yansımaları” adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Bu çalışma için, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurul Başkanlığı’ndan 87432956/050.99/70494 sayılı ve 14.05.2019 tarihli “Etik Kurul Onayı” alınmıştır.

¹ Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İletişim Fakültesi, ORCID 0000-0001-7688-2183.

** **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): sedacan1557@gmail.com

² Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ORCID 0000-0002-9529-5889,

Giriş

Bilgi ve iletişim teknolojileri günlük hayatın vazgeçilmez bir bütünü olarak kabul edildiğinde, sosyal yaşantının bir parçası olan devlet de bu teknolojik imkânlardan faydalanarak vatandaşlara hizmet sunma gayesi içerisine girmiştir (Naralan, 2009: 1). Kamu yönetiminde uygulanmaya başlanan elektronik devlet uygulamaları ile devletin hedef kitlesine sunmuş olduğu hizmetlerde internet tabanlı bilişim teknolojilerinden yararlanılması mümkün olmuş, bürokratik birtakım engeller azaltılarak yeni ve etkili bir kamu hizmeti anlayışının doğmasına zemin oluşturmuştur (Karasoy, 2009: 280).

Elektronik devlet uygulamaları, devletin yurttaşlarına karşı yapmakla yükümlü olduğu vazife ve hizmetlerle yurttaşların devlete karşı olan vazife ve hizmetlerinin karşılıklı bir şekilde yürütülmesidir. Elektronik devlet devletin tüm iktisadi, bürokratik ve tüzel işlemlerini elektronik beyinler vasıtasıyla etkileşim bağlantıları üzerinden direkt uygulanabilmesine imkân sağlayan, yurttaşların devlete karşı vazifelerini emin bir şekilde yürütebildikleri ve diledikleri hizmetlerden faydalandıkları, konum ve süre kavramlarını yok eden elektronik bir yapıdır (Efendioğlu & Sezgin, 2007: 220).

Bu bağlamda çalışmanın esas amacı, e-devlet hizmetlerinden yararlanan vatandaşların elektronik devlet uygulamalarıyla ilgili bilgi düzeyleri ve memnuniyet düzeylerinin tespitidir. Mevcut amaç doğrultusunda merkez Isparta ilinde elektronik devlet hizmetlerinden yararlanan vatandaşların bilgi düzeylerinin ve memnuniyet düzeylerine yönelik anket uygulaması planlanmıştır. Literatür taramasından sonra araştırma sorusuna uygun olarak, uzman ve akademisyenlere danışılarak anket formu oluşturulmuştur. Bu çalışmanın vatandaşların, elektronik devlet uygulamalarındaki bilgi düzeyleri ile memnuniyet düzeyleri arasındaki ilişkiye bakması amacı içerisinde olması, elektronik devlet uygulamalarında bir farkındalık oluşturabilmesi düşüncesi ile değerli olduğu düşünülmektedir.

1. Elektronik Devlet Kavramı

1990'lı yılların sonuna doğru, devletlerin vatandaşlara ve özel sektöre elektronik ortamda bilgi ve hizmet sağlamak maksadıyla elektronik devlet uygulamaları ile ilgili projeler yürüttükleri görülmüştür. Ayrıca elektronik devlet, kamu yönetiminde modernleşme ve yeniden yapılanma sürecini sağlaması maksadıyla, siyasetçilerin, bilim ve devlet adamlarının dikkatini çeken bir mekanizma olmuştur. Ortaya çıkan bu durum ile elektronik devlet; kamu yönetimi, siyaset bilimi, hukuk, sosyoloji gibi birçok alana çalışma konusu olmuştur (Şahin, 2014: 40).

Dijital devlet olarak da bilinen elektronik devlet kavramının literatürde farklı tanımlar ile açıklandığı bilinmektedir. Bir tanıma göre elektronik devlet, kamu kurum ve kuruluşları, bireyler ve ticari kurumlar arasında bilgi, hizmet ve mal alışverişlerinde teknolojinin kullanılması ile meydana gelen, hem hız ve performans artışını sağlayan hem de maliyetlerin azalmasını sağlayan bir devlet modeli anlayışı olarak bilinmektedir. Bir başka tanıma göre ise elektronik devlet, kamu kurumlarının işlerliğini geliştirmek ve kamu-vatandaş bağlılığını desteklemek amacıyla bilgi ve teknoloji ağlarının kullanıldığı bir devlet modeli özelliğini taşımaktadır (Parlak & Sobacı, 2005: 25).

Elektronik devlet kavramı, çağdaş bir toplum olmanın gereği olarak ortaya çıktığı düşünülebilmektedir. Bu anlamda yönetenler ile vatandaşlar arasındaki yükümlülükleri elektronik platforma taşıyan bu uygulama, süreklilik esasına dayanan güvenli bir uygulama olabilme özelliğini taşımaktadır. Şeffaf devlet yapısının oluşmasını mümkün kılan elektronik devlet, kesintisiz hizmet sağlaması ve zaman tanımını ortadan kaldırması ile önemli bir konuma sahiptir.

Elektronik devlet kavramı esasında kendiliğinden meydana gelmiş bir kavram değildir. Tam tersine, artan bir şekilde devam eden ihtiyaçların yarattığı, bilgi ve iletişim teknolojileri yolu ile ayakta duracak olan yeni devlet anlayışının bir sonucudur. Başka bir deyişle, elektronik devlet

olgusunun şu anki konumuna gelmesi bir sürecin ifadesidir (Şahin, 2014: 45). Elektronik devlet girişiminin gelişim süreci, bu olgunun kamu ve diğer kurumların üzerindeki potansiyel rolü ile yakın olarak ilişkilidir. Elektronik devleti, daha az maliyetli ve daha etkin kamu hizmeti üreten bir kamu yönetimi anlayışı olarak gören 1993 Gore Raporu ve İngiltere’de 1996 yılında yayınlanan Kamu Hizmetlerinin Elektronik Sunumu için Yeşil Kitap gibi çalışmalar, elektronik devlet anlayışının ortaya çıkışında önemli bir yere sahiptirler (Güngör, 2007: 128-129).

Son olarak elektronik devlet uygulamaları şeffaflık anlayışını içinde barındırması, bürokrasinin azaltılması, çalışma yöntemlerinin standart hale getirilmesi, hizmet sunumunda hızın sağlanması, maliyetlerin en aza indirilmesi, hata oranlarının düşürülmesi, hizmet sunumunda kalitenin sağlanması, kurum içi işlerin iyileştirilmesi ve bilgiye kolay, hızlı ve güvenli bir biçimde erişimin gerçekleştirilmesi yönünde önemli bir konuma sahiptir (Sansarcı, 2013: 22).

1.1. Dünyada Elektronik Devlet Uygulamaları ve Öne Çıkan Ülke Örnekleri

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, günümüz şartlarında değerlendirildiğinde elektronik devlet uygulamalarına büyük önem verildiği görülmektedir. Bu bağlamda seçilmiş ülkelerin elektronik devlet uygulamalarına dair bilgiler aşağıdaki paragraflarda ifade edilecektir.

Dünyada elektronik devletin gelişim sürecine bakıldığında, batıda geleneksel devlet anlayışı giderek sorgulanmaya başlanılmışken, Uzakdoğu’da bilgi ve iletişim teknolojilerinin öneminin bilincine varılmış ve doğal olarak kamuda bilgisayarlaşmaya yönelen ilk ülkelerden birisi de Singapur olmuştur. Singapur Ulusal Bilgisayarlaştırma Planını hazırlamış ve 1980-1985 tarihleri arasında yürürlüğe koymuştur. Bu plana göre, geleneksel yönetim anlayışının iş fonksiyonlarını otomatik hale getirmeye, kâğıt bazlı çalışmaları azaltmaya, kamu hizmeti sunumunda bilgi teknolojilerinin kullanılmasının gerekliliğine odaklanılmıştır (Demirel, 2006: 106). Elektronik devlet uygulamalarının gelişimi, teknik ve politik başta olmak üzere farklı kollardan şekillenmiştir. Her devlet, sahip olduğu politik sistemine uygun olarak elektronik devlet uygulamalarına farklı şekillerde içerik ve anlam yüklemektedir. Ayrıca, bilgiye yönelik politikaları, elektronik devlet uygulamalarını kullanan kişi sayısı, durumu ve motivasyonu en başta olmak üzere devletlerin yönetim yapıları ve liderlik tarzları elektronik devletin gelişme hızını ve gücünü etkilemektedir (Şahin, 2014: 75).

ABD internet ve bilgi teknolojileri uygulamalarına 1970’li yıllarda başlamıştır. ABD, elektronik devlet uygulamalarına yatırım yapan ve bu uygulamaların geliştirilmesi ve projelendirilmesi bakımından dünyada öncü ve etkin olan ülkelerden birisidir. 1996 yılı Bilgi Teknolojileri Yönetim Reformu Yasası ile kamu kurumlarında teknolojinin kullanılması gerekliliğinin üstünde durulmuş ve ABD’deki kamu kurum ve kuruluşlarının bu ilke çerçevesinde yürütecekleri faaliyetlerin esasları belirlenmiştir (Şahin, 2014: 164). 1993 yılında uygulamaya geçen ve bütün kamu hizmetlerinin tek bir yerden elektronik mecrada sunulmasını amaçlayan ‘Access America’ elektronik devlet uygulamaları kapsamında 2003’ e kadar bağımsız bir biçimde sunulan kamu hizmetlerinin tek bir portal altında birleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu program eksenindeki ‘first gov’ adındaki internet portalı planlanmış ve 2001’de hizmete girmiştir (Demirel, 2006: 102). Günümüzde bu hizmetlerin tek bir portal üzerinden verilmesi ‘usa.gov’ adresinden gerçekleştirilmektedir. Bu portal ABD’deki elektronik devlet uygulamalarının kapısı olarak bilinmektedir (Şahin, 2014: 166). Mevcut portala bakıldığı zaman (usa.gov) hizmetlerin konu başlıklarına göre ayrılmasının yanı sıra vatandaşlar, işletmeler ve gönüllü kuruluşlar, kamu personelleri ve ziyaretçiler şeklinde sıralanmıştır. Portalda önemli olan bir başka kısım da kullanıcılar için birçok dilden erişimin sağlanmasıdır. Bu portalda İngilizce bir yana Arapça, İtalyanca, Korece dâhil olmak üzere toplamda 28 farklı dilde hizmet verildiği görülmektedir.

Fransa’daki elektronik devlet uygulamalarının gerçekleştirildiği ‘Service-public. Fr’ portalı, 2001 yılında ‘Fransa’nın Bilgi Toplumuna Girişe Hazırlık’ programı çerçevesinde devlet tarafından hazırlanmıştır. Bu portalın kapsamı ise Bakanlıklar Arası Yönetimsel Danışma Merkezi,

Yönetimin Basitleştirilmesi Komisyonu, Fransa Dokümantasyon Kurumu ve Bakanlıklar Arası Katılımcı Yönetim Ağı kurumları tarafından sağlanmıştır (Sayar, 2007: 39). Fransa'nın service-public.fr portalına bakıldığı zaman Türkiye'de olduğu gibi hizmetler konu başlıklarına göre sınıflandırılmıştır. Site içerisinde ayrıca 'Çevrimiçi Hizmetler ve Formlar' sekmesi bulunmaktadır. Bu sekme içerisinde vatandaşların kullanım kolaylığını sağlamak için 'En Popüler Çevrimiçi Hizmetler' ve 'En çok Talep Edilen Formlar' bulunmaktadır. Bu formlar sayesinde vatandaşlar, aradıkları hizmetlere site içerisindeki anlaşılır sekmeler vasıtasıyla erişebilmektedirler. Fransa, elektronik devlet uygulamaları açısından 2016'daki onuncu sıradayken 2018 yılında dokuzuncu sıraya yükselmiştir. Bu düzeyin artmasına katkıda bulunan faktörler arasında hükümetlerin 2022'ye kadar %100 kaydılaştırılmış kamu hizmeti hedefiyle, kamu hizmetinin dijital dönüşümünü sağlama vizyonu olduğu görülmektedir. Kamu Eylemi 2022'ye göre, idari süreçleri basitleştirmeyi ve dijital hale getirmeyi amaçlayan Fransa hükümeti, dijital dönüşümü hızlandırmak ve dijital dönüşümü artırmak için Dijital Bölgesel İdarenin Koordineli Kalkınma Programını (DCANT18) başlatmıştır (United Nations, 2018: 92).

İngiltere elektronik dönüşüm aşamalarına ilk başlayan ve bu aşamaları en hızlı yaşayan ülkelerden biri olma özelliğini taşımaktadır. 1994 yılında İngiltere Merkezi Bilgisayar ve Telekomünikasyon Ajansı (MBTA) 'open.gov.uk' web portalını kurmuştur (Şahin, 2014: 177). İngiltere'nin elektronik devlet portalı olan 'gov.uk' a bakıldığında ise 25 bakanlık ve 370'den fazla kamu kuruluşunun hizmetlerini tek bir portaldan sağladığı görülmektedir.

İsveç, data ve iletişim teknolojilerinde dünyanın önde gelen ülkelerinden birisidir. İletişim alt yapısını nihayete erdirmiş vaziyettedir. Tüm kurum ve kuruluşlar kendi intranetlerine hâkim olmaktadır (T.C. Başbakanlık, 2002: 198-199). Herkes için model ve en geçerli "enformasyon toplumu" olmayı amaçlayan İsveç, erkek-kadın, yaşlı-genç demeden herkesin çağdaş enformasyon teknolojileri alt yapısını, hayat standartlarını arttıran ve gündelik hayatını kolaylaştıran elektronik hizmetleri sağlamayı ana hedef belirlemiştir. Bu anlamda enformasyon toplumu siyasetinin gayesini de ortaya koymuştur (Şahin, 2014: 189). İsveç'te kullanılan elektronik web portalına bakıldığında ise birçok hizmetin 'sweden.se' sitesi üzerinden gerçekleştiği görülmüştür. Site içinde üç ayrı dilden erişim mümkün olmasının yanı sıra, portalın genel temasının çok resmi olmadığı görülmüştür. Site içerisinde ayrıca İsveç ile ilgili sosyal, kültürel ve kendi kültürlerini tanıtmaya yönelik 'Popüler' başlığı bulunmaktadır. Görsel temaların da güçlü olduğu bu site, anlaşılır site içi ara yüzleri ile de dikkat çekmektedir.

Japonya'da elektronik devlet uygulamalarının temel başlangıç hareketi 1999'da gerçekleştirilmiş olsa bile, 2002 tarihine kadar yavaş ilerleyen bir süreç gösterdiği bilinmektedir (Şahin, 2014: 184). Ülkenin bilişim teknolojileri stratejisi kesinleştirildikten sonra bu strateji ile eş değer olarak 2000 yılında Gelişmiş Bilgi ve Telekomünikasyon Ağ Toplumunun Oluşumu Hakkında Temel Kanun yürürlüğe girmiştir. Bu kanunun ardından elektronikleşme çabaları düzenli bir şekilde artarak ulusal bir elektronik devlet uygulamasının temellerine hız verildiği görülmüştür (Kubo & Shimada, 2008: 217). Japonya'da kullanılan elektronik web portalına bakıldığında ise birçok hizmetin 'www.e-gov.go.jp' sitesi üzerinden gerçekleştiği görülmüştür. Bu sitede yer alan hizmetler ana başlıklar altında ve kolaylıkla erişilebilir şekilde dizayn edilmiştir. Son olarak Japonya'da kullanılan elektronik devlet uygulamaları açısından bir takım iyi örnekler mevcuttur. Bu bağlamda, 'internavi' uygulaması ile yolda olan araçlar için tehlike ve sorunlu bölgeler önceden bu uygulama sayesinde görülebilmektedir. Maaş uygulamaları sayesinde tahmini olarak emekli maaşı ve yardımlara bakılabilmekte, sağlık ile ilgili ödemelerde sağlık harcamaları anlık bir şekilde istatistik verilerine dönüşebilmektedir. Üstelik köprü takibi, trafik uygulamaları, e-istatistik, deprem ve erken uyarı uygulaması, enerji kullanım bilgisi ve kişisel yardım programları vb. uygulamaları sayesinde vatandaşların hayatlarında kolaylık olduğu görülmektedir (Şahin, 2014: 189).

Almanya’da, devletin hizmet sunduğu birden fazla web sitesi bulunmaktadır. Bu hizmetler farklı konu başlıklarına göre şekillenmiştir (European Commission, 2016: 33-34). Bu hizmetler:

- <http://www.auswaertiges-amt.de>: Bu site Almanya dışında yaşayan vatandaşlar için oluşturulmuştur (yolcu hakları, gerekli dökümanlar vs.).
- <http://www.arbeitsagentur.de>: İş ve emeklilik bilgilerinin olduğu sitedir. İş tekliflerinin ve iş arayanların veri tabanlarına erişim sağlar ve ayrıca iş arayanların fırsatları daha kolay belirlemelerine yardımcı olmak için yenilikçi bir eşleştirme uygulaması sunar.
- <http://www.kba.de>: Araç tescil hizmetlerinin bulunduğu sitedir. Bazıları yerel yetkililer tarafından web sitelerinde ilgili bilgi ve formları sağlamaktadır.
- <http://www.polizei.de>: Oturma ve diğer formalitelerin hizmetlerinin sağlandığı sitedir.
- <http://www.zvs> : Eğitim ve Gençlik (kütüphane üyeleri e-kitaplar, dijital sesli kitaplar, müzik ve videolar da dahil olmak üzere çeşitli dijital ortamları çevrimiçi olarak ödünç alabildikleri hizmet sunumlarıdır).
- <http://www.arbeitsagentur.de>: Aile (özellikle çocuk ödenekleri ve bir çocuğun geçim seviyesine kadar gelirin vergilendirilemeyeceğine dair anayasal kuralın yer aldığı kamu hizmeti sitesidir).

Kanada ‘çevrimiçi hükümet’ diye adlandırılan bu uygulama kapsamında, 1980’li yılların sonuna doğru geniş yelpazeli bir Topluluk Erişim Programı’nı yürürlüğe koymuş ve 1999 yılında ‘SchoolNet’ ve LibraryNet’ uygulamaları ile bütün kütüphane ve okullarını internet erişimine açan ilk ülke olma özelliğini taşımaktadır. Bu program kapsamında, 8800 kamusal erişim yeri kentlerde, kırsal bölgelerde ve ulaşımın zor olduğu uzak bölgelerde internet hizmeti mümkün hale getirilmiştir (Uçkan, 2003: 78). Elektronik hizmetlerin <http://canada.gc.ca> adresinden gerçekleştirildiği Kanada’da iletişim ücretlerinin daha az olması ve bundan dolayı vatandaşların çoğunun internet erişiminden yararlanıyor olması; elektronik devlet uygulamalarının etkin bir temel üzerinden ilerlemesine katkı sağlamıştır. Bundan dolayı Kanada’da yaşayan vatandaşlar devletin internet üzerinden yapmış olduğu kamu hizmetlerini onaylamakta ve bu tarz uygulamaları yakinen takip etmektedir (Özçelik, 2010: 18).

1.2. Türkiye’de Elektronik Devlet Uygulamaları

Türkiye’de elektronik devlet uygulamalarının mazisi İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü’nün 1970’li senelerin başında başlattığı Merkezi Nüfus İstatistikleri Projesi (MERNİS)’ne kadar götürebilmektedir. Bu teknik işlerde insan emeği olmaksızın, yani kamu yönetiminin bilgisayarlaşması ve memleket genelinde birbirine bağlanması olarak tarif edilebilecek bu tasarı, süreç içinde milli ve milletlerarası kurum ve kaynakların dayanağı ile yakın dönemde bitirilebilmiş ve devrimizde Türkiye’nin mühim elektronik devlet tasarı ve uygulamalarından birine dönüşmüştür (Demirhan & Türkoğlu, 2014: 241).

Türkiye’de elektronik devlete dair çalışmalar, Avrupa Birliği tarafından gerçekleştirilen elektronik Avrupa adımı ile hız kazanmaya başlamıştır. 1992 yılında Avrupa Komisyonunca kabul edilmiş olan Elektronik Avrupa Girişimi, Avrupa’yı dünyanın en etkin ve rekabet gücü en yüksek hale getirmek amacıyla, kendisine üye olan tüm ülkelerde internet temelini oluşturmayı hedeflemiştir (Gül, 2002: 22). Bu girişim çalışmaları, Avrupa Birliğine aday ülkeleri ve Türkiye’nin de içinde bulunduğu aday aday ülkeleri de kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Türkiye 15- 16 Haziran 2001’de düzenlenmiş olan elektronik Avrupa girişimine tamamen katılmıştır. Bu girişim doğrultusunda Eylül 2001 tarihinde elektronik Avrupa+ eylem planının hedeflerinden ötürü, elektronik Türkiye girişimine (2001-2002) adım atılmıştır (Şahin, 2014: 106).

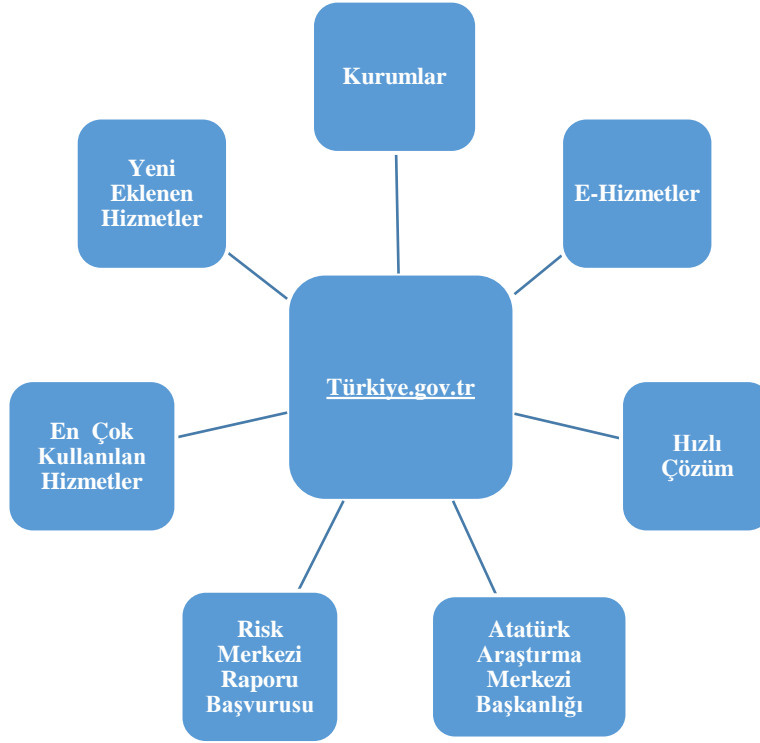
Türkiye’de elektronik devlet çalışmalarının gerçekleştirildiği sıralarda birbirinden bağımsız olarak

birden fazla projenin hayata geçirildiği bilinmektedir. Türkiye'nin elektronik devlet çalışmalarında etkin rol oynayan ve birçok yeni projenin planlanmasında etkin olan bu kurumsal projeler, genel olarak bakıldığında merkez teşkilatı içinde bulunan farklı birimlerin birbirlerinden bağımsız bir şekilde gerçekleştirdikleri çabalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu projelerin birbirlerinden bağımsız ve kopuk bir şekilde uygulanması ve birbirleriyle koordineli ve bağlantı içinde bulunmaması, Türkiye'de varlığını gösteren elektronik devlet uygulamasının etkin bir aşamaya gelmesinde önemli bir problem olduğu bilinmektedir (Uçkan, 2003: 289-290).

Bu bağlamda Türkiye'de faaliyet gösteren tüm kurum ve kuruluşların elektronik devlet çabalarının birbirleri ile uyum içerisinde çalışabilmeleri maksadı ile 24 Mart 2006 tarihinde elektronik devlet kapısının kurulmasına karar verilmiştir. Dolayısıyla 2006/10316 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi tek bir platformda ve bireylerin devletin sunacağı hizmetlere elektronik mecradan ve güvenli, etkin bir biçimde yürütülmesi Ulaştırma Bakanlığı'ndan Türksat A.Ş.'ye devredilmiştir (Şahin, 2014: 118). Son olarak e-devlet kapısı 18 Aralık 2008 tarihinde faaliyete girmiştir.

Güncel olarak Türkiye'de yer alan e-devlet kapısı platformundaki hizmetlerin ana başlıklar altında sınıflandırıldığı aşağıda yer alan şekilde gösterilmiştir.

Şekil 1: Elektronik Devlet Kapısında Yer Alan Hizmetler

Kaynak: (Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur)

Şekil 1'e bakıldığı zaman Türkiye'deki elektronik devlet uygulamalarının tek bir site üzerinden faaliyet gösterdiği görülmektedir. Hizmetlerin konu başlıklarına göre ayrılmasının yanı sıra, en çok kullanılan uygulamalar kategorisi site içinde hızlı işleme olanak sağlamaktadır. Sade bir görsele sahip olan bu sitenin üst kısmında arama çubuğu bulunmaktadır. Bu arama çubuğu yararlanılacak hizmete erişimi kolaylaştırmak maksadı ile oluşturulmuştur. Sitenin sağ üst köşesinde ise vatandaşların TC kimlik numaraları ve oluşturdukları şifre ile girişi sağlayabildikleri sekme bulunmaktadır. Ayrıca sitenin sağ üst köşesinde engelli girişi de bulunmaktadır. Son olarak mevcut bu siteyi kullanan (yaklaşık 43 milyon) sayısı, hizmet sayısı (4786), mobil hizmetlerin (2267) sayısı ve e-devlet hizmetine entegre olan kurum sayısı (605) sitenin en alt kısmında

belirtilmiştir.

2. Araştırmanın Amacı, Yöntemi ve Bulguları

2.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma ile amaçlanan, Isparta merkez ilinde ikamet eden vatandaşların Türkiye’de uygulanan elektronik devlet uygulamalarındaki bilgi düzeylerinin ve memnuniyet düzeylerinin ölçülmesidir. Çalışmada ayrıca vatandaşların elektronik devlet uygulamalarını ne sıklıkla ve hangi kanalları (mobil uygulamalar, internet sayfası vs.) kullandıkları tespit edilmesi amaçlanmıştır.

2.2. Araştırmanın Yöntem, Evren ve Örneklemi

Çalışma, nicel araştırma yöntemi çerçevesinde kurgulanmış ve bu kapsamda bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya başlamadan önce Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurul Başkanlığı’ndan 87432956/050.99/70494 sayılı ve 14.05.2019 tarihli “Etik Kurul Onayı” alınmıştır. E-devlet kullanan vatandaşların bilgi düzeyleri ve memnuniyet düzeyleri arasındaki ilişkiyi değerlendiren bu çalışmanın evrenini, 18 yaşından büyük, Isparta merkez ilinde ikamet eden ve e-devlet uygulamalarını kullanan vatandaşlar oluşturmaktadır. Türk İstatistik Kurumu verilerine göre 2018 yılı Isparta merkez nüfusu 433.830 kişiden oluşmaktadır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2018). Bir evrenin belli olduğu durumlarda ve mevcut sayı esas alındığında güven düzeyi %95, hata toleransı %5 olan aralıklar için yaklaşık olarak 384 kişiye ulaşmak yeterli olacaktır (Anderson, 1990: 202). Araştırmada 420 kişiye kolayda örnekleme yoluyla ulaşılmış ve anketlerin tamamı değerlendirmeye alınmıştır.

2.3. Veri Toplama Aracı

Vatandaşların e-Devlet bilgi düzeyleri ile e-Devlet memnuniyetleri arasındaki ilişkinin incelenmesini gerçekleştirmek için anket formu oluşturulmuştur. Anket formunun oluşturulmasında, daha önce geliştirilmiş ve geçerlilikleri ispatlanmış olan Tarhan’ın (2010) “Devlet-Vatandaş İlişkisinin Geliştirilmesinde Elektronik Devletin Rolü: Halkla İlişkiler Açısından Bir Değerlendirme” adlı doktora tezi nezdinde, uzman ve akademisyen görüşü alınarak yeni bir anket formu oluşturulmuştur. Son olarak oluşturulan mevcut anket formuna yönelik 60 vatandaşa pilot uygulama yapılmıştır. Anlaşılmayan kısımlar için yeniden düzenleme yapılmış ve katılımcılara yöneltilecek form meydana getirilmiştir.

2.4. Bulgular

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular aşağıda yer alan tablolarda detaylı bir şekilde verilecektir.

Tablo 1: Araştırmaya Ait Pilot Uygulamanın Güvenilirlik Analizi

Ölçekler	Cronbach’s Alpha	N (Madde Sayısı)
Memnuniyet Düzeyi Ölçeği	,928	21
Bilgi Düzeyi Ölçeği	0,750	14

Araştırma kapsamında oluşturulan anket formunun güvenilirlik analizini gerçekleştirebilmek için Isparta il merkezi sınırları içerisinde ikamet eden ve e-Devlet hizmetlerini kullanan 60 kişiye pilot uygulama yapılmıştır. Oluşturulan anket formunun güvenilirlik düzeyinin yüksek olduğu görülmüştür.

2.4.1. Demografik Bulgular

- Araştırmaya katılan vatandaşların %50,2’si erkeklerden oluşuyorken, %49,8 ‘i ise kadınlardan oluşmaktadır.
- Araştırmaya katılan vatandaşların en çok %37,1 ile 18-29 yaş aralığındaki kişilerden

oluştugu, en az %16,4 ile 50 yaş ve üzerinde olan vatandaşlardan oluştuğu görülmektedir.

- Araştırmaya katılan vatandaşların %54,8'i evli iken %45,2'sinin evli olmadığı görülmüştür. Araştırmaya katılan vatandaşların en çok %47,6 ile lisans mezunu kişilerden oluştuğu, en az ise %3,1 ile ilköğretim mezunu kişilerden oluştuğu görülmüştür.
- Araştırmaya katılan vatandaşların en çok %43,3 ile 2021-4000 TL aylık geliri olan kişilerden oluştuğu, en az ise %24,0 ile 0-2020 TL aylık geliri olan kişilerden oluştuğu görülmüştür.
- Araştırmaya katılan vatandaşların en çok %86,2 ile çalışan vatandaşlardan oluştuğu, en az ise %13,8 ile çalışmayan vatandaşlardan oluştuğu görülmüştür.
- Araştırmaya katılan vatandaşların en çok %28,6 ile kamu çalışanı olan kişilerden oluştuğu, en az ise %2,4 akademisyenlerden oluştuğu görülmüştür. Ayrıca araştırmaya katılan çalışmayan vatandaşların en çok %13,1 ile öğrencilerden oluştuğu, en az ise %0,7 ile işsiz olan vatandaşlardan oluştuğu görülmüştür.
- Araştırmaya katılan vatandaşların e-devlet uygulamalarını kullanım sıklığına dair en çok %32,9 ile ayda 3-5 kere kullandıkları, en az ise %6,2 ile her gün kullandıkları görülmüştür.
- Araştırmaya katılan vatandaşların e-devlet uygulamalarını kullanım kanallarıyla ilgili olarak en çok %57,1 ile her ikisini de kullandıkları (mobil uygulamalar, internet sayfası), en az ise %16,2 ile mobil uygulamaları kullandıkları görülmüştür.

2.4.2. Faktör Analizi Sonuçları

Memnuniyet düzeyi ölçeğinin yapı geçerliği için AFA ile test edilmiştir. Verilerin faktör analizine uygun olup olmadığını gösteren Kaiser-Meyer_Olkin (KMO) ve Bartlett Sphericity (Bartlett Küresellik Testi) testlerinin sonuçları tespit edilmiştir. KMO örneklem yeterliliği ölçüsü sonuçlarına göre hesaplanan KMO değeri 0,939'dur. Bunun yanı sıra Hesaplanan Bartlett Küresellik Testi'nin 0,000 çıkması faktör analizi için anlamlılık düzeyinin uygun olduğunu göstermektedir ($p < 0,001$). Bu değerler, elde edilen verilerin faktör analizine tabi tutulabileceğini, başka bir ifadeyle örneklem sayısının faktör analizi yapabilmek için yeterli olduğunu göstermektedir.

AFA yapılan ölçekte faktör türetme tekniği olarak temel bileşenler analizi ve döndürme tekniği olarak Varimax döndürme kullanılmıştır. Açıklanan Varyans değerlerine bakıldığında en büyük payın 51,375 varyans birinci faktöre ait olduğu (yeterlilik ve erişilebilirlik) görülmektedir. En küçük payın ise 6,224 varyans değeri ile üçüncü faktöre (güvenilirlik) ait olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2: Elektronik Devlet Uygulamalarındaki Memnuniyet Düzeyi Boyutları

Memnuniyet Düzeyi Ölçeğinin Boyutları	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3
M6 (Yeterlilik Ve Erişilebilirlik)	,836		
M7 (Yeterlilik Ve Erişilebilirlik)	,829		
M1(Yeterlilik Ve Erişilebilirlik)	,829		
M2(Yeterlilik Ve Erişilebilirlik)	,824		
M4(Yeterlilik Ve Erişilebilirlik)	,767		
M5(Yeterlilik Ve Erişilebilirlik)	,766		
M8(Yeterlilik Ve Erişilebilirlik)	,761		
M3(Yeterlilik Ve Erişilebilirlik)	,750		
M11(Kolaylık)		,791	
M9(Kolaylık)		,766	
M10(Kolaylık)		,748	
M12(Kolaylık)		,728	
M16(Kolaylık)		,607	
M13(Kolaylık)		,518	
M17(Güvenilirlik)			,798
M19(Güvenilirlik)			,797
M18(Güvenilirlik)			,745
M15(Güvenilirlik)			,672

Yapılan açımlayıcı faktör analizi sonucunda ifadeler üç faktör altında toplanmıştır. Fakat formda yer alan “e-devlet uygulamalarının devlete saygınlık kazandırmasından memnunum”, “e-devlet uygulamalarındaki şikâyet ve bilgi edinme seçeneği ile sürekli iletişimi sağlamasından memnunum”, ve “e-devlet uygulamalarının açık ve şeffaf bilgiler sunmasından memnunum” ifadelerine ait faktör yükünün 0,32’nin altında olmasından dolayı anketten çıkartılarak analize dâhil edilmemiştir.

2.4.3. Güvenilirlik Analizi

Vatandaşların e-devlet uygulamalarına dair bilgi düzeyleri ile memnuniyet düzeylerine güvenilirlik oranları hesaplanmıştır.

Memnuniyet düzeyi formuna ait hesaplanan Cronbach alfa iç tutarlılık katsayıları 1.faktör için (yeterlilik ve erişilebilirlik), 94 ve 2. faktör için (kolaylık), 85; 3. faktör için (güvenilirlik), 89 ve ölçeğin tamamı için, 94’tür. Elde edilen değerlere göre maddelerin kendi içerisinde yüksek düzeyde tutarlı olduğu; ölçeğin ve faktörlerin yüksek düzeyde güvenilirliğe sahip olduğu söylenebilir.

Sipahi vd. (2010: 88-89), Cronbach Alfa değerinin 0.70 ve üstü olduğu durumlar için ölçeğin güvenilir olduğu kabul etmektedir. Elektronik devlet uygulamalarına ait bilgi düzeyi sorularının güvenilirlik analizine bakıldığında ölçeğin iç tutarlılık katsayısının 0,70 olarak tespit edilmiştir. Bu veriye göre ölçek güvenilirirdir.

2.4.4. Korelasyon Analizi

E-devlet hizmetlerinden yararlanan vatandaşların bilgi düzeyleri ile memnuniyet düzeylerinin alt boyutları olan yeterlilik ve erişilebilirlik, kolaylık ve güvenilirlik değişkenlerine ait korelasyon katsayılarına aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 3: Bilgi Düzeyi İle Memnuniyet Düzeyi Değişkenlerine Ait Korelasyon Katsayıları

	1	2	3	4
1 Bilgi Düzeyi				
2 Yeterlilik ve Erişilebilirlik	,304**			
3 Kolaylık	,412**	,531**		
4 Güvenilirlik	,242**	,600**	,610**	

Not: * $p < .05$, ** $p < .01$

E- devlet uygulamalarına ait bilgi düzeyi ile memnuniyet düzeylerine ait boyutlar arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bilgi düzeyi ile en yüksek ilişkinin kolaylık boyutu arasında olduğu Tablo 3' te görülmektedir ($r=.412$; $p<.01$). Bununla birlikte bilgi düzeyi ile en düşük ilişkinin ise güvenilirlik boyutu arasında olduğu tespit edilmiştir ($r=.242$; $p<.01$).

2.4.5. Regresyon Analizi

E-devlet hizmetlerinden yararlanan vatandaşların memnuniyet düzeyine ait boyutların regresyon analizleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4: Memnuniyet Düzeyi Boyutlarını Etkileyen Bilgi Düzeyine Ait Regresyon Analizi

Model	Bağımsız Değişken	β	t	p	F	R ²
1(Yeterlilik- Erişilebilirlik)	Bilgi Düzeyi	,297	6,501	,000	42,266	0,09
2(Kolaylık)	Bilgi Düzeyi	,420	9,228	,000	85,158	,16
3(Güvenilirlik)	Bilgi Düzeyi	,232	5,081	,000	25,820	,059

Tablo 4' te regresyon analizi sonuçlarına bakıldığında modellere ait R2 değerlerinin sırasıyla 0,092- 0,16- 0,59 olduğu görülmektedir. Bilgi düzeyinin memnuniyet düzeyi boyutlarını sırasıyla %9 - %16 ve %5 oranında açıkladığını göstermektedir. Elde edilen sonuçlara bakıldığında bilgi düzeyinin ($\beta=.297$; $p=.000$ - $\beta=.420$; $p=.000$ - $\beta=.232$; $p=.000$) memnuniyet düzeylerine etkisinin pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Katılımcıların e-devlet uygulamaları ile ilgili bilgi düzeyi arttıkça memnuniyet düzeyi boyutlarının da artış gösterdiği tespit edilmiştir.

2.4.6. Bilgi Düzeyinin Demografik Özelliklere Göre Değerlendirilmesi

Bu bölümde e-devlet uygulamalarını kullanan katılımcıların sosyo-demografik özelliklerinden anlamlı sonuçların tespit edildiği varyans sonuçlarının (yaş, öğrenim durumu) yanı sıra e-devlet uygulamalarını kullanan katılımcıların kullanım sıklıklarına dair varyans sonuçları aşağıda yer alan tablolarda belirtilmiştir.

2.4.6.1. Bilgi Düzeyinin Yaş Özelliklerine Göre Değerlendirilmesi

Bu bölümde e- devlet hizmetlerinden yararlanan katılımcıların bilgi düzeyleri ile yaşlarının karşılaştırılmasına ait analiz yer almaktadır.

Tablo 5: Katılımcıların Yaşlarına Göre Bilgi Düzeylerinin Karşılaştırılmasına İlişkin Varyans Analiz Sonuçları

Boyut	Varyans	Kareler	Sd	Kareler	F	p
	Kaynakları	Toplamı		Ortalaması		
Bilgi Düzeyi	Gruplararası	9,811	3	3,270	3,507	,015
	Gruplarıçi	387,003	415	,933		
	Toplam	396,814	418			

Katılımcıların e- devlet uygulamalarıyla ilgili bilgi düzeylerinde yaşlarına anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($F_{0,05: 3-415} = 3,507$)

Elektronik devlet uygulamalarındaki bilgi düzeyinde 30-39 yaş aralığındaki katılımcılar ile 50 yaş ve üzeri katılımcılar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. 30-39 yaş aralığındaki katılımcıların bilgi düzeylerinin 50 yaş ve üzeri katılımcılara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

2.4.6.2. Bilgi Düzeyinin Öğrenim Durumu Özelliklerine Göre Değerlendirilmesi

Bu bölümde e- devlet hizmetlerinden yararlanan katılımcıların bilgi düzeyleri ile öğrenim durumlarının karşılaştırılmasına ait analiz yer almaktadır.

Tablo 6: Katılımcıların Öğrenim Durumlarına Göre Bilgi Düzeylerinin Karşılaştırılmasına İlişkin Varyans Analiz Sonuçları

Boyut	Varyans Kaynakları	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
Bilgi Düzeyi	Gruplararası	17,296	5	3,459	3,764	,002
	Gruplarıçi	379,518	413	,919		
	Toplam	396,814	418			

Katılımcıların bilgi düzeyleri ile öğrenim durumları arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($F_{0,05: 5-413} = 3,764$).

Elektronik devlet uygulamalarındaki bilgi düzeyinde, ortaokul düzeyindeki vatandaşlar hariç diğer düzeydeki mezun (lise, ön lisans, lisansüstü) vatandaşlar ile ilkokul mezunu olan vatandaşlar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Lise, ön lisans, lisansüstü mezunu olan vatandaşlar ilkokul mezunu olan vatandaşlarına göre bilgi düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

2.4.6.3. Bilgi Düzeyinin E- Devlet Kullanım Sıklıklarına Göre Değerlendirilmesi

Bu bölümde e- devlet hizmetlerinden yararlanan katılımcıların bilgi düzeyleri ile kullanım sıklıklarına ait analizler yer almaktadır.

Tablo 7: Katılımcıların Kullanım Sıklıklarına Göre Bilgi Düzeylerinin Karşılaştırılmasına İlişkin Varyans Analiz Sonuçları

Boyut	Varyans Kaynakları	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
Bilgi Düzeyi	Gruplararası	17,003	4	4,251	4,633	,001
	Gruplarıçi	379,811	414	,917		
	Toplam	396,814	418			

Katılımcıların bilgi düzeyleri ile e-devlet uygulamalarını kullanım sıklıkları arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($F_{0,05: 4-414} = 4,633$).

Elektronik devlet uygulamalarındaki bilgi düzeyinde, her gün ve haftada 3-5 kere kullananlar ile yılda 3-5 kere kullanan vatandaşlar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Elektronik devlet uygulamalarını her gün ve haftada 3-5 kere kullanan vatandaşların bilgi düzeyi yılda 3-5 kere kullanan vatandaşlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

2.4.7. Memnuniyet Düzeyi Boyutlarının Demografik Özelliklere Göre Değerlendirilmesi

E-devlet hizmetini kullanan vatandaşların memnuniyet düzeyleri boyutları ile demografik özellikleri arasında anlamlı çıkan ilişkiler aşağıda yer alan tablolarda sunulmuştur.

2.4.7.1. Memnuniyet Düzeyi Boyutlarının Çalışma Durumuna Göre Değerlendirilmesi

Bu bölümde e- devlet hizmetlerinden yararlanan katılımcıların memnuniyet düzeyi alt boyutları ile çalışma durumuna ait analizler yer almaktadır.

Tablo 8: Çalışma Durumu ile Memnuniyet Düzeyi Boyutlarının Karşılaştırılması

Boyut	Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	t	sd	p
Yeterlilik ve Erişilebilirlik	Çalışan	362	,0296	,9481	,825	70.082	.412
	Çalışmayan	57	-,0960	1,086			
Kolaylık	Çalışan	362	,0486	,9486	2.064	68.057	,043
	Çalışmayan	58	-,3033	1,242			
Güvenilirlik	Çalışan	362	,0599	,9483	1.842	77.550	,069
	Çalışmayan	55	-,1639	,8223			

E-devlet uygulamasını kullanan çalışan katılımcılar ile çalışmayan katılımcılar arasında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. E- devlet hizmetinden yararlanan ve çalışan katılımcıların (\bar{X} = ,0486) kolaylık boyutuyla çalışmayan (\bar{X} = -,3033) katılımcılara göre memnuniyet düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

2.4.7.2. Memnuniyet Düzeyi Boyutlarının Yaş Gruplarına Göre Değerlendirilmesi

Bu bölümde e- devlet hizmetlerinden yararlanan katılımcıların memnuniyet düzeyi alt boyutları ile yaş gruplarına ait analizler yer almaktadır.

Tablo 9: Vatandaşların Yaş Gruplarına Göre Memnuniyet Düzeyi Boyutlarının Karşılaştırılmasına İlişkin Varyans Analiz Sonuçları

Boyut	Varyans Kaynakları	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
Yeterlilik ve Erişilebilirlik	Gruplararası	13.065	3	4.355	44.777	,003
	Gruplarıçi	378.312	415	,912		
	Toplam	391.377	418			

Katılımcıların yeterlilik ve erişilebilirlik boyutu ile yaş grupları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir ($F_{0,05: 3-415} = 44,777$).

Elektronik devlet uygulamalarındaki memnuniyet düzeyi yeterlilik ve erişilebilirlik boyutuyla 18-29 yaş grubu arasında yer alan katılımcıların 40-49 ile 50 ve üzeri yaş aralığında olan katılımcılara göre daha memnun olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca 30-39 yaş aralığında olan vatandaşların 50 yaş ve üzerinde olan katılımcılara göre yeterlilik ve erişilebilirlik boyutu ile daha memnun oldukları görülmüştür.

2.4.7.3. Memnuniyet Düzeyi Boyutlarının E-Devlet Kullanım Kanallarına Göre Değerlendirilmesi

Bu bölümde e- devlet hizmetlerinden yararlanan katılımcıların memnuniyet düzeyi alt boyutları ile kullanım kanallarına ait analizler yer almaktadır.

Tablo 10: E-devlet Kullanım Kanallarına Göre (İnternet, Mobil, Her İkisi de) Memnuniyet Düzeyi Boyutlarının Karşılaştırılmasına İlişkin Varyans Analiz Sonuçları

Boyutlar	Varyans Kaynakları	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	P
Yeterlilik ve Erişilebilirlik	Gruplararası	14.554	2	7.277	8.034,000	
	Gruplarıçi	376.823	416	.906		
	Toplam	391.377	418			
Güvenilirlik	Gruplararası	8.645	2	4.322	5.042.007	
	Gruplarıçi	354.939	416	857		
	Toplam	363.583	418			

Katılımcıların yeterlilik- erişilebilirlik ve güvenilirlik boyutu ile kullanım kanalları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir ($F_{0,05: 2-416} = 8.034$; $F_{0,05: 2-416} = 5.042$).

E-devlet uygulamalarında her ikisini de kullanan katılımcılar ile (internet sayfası ve mobil uygulamalar) yalnızca internet sayfasını kullananlar arasında, memnuniyet düzeyindeki yeterlilik- erişilebilirlik ve güvenilirlik boyutu bakımından anlamlı farklılığın olduğu tespit edilmiştir. E-devlet hizmetine her iki kanaldan erişim yapan katılımcılar sadece internet sayfası üzerinden erişim sağlayan katılımcılara göre yeterlilik- erişilebilirlik boyutuyla daha memnun oldukları görülmüştür.

2.4.7.4. Memnuniyet Düzeyi Boyutlarının Kullanım Sıklıklarına Göre Değerlendirilmesi

Bu bölümde e-devlet hizmetlerinden yararlanan katılımcıların memnuniyet düzeyi alt boyutları ile kullanım sıklıklarına ait analizler yer almaktadır.

Tablo 11: Katılımcıların Kullanım Sıklıklarına Göre Memnuniyet Düzeyi Boyutlarının Karşılaştırılmasına İlişkin Varyans Analiz Sonuçları

Boyutlar	Varyans Kaynakları	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
Yeterlilik ve Erişilebilirlik	Gruplararası	18.126	4	4.531	5.026	.001
	Gruplarıçi	373.251	414	.902		
	Toplam	391.377	4418			
Kolaylık	Gruplararası	5.378	4	1.344	1.349	.251
	Gruplarıçi	413.622	415	997		
	Toplam	419.000	4419			
Güvenilirlik	Gruplararası	7.229	4	1.807	2.089	.081
	Gruplarıçi	356.354	412	.865		
	Toplam	363.583				

Katılımcıların yeterlilik ve erişilebilirlik boyutu ile kullanım sıklıkları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir ($F_{0,05: 4-414} = 5.026$).

Elektronik devlet uygulamalarındaki memnuniyet düzeyi yeterlilik ve erişilebilirlik boyutuyla katılımcıların kullanım sıklıkları arasında anlamlı farklılıkların olduğu görülmüştür. Bu hizmetten her gün yararlanan ve ayda 3-5 kere kullanan vatandaşların yılda 3-5 kere kullanan vatandaşlara göre yeterlilik ve erişilebilirlik boyutuyla daha memnun oldukları tespit edilmiştir.

2.5. Anket Sorularında Yer Alan Açık Uçlu Sorulara Verilen Cevapların Değerlendirilmesi

Bu bölümde, katılımcıların e-devlet hizmetleriyle ilgili açık uçlu sorulara vermiş oldukları cevaplar değerlendirilmiştir. Mevcut sorulara verilen cevaplara dair değerlendirme aşağıda yer alan tabloda detaylı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 12: Anket Formunda Yer Alan Açık Uçlu Sorular ve Değerlendirilmesi

Sorular	Verilen Cevaplar	Kişi Sayısı	Sorun/ Boyut/ Çözüm Önerileri Bölümü
1-) E-devlet Hizmetini kullandığınızda karşılaştığınız sorun/sorunlar var mı? Var ise belirtiniz.	E-devlet web sitesi üzerinde yer alan bazı hizmetlerin mobil uygulamalarda olmaması, bunun için mobil uygulamaların kuvvetlendirilmesi gerekmektedir.	25	İçerik
	Site daha sade ve anlaşılır olmalı, site içi arama motoru kuvvetlendirilmelidir.	20	İçerik-Anlaşılabilirlik
	E-devlet hizmetine dair güvenlik önlemlerinin artırılması gerekir.	20	Güvenlik
	E-devlete ait sitenin daha anlaşılır olması gerekir.	20	İçerik
	E-devlet şifresi alabilmek için PTT'ye gitme zorunluluğunun ortadan kaldırılması gerekir.	20	Ergonomi
	Sitenin yavaş olması, hizmet sunumunda bekleme süresinin bazen uzun sürmesi.	17	Hız
	Resmi evrak işlerinin tamamen e-devlet bünyesinde toplanması.	15	İçerik
2-) E- devlet hizmeti için geliştirilmesini istediğiniz boyutlar var mı? Var ise nelerdir belirtiniz.	Sitenin ara yüzleri yeteri kadar açık olmaması ve site arama motorunun karmaşık olması, Arama motorunun kısıtlı sözcüklerden oluşması, e-devlet sitesinin karmaşık olması.	14	İçerik
	Kimlik bilgilerinin başkalarının eline geçmeyeceğinden emin olunmalıdır.	10	Güvenlik
	Bürokratik işlemler azaltılmalı ve işlem alanları genişletilmelidir.	10	Erişim
	Hizmet sunumunda sistemin ara sıra kilitlenmesi	7	Erişim
	E-devlet hizmetlerine dair tanıtımların yetersiz olması	5	Tanıtım
	E-devlet şifresi alabilmek için PTT'ye gidilmesi	5	Ergonomi
	E-devlet hizmetlerine dair tanıtımlar artmalı	5	Tanıtım
3-) E- devlet	Öğrenci transkriptleri e-devlet üzerinden alınmalı	5	Ergonomi
	E-devleti tüm vatandaşların	5	Seminer/Eğitim

hizmetlerinde karşılaştığınız sorunlara ilişkin çözüm önerileriniz var mı? Var ise nelerdir belirtiniz.	kullanabilmesi için yaygın eğitimler verilmesi gerekir.		Programları
	E- devlet sitesi içerisinde yer alan hizmetler, kategorilere göre ayrılarak görsellerle desteklenmesi gerekir.	5	İçerik
	Site içerisinde bilgiye erişimde sorun vardır. Bu sorunun çözülmesi gerekmektedir.	3	Erişim
	Mobil uygulamalar ile web site arasında farklılık olması, belge oluşturulamamaktadır. Bu sorunun çözülmesi gerekmektedir	3	İçerik
	Daha fazla dil seçeneği olmalıdır.	3	Dil
	Online çağrı merkezi ile canlı destek sisteminin olması gerekir.	2	Erişim
	Bazı hizmetlere dair evrak alınması sınırlı sayıdadır. Bu rakamın sınırsız olması gerekir.	2	Yeterlilik
	E-devlete ait site içi karmaşıklığı gidermek için site haritasının olması gerekir.	2	İçerik

Tablo 12’de yer alan 1. soruya ait cevaplara bakıldığında katılımcıların e-devlet hizmetlerinde özellikle içerik, ergonomi ve güvenlik boyutlarının yetersiz olduğuna dair ifadelerin bulunduğu görülmüştür. Tabloda yer alan 2. soruya verilen cevaplarda ise e-devlet hizmetlerinde en çok içerik, güvenlik ve erişim boyutlarının geliştirilmesine dair ifadelerin yer aldığı tespit edilmiştir. Son olarak Tablo 12’de yer alan 3. soruya verilen cevaplara bakıldığında, en çok içerik ve erişim boyutuyla e-devlet hizmetlerinde yaşanan problemlerin çözülmesi gerektiğine dair öneriler bulunmaktadır.

3. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

İletişim teknolojilerindeki hızlı değişim ve gelişmeler gündelik hayatın her alanını etkilemiştir. Devletler de bu değişim ve gelişime kayıtsız kalmayarak klasik kamu yönetimi anlayışından, e-devlet anlayışına adım atmışlardır. E-devlet uygulamalarına yönelik olan bu adım, çağımızın önemli reformlarından biri olarak düşünülmektedir. Devletin teknolojik gelişmelere uygun bir şekilde kamu hizmeti sunumu için daha etkin çalışmalar yapması gerektiği söylenebilmektedir.

Elde edilen bulgular incelendiğinde, katılımcıların e-devlet hizmetlerinden en çok ayda 3-5 (%32,9) kere yararlandıkları görülmüştür. Bu bağlamda, günümüzde artık e- devlet hizmetlerinin, vatandaşların hayatlarının bir parçasında yer aldığı düşünülebilir.

Yapılan bir araştırmada, e-devlet hizmetlerinin kullanım sıklığının haftada birkaç kez olduğu tespit edilmiştir (Çolak Özmen, 2014: 26). Bu çalışmada da uygulamanın düzenli bir şekilde kullanıldığı yorumu yapılabilir. Fakat bu çalışmadaki kullanım sıklığının haftada 3-5 kere olması, çalışmanın evren ve örnekleminin bakanlıkta çalışan kişilere yönelik olmasıyla alakalı olduğu düşünülebilir.

Katılımcıların e-devlet hizmetlerinde, hem mobil uygulamayı hem de internet sitesini kullandıkları (%57,1) tespit edilmiştir. Bu tespitle birlikte e-devlet hizmeti kullanımındaki teknoloji kanallarının, katılımcılar tarafından etkin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

E-devlet uygulamalarına yönelik memnuniyet ölçeği faktör öz değerleri ve açıklanan varyansların dağılımına bakıldığında üç farklı boyutun olduğu görülmüştür. Bu faktör analizi sonucunda planlandığı gibi “yeterlilik-erişilebilirlik, kolaylık ve güvenilirlik” boyutlarının yer aldığı tespit

edilmiştir. Buradan en yüksek varyans oranı ile yeterlilik ve erişilebilirlik boyutunun, diğer boyutlara göre daha düşük oranın ise güvenilirlik boyutunda olduğu görülmüştür.

Katılımcıların e-devlet uygulamalarıyla ilgili bilgi düzeyleri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. 30-39 yaş aralığında olan vatandaşların 50 yaş ve üzeri olan vatandaşlara göre bilgi düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

30-39 yaş aralığında olan vatandaşların 50 yaş ve üzerinde olan vatandaşlara göre bilgi düzeylerinin yüksek olması, 30-39 yaş aralığındaki vatandaşların orta yaş grubunda yer alması ve ağırlıklı olarak çalışan kesim yaş aralığında olmasıyla ilişkilendirilebilir. 50 yaş ve üzerinde olan vatandaşların bilgi düzeylerinin 30-39 yaş aralığındaki vatandaşlara göre daha düşük olmasının sebebi ise e-devlet uygulamalarındaki değişim ve gelişimleri öğrenme düzeylerinin daha yavaş olmasıyla alakalı olabilir. Ayrıca bu yaş aralığındaki vatandaşların teknolojik hayattan daha uzak olabilecekleri düşünülebilir.

Mevcut araştırmada vatandaşların cinsiyetleri ile e-devlet hizmetine dair bilgi düzeyleri arasında herhangi bir anlam ilişkisinin olmadığı görülmüştür. Yılmaz (2013: 86)'ın yapmış olduğu bir çalışmada ortaya çıkan bulgu desteklenmiş ve benzer şekilde cinsiyet ile memnuniyet düzeyi arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmüştür.

Katılımcıların e-devlet ile ilgili bilgi düzeyleri ile öğrenim durumları arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Lise, ön lisans, lisans ve lisansüstünde olan vatandaşların bilgi düzeylerinin ilköğretim düzeyinde olan vatandaşlara göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Buradan çıkarılabilecek yorum ise ilköğretim düzeyinde olan vatandaşların e-devlet hizmetlerini benimseme ve öğrenme süreçleri diğer öğrenim düzeylerindeki göre daha düşük olabilir. Ayrıca ilköğretim düzeyindeki katılımcıların teknolojik gelişimlere ayak uydurması da diğer öğrenim düzeylerindeki göre daha yavaş olabilir. Son olarak ortaokul ile ilköğretim seviyesindeki vatandaşlar arasında anlamlı bir farklılığın çıkmamasını ise ikisinin de ilköğretim düzeyi içerisinde yer almalarıyla alakalı olduğu söylenebilir.

Katılımcıların bilgi düzeyleri ile e-devlet uygulamalarını kullanım sıklıkları arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Bu hizmeti her gün kullanan vatandaşların yılda 3-5 kere kullanan vatandaşlara göre bilgi düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. E- devlet sürekli gelişen bir sistem olarak kabul edildiğinde her gün bu hizmeti kullananlar, getirilen yeniliklere ve düzenlemelere yılda 3-5 kere kullananlara göre daha çok vakıf olabilecekleri düşünülebilir. Başka bir deyişle sistemi ziyaret sıklığı arttıkça sistem hakkında edinilen bilgi düzeyi de artabilir. Bununla birlikte e-devleti her gün kullanan vatandaşlar ihtiyaçlarını pratik bir şekilde giderdikleri ve sorunlarına çözüm bulabildikleri için yılda 3-5 kere kullanan vatandaşlara göre bilgi düzeylerinin arttığı söylenebilir.

E-devlet bilgi düzeyi ile memnuniyet düzeylerine ait 3 boyutta da (yeterlilik ve erişilebilirlik, kolaylık ve güvenilirlik) anlamlı bir ilişkinin olduğu da görülmüştür. Vatandaşların e-devlet hizmetine dair bilgi düzeyleri arttıkça memnuniyet düzeyinde de artış olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde Çarıkçı'nın yapmış olduğu bir çalışmada (2010: 115) e-devlet uygulamaları hakkında bilgi sahibi olma düzeyi arttıkça, bireylerin daha olumlu tutumlar geliştirdikleri görülmüştür. E-devlet hizmetinin vatandaşlara maddi açıdan ve zamandan tasarruf ettirmesi, elektronik ortamdaki sunulan kamu hizmetlerine tek bir adres üzerinden erişimi sağlaması, kamu kurumları arasında bilgi ve belge paylaşımının mümkün kılması bilgi düzeyini ve memnuniyet düzeyini olumlu yönde etkileyebilir.

Çalışmada ortaya çıkan bir başka bulgu ise e-devlet hizmetindeki bilgi düzeyi ile memnuniyet düzeyi arasında ortaya çıkan güvenilirlik boyutunun, diğer iki boyuta (yeterlilik ve erişilebilirlik, kolaylık) göre daha düşük olmasıdır. Bu boyutun diğer boyutlara göre daha düşük olmasının vatandaşların sisteme tam anlamıyla adapte olamaması, işlemlerin mobil uygulamalar ya da web

site üzerinden gerçekleştirilmesi durumundan kaynaklı olabilir. Fakat bu sonuçtan 'e-devlet uygulamalarının güvenilirlik düzeyi düşüktür' yorumu çıkartılmamalıdır. Aksine vatandaşların e-devlet hizmetlerine dair bilgi düzeyleri arttıkça memnuniyet düzeyi içerisinde yer alan güvenilirlik düzeyi de artış göstermektedir.

Çalışmada 18-29 yaş aralığında olan katılımcıların 40-49 ve 50 yaş üzerinde olan katılımcılara göre memnuniyet düzeyi yeterlilik- erişilebilirlik boyutu ile daha memnun oldukları görülmüştür. Shelley vd. (2008: 43), yapmış olduğu anket çalışmada araştırmada gençlerin yaşlı kesime nazaran teknolojiyi kullanmaya daha yatkın oldukları tespit edilmiştir. 18-29 yaş aralığında olan kesimin teknolojik gelişmelere daha kolay adapte olmaları, teknolojiyi aktif, bilinçli ve sık kullanmalarıyla e-devlet hizmetlerinden daha memnun olabilecekleri söylenebilir.

E-devlet hizmetlerini her gün kullananlar ve ayda 3-5 kere kullananlar yılda 3-5 kere kullanan katılımcılara göre yeterlilik ve erişilebilirlik boyutu ile daha memnun oldukları tespit edilmiştir. Siteyi her gün ve ayda 3-5 defa kullanan katılımcıların yılda 3- 5 defa kullananlara göre daha memnun olmaları, e-devlet hizmetlerinin olanaklarından daha fazla yararlanmalarıyla bağlantılı olabilir.

Türkiye e-devlet uygulamalarındaki gelişmişlik endeksinde 53. sırada yer almaktadır (UN, 2018). Bu gelişmişlik endeksinde ülke olarak daha üst sıralarda yer alabilmek için elektronik hizmetlerin yaygınlaşması ve çeşitlenmesi gerekli olabilir. Ayrıca ağ ve yazılım gibi sistemsel hataların en aza indirilmesi durumu da mevcut endekste üst sıralarda olmamıza katkı sağlayabilir. Sevinç ve Şahin'in (2013: 209) yaptığı araştırmada da e-devlet uygulamalarında karşılaşılan sorunlar sıralamasında teknoloji yetersizliği ikinci sırada yer aldığı görülmüştür.

Türkiye e-devlet ile sunulan hizmetlerin çeşitlendirilip geliştirilmesine dair sürekli bir çalışma içerisindeyiz. Temur (2013: 55) 2003-2010 yılları arasındaki dönemi incelediği çalışmasında Türkiye'nin özellikle e-devlet hizmeti vasıtasıyla sunduğu hizmetlerin sayısını ve kalitesini arttırması gerektiğini vurgulamıştır. Çalışmanın anket formunda yer alan açık uçlu sorulara verilen cevaplarda da katılımcıların hizmetleri çeşitlenmesine yönelik ifadelerin yer aldığı görülmüştür.

Ayrıca çalışmada öne çıkan 7 ülkenin (Amerika, Fransa, İngiltere, İsveç, Japonya, Almanya, Kanada) e-devlet hizmetleri incelenmiştir. Bu bulgular ışığında aşağıda yer alan öneriler geliştirilmiştir:

E- devlet hizmetlerine dair tanıtımların arttırılması e-devlet hizmetli kullanımını yaygınlaştırabilir.

Kullanıcılar için e-devlet hizmetlerine dair eğitim programlarının düzenlenmesi bireylerin bilgi düzeylerine katkı sağlayacak ve e-devlet hizmetleri kullanımını daha etkin hale getirecektir.

Sistem üzerinden alınan bilgi ve belgelerin tüm kurumlar için geçerliliğinin mümkün hale getirilmesi kamu kurumlarında iş yükünün azalmasına ve zaman tasarrufuna olanak sağlayabilir.

E-devlet kullanımı hem kamu kurumlarına hem de vatandaşlara zaman tasarrufunun yanında maddi tasarruf da sağlayacaktır. E-devlet hizmetlerinin sağladığı bu tasarrufun artması için e-devlet imkânlarının çeşitlendirilmesi önerilmektedir.

Araştırmanın literatür kısmında incelenen 7 ülkenin e-devlet sitesi kontrol edildiğinde, sitelerin görsel olarak renkli ve çekici olmasının yanı sıra, hizmetlerin belirli kategoriler altında sınıflandırıldığı görülmüştür. Benzer şekilde Türkiye'de kullanılan e-devlet sitesinin de görsel olarak güçlendirilip, hizmetlerin anlaşılır alt başlıklar altında toplanması sağlanabilir.

İnternet sitesinde erişimin mümkün olduğu bazı hizmetlerin mobil uygulamalara henüz tanımlanmadığı Tablo 12'de ifade edilmiştir. Bu bağlamda internet sitesi ile mobil uygulamalar uyumlu hale getirebilir.

E-devlet site içi arama motorunun karmaşık olduğu Tablo 12'de söylenilmiştir. Sitenin arama

butonun daha anlaşılır olması sağlanabilir.

Bazı hizmet sunumlarında sistemin kitlenmesinden ve bekleme süresinin uzamasından dolayı e-devlete ait veri tabanının güçlendirilmesi ve mevcut sunucu sayısının artırılması gerekli olabilir. E-devlet hizmetlerinden yararlanmayan vatandaşların bu hizmetlerden neden faydalanmadığına dair çalışmalar yapılabilir.

Yapılan bu çalışmanın belli kısıtlarının olması, vatandaşların e-devlet memnuniyetini belli boyutlarla ölçmüştür. Ancak memnuniyetin bir tutum olması bu boyutların çeşitlenmesine olanak sağlayabilir. Yeni yapılacak çalışmalara e-devletin sağladığı “tasarruf ve yönetim boyutları” eklenebilir.

Kaynakça

- Anderson, G.(1990). *Fundamentals of educational research*. London: The Farmer Press.
- Çarıkçı, O. (2010). Türkiye’de E-devlet uygulamaları üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 95-122.
- Çolak Özmen, G. (2014). *E-devlet hizmetlerinde kullanılabilirlik analizi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Bilişim Enstitüsü, Ankara.
- Demirel, D. (2006). E-devlet ve dünya örnekler. *Sayıştay Dergisi*, 61(6), 83-118.
- Demirhan, Y.,& Türkoğlu, İ. (2014). Türkiye’de E-devlet uygulamalarının bazı yönetim süreçlerine etkisinin örnek projeler bağlamında değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10 (22), 235-256.
- Efendioğlu, A.,& Sezgin, E. (2007). E-Devlet uygulamalarında bilgi ve paylaşım güvenliği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 219-236.
- European Comission .(2016). *E-government in Germany*. https://joinup.ec.europa.eu/sites/default/files/inline-files/eGovernment%20in%20Germany%20-%20February%202016%20-%202018_00%20-%20v2_00.pdf adresinden erişildi.
- Gül, H. (2002). Kamu kuruluşlarında elektronik hizmetlerin yaygınlaştırılması (E-devlet). *Maliye Dergisi*, 140, 1-33.
- Güngör, S. (2007). Kamu hizmetlerinin sunumunda yeni bir olgu: E-devlet. *Türk İdare Dergisi*, 457, 125-140.
- Karasoym, H. A. (2009). E-devlet uygulamalarının hizmet kalitesine etkileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 12(1-2), 279-294.
- Kubo, S., & Shimada, T. (2007). Local E-governement in Japan: IT utilization status and directions in global E-government: Theory, applications and benchmarking. *IGI Global*, 300-319.
- Naralan, A. (2009). Türkiye’de E-hazırlık ve E-devletleşme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 1-17.
- Özçelik, T.Ö. (2010). E-devlet. *Sakarya Üniversitesi. Uzak Eğitim Ders Notları*, Hafta 7-8.
- Parlak, B., & Sobacı, Z. (2005). *Kuram ve uygulamalarda kamu yönetimi ulusal ve global perspektifler*. İstanbul: Alfa Akademi.
- Sansarcı, İ. (2013). *Elektronik devlet ve E- demokrasi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Sayar, Ö. (2007). *Türkiye’de ve dünyada elektronik devlet uygulamaları bağlamında risk faktörleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü, İstanbul.

- Sevinç, İ., & Şahin, A. (2013). E-devletin gelişim aşamalarına yönelik Karaman ilinde bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 198-212.
- Shelley, M. C., Thrane, L. E., & Shulman, S. W. (2008). Generational differences in information technology use and political involvement. *International Journal of Electronic Government Research (IJEGR)*, 2(1), 36-53.
- Sipahi, B., Yurtkoru, E. S., & Çinko, M. (2010). *Sosyal bilimlerde SPSS'le veri analizi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Şahin, A., (2014). *Türk kamu yönetiminde yapısal dönüşüm ve E- devlet*. Konya: Atlas Akademi.
- T.C. Başbakanlık (2002). *Bilgi toplumuna doğru: Türkiye bilişim şurası taslak raporu*. Türkiye Bilişim Şurası, Ankara: Başbakanlık.
- Tarhan, A. (2010). *Devlet vatandaş ilişkisinin geliştirilmesinde elektronik devletin rolü: Halkla ilişkiler açısından bir değerlendirme*. Yayımlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Temur, N. (2013). Kamuda E-dönüşüm araştırmaları ve Türkiye için sonuçlar. *Turkish Journal of Police Studies/Polis Bilimleri Dergisi*, 15(1), 31-62.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2018). *Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi*. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 adresinden erişildi.
- Uçkan, Ö.(2003). *E-Devlet E-demokrasi ve Türkiye*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- United Nations (2018). *E-government survey: Gearing E-government to support transformation towards sustainable and resilient societies*. https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf adresinden erişildi.
- Yılmaz, B. (2013). *E- dönüşüm sistemlerinin bilgi güvenliği açısından incelenmesi: E- devlet kullanıcıları üzerine bir araştırma*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

WEBSITE PERFORMANCES OF COMMERCIAL BANKS IN TURKEY*

Mustafa ÖZDEMİR^{1**}
Gülçin BİLGİN TURNA²

Abstract

The purpose of this paper is to measure the performances of commercial banks' websites in Turkey by using "Multi-Criteria Decision Making" (MCDM). The use of three MCDM methods (AHP, TOPSIS, VIKOR) consecutively constitutes the originality of this study. Based on the literature and expert opinions, 6 performance criteria (load time, page speed, markup, speed index, visitors, pageviews) and 5 website analysis tools were determined. First, the significance weights of the criteria were calculated with AHP (Analytical Hierarchy Process). Second, the data obtained in the 2-month period were analyzed by TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) and VIKOR (Vise Kriterijumska Optimizacija I Kompromisno Resenje) methods. "Page speed" was found to be the most important criterion in performance of banks' websites. Most successful banks in terms of website efficiency are Garanti BBVA, Isbank and QNB Finansbank according to TOPSIS whereas QNB Finansbank, Garanti BBVA and Halkbank according to VIKOR results. It is observed that banks with high deposits and number of branches and employees do not show the same success in website performance. The results are expected to shed light on managers who want to set policies and strategies for digital banking applications.

Keywords: Bank marketing, online banking, Turkish commercial banks, MCDM, TOPSIS, VIKOR

JEL Codes: C69, M31

TÜRKİYE'DEKİ TİCARİ BANKALARIN WEB SİTESİ PERFORMANSLARI

Öz

Bu çalışmanın amacı, "Çok Kriterli Karar Verme" (ÇKKV) yöntemlerini kullanarak, Türkiye'deki ticari bankaların web sitesi performanslarını ölçmektir. Bu kapsamda üç ÇKKV yönteminin (AHP, TOPSIS, VIKOR) bir arada kullanılması, çalışmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır. Literatüre ve uzmanların görüşlerine dayanarak, 6 performans kriteri (yükleme süresi, sayfa hızı, biçimlendirme, hız endeksi, ziyaretçiler, sayfa görünümleri) ve 5 web sitesi analiz aracı belirlenmiştir. Çalışmanın ilk aşamasında AHP (Analitik Hiyerarşi Süreci) yöntemi ile kriterlerin önem ağırlıkları hesaplanmıştır. İkinci aşamada, 2 aylık periyotta elde edilen verilerin TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) ve VIKOR (Vise Kriterijumska Optimizacija I Kompromisno Resenje) yöntemleri ile analizi yapılmıştır. Bulgulara göre, "sayfa hızı" değişkeninin, banka web sitelerinin performans değerlendirmesinde en önemli kriter olduğu saptanmıştır. TOPSIS yönteminde Garanti BBVA, İş Bankası ve QNB Finansbank web sitesi performansında en başarılı Türk ticari bankaları olmuştur. VIKOR yöntemine göre ise QNB Finansbank, Garanti BBVA ve Halkbank en başarılı bankalardır. Mevduat hacmi büyük, şube ve çalışan sayısı yüksek olan bankaların, web sitesi performansında aynı başarıyı gösteremedikleri gözlemlenmiştir. Elde edilen sonuçların, dijital bankacılık uygulamalarına yönelik politika ve strateji belirlemek isteyen yöneticilere ışık tutması beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: Banka pazarlaması, Türk ticari bankaları, web site performansı, ÇKKV, TOPSIS, VIKOR

JEL Kodları: C69, M31

* Bu çalışma, 27-28 Nisan 2018 tarihinde Uluslararası EMI Girişimcilik ve Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan "Türkiye'deki Bankaların Web Sitelerinin Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) Yöntemleri ile Değerlendirilmesi" başlıklı yayınlanmamış bildirinin genişletilmiş halidir.

¹ Öğr. Gör. Artvin Çoruh Üniversitesi, Arhavi MYO, ORCID 0000-0002-6591-2858

** **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): mustafaozdemir@artvin.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, ORCID 0000-0003-1684-6548

Başvuru Tarihi (Received): 02.09.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Introduction

Dramatic changes in the technological developments for online banking have influenced both consumers and banking sector. Many banks have realized that most of the services they offer in the physical environment are also applicable on their websites. Banks' websites have become an integral part of their business processes allowing fast, convenient and traceable transactions. Website of a banking company is important to actualize its mission and vision and achieve superiority. Therefore, bank managers have to measure the level of customer satisfaction, position in the sector, determine whether the organization is successful for both themselves and shareholders in order to outperform their competitors. Problematic areas need to be defined by real data and relevant improvements should be made on banks' websites.

Customers conduct financial transactions via banks' secure websites. Low operating costs, easier and faster transactions regardless of time and location (Chou & Chou, 2000; Jayawardhena & Foley, 2000) are some advantages of online banking. The quality of the website is vital when it comes to build "long-term relationships" with the stakeholders. MCDM is one of the methods that can be used in the determination and valuation of the characteristics of banks' websites. MCDM is also a developing area in evaluating multiple dimensions of some problems (Shee & Wang, 2008; Turskis et al., 2009). Websites have been evaluated in some sectors by using MCDM; however, there have been a few studies in the literature for banks' websites. This study's contribution to the literature is that, three methods (AHP, TOPSIS and VIKOR) are used consecutively in order to obtain quantitative results for the performance of banks' websites.

There are many studies carried out by different methods to measure banks' financial performances. "DEA: Data Development Analysis" was used by Bauer et al. (1998), Mercan et al. (2003), Isik (2003), Lin and Zhang (2009) to examine the impact of ownership on bank performance. Parkan and Wu (1999) compared DEA with "OCRA: Operational Competitiveness Rating Procedure" to measure banks' capabilities. Kaya (2001) conducted a performance analysis of Turkish Banking Sector through a method called "CAMELS: capital adequacy, assets, management capability, earnings, liquidity, and sensitivity" rating system. Beccalli (2007) examined the relation between bank performances and the investments by investigating the data of 737 banks that operate within the EU (European Union) between years 1995–2000 where he measured banks performances by "financial rate, cost, profitability and productivity". He found out that the relation between banks' performances and the investments was lower than expected. Vivas et al. (2001) investigated the performances of banks in EU and the impacts of environmental factors on performance.

There are some factors that have been mentioned in many studies in website development. One of them is "relevance" which means that in order to meet the needs of different groups of visitors, different parts of the websites should be designed accordingly (Lee & Kozar, 2006; Tsai et al., 2010). "Service quality" refers to the website's overall support. (Ahn et al., 2007; Chou & Cheng, 2012). "Reliability" focuses on website's accuracy and dependability (Negash et al., 2003). "Assurance" involves the ability of the personnel's knowledge and courtesy (Zhou et al., 2009). "Understandability" means clearness of the information (Chou & Cheng, 2012). "Richness" refers to the level of details given in terms of information content (Bilsel et al., 2006). "Empathy" means how a website provides individualized information (Cao et al., 2005). "Accessibility" evaluates not only information can be accessed efficiently, but also the ability of a website to be accessed by disabled users (Smith, 2001; Mohanty et al., 2007). "Navigability" measures the simplicity to navigate around the website and find relevant information (Miranda-Gonzalez & Banegil-Palacios, 2004; Tsai et al., 2010). "Response time" is also an important factor to increase system quality because online users are impatient and unwilling to wait (even for a few seconds) for a response (Lee & Kozar, 2006). Chou and Cheng (2012) claimed that the most important five criteria for website quality are "assurance, richness, understandability, reliability and relevance".

There are some AHP-based studies (Lee et al., 1995; Frei & Harker, 1999; Suwignjo et al., 2000; Wang et al., 2004) on performance evaluations of credit evaluation analyses and the performance of production departments. Albayrak and Erensal (2005) analyzed both financial and non-financial performance criteria for the performance evaluation of Turkish banks using fuzzy AHP. Secme et al. (2009) also proposed a fuzzy MCDM to evaluate the performances in terms of several financial and non-financial indicators of the largest five commercial banks of Turkish Banking Sector by integrating fuzzy AHP and TOPSIS. The results revealed that both financial performance and non-financial performance should be taken into consideration in order to come up with meaningful results.

Customer satisfaction is a very important factor especially for service organizations (Cronin & Taylor, 1994; Spreng & MacKoy, 1996; Krishnan et al., 1999; Hussain et al., 2002; Wang et al., 2003) such as banks. In order to generate a positive customer value, effective evaluation of website quality is needed (Jayawardhena, 2004; Bauer et al., 2005; Lee & Chung, 2009; Kaya & Kahraman, 2011). For website evaluation, different techniques have also been employed such as “PROMETHEE: preference ranking organization method for enrichment evaluation” (Bilsel et al., 2006), Fuzzy VIKOR (Buyukozkan et al., 2007), Fuzzy AHP (Buyukozkan & Ruan, 2007) and Fuzzy TOPSIS (Law, 2007), “DEMATEL: decision-making trial and evaluation laboratory” (Tsai et al., 2010), and content analysis (Wan, 2002; Cai et al., 2004; Baloglu & Pekcan, 2006; Kasli & Avcikurt, 2008). Chou and Cheng (2012) found out that the top five criteria for website quality are “richness, understandability, assurance, relevance, and reliability”. Tsai et al. (2010) proposed a hybrid model for evaluating national park websites in Taiwan. In their study, they used DEMATEL to cope with the interdependencies between evaluation criteria. Next, they used ANP (Analytic Network Process) to compute weights for each criterion. Finally, VIKOR was used to rank the websites.

Aladwani (2001) considered potential customers’ and senior and IT managers’ perspectives to quantify to what degree an issue is important. At the time, 50 percent of the banks offered online banking services at the time; the rest had a system under development. “Bank’s reputation, customer privacy, Internet security and online banking regulations” were found out to be the most important future challenges of online banking adoption. Lee and Kozar (2006) applied AHP for the evaluation of travel websites. Different weights of each website quality factor were identified along with the priority of alternative websites. Buyukozkan et al. (2007) measured the performance of e-learning websites by investigating ten worldwide and eleven local websites according to seven criteria with Fuzzy VIKOR. Buyukozkan and Ruan (2007) ranked thirteen Turkish government websites according to 6 criteria by using Fuzzy AHP and Fuzzy TOPSIS. Kaya and Kahraman (2011) used an integrated fuzzy “AHP-ELECTRE: Elimination Et Choix Traduisant la Réalité” approach for e-banking website quality assessment. Kasli and Avcikurt (2008), Baloglu and Pekcan (2006), and Cai et al. (2004) performed content analysis including a measurement variable of yes/no in order to analyze the websites of tourism departments at universities, tour operators and hotels.

This paper is organized as follows: literature review and online transactions and banking sector in Turkey are explained at first. After presenting the methodology of the research, AHP, TOPSIS and VIKOR results are given. Lastly, conclusions are given along with the suggestions for future studies.

1. Online Transactions and Banking in Turkey

Turkish banks operate within 25 countries. Number of cross border financial institutions is 145: there are 33 banks, 25 non-bank financial institutions, 77 branches and 10 representative offices (Banking Regulation and Supervision Agency, 2018: 2). The banking sector is one of the fastest growing sectors in Turkey. As of December 2017, banks employed 208.000 people. In Turkey,

there is one bank with an asset size of more than \$100 billion, there are 4 banks with an asset size of between \$80 billion and \$100 billion, 2 banks with an asset size of between \$40 billion and \$80 billion, and 35 banks with an asset size below \$10 billion (The Banks Association of Turkey, 2018: 16-17).

Internet banking started in the United States in 1996 (Sanli & Hobikoglu, 2015). In Turkey, Turkiye Is Bank also was the first and Garanti Bank was the second bank to introduce Internet banking services in 1997. Turkiye Is Bank was also the first bank in Turkey to introduce automated teller machines (ATMs) in 1987 and point of sale (POS) terminals in 1997 along with telephone banking and Internet banking (Polatoglu & Ekin, 2001). Since 2011, Turkish financial sector also has an aim to create “cashless society” until 2023. This idea arises from the technological improvements in payment systems such as contactless payment systems and digital wallets (Ozdemir, 2014).

In Turkey, payment environment is driven by a technologically-aware population. Internet penetration was more than 50% and smartphone penetration was almost 30% as of 2017. The e-commerce market in Turkey is growing with a market size of about \$2,9 billion in 2015; 10,2 billion in 2016; 11,6 billion in 2018 (TUBISAD, 2018). Mobile payments realized to be 4 times higher by the end of the period from 2015-2019. Main driver of this growth is transferring money within Turkey. Shopping on international websites was about \$1.5 billion in 2015. For online payments, Turkish people prefer credit cards to make installments over other payment methods, which is very different than other European countries. Turkish people can instantly shop free with the bonus they have earned by using their credit cards or save them up for their next free shopping. They can shop on installments, and continue to earn bonus while they enjoy the convenience of paying in installments. In Turkey, “synchronous” payment systems are also widely adopted which means transactions are completed with increased security and speed with a 24/7 availability. Therefore, Turkey became a highly attractive market for Internet banking (Thalhammer, 2017).

In the world, mobile banking has grown three times faster than online commerce. Turkey was ranked the third in the world for online purchases made from a mobile device followed by China and United Arab Emirates. According to a 2015 Banco Bilbao Vizcaya Argentaria (BBVA) high percentage of youth leads to a healthy financial sector, a high percentage of mobile phone users and a large number of credit card transactions. Compared to other European countries, Turkey had the highest percentage of Internet users (65%) who use digital banking. 84% of the users have used their mobile device to make purchases in 2015 (Mendez, 2016).

Turkish banks are very quick to adopt digital technologies. Ziraat Bank has a network of unstaffed video kiosks (video teller machines) using video-conferencing to connect customers with agents. DenizBank became the first bank in the world in 2012 by letting the customers access their deposit and credit card accounts via Facebook. DenizBank lets prospects apply for a credit through its @DenizKredi account on Twitter. Isbank has developed IsPad which is an application offering functionality such as access to payments and retirement planning tools. Isbank uses biometric authentication on 2.400 ATMs and in Turkey, which let its customers withdraw cash by using their fingerprint image without the need for a card (Ensor, 2012).

2. Website Performances of Turkish Banks

2.1. Method

The performances of the Turkey’s first 10 commercial banks are analyzed in this study by using MCDM methods. These banks are selected for this study due to their deposit size declared by Turkish Banking Association. The weights of the evaluation criteria are determined with the AHP. The determined criteria weights are used in the TOPSIS and VIKOR methods of MCDM techniques to evaluate and compare banks’ website performances.

The MCDM methods VIKOR and TOPSIS are both representing “closeness to the ideal”. VIKOR presents the ranking index based on “closeness” to the ideal solution. On the contrary, TOPSIS method’s principle is that the chosen alternative should have the “shortest distance” from the ideal solution and the “farthest distance” from the “negative-ideal” solution. VIKOR uses linear normalization whereas TOPSIS uses vector normalization. The normalized value in VIKOR does not depend on the evaluation unit of a criterion function. However, the normalized values by vector normalization in TOPSIS method depend on the evaluation unit (Opricovic & Tzeng, 2004).

2.2 Preparation of Data

10 criteria were set for evaluating bank website performance. By taking experts’ opinions, the number of criteria has been reduced to 6. Experts are 5 people, consisting of 2 web designers, 2 computer engineers and 1 academic in the field of managing information systems, and they are independent of each other. The criteria and explanations are shown below:

Criteria Definition

Load Time (C1) It refers to the time required to display a web page. The low load time positively affects the performance of the page. Therefore, load time generates “cost”. The unit is the second(s).

Page Speed (C2) Google and Yahoo via the speed of the page given the speed. High score means high speed. Therefore, page speed generates “benefit”. The unit is a percentage (%).

Markup (C3) It is utilized to assess and calculate the number of HTML errors, which exist on the website, such as coding errors (Vatansever and Akgul, 2018). The low number of markups affects page performance positively. Therefore, markup generates “benefit”. The unit is the quantity.

Speed Index (C4) It refers to the average viewing time of the visual parts of the page. Low value affects page performance positively (Google WebPagetest Documentation, 2018). Therefore, speed index generates “cost”. The unit is milliseconds.

Visitors (C5) It expresses how many different people visited the page. The higher the number, the better the performance of the page. Therefore, visitors generate “benefit”. The unit is the quantity.

Pageviews (C6) It expresses how many times the page is displayed. The higher the number, the better the performance of the page. Therefore, it is evaluated as a benefit criterion. The unit used is the quantity.

Five website analysis tools are shown below:

Criteria Website Analysis Tools

Load Time (C1)	https://tools.pingdom.com , www.webpagetest.org
Page Speed (C2)	https://gtmetrix.com
Markup (C3)	http://validator.w3.org
Speed Index (C4)	www.webpagetest.org
Visitors (C5)	http://website.informer.com
Pageviews (C6)	http://website.informer.com

Benchmark values are obtained several times over the 60-day period in 2018 by using website analysis tools. The arithmetic average of the multiple data is obtained. The data is gathered on the same connection device at the same time of the day. The data set (decision matrix) is shown in Table 1.

Table 1: Decision Matrix

Banks	Load Time (s) (C1)	Page Speed (%) (C2)	Markup (C3)	Speed Index (ms) (C4)	Visitors (C5)	Pageviews (C6)
Akbank	7,34	59,80	155	6975,76	86654	212036
DenizBank	5,28	51,86	7	4586,14	7283	8012
QNB	3,57	65,66	14	3308,62	51886	194667
Finansbank						
Garanti	6,60	72,67	85	6634,03	244866	1101623
BBVA						
Halkbank	4,75	56,40	72	4135,76	98960	384269
Isbank	4,37	54,90	125	4829,48	190878	619605
Teb	8,80	53,00	178	6866,24	44568	184795
Vakifbank	4,85	46,87	48	3185,10	89005	357074
Yapikredi	8,81	53,20	43	5006,97	150987	418234
Ziraatbank	6,37	50,80	77	5637,48	62622	77910

Best performances belong to QNB Finansbank in terms of load time; Garanti BBVA in terms of page speed, visitors and pageviews; DenizBank in terms of markup; and Vakifbank in terms of speed index.

2.3. Findings

2.3.1. The Calculation of the Weights of the Criteria bu Using the AHP

The weights of the criteria evaluated by the experts are calculated by Analytical Hierarchical Process (AHP) method as shown in Table 2. Super Decisions Program is used in the calculation process. The consistency indicator (CI) is 0,3 and is acceptable.

Table 2: Criteria Weights

	Load Time (s) (C1)	Page Speed (%) (C2)	Markup (C3)	Speed Index (ms) (C4)	Visitors (C5)	Pageviews (C6)	Σ
w	0,267	0,299	0,089	0,133	0,056	0,154	1,000

Page speed is found to be the most important criterion.

2.3.2. Performance Evaluation with TOPSIS

Criteria weights are ranked according to bank website performances by TOPSIS after being calculated by AHP. In the first step, normalization of Table 1 decision matrix is performed by equation 1.

$$n_{ij} = x_{ij} / \sqrt{\sum_{j=1}^m x_{ij}^2} \quad j = 1, \dots, m, \quad i = 1, \dots, n. \quad (1)$$

Bigger values are better because page speed, visitor and page view criteria are beneficial. Smaller values are better because load time, mark up and speed index are cost-oriented (Vatansever & Akgul, 2018).

Table 3: *Normalized Decision Matrix*

Banks	Load Time (s) (C1)	Page Speed (%) (C2)	Markup (%) (C3)	Speed Index (ms) (C4)	Visitors (C5)	Pageviews (C6)
Akbank	0,367	0,332	0,505	0,417	0,221	0,144
DenizBank	0,264	0,288	0,023	0,274	0,019	0,005
QNB	0,179	0,364	0,046	0,198	0,133	0,132
Finansbank						
Garanti	0,330	0,403	0,278	0,397	0,626	0,748
BBVA						
Halkbank	0,238	0,313	0,236	0,248	0,253	0,261
Isbank	0,219	0,305	0,409	0,289	0,488	0,421
Teb	0,440	0,294	0,580	0,411	0,114	0,125
Vakifbank	0,243	0,260	0,156	0,191	0,227	0,242
Yapikredi	0,441	0,295	0,140	0,300	0,386	0,284
Ziraatbank	0,319	0,282	0,250	0,337	0,160	0,053

By using equation 1, values in the decision matrix were normalized as shown in Table 3. The objective is to provide homogeneity and reduce the values to 0-1 in order to use MCDM. Weighted decision matrix in Table 4 is constructed from the normalization decision matrix by using equation 2 with the criterial weights obtained from the AHP method.

$$v_{ij} = w_i n_{ij}, \quad j = 1, \dots, m; \quad i = 1, \dots, m. \quad (2)$$

Table 4: *Weighted Decision Matrix*

Banks	Load Time (s) (C1)	Page Speed (%) (C2)	Markup (%) (C3)	Speed Index (ms) (C4)	Visitors (C5)	Pageviews (C6)
Akbank	0,09812	0,09923	0,04493	0,05552	0,01240	0,02216
DenizBank	0,07058	0,08606	0,00203	0,03650	0,00104	0,00084
QNB	0,04766	0,10895	0,00407	0,02633	0,00743	0,02035
Finansbank						
Garanti	0,08820	0,12058	0,02471	0,05280	0,03505	0,11515
BBVA						
Halkbank	0,06354	0,09359	0,02105	0,03292	0,01416	0,04017
Isbank	0,05848	0,09110	0,03639	0,03844	0,02732	0,06476
Teb	0,11760	0,08795	0,05158	0,05465	0,00638	0,01932
Vakifbank	0,06488	0,07777	0,01389	0,02535	0,01274	0,03732
Yapikredi	0,11781	0,08828	0,01242	0,03985	0,02161	0,04372
Ziraatbank	0,08517	0,08430	0,02229	0,04487	0,00896	0,00814

By using equations 3 and 4, positive (A^+) and negative (A^-) ideal solution values are obtained for each criterion as shown in Table 5.

$$A^+ = \{v_1^+, \dots, v_n^+\} = \left\{ \left(\max_j v_{ij} \mid i \in I \right), \left(\min_j v_{ij} \mid i \in J \right) \right\}, \quad (3)$$

$$A^+ = \{v_1^-, \dots, v_n^-\} = \left\{ \left(\min_j v_{ij} \mid i \in I \right), \left(\max_j v_{ij} \mid i \in JI \right) \right\}, \quad (4)$$

Positive value shows the best performance whereas negative value shows the worst.

Table 5: (A^+) and (A^-) values

	Load Time (s) (C1)	Page Speed (%) (C2)	Markup (C3)	Speed Index (ms) (C4)	Visitors (C5)	Pageviews (C6)
A^+	0,04766	0,12058	0,00203	0,02535	0,03505	0,11515
A^-	0,11781	0,07777	0,05158	0,05552	0,00104	0,00084

The distinction of each alternative from the positive ideal solution and the negative ideal solution is obtained by using equations 5 and 6. The ideal solution relative closeness of the alternatives is calculated by equation 7.

$$S_j^+ = \left\{ \sum_{i=1}^n (v_{ij} - v_i^+)^2 \right\}^{\frac{1}{2}}, \quad j = 1, \dots, m. \quad (5)$$

$$S_j^- = \left\{ \sum_{i=1}^n (v_{ij} - v_i^-)^2 \right\}^{\frac{1}{2}}, \quad j = 1, \dots, m. \quad (6)$$

$$C_j = d_j^- / (d_j^+ + d_j^-), \quad j = 1, \dots, m. \quad (7)$$

S^* value is the distance from the positive ideal solution to the separation distance, S^- value is the distance from the negative ideal solution to the separation distance and C value shows the ideal solution relative closeness. Alternative sorting has been done in decreasing order of C value. The highest C value indicates the best performing alternative (Garanti BBVA) for the TOPSIS method. Best performance belongs to Garanti BBVA as shown in Table 6.

Table 6: TOPSIS Results

Banks	S^*	S^-	C
Akbank	0,122110	0,038427	0,239365
DenizBank	0,126746	0,071527	0,360749
QNB Finansbank	0,099451	0,097077	0,493962
Garanti BBVA	0,053954	0,132900	0,711252
Halkbank	0,086360	0,079734	0,480054
Isbank	0,070256	0,094858	0,574499
Teb	0,138834	0,021779	0,135598
Vakifbank	0,093936	0,081248	0,463787
Yapikredi	0,11781	0,08828	0,01242
Ziraatbank	0,08517	0,08430	0,02229

2.3.3. Performance Evaluation with VIKOR

When the alternatives are evaluated by VIKOR, the best f_i^* and worst f_i^- values for each criterion are first determined from the decision matrix in Table 1. Equation 8 is used for the benefit criteria, and equation 9 is used for the cost criteria.

$$f_i^* = \max_j f_{ij}, \quad f_i^- = \min_j f_{ij}, \quad \text{if the } i\text{-th function represents a benefit;} \quad (8)$$

$$f_i^* = \min_j f_{ij}, \quad f_i^- = \max_j f_{ij}, \quad \text{if the } i\text{-th function represents a cost;} \quad (9)$$

Table 7 shows the best (f_i^*) and the worst (f_i^-) values for each criteria in the decision matrix.

Table 7: f_i^* and f_i^- values

	Load Time (s) (C1)	Page Speed (%) (C2)	Markup (%) (C3)	Speed Index (ms) (C4)	Visitors (C5)	Pageviews (C6)
f_i^*	3,57	72,67	7	3185,10	244866	1101623
f_i^-	8,81	46,87	178	6975,76	7283	8012

The S_j and R_j values representing the mean and worst group scoring of each alternative are calculated by using equations 10 and 11. After finding the maximum and minimum S_j and R_j values, the Q_j value of the alternatives is calculated by using equation 12.

$$S_j = \sum_{i=1}^n w_i (f_i^* - f_{ij}) / (f_i^* - f_i^-), \quad (10)$$

$$R_j = \max_i [w_i (f_i^* - f_{ij}) / (f_i^* - f_i^-)], \quad (11)$$

$$Q_j = v(S_j - S^*) / (S^- - S^*) + (1 - v) (R_j - R^*) / (R^- - R^*), \quad (12)$$

Consensus is determined for the application and v value of 0.5 was taken.

Table 8: S_j , R_j and Q_j values

Banks	S_j	R_j	Q_j $v=0,5$
Akbank	0,71376	0,19203	0,54815
DenizBank	0,58749	0,24111	0,59058
QNB Finansbank	0,26244	0,12772	0,00000
Garanti BBVA	0,31603	0,15428	0,12032
Halkbank	0,45188	0,18852	0,32876
İşbank	0,44709	0,20590	0,37568
Teb	0,88857	0,26618	0,90419
Vakifbank	0,52740	0,29900	0,71158
Yapikredi	0,69354	0,26700	0,75084
Ziraatbank	0,70570	0,25342	0,72090

$$DQ = 1 / (1 - \text{Alternative Quantity}) \quad (13)$$

In Table 8, S_j values show average groups scores, R_j values show the worst group scores for each bank. $v=0,5$ shows that group benefit and regret are equally considered. S , R and Q values are sorted increasingly. According to VIKOR method, lowest Q_j means the best performance. For that two conditions must be valid: first condition ($0,12032 - 0,00000 \geq 1/9$) is that when lowest Q_j value (0,0000) is subtracted from the second lowest Q_j value (0,12032), it must be equal or higher than DQ value (equation 13). Second condition is that the bank with the lowest Q_j value (QNB Finansbank) must also have the lowest S_j and R_j values in Table 8. Both conditions are valid so QNB Finansbank has the best performance according to VIKOR results.

3. Conclusion

In this study, performance criteria for websites are determined and evaluated in light of mentioned criteria. Data is analyzed according to two different MCDM methods. The results of the analysis show that when TOPSIS is used, best website performance belong to Garanti BBVA, Isbank and QNB Finansbank, respectively (according to C values as shown in Table 6). When VIKOR is used, best website performance belongs to QNB Finansbank, Garanti BBVA and Halkbank, respectively (as shown in Table 8). Ranking results are close to each other despite two different methods and transactions. However, Ziraatbank, which is the first bank in terms of deposit sizes, could not show the same success in the website performance rankings. This might be because of the fact that Ziraatbank's target customers are mainly farmers and retired people.

Ecer's study (2014) aimed to find the best bank website in Turkey by using AHP method to determine the weights of the website evaluation criteria. He found that the websites of Garanti Bank, TEB and Ziraat Bank are the best whereas the websites of Anadolubank, Tekstil Bank and Turkish Bank are the worst in Turkey. Information quality (relevance and richness) and system quality (navigability and response time) were found to be the most important factors for website evaluation. According to the results of this paper, the AHP based on the expert opinion, the most important criterion for evaluating website performance is the page speed (0,299). Given the decision matrix of the data obtained, the Garanti BBVA has the best performance in page speed (72.67%), visitor and pageview. QNB Finansbank has the best performance in load time (3,57 seconds), DenizBank at markup (7 count) and Vakifbank at speed index (3185,10). "Time" is also the most important factor according to Pala and Kartal's study (2010) where they measured the 196 online banking users' attitudes towards Turkish banks. In Cetin and Cetin's study (2010), Garanti BBVA has the highest rate among thirteen commercial banks in Turkey according to the financial ratios in 2008.

This study's results are expected to shed light on decision makers in the banking sector in order to gain competitive advantage by website effectiveness. Bank management can benefit the findings of this study as a guide for the development of their website. Moreover, banks with high website performance can be used by other banks as a benchmark. Improved websites will allow customers to conduct faster, more convenient and efficient transactions in online banking.

Website performance structure is dynamic and variable. The speed of Internet connection and network density, which affect performance and cannot be controlled, constitute the constraints of this study. The study is also limited to a two-month period in 2018. For future studies, it is suggested to increase the number of criteria that are taken into consideration and to carry out different studies by obtaining the data in a longer time. It can also be compared with the results in this study using different methods. Furthermore, it can generate surprising results to compare the participation banks, which operate based on Islamic principles in Turkey with commercial banks in terms of their profit shares and interest rates (Gun, 2015) as well as their websites. Given the dynamic nature of Internet banking, it is possible to obtain different data in different time periods. This study can be repeated at regular intervals and the results obtained can be compared with the previous results. This study can also be applied for mobile banking in the future studies.

"A pneumonia of unknown cause detected in Wuhan, China was first reported to the WHO (World Health Organization) Country Office in China on 31 December 2019. The outbreak was declared a Public Health Emergency of International Concern on 30 January 2020. On 11 February 2020, WHO announced a name for the new coronavirus disease: COVID-19. Coronavirus disease (COVID-19) is an infectious disease caused by a new virus. It causes respiratory illness (like the flu) with symptoms such as a cough, fever, and in more severe cases, difficulty breathing. Coronavirus disease affects especially elderly and is highly contagious that spreads primarily

through contact with an infected person when they cough or sneeze. It also spreads when a person touches a surface or object that has the virus on it, then touches their eyes, nose, or mouth. People can protect themselves by washing their hands frequently, avoiding touching their face, and avoiding close contact (at least 1 meter) with people who are unwell". Coronavirus disease (COVID-19) is a pandemic which means it has spread across worldwide. As of April 6th 2020, there are 1,3 million confirmed cases (the number of people diagnosed with the new coronavirus), 70 thousand deaths, and 270 thousand people who recover from it all around the world. In Turkey there are 27 thousand confirmed cases, 574 deaths and 1 thousand recovered people (WHO, April 6th 2020). What's more, in Turkey people between 20 and 65 years of age are not allowed to go out and the rest are advised to stay at home not to get infected. Banks are open between 12.00 and 17.00. As a result, the outbreak of "COVID-19" had led to an increase in using contactless payments and Internet banking. Therefore, bank managers need to be much more sensible about bank marketing via website efficiency.

References

- Ahn, T., Ryu, S., & Han, I. (2007). The impact of web quality and playfulness on user acceptance of online retailing. *Information & Management*, 44(3), 263-275.
- Aladwani, A. M. (2001). Online banking: A field study of drivers, development challenges, and expectations. *International Journal of Information Management*, 21(3), 213-225. [https://doi.org/10.1016/S0268-4012\(01\)00011-1](https://doi.org/10.1016/S0268-4012(01)00011-1).
- Albayrak, E., & Erensal, Y. C. (2005). A study bank selection decision in Turkey using the extended fuzzy AHP method. In 35th International Conference on Computers and Industrial Engineering, Istanbul, Turkey.
- Baloglu, S., & Pekcan, Y. A. (2006). The website design and Internet site marketing practices of upscale and luxury hotels in Turkey. *Tourism Management*, 27(1), 171-176. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2004.07.003>
- Banking Regulation and Supervision Agency (2018). Turkish Banking Sector. World Bank Group-Banque De France. *Impact of Financial Reforms in Euro-Mediterranean Area*. May 03-04.
- Bauer, H. H., Hammerschmidt, M., & Falk, T. (2005). Measuring the quality of e-banking portals. *International Journal of Bank Marketing*, 23(2), 153-175. <https://doi.org/10.1108/02652320510584395>.
- Bauer, P. W., Berger, A. N., Ferrier, G. D. & Humphrey, D. B. (1998). Consistency conditions for regulatory analysis of financial institutions: A comparison of frontier efficiency methods. *Journal of Economic and Business*, 50(2), 85-114.
- Beccalli, A. (2007). Does IT investment improve bank performance? Evidence from Europe. *Journal of Banking & Finance*, 31, 2205-2230.
- Bilsel, R. U., Buyukozkan, G., & Ruan, D. (2006). A fuzzy preference-ranking model for a quality evaluation of hospital web sites. *International Journal of Intelligent Systems*. 21(11), 1181-1197. <https://doi.org/10.1002/int.20177>.
- Buyukozkan, G., Ruan, D., & Feyzioglu, O. (2007). Evaluating e-learning web site quality in fuzzy environment. *International Journal of Intelligent Systems*, 22(5), 567-586. <https://doi.org/10.1002/int.20214>.
- Buyukozkan, G., & Ruan, D. (2007). Evaluating government websites based on a fuzzy multiple criteria decision-making approach. *International Journal of Uncertainty, Fuzziness and Knowledge-Based Systems*, 15(3), 321-343. <https://doi.org/10.1142/S0218488507004704>.

- Cao, M., Zhang, Q., & Seydel, J. (2005). B2C e-commerce web site quality: An empirical examination. *Industrial Management & Data Systems*, 105(5), 645-661.
- Cai, L., Card, J. A., & Cole, S. T. (2004). Content delivery performance of world wide web sites of US tour operators focusing on destinations in China. *Tourism Management*, 25(2), 219-227.
- Cetin, M. K., & Cetin, E. I. (2010). Multi-criteria analysis of banks' performances. *International Journal of Economics and Finance Studies*, 2(2), 73-78.
- Chou, D.C., & Chou, A.Y. (2000). A guide to the Internet revolution in banking. *Information System Management*, 17(2), 51-57. <https://doi.org/10.1201/1078/43191.17.2.20000301/31227.6>.
- Chou, W. C., & Cheng, Y. P. (2012). A hybrid fuzzy MCDM approach for evaluating website quality of professional accounting firms. *Expert Systems with Applications*, 39(3), 2783-2793. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2011.08.138>.
- Cronin, J. J., & Taylor, S. A. (1994). SERVPERF versus SERVQUAL: Reconciling performance-based and perceptions-minus-expectations measurements of service quality. *Journal of Marketing*, 58(1), 125-31.
- Ecer, F. (2014). A hybrid banking websites quality evaluation model using AHP and COPRAS-G: A Turkey case. *Technological and Economic Development of Economy*, 20(4), 758-782. <https://doi.org/10.3846/20294913.2014.915596>.
- Ensor, B. (2012). Digital banking innovation in Turkey. https://go.forrester.com/blogs/12-09-18-digital_banking_innovation_in_turkey/ Accessed 15 October 2018.
- Frei, F. X., & Harker, P. T. (1999). Measuring aggregate process performance using AHP. *European Journal of Operational Research*, 116, 436-442.
- Google WebPagetest Documentation. (2018). <https://sites.google.com/a/webpagetest.org/docs/using-webpagetest/metrics/speed-index/> Accessed 09 May 2018.
- Gun, M. (2015). Comparative analysis of profit shares and interest rates. *Afro Eurasian Studies*, 4(1), 62-82.
- Hussain, M., Gunasekaran, A., & Islam, M. M. (2002). Implications of non-financial performance measures in Finnish banks. *Managerial Auditing Journal*, 17(8), 452-463.
- Isik, I., Uysal, D., & Meleke, U. (2003). Post-entry performance of de novo banks in Turkey. In 10th Annual conference of the ERF.
- Jayawardhena, C., & Foley, P. (2000). Changing in the banking sector- the case of Internet banking in the UK. *Internet Research*, 10(1), 19-30. <https://doi.org/10.1108/10662240010312048>.
- Jayawardhena, C. (2004). Measurement of service quality in Internet banking: The development of an instrument. *Journal of Marketing Management*, 20(1-2), 185-207. <https://doi.org/10.1362/026725704773041177>.
- Kasli, M., & Avcikurt, C. (2008). An investigation to evaluate the websites of tourism departments of universities in Turkey. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport and Tourism Education*, 7(2), 77-92. <https://doi.org/10.3794/johlste.72.194>.
- Kaya, Y. T. (2001). CAMELS analysis in Turkish banking sector. BRSA MSPD working report 6.

- Kaya, T., & Kahraman, C. (2011). A fuzzy approach to e-banking website quality assessment based on integrated AHP-ELECTRE method. *Technological and Economic Development of Economy*, 17(2), 313-334. <https://doi.org/10.3846/20294913.2011.583727>.
- Krishnan, M. V., Ramaswamy, M. M., & Damien, P. (1999). Customer satisfaction for financial services: The role of products, services, and information technology. *Management Science*, 45, 1194-1209.
- Law, R. (2007). A fuzzy multiple criteria decision-making model for evaluating travel websites. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 12(2), 147-159. <https://doi.org/10.1080/10941660701243372>.
- Lee, H., Kwak, W., & Han, I. (1995). Developing a business performance evaluation system: An analytic hierarchical model. *The Engineering Economist*, 40, 343-357.
- Lee, K. C., & Chung, N. (2009). Understanding factors affecting trust in and satisfaction with mobile banking in Korea: A modified DeLone and McLean's model perspective. *Interacting with Computers*, 21(5-6), 385-392. <https://doi.org/10.1016/j.intcom.2009.06.004>.
- Lee, Y., & Kozar, K. (2006). Investigating the effect of website quality on e-business success: An analytic hierarchy process (AHP) approach. *Decision Support Systems*, 42(3), 1383-1401. <https://doi.org/10.1016/j.dss.2005.11.005>.
- Lin, X., & Zhang, Y. (2009). Bank ownership reform and bank performance in China. *Journal of Banking & Finance*, 33(1), 20-29.
- Mendez, F. (2016). Mobile banking in Turkey: The future of digital banking. <https://www.bbva.com/en/mobile-banking-turkey-future-digital-banking/> Accessed 10 October 2018.
- Mercan, M., Reisman, A., Yolalan, R., & Emel, A. B. (2003). The effect of scale and mode of ownership on the financial performance of Turkish banking sector: Result of a DEA-based analysis. *Socio-Economic Planning Sciences*, 37, 185-202.
- Miranda-Gonzalez, F. J., & Banegil-Palacios, T. M. (2004). Quantitative evaluation of commercial web sites: an empirical study of Spanish firms. *International Journal of Information Management*, 24(4), 313-328.
- Mohanty, R. P., Seth, D., & Mukadam, S. (2007). Quality dimensions of e-commerce and their implications. *Total Quality Management*, 18(3), 219-247.
- Negash, S., Ryan, T., & Igarria, M. (2003). Quality and effectiveness in web-based customer support system. *Information & Management*, 40(8), 757-768.
- Opricovic, S., & Tzeng, G. H. (2004). Compromise solution by MCDM methods: A comparative analysis of VIKOR and TOPSIS. *European Journal of Operational Research*, 156, 445-455. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(03\)00020-1](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(03)00020-1).
- Ozdemir, N. O. (2014). *Adoption of mobile banking in Turkey*. Master's thesis, Republic of Turkey, Bahcesehir University, Istanbul.
- Pala, E., & Kartal, B. (2010). Banka müşterilerinin internet bankacılığı ile ilgili tutumlarına yönelik bir pilot araştırma. *Yönetim ve Ekonomi*, 17(2), 43-61.
- Parkan, C., & Wu, M. (1999). Measurement of the performance of an investment bank using the operational competitiveness rating procedure. *Omega*, 27, 210-217.

- Polatoglu, V. N., & Ekin, S. (2001). An empirical investigation of the Turkish consumers' acceptance of Internet banking services. *International Journal of Bank Marketing*, 19(4), 156-165. <https://doi.org/10.1108/02652320110392527>.
- Sanli, B., & Hobikoglu, E. (2015). Development of Internet banking as the innovative distribution channel and Turkey example. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 195, 343-352. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.362>.
- Secme, N. Y., Bayraktaroglu, A., & Kahraman, C. (2009). Fuzzy performance evaluation in Turkish Banking Sector using Analytic Hierarchy Process and TOPSIS. *Expert Systems with Applications*, 11699-11709.
- Shee, D. Y., & Wang, Y. S. (2008). Multi-criteria evaluation of the web-based e-learning system: A methodology based on learner satisfaction and its applications. *Computers & Education*, 50(3), 894-905. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2006.09.005>.
- Smith, G. (2001). Applying evaluation criteria to New Zealand government websites. *International Journal of Information Management*, 21(2), 137-149.
- Spreng, R. A., & MacKoy, R. D. (1996). An empirical examination of a model of perceived service quality and satisfaction. *Journal of Retailing*, 72(2), 201-14.
- Suwignjo, P., Bittici, U. S., & Carrie, A. S. (2000). Quantative models for performance measurement system (QMPMS). *International Journal of Operation Production Management*, 64, 231-241.
- Thalhammer, K. (2017). Key facts about payments industry in Turkey. <https://www.thepayers.com/case-study/key-facts-about-payments-industry-in-turkey/767975> (15 October 2018).
- The Banks Association of Turkey. (2018). *Banks in Turkey 2017*. June.
- Tsai, W. H., Chou, W. C., & Lai, C. W. (2010). An effective evaluation model and improvement analysis for national parks websites: A case study of Taiwan. *Tourism Management*, 31(6), 936-952.
- TUBISAD. (2018). *E-commerce in Turkey 2017 market size*. Informatics Industry Association, http://www.tubisad.org.tr/en/images/pdf/tubisad_2018_e-commerce_in_turkey_en.pdf Accessed 18 October 2018.
- Turskis, Z., Zavadskas, E. K., & Peldschus, F. (2009). Multi-criteria optimization system for decision making in construction design and management. *Inzinerine Ekonomika – Engineering Economics*, 1, 7-17.
- Vatansever, K., & Akgul, Y. (2018). Performance evaluation of websites using entropy and grey relational analysis methods, the case of airline companies. *Decision Science Letters*, 7, 119-130. <https://doi.org/10.5267/j.dsl.2017.6.005>.
- Vivas, A., Pastor, J., & Hasan, I. (2001). European bank performance beyond country borders: What really matter? *European Finance Review*, 5, 141-165.
- Wan, C. S. (2002). The web sites of international tourist hotels and tour wholesalers in Taiwan. *Tourism Management*, 23(2), 155-160.
- Wang, Y., Lo, H., & Hui, Y. V. (2003). The antecedents of service quality and product quality and their influences on bank reputation: Evidence from banking industry in China. *Managing Service Quality*, 13(1), 72-83.

Wang, G., Huang, S., & Dismukes, J. (2004). Product-driven supply chain selection using integrated multi-criteria decision-making methodology. *International Journal of Operations and Production Management*, 91, 1-15.

WHO, World Health Organization. (2020). *Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019> Accessed 6 April 2020.

Zhou, T., Lu, Y., & Wang, B. (2009). The relative importance of website design quality and service quality in determining consumers' online repurchase behavior. *Information Systems Management*, 26(4), 327-337.

Website analysis tools:

<https://tools.pingdom.com>

<https://www.webpagetest.org/>

<https://gtmetrix.com/>

<http://validator.w3.org>

<http://website.informer.com>

KAMU HARCAMALARI, KAMU GELİRLERİ VE KAMU BORÇLARININ EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: OECD ÜLKELERİ ÜZERİNE PANEL VERİ ANALİZİ

Mehmet Emre ÜNSAL¹

Öz

Makro iktisat teorilerinin farklı yaklaşımları çerçevesinde, maliye politikasının ekonominin geneli üzerindeki etkilerini inceleyen çeşitli teorik ve uygulamalı çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışma maliye politikası uygulamaları olarak kamu harcamaları, kamu gelirleri ve kamu borçlarının ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, 1995-2017 döneminde OECD üyesi ülkelere ait veriler kullanılarak Panel Veri Analizi yapılmaktadır. Bu analizde ülkelere ait reel GSYİH verileri bağımlı değişken olarak kullanılırken; ülkelere ait kamu harcamaları, kamu gelirleri ve kamu borçları verileri ise bağımsız değişkenler olarak kullanılmaktadır. Panel Veri Analizi için gerekli olan ekonometrik testler neticesinde, regresyon analizinin Huber-Eicker-White Tahmincisi ile yapılması gerektiği belirlenmiştir. Analiz sonuçlarına göre; OECD ülkelerinde kamu harcamaları ve kamu gelirleri ekonomik büyümeyi pozitif etkilerken, kamu borçlarının ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kamu harcamaları, kamu gelirleri, kamu borçları, ekonomik büyüme.

JEL Kodları: E62, F43, C33

THE EFFECTS OF PUBLIC EXPENDITURES, PUBLIC REVENUES AND PUBLIC DEBTS ON ECONOMIC GROWTH: PANEL DATA ANALYSIS ON OECD COUNTRIES

Abstract

Within the frame of the different approaches of the theories of macroeconomics, there are several theoretical and applied studies investigating the effects of the fiscal policy on the general economy. This study aims to research how public expenditures, public revenues and public debts affect economic growth as the applications of the fiscal policy. For this purpose, in 1995-2017 period, a Panel Data Analysis is conducted by using the data of the OECD member countries. In this analysis, while the real GDP data of the countries are used as the dependent variable, the public expenditures, public revenues and public debts data of the countries are used as the independent variables. As a result of the econometric tests required for the Panel Data Analysis, it is determined that the regression analysis must be done by the Huber-Eicker-White Estimator. According to the results of the analysis, while the public expenditures and public revenues affect economic growth positively in OECD countries, public debts do not have a statistically significant effect on economic growth.

Keywords: Public expenditures, public revenues, public debts, economic growth.

JEL Codes: E62, F43, C33

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, SBKY Bölümü, İktisat Anabilim Dalı, ORCID 0000-0002-0777-1399, mehmet.unsal@istanbul.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 27.09.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

Vergi, harcamalar ve borçlanma gibi politika araçları kullanılarak çeşitli makro iktisadi hedeflere ulaşabilmek için hükümetler tarafından yapılan uygulamalar maliye politikası başlığı altında incelenir. Para politikası ile birlikte ortodoks ekonomi politikalarını meydana getiren maliye politikası ile temelde ekonominin büyümesi, işsizliğin azaltılması ve fiyat istikrarının sağlanması amaçlanır. Bu amaçlar doğrultusunda hükümetler dolaylı ve dolaysız vergi düzenlemeleri yaparak kamu gelirlerini artırıp azaltabilir, kamu harcamaları ile toplam talebi etkileyebilir ve borçlanma uygulamaları ile ekonomideki fiyat ve faiz dengelerini değiştirebilir. Dış ticaret ve teşvik gibi politikaların etkileri de bunlara eklendiği durumda, maliye politikasının ekonominin geneli üzerindeki müdahale gücünün ne denli yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır (Eğilmez, 2019: 223-229).

Kamu harcamaları, kamu gelirleri ve kamu borcu maliye politikasının en önemli üç unsuru olarak ele alınabilir. Öyle ki, hükümetler dolaylı ve dolaysız vergiler toplayarak ve borçlanarak belirli bir gelire sahip olurlar ve bu sayede harcama yapma imkânını elde ederler. Kamu harcamaları, gelirleri ve borçları hükümet bütçesini dengede tutarak ekonomik istikrarın sağlanmasına katkı yaptıkları gibi; harcanabilir gelir, ücret, fiyat ve faiz gibi göstergeleri etkileyerek toplam talep, tüketim, tasarruf ve yatırım gibi iktisadi sonuçlar üzerinden büyüme, istihdam ve enflasyonu artırıcı veya azaltıcı etkiler ortaya çıkarırlar. Maliye politikasının bu doğrultudaki hedefleri elbette ekonomik büyümeyi hızlandırırken, işsizlik ve enflasyon oranlarını düşürmek olacaktır. Ancak politika uygulamalarının söz konusu bu hedefler çerçevesinde birbirleri ile çelişen sonuçları ortaya çıkabilmektedir. Örneğin çarpan etkisinin de yardımıyla toplam talebi artırarak ekonomiyi büyütmeyi ve işsizliği azaltmayı amaçlayan bir kamu harcamasının, kamu borcunun da katkısıyla ortaya çıkan dışlama etkisi sebebiyle yatırımları olumsuz etkileyerek ekonomide ve istihdamda daralmaya sebep olması muhtemeldir. Yine ekonomik aktiviteyi genişletip istihdamı artırmayı amaçlayan gevşek bir maliye politikası uygulaması sonucu artan toplam talep toplam arz tarafından karşılanmadığı durumda fiyatlar genel seviyesinin yükselmesi, enflasyonist ortamdan dolayı beklentilerin olumsuz gelişmesi ve böylece düşen yatırımlar ile birlikte ekonominin daralmaya başlaması söz konusu olabilir. Benzer şekilde, vergi indirimleri yoluyla harcanabilir gelir ve toplam talebi artırmak isteyen bir hükümet, Ricardocu Denklik çerçevesinde artan tasarruflar sebebiyle ekonomide bir canlanmanın ortaya çıkmadığına şahitlik edebilir. Ayrıca, vergi oranlarında bütçe açıklarını kapatmak amacıyla yapılan bir artışın, Laffer Eğrisi'ne göre toplam vergi gelirlerini artıracığı garanti olmadığı gibi, vergi oranlarını azaltarak bütçe disiplini sağlamak mümkün olabilir (Mishkin, 2018: 427-453). Bütçe açıklarını, para basmanın enflasyonist etkilerinden sakınma adına kamu borçlarını artırarak kapatmaya çalışmak, Hoş Olmayan Monetarist Aritmetik çerçevesinde uzun dönemde fiyatlar genel seviyesini daha çok yükseltecek sonuçlar doğurabilmektedir (Büyükakın ve Erarslan, 2004: 28-29). Toplam talebi baskılayarak enflasyonu frenlemeyi ve kamu gelirlerini artırarak bütçe istikrarını sağlamayı amaçlayan daraltıcı bir maliye politikası uygulamasının, Genişletici Mali Daralma Hipotezi uyarınca azalan kayıt dışılık, düşen faiz oranı ve risk primi ve olumlu gelişen beklentiler ile birlikte özel tüketim ve yatırımın artmasıyla ekonomik büyüme ve istihdam üzerinde genişletici etkileri olabilmektedir (İlgün, 2010: 234-239). Politika uygulamalarının birbirleriyle çelişen bu tip sonuçları sebebiyle maliye politikasının ekonomi üzerindeki etkisi hem teorik hem de uygulamalı olarak oldukça dikkat çeken bir araştırma alanı olagelmıştır.

Bu çalışma maliye politikası uygulamaları olarak kamu harcamaları, kamu gelirleri ve kamu borçlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, konu ile ilgili literatürün aktarılmasından sonra OECD ülkelerinin 1995-2017 dönemine ait verileri kullanılarak bir Panel Veri Analizi yapılmıştır. Çalışmanın özgünlüğü; kamu harcamaları, kamu gelirleri ve kamu borçları gibi üç temel maliye politikası aracını, bağımsız değişkenler olarak beraberce regresyon analizine tabi tutmasına dayanmaktadır. İncelenen dönemin 2017 yılına kadar

gelmesi de çalışmanın yeniliğine katkı sunmaktadır. Çalışma, giriş bölümünü takiben literatür taraması, yöntem ve veri seti, ekonometrik analiz ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

1. Teorik Çerçeve

Maliye politikalarının makro iktisadi hedeflere ulaşma yolunda ne tür sonuçlar ortaya çıkaracağına dair teorik çerçeve; kamu harcamaları, vergiler ve borçlanma gibi araçların ekonomiyi etkileme yollarına dair çeşitli görüşlere dayanmaktadır. Görüşlerin çeşitliliği ve farklılığı bakımından oldukça zengin olan bu alan makro iktisadi politika geliştirme süreçleri için de geniş bir zemin meydana getirmektedir.

Maliye politikası araçları vasıtasıyla ekonomiye yapılan kamu müdahalelerinin sonuçlarına dair en keskin ayrım Klasik ve Keynesyen yaklaşımların farklılığından kaynaklanmaktadır. Klasik anlayışın; esnek fiyat, esnek ücret ve esnek faiz mekanizmaları sayesinde ekonominin kendiliğinden tam istihdam dengesine geleceğini öngören varsayımlara dayanarak ekonomiye yapılan kamu müdahalelerinin başarısız olacağına dair görüşlerine karşılık, Keynesyen yaklaşım özellikle toplam talebin yetersiz kaldığı eksik istihdam durumlarında yapılacak kamu müdahaleleri ile ekonominin tam istihdam dengesine getirilebileceğini savunmaktadır. Bu minvalde, genişletici maliye politikası uygulamalarının piyasa faizlerini yükselterek özel kesim yatırımları üzerinde dışlama etkisine sebep olacağını iddia eden Monetarist görüşe karşın Keynesyen görüş genişletici maliye politikalarının toplam talebi ve toplam iktisadi aktiviteyi artıran etkileri sayesinde ekonomiyi büyüteceğini ve bunu takiben uyarılmış tüketim ve uyarılmış yatırımlarda meydana gelecek artışlarla tam istihdama doğru giden kalıcı bir iktisadi büyümenin tetikleneceğini iddia etmektedir (Bocutoğlu, 2012: 3-205). Bununla birlikte, kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin yönü ile ilgili Keynesyen görüş ile Wagner Yasası arasında net bir ayrım bulunmaktadır. Keynesyen görüşün kamu harcamalarını tamamen otonom alan ve dışsal bir değişken olarak ekonomik büyümeyi hızlandıran yaklaşımına karşın, Wagner Yasası kamu harcamalarını içsel bir değişken olarak ele alarak ekonomik büyüme ile birlikte yaşanan iktisadi kalkınmanın kamu harcamalarını artıran sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır. Keynesyen yaklaşımda kamu harcamaları eksik istihdamdan kurtulmak adına toplam talebi canlandıran bir politika aracı olarak görülüyorken, Wagner Yasası ekonomik büyümenin getirdiği refah artışının eğitim, sağlık, savunma ve sosyal güvenlik gibi kamu harcaması kalemleri ile birlikte gelir adaletini sağlayacak yönde yapılan transfer harcamalarını pozitif etkileyeceğini iddia etmektedir (Arisoy, 2005: 63-66).

Kamu gelirlerinin iktisadi sonuçları ile ilgili teorik çerçeve, kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine dair görüşlerin farklılaştığı gibi birbirlerinden ayrılan yaklaşımlardan oluşmaktadır. Buradaki temel ayrım, Keynesyen yaklaşımın vergi indirimleri yoluyla yapılacak olan genişletici bir maliye politikasının özel tüketim ve özel yatırımları artırarak ekonomik büyümeyi artıracığını iddia eden savı ile Genişletici Mali Daralma Hipotezinin istikrarlı bir iktisadi ortamın ekonomik büyümeyi olumlu etkileyeceği öngörüsüne dayanmaktadır. Keynesyen görüş, eksik istihdam dengesinde bulunan bir ekonomide yapılacak vergi indirimleri sayesinde toplam talebin artacağını ve çarpan etkisinin de sayesinde toplam arzı genişletecek bir mekanizmanın çalışmaya başlayacağını öne sürerek, kamu gelirlerindeki artıştan ekonomik büyümeye doğru negatif bir nedensellik kurmaktadır. Buna mukabil Genişletici Mali Daralma Hipotezi; bütçe dengesinin sağlanması, istikrarlı bir iktisadi yapının tesis edilmesi, dışlama etkisinin ortadan kalkmasıyla birlikte faiz oranlarının düşmeye başlaması ve ekonomiye dair beklentilerin olumlu gelişmesi sayesinde artan tüketim ve yatırım harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkileyeceğini öngörmektedir (Hogan, 2004: 647-651).

Genişletici maliye politikalarının kamu borçlarındaki artış ile finanse edilmesinin sebep olacağı muhtemel iktisadi sonuçlar konusunda önemli fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Keynesyen yaklaşım bakımından önemli olan toplam talebi artırarak eksik istihdamdan tam istihdama giden bir süreci

başlatacak olan kamu harcamasının yapılmasıdır. Bu harcamanın etkinlik ve verimliliği yüksek alanlara yapılması gibi bir zorunluluk olmadığı gibi, harcamanın kamu borçları ile finanse edilmesinin de bir mahzuru bulunmamaktadır. Bilakis, kamu harcamalarının vergi artışları ile finanse edilmesi durumunda tüketim ve yatırımın azalması sebebiyle toplam talebin genişlemesi engellenecektir. Hâlbuki Ricardocu Denklik çerçevesinde geliştirilen görüşler; kamu harcamalarının kamu borçlarındaki artışlar ile finanse edilmesi durumunda, bireylerin gelecekte vergilerin artacağına dair beklentiler geliştireceğini ve böylece cari dönemde tasarruflarını artıracığını iddia etmektedir. Bu şekilde artan tasarruflar sebebiyle toplam talepte istenen genişleme sağlanamayacak ve ekonomik büyümeyi hızlandıran bir etki ortaya çıkmayacaktır (Arıcan, 2005: 77-89).

2. Literatür Taraması

Makro iktisat teorilerinin kamu müdahalesi hakkındaki farklı görüşlerinden yola çıkarak, maliye politikası çerçevesinde kamu harcamaları, kamu gelirleri ve kamu borçlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştıran çeşitli uygulamalı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların genel itibarıyla, belirli bir ülkeye ait verilerin kullanıldığı Zaman Serisi Analizleri ve çeşitli ülke gruplarına ait verilerin kullanıldığı Panel Veri Analizlerine dayandığı belirtilebilir. Çalışmalarda elde edilen sonuçlar ise makro iktisat teorilerindeki ayrışmaları destekler nitelikte farklılıklar göstermektedir.

Kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini inceleyen literatürde kamu harcamalarından ekonomik büyümeye doğru pozitif ve negatif nedensellikler tespit eden çalışmaların yanı sıra, bu değişkenler arasında herhangi bir ilişki bulunmadığını ortaya koyan çalışmalara da rastlanmaktadır. Uygulamalı çalışmalarda elde edilen sonuçların bu şekilde farklılaşması, konu ile ilgili teorik yaklaşımların çeşitli farklılıklar arz etmesi ile paralellik göstermektedir. Bu doğrultuda; literatürde Keynesyen görüşün kamu harcamaları sayesinde ekonomik büyümenin hızlanacağını iddia eden çıkarımları ile Monetarist akımın geliştirdiği dışlama etkisi çerçevesinde savunulan kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyeceğine dair görüşleri destekleyen uygulamalı çalışmalar bulunmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu pozitif ve negatif etkilerin beraberce ortaya çıkarak birbirlerinin etkilerini zayıflatacağını ve böylece kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişkinin tespit edilemeyeceğini gösteren uygulamalı çalışmalar da mevcuttur. Landau (1985: 461-473) 1952-1976 döneminde gelişmiş ülkelere ait verileri kullanarak yaptığı Panel Veri Analizinde kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini araştırmıştır. Kamu harcamalarının; tüketim, yatırım ve transfer harcamaları şeklinde üçe ayrıldığı çalışmada, fiziki ve beşeri sermayeye yapılan yatırımlar ve dış ticaret diğer bağımsız değişkenler olarak yer almaktadır. Analiz sonuçlarına, gelişmiş ülkelerde kamunun tüketim harcamaları ekonomik büyümeyi negatif etkilerken, transfer harcamalarının büyüme üzerinde pozitif bir etkisi bulunmaktadır. Buna karşın, kamunun yatırım harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi istatistiki olarak anlamsız çıkmıştır. Loizides ve Vamvoukas (2005: 129-150) Birleşik Krallık, Yunanistan ve İrlanda ekonomilerine ait verileri kullanarak yaptıkları çalışmalarında kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. İşsizlik ve enflasyon oranlarının da açıklayıcı değişken olarak kullanıldığı çalışmada, değişkenler arasındaki ilişkiler Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Analizleri ile test edilmiştir. Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre, üç ülke için de hem kısa hem de uzun dönemde kamu harcamalarından ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik bulunmaktadır. Wahab (2011: 580-589) 1960-2004 döneminde 97 ülkeye ait verileri kullanarak yaptığı çalışmada Yatay Kesit ve Panel Veri Analizlerini kullanarak kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini araştırmıştır. Kamu harcamalarının tüketim ve yatırım şeklinde ikiye ayrılarak incelendiği çalışmada, ülkelere ait ihracat, ithalat ve nüfus verileri diğer bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; kamunun tüketim harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisi yokken, kamunun yatırım

harcamaları ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadır. Yıldız ve Sarısoy (2012: 530-537) OECD ülkelerine ait 1980-2010 dönemi verilerini kullanarak yaptıkları çalışmalarında Panel Veri Analizi yardımıyla kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasında nasıl bir ilişki olduğunu araştırmışlardır. Ülkelere ait nüfus, dış ticaret ve sabit sermaye yatırımı verilerinin de bağımsız değişkenler olarak kullanıldığı çalışmada, Hausman Testi sonuçlarına göre Sabit Etkiler Modeli tahmin yöntemi olarak belirlenmiştir. Model sonuçlarına göre, OECD ülkelerinde kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik bulunmaktadır. Christie (2014: 186-197) 1971-2005 döneminde 136 ülkeye ait verileri kullanarak yaptığı Panel Veri Analizinde kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. Kamu harcamalarının yanı sıra enflasyon, yatırım, dış ticaret ve okullaşma oranı verilerinin de açıklayıcı değişken olarak kullanıldığı çalışmada; veriler, hem ülkelerin tamamı için hem de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ayrımı yapılarak analiz edilmiştir. Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi harcamaların hangi oranda yapıldığına göre değişmektedir. Öyle ki, GSYİH'nin %33'ünü aşan kamu harcamaları büyümeyi negatif etkilerken, gelişmekte olan ülkelerde bu oranın altındaki harcamalar büyümeyi pozitif etkilemektedir. Bu eşik değer gelişmiş ülkeler için %26'ya kadar düşmektedir.

Kamu gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine dair literatür, kamu gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif ve negatif etkilediğini ve ayrıca bu değişkenler arasında herhangi bir ilişki bulunmadığını tespit eden uygulamalı çalışmalardan meydana gelmektedir. Uygulama sonuçlarında görülen bu farklılıklar; daraltıcı politikalar çerçevesinde artan vergilerin toplam talebi azaltarak ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyeceğini öngören Keynesyen görüş ile sıkı maliye politikalarının istikrar sağlayıcı ve beklentileri düzeltici etkilerini öne çıkaran Genişletici Mali Daralma Hipotezinin farklı teorik yaklaşımları ile örtüşmektedir. Teorik olarak geliştirilen bu farklı etkiler, uygulamada incelenen ülke veya ülke grupları için bulunan farklı sonuçlara zemin oluşturmaktadır. Helms (1985: 577-581) ABD'nin 48 eyaletine ait 1965-1979 dönemi verilerini kullanarak kamu gelirlerinin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Zaman Serisi Analizi ve Yatay Kesit Analizinin birlikte kullanıldığı çalışmada; kamu gelirleri emlak, servet ve gelir gibi çeşitli vergi türleri ile temsil edilmektedir. Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre, kamu gelirleri transfer ödemeleri için kullanıldığı takdirde ekonomik büyümeyi yavaşlatmaktadır. Buna karşın, kamu gelirlerinin kamu hizmetlerini artırıcı yönde kullanıldığı durumda vergiler ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Lee ve Gordon (2005: 1034-1041) 1970-1997 döneminde 70 ülkeye ait verileri kullanarak yaptıkları çalışmalarında kamu gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Sabit Etkiler Modelinin kullanıldığı çalışmada, kurumlar vergisi ve kişisel vergilere ek olarak okullaşma, dış ticaret, nüfus ve enflasyon verileri açıklayıcı değişkenler olarak kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlar kurumlar vergisi ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişkiyi gösteriyorken, diğer vergi türlerinin ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Angelopoulos, Economides ve Kammas (2007: 890-898) 1970-2000 döneminde OECD ülkelerine ait verileri kullanarak yaptıkları çalışmalarında kamu gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Kamu gelirlerini temsilen gelir vergisi ve kurumlar vergisi değişkenlerinin kullanıldığı çalışmada tahmin yöntemi olarak Panel Veri Analizi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre; işgücü üzerinden alınan gelir vergisi ekonomik büyümeyi negatif etkilerken, sermaye üzerinden alınan gelir vergisi ve kurumlar vergisinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri pozitifdir. Karras ve Furceri (2009: 183-189) 1965-2003 döneminde 19 Avrupa ülkesine ait verileri kullanarak yaptıkları Yatay Kesit Analizinde kamu gelirlerinin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Vergi gelirleri ile beraber sosyal güvenlik ödemelerinin de kamu gelirlerini temsil ettiği çalışmada; gelir, mülkiyet ve mal ve hizmetler üzerinden alınan vergiler bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Sonuçlar itibarıyla, vergi oranlarındaki bir artışın ekonomik büyümeyi negatif etkilediği ve bu negatif etkinin mal ve hizmetler üzerinden alınan vergilerde gelir vergisine kıyasla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Stoilova (2017: 1046-1054)

Avrupa Birliği üyesi 28 ülkeye ait 1996-2013 dönemi verilerini kullanarak yaptığı çalışmasında Panel Veri Analizi yardımıyla kamu gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bütçe dengesi ve kamu harcamalarının da bağımsız değişken olarak kullanıldığı çalışmada, kamu gelirleri çeşitli vergi kalemlerine ek olarak sosyal sigorta primleri ile temsil edilmektedir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre, katma değer vergisinin ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkisi bulunurken; üretim, ithalat ve kişisel gelir üzerinden alınan vergiler ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir.

Kamu borçları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran uygulamalı çalışmalardan oluşan literatür; kamu borçlarının ekonomik büyümeyi pozitif ve negatif etkilediği ve bu değişkenler arasında anlamlı bir nedenselliğin bulunmadığı gibi sonuçlar barındırmaktadır. Uygulamada elde edilen bu farklı sonuçlar; Keynesyen görüşün toplam talebi genişletmek amacıyla yapılan harcamaların kamu borçları ile finanse edilmesinde herhangi bir sakınca görmemesi ile Ricardocu Denklik çerçevesinde ifade edilen kamu borçlarının ileride vergi artışlarına sebep olacağı beklentisiyle şimdiki tüketimi olumsuz etkileyeceği fikri arasındaki teorik ayrım ile uyumludur. Schclarek (2004: 6-16) 1970-2002 döneminde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere ait verileri kullanarak yaptığı çalışmasında GGM Panel Veri Analizi yardımıyla kamu borcunun ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Ekonometrik analizin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için ayrı ayrı yapıldığı çalışmada; kamu borcuna ek olarak özel sektör borcu, faiz ödemeleri, beşeri sermaye, enflasyon, nüfus, yatırım ve dış ticaret verileri bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre; gelişmekte olan ülkelerde kamu borcu ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki varken, özel sektör borcu ve faiz ödemelerinin büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, gelişmiş ülkeler için kamu borcu ve ekonomik büyüme arasında doğrusal veya dolaylı bir ilişki tespit edilmemiştir. Checherita-Westphal ve Rother (2012: 1395-1404) 12 Avrupa ülkesine ait 1970-2008 dönemi verilerini kullanarak yaptıkları dinamik Panel Veri Analizinde kamu borcu ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ekonometrik tahminlerin Sabit Etkiler ve Araç Değişkenler Modelleri yardımıyla yapıldığı çalışmada, toplam kamu borcuna ek olarak bütçe dengesi, kamu geliri, nüfus, dış ticaret, cari denge, sabit sermaye oluşumu, tasarruflar, döviz kuru, faiz haddi ve enflasyon verileri açıklayıcı değişken olarak kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; kamu borcunun GSYİH'ya oranının %90'ı aştığı durumda uzun dönem ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etki ortaya çıkmakta ve bu negatif etki özel sektör tasarrufları, kamu yatırımları ve toplam faktör verimliliği üzerinden gerçekleşmektedir. Baum, Checherita-Westphal ve Rother (2013: 406-412) Avrupa Birliği üyesi ülkelere ait 1980-2010 ve 1995-2010 dönemi verilerini kullanarak yaptıkları Panel Veri Analizinde kamu borcu ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ekonometrik analizlerin eski üyeler ve yeni üyeler için ayrı ayrı yapıldığı çalışmada; kamu borcuna ek olarak nüfus, enflasyon, sabit sermaye oluşumu ve bütçe dengesi verileri kullanılarak Sabit Etkiler ve Araç Değişkenler Modeli uygulanmıştır. Model sonuçlarına göre, hem eski üyeler hem yeni üyeler için düşük kamu borcu oranları ekonomik büyümeyi pozitif, yüksek kamu borcu oranları ise negatif etkilemektedir. Bu ortak sonuca karşın, kamu borcunun büyüme üzerindeki etkisinin negatife döndüğü eşik oran eski üyeler için %80 ila %94 iken, yeni üyelerde bu oran %53'e kadar düşmektedir. Panizza ve Presbitero (2014: 22-39) OECD ülkelerine ait 1981-2009 dönemi verilerini kullanarak yaptıkları çalışmalarında kamu borcunun ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığını araştırmışlardır. Ekonometrik tahminlerin Araç Değişkenler Modeli temel alınarak yapıldığı çalışmada, regresyon analizleri için Huber-White ve Newey-West Tahmincileri kullanılmıştır. Orta vadede kamu borcunun ekonomik büyümeyi yavaşlattığına dair herhangi bir sonucun bulunmadığı çalışmada, kamu borcunun ekonomik büyümeyi uzun vadede negatif etkilediği tespit edilmiş olsa da; bu negatif etki kullanılan modelde içsellik düzeltmeleri yapıldığı takdirde ortadan kalkmaktadır. Égert (2015: 231-238) 1946-2009 döneminde 41 ülkeye ve 1960-2010 döneminde OECD ülkelerine ait verileri kullanarak yaptığı çalışmasında kamu borcunun ekonomik büyümeyi dolaylı

veya doğrudan negatif etkileyip etkilemediğini test etmiştir. Tahmin yöntemi olarak Zaman Serisi ve Korelasyon Analizlerinin uygulandığı çalışmada, hipotezler hem ülkelerin tümü için hem de gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayrımı yapılarak sınanmıştır. Yüksek borç oranları ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişkinin tespit edilmediği çalışmada, GSYİH'nın %20 ila %60'ı oranındaki kamu borçlarının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği belirlenmiştir. OECD ülkeleri özelinde ise, korelasyon sonuçları verilerin ortalamasının kaç yıllık alındığına bağlı olarak farklılıklar göstermektedir.

3. Yöntem ve Veri Seti

OECD üyesi 22 ülkenin 1995-2017 dönemi verileri kullanarak; kamu harcamaları, kamu gelirleri ve kamu borçlarının ekonomik büyüme üzerindeki etlilerini araştırmayı amaçlayan bu çalışmada ekonometrik tahmin yöntemi olarak Panel Veri Analizi uygulanacaktır. Bu analizde bağımlı değişken olarak belirlenen ülkelere ait reel GSYİH verileri Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Bağımsız değişken olarak belirlenen ülkelere ait kamu harcamaları, kamu gelirleri ve kamu borçları verileri ise ülkelere ait GSYİH değerlerinin yüzdesi olarak OECD veri tabanından elde edilmiş ve bu yüzde değerler sayısal değerlere dönüştürülmüştür (OECD, 2020). Tablo 1'de görülen regresyon modeli üzerinden yapılacak olan Panel Veri Analizinde yer alan bütün değişkenler doğal logaritmaları alınarak kullanılacaktır.

Tablo 1: Regresyon Modeli

$GSYİHit = \beta_0 + \beta_1 KHit + \beta_2 KGit + \beta_3 KBit + U_{it}$	
Değişken	Açıklamalar
GSYİH:	Reel Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
KH:	Kamu Harcamaları
KG:	Kamu Geliri
KB:	Kamu Borcu
U:	Hata terimi
β :	Katsayılar

4. Uygulama ve Analiz Sonuçları

Bu çalışmada tahmin yöntemi olarak belirlenen Panel Veri Analizini uygulayabilmek için öncelikle bir takım ekonometrik testlerin yapılması gerekmektedir. Bu testler; durağanlık sınaması için Im-Pesaran-Shin Birim Kök Testi, model belirlemek için F Testi ve Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı Testi, değişen varyans (heteroskedasite) sınaması için White Testi ve otokorelasyon sınaması için Wooldridge Testi şeklinde sıralanabilir (StataCorp, 2013: 1-468). Bu doğrultuda, öncelikle sahte regresyon problemi ile karşılaşmamak adına durağanlık sınaması için yapılan Im-Pesaran-Shin Birim Kök Testi sonuçları Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2: *Im-Pesaran-Shin Birim Kök Testi*

Değişken	Düzeyde		İlk Farklarda	
	İstatistik	Olasılık Değeri	İstatistik	Olasılık Değeri
GSYİH	1.6269	0.9481	-7.5696	0.0000
KH	2.4374	0.9926	-7.0025	0.0000
KG	2.2075	0.9864	-7.8525	0.0000
KB	4.4443	1.0000	-8.0790	0.0000

Tablo 2’de görülen Im-Pesaran-Shin Birim Kök Testi sonuçlarına göre modelde kullanılan bütün seriler düzeyde birim kök içermektedir ve bu yüzden Panel Veri Analizinde serilerin düzey değerleri kullanıldığı takdirde sahte regresyon problemi ortaya çıkacaktır. Yine Tablo 2’de görülen sonuçlara göre modelde kullanılan serilerin ilk farkları alındığında seriler durağan hale gelmektedir. Sonuç olarak bu çalışmada yapılacak olan Panel Veri Analizinde serilerin ilk farklarının alınarak regresyona dâhil edilmeleri gerektiği ortaya çıkmaktadır. Durağanlık sınavını takiben yapılan model belirleme, değişen varyans ve otokorelasyon testlerinin sonuçları Tablo 3’te görülmektedir.

Tablo 3: *Model Belirleme, Değişen Varyans ve Otokorelasyon Testleri*

Test	İstatistik	Olasılık Değeri
F Testi	0.59	0.9244
Breusch-Pagan LM Testi	2.07	0.1497
White Testi	99.06	0.0000
Wooldridge Testi	0.678	0.4196

Tablo 3’te görülen F Testi ve Breusch-Pagan LM Testi sonuçlarına göre birim etkileri ve birim etkilerin varyansını sıfıra eşitleyen hipotezler kabul edilmektedir. Bu iki sonuca göre, bu çalışmada yapılacak olan Panel Veri Analizinde Klasik Havuzlanmış En Küçük Kareler Modelinin kullanılması gerekmektedir. Yine Tablo 3’te görülen White Testi sonucuna göre modelde sabit varyans olduğunu iddia eden hipotez reddedilmektedir ve buna göre modelde heteroskedasite problemi bulunmaktadır. Wooldridge Testi sonucuna göre ise modelde birinci dereceden otokorelasyon bulunmadığını iddia eden hipotez kabul edilmektedir ve buna göre modelde otokorelasyon problemi bulunmamaktadır. Bütün bu sonuçlar dikkate alındığında, bu çalışmada Klasik Havuzlanmış En Küçük Kareler Modeli ile uygulanacak olan Panel Veri Analizini yapabilmek için heteroskedasite problemine karşı dirençli olan Huber-Eicker-White Tahmincisinin kullanılması gerektiği ortaya çıkmaktadır ve bu tahminci Stata Ekonometri Programında “xtreg (değişkenler), vce(robust)” komutu kullanılarak yürütülmektedir (Hoechle, 2007: 284-285). Bu şekilde, Huber-Eicker-White Tahmincisi kullanılarak yapılan Panel Veri Analizi regresyon sonuçları Tablo 4’te görülmektedir.

Tablo 4: Regresyon Sonuçları

Gözlem Sayısı: 484			
F: 1160.12		Prob > F: 0.0000	
R ² : 0.9258			
Değişken	Katsayı	t	P > t
KH	0.1650173	3.81	0.000
KG	0.8077651	20.83	0.000
KB	-0.0319979	-1.48	0.139

Tablo 4’te görülen regresyon sonuçlarına göre F Testi anlamlıdır ve belirginlik katsayısı R² 0.9258 değerine sahiptir. Bu iki sonuç, modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin beraberce bağımlı değişkeni açıklamakta istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve modelin bağımlı değişken olan ekonomik büyümedeki artış ve azalışların yaklaşık %92.6’sını açıkladığını göstermektedir. Bağımsız değişkenler için elde edilen katsayıların istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını gösteren t Testi sonuçlarına göre ise; kamu harcamaları ve kamu gelirleri için hesaplanan katsayılar %95 güven aralığından anlamlı iken, kamu borçları için hesaplanan katsayı anlamsız çıkmaktadır. Modelde kullanılan bütün değişkenler doğal logaritmaları alınarak modele dâhil edildikleri için, bağımsız değişkenler için hesaplanan katsayılar bağımlı değişkendeki artış ve azalışları yüzde olarak ifade etmektedir. Öyle ki, OECD ülkelerinde kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitifdir ve bu harcamaların %1 arttığı durumda GSYİH %0.17 artmaktadır. Benzer şekilde, OECD ülkelerinde kamu gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitifdir ve bu gelirlerin %1 arttığı durumda GSYİH %0.81 artmaktadır.

5. Sonuç

Maliye politikası kapsamında kamu harcamaları, kamu gelirleri ve kamu borçlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmayı amaçlayan bu çalışmada OECD üyesi 22 ülkenin 1995-2017 dönemi verileri kullanılarak Panel Veri Analizi yapılmıştır. Bu analiz için gerekli olan durağanlık, model belirleme, değişen varyans ve otokorelasyon gibi ekonometrik testler neticesinde; çalışmada kullanılan serilerin ilk farklarının alındıktan sonra durağan hale geldikleri, Klasik Havuzlanmış En Küçük Kareler Modeline uygun oldukları ve regresyon analizinin Huber-Eicker-White Tahmincisi kullanılarak yapılması gerektiği belirlenmiştir. Bu şekilde yapılan Panel Veri Analizine göre; OECD ülkelerinde kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği, kamu borçlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ise istatistiksel olarak anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Öyle ki; kamu harcamalarının %1 arttığı durumda GSYİH %0.17 artmakta, kamu gelirlerinin %1 arttığı durumda ise GSYİH %0.81 artmaktadır.

Maliye politikasının ne şekilde yürütülmesi gerektiği meselesi makroekonomi tarihi bağlamında en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Özellikle Keynes’in 1929’da yaşanan Büyük Buhran’a karşı toplam talebi artırmaya yönelik kamu harcamaları yapılması yönündeki tavsiyeleri çerçevesinde gelişen Çarpan Etkisi, Dışlama Etkisi, Ricardo-Barro Denklik Hipotezi, Hoş Olmayan Monetarist Aritmetik, Genişletici Mali Daralma Hipotezi ve Laffer Etkisi gibi kavram ve konular maliye politikasının nasıl yapılması gerektiği ve etkileri hususunda farklı görüşler ortaya koymaktadır. Kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği ile ilgili bu

çalışmada ulaşılan sonuç Keynesyen görüşler ile örtüşmektedir. Bu doğrultuda bu pozitif etkinin; hem kamu harcamalarının GSYİH özdeşliğinde pozitif yer alması, hem de kamu harcamalarındaki bir artışın çarpan etkisi sayesinde tüketim ve yatırımları artıran bir mekanizmayı harekete geçirmesi sayesinde ortaya çıktığı belirtilebilir. Yine bu çalışmada ulaşılan kamu gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği ile ilgili sonuç ise Genişletici Mali Daralma Hipotezi ile de desteklenebilecek bütçe istikrarının ekonominin geneli üzerindeki olumlu etkileri ile açıklanabilir. Bütçe açıklarının istikrarı ve güven ortamını bozan etkilerinden arınmış bir iktisadi ortamda, tüketim ve yatırım kalemlerinde meydana gelecek artışlar sayesinde ekonominin büyümesi mümkün hale gelecektir.

Bu çalışmada ulaşılan sonuçlar temelinde maliye politikası önerileri geliştirirken, kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkileri ile beraber kamu borçlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu da dikkate alınmalıdır. Bu çerçevede, ekonomik büyümeyi hızlandırmak adına öncelikle kamu harcamalarını artırmak önerilebilir. Bu durumda söz konusu harcamaların hangi düzeyde ve hangi kalemlere yapılması gerektiği, kaynağının ne olması gerektiği ve kamu gelirlerini artırırken dolaylı vergilere mi yoksa dolaysız vergilere mi odaklanılması gerektiği gibi sorular ortaya çıkacaktır. Kamu harcamalarının düzeyinin ve yönlendirileceği alanların tespiti ile vergi türlerinin belirlenmesi bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Buna karşın bu çalışmada ulaşılan sonuçlar; kamu harcamalarında yapılan artışların, dışlama etkisine sebep olması mümkün olan kamu borçlarını artırarak değil, kamu gelirlerinde bütçe istikrarı ve ekonomik güven ortamını sağlamaya yönelik yapılacak artışlar ile finanse edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu sayede, kamu gelirleri ve kamu harcamalarındaki artışların ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkilerinden yararlanılırken, kamu borçlarının ekonomik büyüme üzerindeki belirsiz etkilerinden de uzak durulmuş olacaktır.

Kamu harcamaları, kamu gelirleri ve kamu borçlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştıran bu çalışmada ulaşılan sonuçlar OECD ülkeleri için verilerin derlendiği dönemde genellenebilir niteliktedir. Bu nedenle, söz konusu bağımsız değişkenlerden ekonomik büyümeye doğru ne tür nedensellikler bulunduğunu tespit etmeye yönelik yapılacak olan gelecek çalışmalarda farklı ülke ve ülke gruplarına ait verilerin kullanılması bu çalışmada elde edilen sonuçları sorgulayabilecek ve geliştirebilecektir. Bu doğrultuda yapılan çalışmaların Türkiye gibi tek bir ülkeyi baz alabileceği gibi; az gelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler ile Avrupa Birliği, BRICS, Geçiş Ekonomileri ve benzeri ülke gruplarına ait verilerin kullanıldığı benzer çalışmalar yapılabilir. Bununla birlikte, bağımsız değişkenlerin kendi içlerinde bir takım kalemlere ayrılarak analize dâhil edilmesi de bu konudaki uygulamalı literatürü geliştirecektir. Bu amaçla, kamu harcamalarının cari, yatırım ve transfer harcamaları gibi kalemlere ayrılabilmesi gibi; kamu gelirlerinde gelir vergisi, harcamalardan alınan vergiler ve servet vergileri gibi ayrımlar; kamu borçlarında ise iç borçlar ve dış borçlar ayrımları yapılabilir. Bu sayede maliye politikalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine dair teorik çerçeve uygulamalı kanıtlar ile desteklenebilecektir.

Kaynakça

- Angelopoulos, K., Economides, G., & Kammas, P. (2007). Tax-spending policies and economic growth: theoretical predictions and evidence from the OECD. *European Journal of Political Economy*, 23(4), 885-902.
- Arıcan, E. (2005). Ricardocu denklik teoremi ve teorilerde kamu açıklarına ilişkin yaklaşımlar: Türkiye ekonomisine ilişkin bir uygulama. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 77-94.

- Arısoy, İ. (2005). Wagner ve Keynes hipotezleri çerçevesinde Türkiye’de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 63-80.
- Baum, A., Checherita-Westphal, C., & Rother, P. (2013). Debt and growth: New evidence for the euro area. *Journal of International Money and Finance*, 32, 809-821.
- Bocutoğlu, E. (2012). *Karşılaştırmalı makro iktisat: Teoriler ve politikalar*. Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Büyükkakın, T., & Erarslan, C. (2004). Enflasyon hedeflemesi ve Türkiye’de uygulanabilirliğinin değerlendirilmesi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 18-37.
- Checherita-Westphal, C., & Rother, P. (2012). The impact of high government debt on economic growth and its channels: An empirical investigation for the euro area. *European Economic Review*, 56(7), 1392-1405.
- Christie, T. (2014). The effect of government spending on economic growth: Testing the non-linear hypothesis. *Bulletin of Economic Research*, 66(2), 183-204.
- Égert, B. (2015). Public debt, economic growth and nonlinear effects: Myth or reality?. *Journal of Macroeconomics*, 43, 226-238.
- Eğilmez, M. (2019). *Ekonominin temelleri*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Helms, L. J. (1985). The effect of state and local taxes on economic growth: A Time series-cross section approach. *The Review of Economics and Statistics*, 67(4), 574-582.
- Hoechle, D. (2007). Robust standard errors for panel regressions with cross-sectional dependence. *The Stata Journal*, 7(3), 281-312.
- Hogan, V. (2004). Expansionary fiscal contractions? Evidence from panel data. *Scandinavian Journal of Economics*, 106(4), 647-659.
- İlgün, M. (2010). Genişletici mali daralma hipotezinin temelleri ve Türkiye ekonomisi üzerine bir uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (35), 233-253.
- Karras, G., & Furceri, D. (2009). Taxes and growth in Europe. *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 7(2), 181-204.
- Landau, D. L. (1985). Government expenditure and economic growth in the developed countries: 1952–76. *Public Choice*, 47(3), 459-477.
- Lee, Y., & Gordon, R. H. (2005). Tax structure and economic growth. *Journal of Public Economics*, 89(5-6), 1027-1043.
- Loizides, J., & Vamvoukas, G. (2005). Government expenditure and economic growth: Evidence from trivariate causality testing. *Journal of Applied Economics*, 8(1), 125-152.
- Mishkin, F. S. (2018). *Makroekonomi - Politika ve uygulama*. (S. Sezgin ve M. Şentürk, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi. (Orijinal eserin yayın tarihi 2015).
- OECD. (2020). *General government spending (indicator)*. doi: 10.1787/a31cbf4d-en.
- Panizza, U., & Presbitero, A. F. (2014). Public debt and economic growth: Is there a causal effect?. *Journal of Macroeconomics*, 41, 21-41.
- Schclarek, A. (2004). Debt and economic growth in developing and industrial countries. *Lund University Department of Economics Working Paper*, 2005, 34.
- StataCorp. (2013). *Stata: Release 13. Statistical Software*. College Station, TX: StataCorp LP.

- Stoilova, D. (2017). Tax structure and economic growth: Evidence from the European Union. *Contaduría y Administración*, 62(3), 1041-1057.
- Wahab, M. (2011). Asymmetric output growth effects of government spending: Cross-sectional and panel data evidence. *International Review of Economics & Finance*, 20(4), 574-590.
- Yıldız, F., & Sarısoy, S. (2012). OECD ülkelerinde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine ampirik bir çalışma. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(2), 517-540.

KORUMA SORUMLULUĞU (R2P) BAĞLAMINDA FRANSA'NIN MALİ MÜDAHALESİ (2013) ÖRNEĞİ*

Mücahid GÜRBÜZ¹

Öz

Bu çalışmamızda Fransa'nın Mali Cumhuriyeti'ne yönelik gerçekleştirdiği tek taraflı askeri müdahalenin meşruiyetini sağlamak için kullandığı Koruma Sorumluluğu(R2P) ilkesi incelenecektir. Fransa, Mali'de gerçekleştirdiği askeri müdahaleyi meşrulaştırmak için dört argüman öne sürmüştür: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) 2085 sayılı kararı ile verdiği yetkilendirme (20 Aralık 2012), Mali hükümeti tarafından yapılan davet (davet ile müdahale), kolektif meşru müdafaa hakkı (51. Madde) ve Koruma Sorumluluğu'na (R2P) başvurma. Fransa hükümeti tarafından ileri sürülen BMGK'nın 2085 sayılı kararı ile verdiği yetkilendirme (20 Aralık 2012), Mali hükümeti tarafından yapılan davet (davet ile müdahale), kolektif meşru müdafaa hakkı (51. Madde) gibi gerekçeler, uluslararası hukukun temel ihtiyaçlarını karşılamak konusunda yetersiz kalmıştır. Fransa tarafından eski sömürgelerinde gerçekleştirilen askeri müdahalelerde ilk üç argüman kullanılmış olmasına rağmen insani gerekçeler öne sürülerek R2P'ye başvurma yeni bir durumdur. Bu durum şüphelere neden olduğu için Mali müdahalesinin uluslararası hukuk açısından değerlendirilerek R2P ilkesinin gereksinimlerin yerine getirilip getirilmediği incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mali Müdahalesi, Fransa, Koruma Sorumluluğu, Meşruluk, Yasallık

THE CASE OF FRANCE'S MALI INTERVENTION (2013) IN THE CONTEXT OF RESPONSIBILITY TO PROTECT (R2P)

Abstract

In this study, the principle of Responsibility to Protect (R2P) utilized by France to provide the legitimacy of unilateral military intervention in the Republic of Mali is analyzed. In order to justify legally the military intervention in Mali, France put forward four arguments: the authorization given by the United Nations Security Council (UNSC) in Resolution 2085 (20 December 2012), an invitation by the Malian government (intervention by invitation), its right of collective self-defense (51th Article), and the application of R2P. The reasons given by the French government, such as the authorization given by the UNSC in Resolution 2085 (20 December 2012), an invitation by the Malian government (intervention by invitation), its right of collective self-defense (51th Article), have failed to meet the basic needs of international law. Although the first three arguments were used by France in military interventions in its former colonies, applying for R2P on humanitarian grounds is a new situation. Since this situation raises doubts, Mali intervention will be evaluated within the perspective of international law and whether the requirements of R2P principle are fulfilled.

Keywords: Mali Intervention, France, Responsibility to Protect (R2P), Legitimacy, Legality

* Bu çalışma "Soğuk Savaş Sonrası Fransa'nın Uluslararası Müdahale Pratiğinin Mali Müdahalesi Özelinde İncelenmesi" adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, ORCID 0000-0003-4688-4051 mgurbuz@erciyes.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 27.09.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

Fransa, Afrika kıtasındaki sömürgeleri bağımsızlıklarını elde ettikten sonra bu ülkelere birçok kez askeri müdahalede bulunmuştur. Soğuk Savaş dönemi boyunca, Fransa eski sömürgelerine yönelik gerçekleştirdiği askeri müdahaleler için birçok hukuki gerekçe öne sürmüştür. Fransa, eski sömürgeleri bağımsızlıklarını elde ettikten sonra bu ülkelerle askeri savunma anlaşmaları imzalamıştır. Bu askeri savunma anlaşmaları sayesinde bu ülkelerde yaşanan kargaşalıkları öne sürerek bu ülkelere askeri müdahalelerde bulunmuştur. Fransa'nın eski sömürgeleri ile imzaladığı askeri savunma anlaşmaları tek taraflı askeri müdahaleler için izin vermektedir. Fransa, Soğuk Savaş dönemi boyunca eski sömürgelerine düzenlediği tek taraflı askeri müdahaleler için bu hukuki argümanı birçok kez kullanmıştır.

Fransa, aynı zamanda Soğuk Savaş dönemi boyunca gerçekleştirdiği askeri müdahaleler için hukuki gerekçe olarak; BMGK'nın kararlarını ve Birleşmiş Milletler Şartı'nın 51 maddesine dayanarak "kolektif meşru müdafaa" ilkesini ortaya koymuştur. Kimi durumlarda ise Fransa, BMGK'nın kararını beklemeksizin hareket etmiştir.

Bununla birlikte, Fransa eski sömürgelerine yönelik düzenlediği tek taraflı müdahaleler için insani gerekçeler öne sürmüştür. Fransa, tek taraflı olarak gerçekleştirdiği askeri müdahaleleri ülkelerde yaşanan insan hakları ihlallerini ve sivil kayıpları önlemek için gerçekleştirdiğini öne sürmüştür. Fransa aynı zamanda bu ülkelerde yaşayan vatandaşlarını korumak istediğini ve bu nedenle de askeri müdahalede bulunduğunu ifade etmiştir. Fransa'nın insani gerekçelerle gerçekleştirdiği bu tek taraflı askeri müdahaleler bir takım soru işaretlerine ve şüphelere yol açmıştır. Uluslararası toplum, Soğuk Savaş dönemi boyunca Fransa'nın insani gerekçelerle gerçekleştirdiği tek taraflı askeri müdahaleleri eleştirmiştir.

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte; etnik, dini ve insani krizler meydana gelmeye başlamıştır. Fransa, yaşanan bu etnik, dini ve siyasi krizlere insani gerekçelerle müdahale etmeye devam etmiştir. Fransa'nın 1994 yılında Ruanda'da gerçekleşen insani krize müdahalede geç kalması, Fransa'nın insani gerekçelerle düzenlediği önceki tek taraflı askeri müdahalelerine karşı şüphelere neden olmuştur.

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte Yugoslavya'nın dağılması sonucu gerçekleşen Bosna ve Kosova Krizi ile 1994 yılında Ruanda'da gerçekleşen soykırıma yeterli şekilde müdahale edilememesi İnsani Müdahale'nin yeterliliği konusunda şüphelere neden olmuştur. 1990'larda yaşanan bu krizleri önleme konusunda İnsani Müdahale'nin yeterli olmaması, uluslararası toplum tarafından İnsani Müdahale kavramının yeniden düzenlenmesi gerektiği fikrinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Müdahale ve Devlet Egemenliği Uluslararası Komisyonu (International Commission on Intervention and State sovereignty-ICISS) adında bağımsız bir uluslararası komisyon tarafından ortaya konulan ve beş yıl gibi kısa bir sürede Birleşmiş Milletler'in (BM) ana organları tarafından benimsenen Koruma Sorumluluğu (Responsibility to Protect-R2P) kavramı ortaya çıkmıştır.

R2P kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte, Fransa tek taraflı olarak gerçekleştirdiği askeri müdahaleler için R2P kavramını hukuki gerekçe olarak kullanmıştır. Fransa, Mali'ye düzenlediği askeri müdahaleyi meşrulaştırmak için BMGK'nın kararları, davetle müdahale (intervention by invitation) ve kolektif meşru müdafaa ilkesi gibi üç bağımsız geleneksel yasal gerekçeye atıfta bulunmuştur. Fransız hükümeti, Mali'ye yönelik gerçekleştirmiş olduğu tek taraflı askeri müdahale için bu üç bağımsız geleneksel yasal gerekçenin yanısıra hukuki dayanak olarak yeni ortaya çıkmış R2P ilkesini gerekçe olarak kullanmıştır.

Bu nedenle çalışmamızda, Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan R2P kavramını Fransa'nın Mali müdahalesi bağlamında inceleyeceğiz. Bu kapsamda, çalışmanın ilk kısmında uluslararası hukuk açısından R2P'nin yasal ve meşru çerçevesi ortaya konulacaktır. Bu

kısımda, çalışmanın kapsamı dışında kalan R2P'ye yönelik yapılan tartışmalara değinilmeyecektir. İkinci kısımda, Fransa'nın Mali'de gerçekleştirdiği tek taraflı askeri müdahale olan Serval Operasyonu'na giden süreç incelenecektir. Son olarak, bu kapsamda R2P'nin yasallık ve meşruiyet çerçevesi bağlamında vaka analizi yöntemiyle R2P kullanımının bir örneği olarak Fransa'nın Mali'de gerçekleştirdiği tek taraflı askeri müdahale olan Serval Operasyonu değerlendirilecektir.

1. Uluslararası Hukuk Açısından Koruma Sorumluluğu (R2P)

2000'li yılların başlangıcına kadar uluslararası ilişkiler alanında ele alınan sorunlardan biri insani müdahalenin yasal olup olmaması meselesiydi. Bir devletin, diğer devletin içinde yaşanan karışıklık nedeniyle tehdit altında bulunan insanları korumak amacıyla diğer devlete karşı zorlayıcı eyleme girişmesi ve özellikle de askeri müdahalede bulunmasının uygun olup olmadığı çok tartışmalı bir konuydu (Kassim, 2014: 9). Daha önce ifade ettiğimiz gibi Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte, devletler arasındaki çatışmalar gerilemeye başlamıştır. Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle eş zamanlı olarak soykırım, savaş suçları, etnik temizlik ve insanlığa karşı işlenen suçlar ortaya çıkarak uluslararası topluma zorluklar yaşatmaya başlamıştır. Ülke içinde gerçekleşen bu tip felaketleri engellemek için nasıl hareket edilmesi gerektiği konusunda belirsizlikler ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde gerçekleşen birçok küresel tartışma, insani müdahale olayları çevresinde gerçekleşmiştir. 1993 yılında Somali'de gerçekleşen müdahale, 1994 yılında Ruanda'da yaşanan katliama karşı etkili karşılığın verilememesi, 1995 yılında Srebrenitsa'da yaşanan etnik temizliği önlemede BM'nin yetersiz kalması ve 1999 yılında BMGK'nın onayı olmaksızın NATO'nun Kosova'ya müdahale etmesi NATO'nun müdahale hakkının varlığı, müdahalenin nasıl ve ne zaman gerçekleştirileceği ve müdahaleyi kimin yetkilendireceği gibi birçok soruya neden olmuştur (Kassim, 2014: 9). Bu soruları cevaplandırabilmek için, Uluslararası Hukukun yeni bir ilkesi olan R2P kavramı ortaya çıkmıştır. R2P kavramının ortaya çıkmasındaki tarihi an, 2000 Milenyum Raporundaki Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'ın konuşmasıdır.

Kofi Annan daha sonra, Kanada hükümetinin himayesinde oluşturulan devlet egemenliği ve insani müdahalelerin gerekliliği arasındaki çatışmayı çözmek için oluşturulan ICISS'e katılmaları için hükümetlere davette bulunmuştur. ICISS'in görevi insani müdahale konusunda uluslararası fikir birliğine vararak R2P hakkında bir rapor oluşturmaktır ("The Responsibility to Protect", 2001). ICISS'in oluşturulması, Kosova'da yaşanan krize ilişkin uluslararası toplumun hareket etme konusunda etkisiz kalmasına karşı bir tepkiydi.

2000 yılının Eylül ayında Kanada Dışişleri Bakanı Lloyd Axworthy'nin girişimleri, Birleşik Krallık ve İsviçre Hükümetlerinin desteğiyle Gareth Evans ve Cezayirli diplomat ve Birleşmiş Milletler özel danışmanı Mohamed Sahnoun'un başkanlığında ICISS kuruldu. Bu komisyonun amacı uluslararası toplumun yaşanabilecek jus cogens ihlalleri ve iç çatışmalarda gerçekleşebilecek felaketlere karşı nasıl cevap verileceği ile alakalı bir kılavuz oluşturmaktır. İnsanlığa karşı işlenen suçların ortak özelliği BM'nin rolü hakkında bir ikilem oluşturmaktır. Bu özellik BM'nin temel ilkeleri olan devletlerin egemenliği ile barış ve güvenliği sürdürme ilkelerinin nasıl uzlaştırılacağıyla alakalıdır (Hoffmann, Nollkaemper ve Swerissen, 2012: 14).

Razali Kassim bu ikilemin çözümü için, egemenlik ilkesinin yeniden düşünülerek egemenliğin kontrol temelli anlamını değil sorumluluk anlamının düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir (Kassim, 2014: 10). Bununla birlikte; Kassim egemenlik ilkesinin anlamı üzerinde gerçekleştirilecek bu değişikliğin ancak aşağıdaki beş faktör üzerinde yapılacak değişikliklerle mümkün olabileceğini ifade etmiştir (Kassim, 2014: 10). Kassim, insan güvenliği ilkesinin uluslararası söylem içindeki etkisinin artırılması, güvenlik kavramının devletlerin ötesine geçerek insanlara ulaşması, uluslararası insan hakları normlarının etkisinin artması, devletin egemenlik

eylemlerinin bir sorumluluk olarak tanınmasının artması ve egemenliğin cezadan muaf olması kültüründen ulusal ve uluslararası hesap verilebilirliğe kademeli olarak geçilmesiyle gerçekleştirileceğini ifade etmiştir (Kassim, 2014: 10).

Razali Kassim, ayrıca egemenlik ilkesinin dışsal olarak diğer devletlerin egemenliğine saygı gösterme ve içsel olarak da devlet içinde yaşayan tüm insanların temel hak ve onurlarına saygı gösterme anlamına gelmesi gerektiğini ifade etmiştir (Kassim, 2014: 10). Bununla uyumlu olarak insani müdahale kavramından R2P'ye doğru değişen bir terminoloji oluşmaya başlamıştır. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin 2004 yılında düzenlediği üst düzeyli panelde (High-level Panel on Threats, Challenges and Change) ve ICISS'de yer alan "mesele hiçbir devletin müdahale hakkı değil fakat her devletin koruma sorumluluğudur" argümanını desteklenmiştir (Kassim, 2014: 10). Bazı yazarlar, R2P'i önleme için çağrıda bulunma, müdahale ve çatışma sonrası yeniden inşa etme olarak basitleştirmektedir (Thakur ve Weiss, 2009: 22–26).

ICISS raporu aşağıdaki iki önerme üzerine temellenmektedir: 1) Devlet halkını korumak için birincil sorumluluğa sahiptir ve bu yüzden R2P'deki egemenlik haktan ziyade bir sorumluluktur; 2) Devlet halkının ciddi şekilde zarar görürken onları uygun şekilde koruma sağlayamamakta ve zararı önleme konusunda isteksiz ve ya başarısızsa, o zaman uluslararası toplum müdahale etmekle yükümlüdür ("The Responsibility to Protect", 2001: XI). Rapora göre, R2P üç ana bileşeni kapsamaktadır: önleme sorumluluğu (the responsibility to prevent) (yani iç çatışma ve ya diğer krizlerin olası nedenlerini önlenmesi), tepki sorumluluğu (the responsibility to react) (insan hakları ihlallerini içeren durumlara askeri ve ya başka şekilde yanıt verme) ve yeniden inşa etme sorumluluğu (responsibility to rebuild) (askeri müdahale sonrasında halka tüm desteğin sağlanması) ("The Responsibility to Protect", 2001: XI). Aynı rapor, askeri hareketin başlaması için gerekli sınırı belirlemektedir ("The Responsibility to Protect", 2001: XI).

R2P, kavram olarak ortaya çıktığı günden itibaren soykırım gibi kitlesel vahşetleri önlemek ve potansiyel kurbanları koruma bakımından uluslararası tartışmaların başlıca konusu olmaya başlamıştır. R2P, BM 2005 Dünya Zirvesi'nde ve ayrıca BMGK tarafından iki kez oy birliği ile kabul edilmiştir. R2P genellikle insani müdahale ile yer değiştirebilecek şekilde kullanılmaktadır. R2P'i savunanlar onun insani müdahaleden farklı olduğunu savunmaktadırlar. Devletlerin kendi vatandaşlarını korumak için sorumlu olarak birincil olarak hareket etmesi ve soykırım, kitlesel kıyım söz konusu olduğunda uluslararası toplumun karşılık verebilmesi yeni bir fikir olarak görülmektedir (Bellamy, 2010: 143–169).

1.1. Krize Karşı Harekete Geçme

R2P'i, insani müdahaledeki kuvvet kullanımının diğer bir söyleyişi olarak kabul etmek, R2P ilkesinin tamamen yanlış anlaşıldığı anlamına gelmektedir. Daha öncede belirttiğimiz gibi, R2P'nin ilk amacı yaşanacak kötü olayları ve jus cogens ihlalleri önlemektir. Yaşanan olaylara ve krize karşı harekete geçmek ise ikincil bir görevdir (Arsava, 2011: 115). Kuvvet kullanımı zaruret haline geldiği durumda tanımlanacak şartlar çok dar bir şekilde yorumlanmalıdır.

R2P tartışmalarının çoğunluğunda zorlayıcı silahlı güç kullanımı kaçınılmaz olarak en ön sırada yer almaktadır. Çünkü geçmişte yaşanan birçok acı verici olay uluslararası toplumu kötü bir şekilde etkilemiş ve yaşanan bu olaylarda silahlı güç kullanılsaydı binlerce insanın kurtulabileceği sık sık gündeme gelmiştir (Hoffmann vd., 2012: 13). 1994 yılında Ruanda ve 1995 yılında Srebrenitsa'da yaşanan kıyımlar karşısında silahlı güç kullanımının gerekliliği uluslararası toplum tarafından tartışılmaya başlanmıştır.

Krizi önlemek için kuvvet kullanımına başvurma meselesi, R2P tartışmaları içinde çözülmesi en zor konulardan biridir. Soğuk Savaş döneminin bitişiyle birlikte, insanların ciddi risk altında bulunduğu durumların ve acil hareket edilmesi gereken olayların artması nedeniyle bu krizleri çözmek çok daha zor bir hale gelmiştir. Çünkü devletlerin kendi askerlerini kriz yaşanan ülkelere

göndermesi yüksek risk barındırdığı için siyasi olarak kuvvet kullanımını zorlaşmaktadır. Bununla birlikte, kuvvet kullanımı için birçok kriterin bulunması ve bu kriterlerin birbirine rakip olması ve karar verirken bunların ağırlıklarını göz önünde tutmak ve dengelemek işleri zorlaştırmaktadır (Evans, 2008: 129).

Siyaset yapıcılar müdahale için karar alırken bu dengeyi nasıl sağlamaktadır? Kuvvet kullanımının veya zorlayıcı bir askeri müdahalenin R2P bağlamında hangi durumlarda yasal ve meşru olarak kabul edildiği aşağıda ortaya konulacaktır.

1.2. Yasallık Sorunu

Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 2. Maddesinin 4. Bendinde “Tüm üyeler, uluslararası ilişkilerinde gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne ya da siyasi bağımsızlığa karşı, BM'nin amaçları ile bağdaşmayacak herhangi bir biçimde kuvvet kullanma tehdidine ya da kuvvet kullanılmasına başvurmaktan kaçınırlar” şeklindeki ifade ile kuvvet kullanımının yasaklandığı belirtilmiştir. Buna rağmen, BM Antlaşması VII. Bölüm altında 42. maddeyle uluslararası barış ve güvenliğinin korunması için BMGK'nın yetkilendirmesi ile askeri önlemler alınabileceği ve 51. maddeyle meşru müdafaa şeklinde kuvvet kullanımına iki istisna getirmiştir (Welsh, 2004: 74). Birleşmiş Milletler Antlaşması, herhangi bir amaç için veya kitlesel soykırım suçlarına karşılık vermek için Bölüm VII altında zorlayıcı askeri müdahalenin yetkilendirilmesini BMGK'ye bırakmıştır.

Birinci istisna, Birleşmiş Milletler Antlaşması, Bölüm VII altında zorlayıcı önlemler ile madde 2(7) altında istisna oluşturmaktadır. BMGK'nın otoritesi, zorlayıcı önlemlere karar vermesi ve barışı tehdit eden durumları belirlemesi gibi konular Bölüm VII'nin özünü oluşturmaktadır. Madde 39'da; “Güvenlik Konseyi, barışın tehdit edildiğini, bozulduğunu ya da bir saldırı eylemi olduğunu saptadığını” şeklinde ifade etmektedir. Ancak, madde 39 saldırı eyleminin ve tehdidin neden oluştuğunu belirtmemiştir. BMGK, bir eylemi tanımlamak ve gerekli önlemlerin alınmasına karar verme konusunda yetkilendirilmiştir. Madde 41 ve 42, ekonomik ve diplomatik önlemler yeterli olmadığında bunları takiben “Uluslararası Barış ve Güvenliği sürdürmek ve yeniden tesis etmek” konusunda askeri araçların kullanılabilmesini ifade etmiştir. Madde 2(7) yasağının diğer bir istisnasının ev sahibi devletin rızasının/onayının olduğu ifade edilmiştir (Evans, 2008: 133).

İkinci istisna, Bölüm VII altındaki tüm askeri kuvvet kullanımı şartları BMGK'nın iznini gerektirmemektedir. Madde 51, “Bu Antlaşmanın hiçbir hükmü, Birleşmiş Milletler üyelerinden birinin silahlı bir saldırıya hedef olması halinde, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğinin korunması için gerekli önlemleri alıncaya dek, bu üyenin doğal olan bireysel ya da ortak meşru savunma hakkına hanel getirmez.” ifadesiyle meşru müdafaa için kuvvet kullanılmasında Güvenlik Konseyi'nin izninin gerekli olmadığı belirtilmiştir (Evans, 2008: 134). Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 51. Maddesi insani müdahale için doğrudan yasal otorite kaynağı değildir. Bu nedenle insani müdahale kararının alınması BMGK'nın yetkisi altındadır. Ayrıca Birleşmiş Milletler Antlaşmasının 51. Maddesi uluslararası barış ve güvenliğinin korunması için askeri eylemde bulunmaya izin vermiştir (Welsh, 2004: 74).

Bununla birlikte, bu iki istisnaya ek olarak BMGK'nın 1950 yılında sürekli üyelerin oy birliğine varamamaları nedeniyle bloke olduğu ve uluslararası barış ve güvenliğinin sürdürülmesi BM'nin temel sorumluluğu altında olduğu için Genel Kurulun “uniting for peace (Barış için birlik)” kararı ışığında devreye girmesi gerektiği kabul edilmiştir (Hehir, 2008: 15). Bu mekanizma Genel Kurul'un acil özel toplantısı aracılığıyla gerçekleştirilir ve bu toplantıda Birleşmiş Milletler üyelerinin çoğunluğunun oy vermesi ile karar alındığı için askeri müdahalenin meşruiyet derecesi böylece artmış olmaktadır. Bununla birlikte, BM Genel Kurul'unun BMGK'yi geçersiz kılarak veya doğrudan harekete geçme yetkisi yoktur. Böyle bir durumda, BM Genel Kurul'unun kuvvet kullanımını için harekete geçmesi halinde yasallık sağlanmamış olmaktadır.

Yukarıda belirtilen istisnalar dışında, 1900lu yılların başlarında sivilleri korumak için gerçekleştirilen askeri müdahaleler Uluslararası Teamül Hukuku tarafından uygun görülmekteydi. Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 1945 yılında kabul edilmesiyle birlikte, açık antlaşma hükümleri bulunmadığı ve ya BMGK'nın onayının olmadığı durumlarda tek taraflı müdahaleler yasal olarak kabul edilmemeye başlanmıştır (Evans, 2008: 137).

Bu yaklaşım; daha sonra 2001 yılında yayımlanan ICISS Raporunda ve 2004 yılındaki Birleşmiş Milletler Genel Sekreter'inin kurduğu üst düzey panelin (High-level Panel on Threats, Challenges and Change) raporunda da kabul edilmiştir. Bu yaklaşım şu şekilde açıklanmıştır: "İnsani koruma amaçlı askeri müdahaleler ile alakalı Güvenlik Konseyi'nden daha uygun bir organ yoktur. Bu konuda bizim yaptığımız müzakereler sonucunda ezici bir konsensus oluşmuştur. Bir askeri müdahalenin ne zaman, nerede, nasıl ve kim tarafından gerçekleştireceği ortaya çıktığında bu uluslararası konsensusun merkezinde Güvenlik Konseyi'nin merkezi rolü bulunmaktadır" ("The Responsibility to Protect", 2001: 49, Parag. 6.14).

1.3. Meşruiyet Sorunu

BMGK, zorlayıcı askeri müdahale için danışılan yasal otorite olarak doğru karar verici organ olarak kabul edilmektedir. BMGK askeri müdahale için karar verme sürecinde çok dikkat ederek en iyi araçları tahsis etmek zorundadır. Özellikle BMGK müdahaleyi yetkilendirme veya karar alma sürecinde; haklı nedenleri ve ahlaki ilkeleri göz önüne alarak ve açık kanıtlar zemininde hareket etmelidir. BMGK'nın bu şekilde hareket etmesi yalnızca müdahalenin yasallığını değil aynı zamanda meşruiyeti de sağlamaktadır (Evans, 2008: 139).

Yasallık ve meşruiyet arasındaki bu ayrım; 1999 yılında NATO'nun Kosova'da düzenlediği askeri müdahalenin BMGK'nın izni olmaksızın gerçekleştirilmesinden kaynaklanmıştır. 1999 yılında NATO'nun BMGK'nın izni olmaksızın Kosova'da gerçekleştirdiği askeri müdahale yasal olarak kabul edilmemesine rağmen sivil kayıplarını önlemek için gerçekleştiği için meşru olarak kabul edilmiştir. Yasallık ve meşruiyet arasındaki bu ayrım; meşruiyet ilkelerini basitleştirilmesi, standartlaştırılması ve ortak bir şekilde kabul edilmesinden yol açtığı için önemlidir.

Diğer yasal düzenlemeler gibi küresel kolektif güvenlik sisteminin etkinliği sadece nihai olarak kararların yasal olmasına bağlı değil aynı zamanda kararların açık kanıtsal zeminde, haklı nedenler ve yasal olduğu kadar ahlaki olması gibi şartları sağlayarak meşruiyetinin ortak algılanmasına bağlıdır. Herhangi bir askeri eylemin en uygun olması için uluslararası hukuk açısından sorgulamaz şekilde yasal olması ve az çok evrensel olarak meşru olarak kabul edilmesi gerekmektedir (Evans, 2008: 139).

Herhangi bir askeri eylemin, R2P bağlamında meşru sayılması için birtakım kriterler ortaya konulmuştur. 2001 yılında yayımlanan ICISS Raporunda ve 2004 yılındaki Birleşmiş Milletler Genel Sekreter'inin kurduğu üst düzey panelin (High-level Panel on Threats, Challenges and Change) raporunda, R2P kapsamında kabul edilen bütün karar alma kriterleri beş başlık altında özetlenmiştir: Zararın Ciddiyeti (Seriousness of Harm), Doğru Amaç (Proper Purpose), Son Çare (Last Resort), Orantılı Araçlar (Proportional Means), Sonuçların Dengeli Olması (Balance of Consequences) ("A more secure world: Our shared responsibility", 2004: 67, Madde 207).

Yukarıda ifade ettiğimiz R2P ilkesinin meşruiyet kriterlerinin işe yararlığı konusunda hiç kimse tecrübe sahibi değildir. Bununla birlikte, BMGK meşruiyet kriterlerinin müdahale için en iyi sonuçlara neden olacağı hakkında hiçbir garantiyi kabul etmemiştir. R2P ilkesinin meşruiyet kriterlerini müdahale etmenin uygun olup olmadığı hakkındaki BMGK'deki konsensus olasılığını artıracak ve ayrıca karar verilirken uluslararası desteğin maksimize edilmesini sağlayacaktır. Bununla birlikte, meşruiyet kriterleri üye devletlerin BMGK'i bypass etmesini ve yok sayma olasılığını minimuma indirilmesini sağlamaktadır (Evans, 2008: 142). Aşağıda R2P kapsamında

kabul edilen bütün karar alma kriterlerinin ayrıntılı bir şekilde kapsamının ortaya konulması konunun daha iyi anlaşılmasını açısından önemlidir.

İlk olarak, R2P kapsamında kabul edilen karar alma kriterlerinden “Zararın Ciddiyeti (Seriousness of Harm)” kriterinin kapsamını inceleyeceğiz. 2001 yılında yayınlanan ICISS Raporunda ve 2004 yılındaki Birleşmiş Milletler Genel Sekreter’inin kurduğu üst düzey panelin (High-level Panel on Threats, Challenges and Change) raporunda belirlenen kritere göre, R2P’nin ilk sütunu jus cogens bir ihlalin (savaş suçu, etnik temizlik ve soykırım) gerçekleşmesi durumunda devlet tarafından müdahale için bir görev yüklemektedir (“The Responsibility to Protect”, 2001: 4).

Sivillere karşı iç tehditler ortaya çıktığında askeri müdahale önerileceği zaman sadece iki dizi koşulla bu müdahale yasallaştırılmıştır. Bu koşullardan birincisi soykırım niyetiyle veya değil, kasten devletin ürettiği eylemler, devletin harekete geçmesini reddetmesi ve yetersiz olması veya başarısız devlet durumunda olmasından kaynaklanan “büyük ölçekli sivil kayıp”ları durdurmak ve önlemektir. İkinci koşul; öldürme, zorla sınır dışı etme, terör eylemleri ve ya tecavüzleri kapsayan “büyük ölçekli etnik temizliği” durdurmak ve önlemektir (“The Responsibility to Protect”, 2001: 32-34, Parag. 4.18- 4.27).

2001 yılında yayınlanan ICISS Raporunda ve 2004 yılındaki Birleşmiş Milletler Genel Sekreter’inin kurduğu üst düzey panelin (High-level Panel on Threats, Challenges and Change) raporunda “büyük ölçeğin” miktarının belirlenmesinde hiçbir girişimde bulunulmamış ve her iki raporda “büyük ölçeğin” miktarının olaylar bağlamında tanımlanmasına bırakmıştır. Her iki organda askeri eylemin meşru olabilmesi için büyük ölçekli ölümler veya etnik temizlik gibi açık kanıtları bulunan olayları ileriye yönelik değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Bu koşulların içine üç bildik durum girmemektedir: sistematik ırksal ayrımcılıklar ve politik baskı gibi insan hakları ihlalleri; demokratik olarak seçilmiş hükümetlerin devrilmesi, bir devletin yabancı topraklarda yaşayan vatandaşlarını kurtarması. Politik, ekonomik ve ya askeri yaptırımlar dışsal eylemler olarak görülmelerine rağmen bunlar askeri harekâtı meşrulaştırmamaktadır (Evans, 2008: 143).

İkinci olarak, R2P kapsamında kabul edilen karar alma kriterlerinden “Doğru Amaç (Proper Purpose)” kriterinin kapsamını inceleyeceğiz. 2001 yılında yayınlanan ICISS Raporunda ve 2004 yılındaki Birleşmiş Milletler Genel Sekreter’inin kurduğu üst düzey panelin (High-level Panel on Threats, Challenges and Change) raporunda; tehditleri engellemek ve durdurmak için düzenlenen askeri eylemin temel amacının ne olduğu önemli bir sorun olarak kalmıştır.

Askeri müdahalenin temel amacının, müdahale eden devletlerin diğer amaçları ne olursa olsun insan acılarının engellemek ve durdurmak olması gerektiği ifade edilmiştir (“The Responsibility to Protect”, 2001: 35-36, Parag. 4.33- 4.36.). Rejimlerin düşmesi meşru bir amaç olarak kabul edilmemiştir. “Doğru amaç” kriterini sağlamaya yarayan yollardan bir diğeri ise, askeri müdahalenin tek ülkeden ziyade çok taraflı veya kolektif şekilde düzenlenmiş olması gerekmektedir. Bununla birlikte, askeri müdahalenin “doğru amaç” kriterine uygun olması için kime yönelik gerçekleştirilmişse, o insanlar tarafından desteklenmiş olması gerekmektedir. Ayrıca, bölgede bulunan diğer ülkelerin görüşleri göz önüne alınmış olmalı ve onların görüşleri askeri müdahaleyi destekleyici nitelikte olmalıdır (Evans, 2008: 143).

Üçüncü olarak, R2P kapsamında kabul edilen karar alma kriterlerinden “Son Çare (Last Resort)” kriterinin kapsamını inceleyeceğiz. Askeri müdahalenin gerçekleştirilebilmesi için bütün askeri olmayan seçeneklerin denenmiş ve bu araçların başarısız olması gerektiği ifade edilmiştir (“A more secure world: Our shared responsibility”, 2004: 67, Madde 207 (c)). Aksi takdirde gerçekleştirilen askeri müdahale meşru sayılmamaktadır.

Dördüncü olarak, R2P kapsamında kabul edilen karar alma kriterlerinden “Orantılı Araçlar (Proportional Means)” kriterinin kapsamını inceleyeceğiz. Düzenlenen askeri müdahalenin süresi,

kapsamı ve yoğunluğu insani amaçları karşılayacak biçimde asgari ölçüde olmak zorundadır (“The Responsibility to Protect”, 2001: 37, Parag. 4. 39- 4.40). Kullanılan araçlar, tehdidin büyüklüğü ve sonlandırılması ile uyumlu olmak zorundadır. Müdahalenin amacına uygun olarak gerçekleştirilmiş olması için hedef ülkenin siyasi sistemi üzerinde etkisi sınırlı olmalıdır. Bu tür ilkeler her olay için uygun araçların kullanılmasında yeterli bir şekilde açıklığa sahiptir (Evans, 2008: 143).

Son olarak, R2P kapsamında kabul edilen karar alma kriterlerinden “Sonuçların Dengeli Olması (Balance of Consequences)” kriterin kapsamını inceleyeceğiz. Askeri müdahalenin meşru olabilmesi için yaşanan kötü insani durumun iyileşmesini sağlaması gerekmektedir. Müdahalenin getirdiği olumsuz sonuçların, hareketsiz kalınması durumunda beklenen olumsuzluklardan daha fazla olmamalıdır. Sonuçların ölçülü ve uygun olmasını öngören kriter, 2005’te Dünya Zirvesi’nde kabul edilen nihai bildiri hariç diğer tüm belgelerde yer almaktadır (“A more secure world: Our shared responsibility”, 2004: 67, Madde 207 (e)).

Yukarıda ele aldığımız kriterlerin yanısıra 2005 yılında gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Dünya Zirve’sinin Sonuç Belgesi’nde, ICISS Raporu’nda bazı küçük değişiklikler gerçekleştirerek R2P kuralının sınırlarını belirlenmeye çalışılmıştır. 2005 yılında gerçekleştirilen Dünya Zirve’sinin Sonuç Belgesi, R2P kuralının aşağıdaki şartları yerine getirmesi gerektirdiği ifade etmektedir: 1) Herhangi bir askeri harekât için BMGK tarafından bir görevlendirme olmalıdır; 2) R2P kapsamı ICISS tarafından tanımlanan beş orijinal olayın dışındaki sadece dört olayla sınırlandırılır (“World Summit Outcome”, 2005: 30).

2005 Dünya Zirvesi’nin sonuç belgesinin 138. Paragrafı, R2P kavramının sınırlarını belirlemiştir. Bu paragraf uyarınca, her devlet soykırım, savaş suçları ve etnik temizlik ve insanlığa karşı suçlara karşı halkını koruma konusunda sorumluluğa sahiptir (“World Summit Outcome”, 2005: 30). Ayrıca bu paragraf da ICISS Raporunda R2P kapsamına giren doğal afet ve büyük ölçekli can kayıplarının yaşandığı olaylar daraltılarak R2P’nin kapsamı dışında bırakılmıştır. Ayrıca, R2P için Uluslararası toplumun teşviki ve yardımından bahsetmekte ve BM’nin kendi sorumluluklarını zamanında yerine getirmesi için erken uyarı sisteminin kurulması gerektiğinden bahsetmektedir (Evans, 2008: 48).

2009 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun takip eden raporunda R2P kavramının kapsamı belirlenmiştir (“Follow-up to the outcome of the Millennium Summit”, 2009). Raporun 138. paragrafı uyarınca, R2P’nin aşağıdaki üç sütunu içerdiği belirtilmiştir.

İlk olarak; devletler, soykırım, savaş suçları, etnik temizlik ve insanlığa karşı işlenen suçlardan vatandaşlarını korumak için birincil sorumluluğa sahiptir. İkinci olarak, Uluslararası toplum bu sorumluluğu yerine getirmede devletleri teşvik etmek ve onlara yardımcı olmak için sorumluluğuna sahiptir. Son olarak; Uluslararası toplum bu suçlardan insanları korumak için uygun, diplomatik, insani ve diğer araçları kullanmak için sorumluluğa sahiptir. Devlet açıkça kendi vatandaşlarını koruma konusunda başarısız olursa, uluslararası toplum Birleşmiş Milletler Şartı uyarınca, insanları korumak için ortak eylem için hazır olmak zorundadır.

Bununla birlikte, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Ban Ki-moon, 2009 yılından itibaren her yıl R2P ilgili yıllık bir rapor yayınlamış ve doktrinini uygulamak için devletlere çağrıda bulunmuştur (Pingeot ve Obenland, 2014: 17). Ayrıca BM, R2P’nin kavramsal, siyasi, kurumsal ve operasyonel gelişimi ile ilgili “Koruma Sorumluluğu için özel danışmanlık” oluşturmuştur (“Letter dated 31 August 2007 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council”, 2007).

2. Serval Operasyonu’na Giden Süreç

Mali’nin 1963 yılında bağımsızlığını elde etmesinden itibaren 1963-1964, 1990-1994, 2006-2008 ve 2012 yıllarında küçük veya büyük çapta birçok defa Tuareg isyanı gerçekleşmiştir (Emerson,

2011: 672–673). Bölgede yaşayan Tuareg etnik grubunu temsil eden Azawad Ulusal Kurtuluş Hareketi (Mouvement National de Liberation de l'Azawad /MNL) Ocak 2012 tarihinde Mali'nin kuzeyinin bağımsızlığını ilan ettiğinde ülkede bir kriz yaşanmıştır. MNLA, 6 Nisan 2012 tarihinde Azawad bölgesinin Mali'den bağımsızlık kazandığını ilan etmiştir. Ancak, uluslararası toplum Azawad bölgesinin bağımsızlığının geçersiz ve hükümsüz olduğunu kabul etmiştir. Azawad bölgesinde bağımsız Tuareg devletinin ilan edilmesinden kısa bir süre sonra İslamcı silahlı gruplar ve MNLA arasındaki ittifak bozulmuştur.

21 Mart 2012 tarihinde, isyanı ve çatışmaları kötü yönettiğine dair suçlanan Devlet Başkanı Amadou Touamani Touré'ye karşı, Mali ordusunun subayları tarafından bir darbe düzenlendi. Albay Amadou Sanogo tarafında yönetilen askerler, anayasanın askıya alınacağını ve isyanın sonlandırılacağını söz veriyorlardı(Nossiter, 2012). Darbeyi takip eden süreçte, askerler gücü ele geçirmelerine rağmen olayları yatıştırmada başarısız olmuşlardı. Afrika Birliği (AU) ve Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS), darbeyi gayri meşru gördü ve diğer devletlerden askeri cuntanın tanınmamasını istedi. 12 Nisan 2012 tarihinde Uluslararası Toplum, isyancı askerleri yönetimden uzaklaştırdı ve ülkenin Başkan Dioncounda Traoré'nin öncülüğünde geçici hükümet tarafından yönetilmesini sağladı (Solomon, 2013: 16). Dioncounda Traore geçici Devlet Başkanı olarak yemin etmesine rağmen ülke istikrarsız bir durumda kalmaya devam etmiştir (Goudin, 2013).

BMGK tarafından 20 Aralık 2012 tarihinde kabul edilen 2085 sayılı kararda, Mali'de düzenlenecek olan askeri müdahalenin komuta ve kontrolünün yalnızca bir yıllık süre için ECOWAS ve Afrika Birliği liderliğinde AFISMA (African-Led International Support Mission to Mali) olarak bilinen Mali'de Afrika-liderliğindeki uluslararası destek misyonuna yetki verildi (Bergamaschi, 2013: 6). 2013 yılının Ocak ayının başında krizi yönetemeyen Mali'nin Devlet Başkanı, isyancılara karşı resmi olarak Fransa'nın yardımını istedi. Fransa Devlet Başkanı François Hollande, 11 Ocak 2013 tarihinde Mali'ye Fransız askerlerinin konuşlandırılacağını bildirdi (Bergamaschi, 2013: 6). Fransa, aynı gün Mali'de tek taraflı askeri müdahale olan Serval Operasyonu'nu başlattı.

3. Fransa'nın Mali Müdahalesi İçin Öne Sürdüğü Hukuki Gerekçeler ve R2P Kullanımının Analizi

Fransız karar vericiler, Mali müdahalesinin yasal olduğunu ortaya koymak için üç ana argümana atıfta bulunmuşlardır. Bu argümanlardan birincisi, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 2085 sayılı kararında Fransız müdahalesi için zımni bir yetkinin verildiği öne sürülmüştür. İkinci argüman olarak Birleşmiş Milletler Anlaşmasının 51. Maddesi uyarınca üye devletlerin kolektif meşru müdafaa doğal hakkına sahip oldukları belirtilmiştir. Üçüncü argüman olarak ise Mali'deki meşru hükümet tarafından yapılan askeri yardım isteğine Fransa tarafından karşılık verilmesidir. Son olarak, Fransa Mali'de düzenlemiş olduğu askeri müdahale için yeni bir kavram olan R2P'i hukuki bir gerekçe olarak ortaya koymuştur. Fransa R2P kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte bu kavramı kullanmaya başlamıştır.

Fransa, R2P dışındaki hukuki argümanları daha önceleri gerçekleştirdiği askeri müdahalelerde birçok kez kullanmıştır. Fransa'nın eski sömürgelerinde tek taraflı olarak gerçekleştirdiği askeri müdahaleler için ortaya koyduğu hukuki gerekçeler birtakım şüphelere neden olduğu için, bu hukuki gerekçelerin yanında yeni bir kavram olan R2P'i kullanmayı tercih etmiştir. Bu nedenle çalışmamızda, Fransa'nın Mali'de düzenlediği tek taraflı askeri müdahale için ortaya koyduğu diğer hukuki gerekçeler yerine R2P argümanı uluslararası hukuk açısından değerlendirilerek, gerekli hukuki şartları yerine getirip getirmediği analiz edilecektir. Bununla birlikte, Fransa'nın Mali'de düzenlediği tek taraflı askeri müdahalenin R2P bağlamında yasallığı ve meşruiyeti değerlendirilecektir.

Fransa, Afrika'da bulunan eski sömürgelerinin bağımsızlıklarını ilan etmelerinden itibaren bu ülkelerde gerçekleştirdiği askeri müdahaleleri meşrulaştırmak için insani müdahale kavramını kullanmıştır. R2P kavramının ortaya çıkmasından itibaren ise Fransa, kavramın destekçisi olmuş ve Afrika'da gerçekleştirdiği birçok operasyonu meşrulaştırmak için bu argümanı kullanmıştır. Fransız hükümeti, 2002 yılında Fildişi Sahili'nde gerçekleştirdiği Unicorn Operasyonu ile 2011 yılında Libya'ya düzenlediği askeri operasyonları meşrulaştırmak için de R2P argümanına başvurmuştur (Serrano ve Weiss, 2013: 13–17). Fransız hükümeti benzer şekilde Mali'ye düzenlediği Serval Operasyonu'nda da eylemlerini meşrulaştırmak için R2P argümanına başvurduğunu ifade etmiştir (Francioni ve Bekkar, 2013: 1).

Fransız kararvericiler, Mali'ye müdahaleyi meşrulaştırmanın ilk unsuru olarak sivililerin korunması üzerine yoğunlaşmışlardır. Fransız Dışişleri Bakanı Laurent Fabius yalnızca Mali halkını değil aynı zamanda Mali'de yaşayan altı binden fazla Fransız'ı ve bin tane Avrupa vatandaşını da korumak istediklerini ifade etmişlerdir ("Mali: Press conference", 2013). Fransız yetkililer, insan hakları ihlallerini önlemek ve Mali halkını kitlesel vahşet ve iç çatışmadan korumak için insani müdahalenin gerekli olduğu olgusunu vurgu yapmışlardır.

Fransız hükümeti tarafından Mali'de gerçekleştirilen askeri müdahaleyi meşrulaştırmak için R2P'ye başvurması, R2P hakkında daha fazla soru işaretleri uyandırmıştır (Francioni ve Bekkar, 2013: 1). Fransız yetkililer, insan hakları ihlallerini önlemek ve Mali halkını kitlesel vahşet ve iç çatışmadan korumak için insani müdahalenin gerekli olduğu olgusunu vurgu yapmışlardır. Fakat, bu tip eylemler için gerekçe olarak R2P'nin kullanımı geçerli olmamaktadır.

3.1. Mali Müdahalesi'nde R2P Uygulamasının Yasallık Sorunu

R2P kapsamında kuvvet kullanımının ve askeri müdahalenin yasal olduğunun belirlenebilmesi için BMGK yetkilendirilmesi aranmaktadır. Fransız yetkililer yaptıkları açıklamalarda Fransa'nın Mali'deki silahlı gruplara yönelik gerçekleştirmiş olduğu askeri müdahaleyi, BMGK'nın kararları ile meşrulaştırmaya çalışmıştır (Fabius, 2013). Fakat BMGK'nın 2085 sayılı kararı, birçok yazarında ifade ettiği gibi Fransa'nın Mali'ye düzenlemiş olduğu askeri müdahale için yeterli yasal temeli oluşturmaktan yoksun bulunmaktadır (Lowe, 2013).

BMGK tarafından 20 Aralık 2012 tarihinde kabul edilen 2085 sayılı karar, Mali'nin egemenliğine, birliğine ve toprak bütünlüğüne tehdit oluşturan ve Sahra Bölgesine yerleşmiş olan silahlı grupların varlığından bahsetmektedir ("Resolution 2085", 2012). Bu kararın kabulünden önce, Birleşmiş Milletler Fransız Büyükelçisi Gerard Arnaud, BMGK tarafından gelecekte gerçekleştirilecek olan herhangi bir askeri eylemi destekleyecekleri konusunda 10 Aralık 2012 tarihinde bir konuşma yapmıştır ("Fransız Büyükelçisi Gerard Arnaud'ın Konuşması", 2012). Mali'de ki insan hakları ihlallerini güçlü bir şekilde kınayan 2085 sayılı karar, bir yıllık bir dönem için AFISMA olarak bilinen Mali'de Afrika-liderliğindeki bir uluslararası destek misyonunun görevlendirilmesine başlatmıştır. AFISMA birlikleri AU ve ECOWAS üyelerinin askeri birliklerinden oluşturulmuştur. AFISMA uluslararası insani hukuka uygun olarak emniyet ve güvenliği yeniden tesis etmek için tüm gerekli önlemleri alacaktı ("Resolution 2085", 2012). Uluslararası toplumun görevleri ile ilgili olarak, 13. paragraf AFISMA'nın görevini yerine getirmesi için üye devletlere askeri katkıda bulunma konusunda çağrıda bulunmuştur ("Resolution 2085", 2012, Prg. 13). Ayrıca, kararın 18. paragrafında BM, bölgesel ve alt-bölgesel örgütler veya üye devletler tarafından sağlanan her türlü desteğin, uluslararası insancıl hukuk ve mülteci hukuku ile uyumlu olması gerektiğini belirtilmiştir ("Resolution 2085", 2012, Prg. 18).

ICISS raporu ve 2005 Sonuç Belgesi, Koruma Sorumluluğu (R2P) altında gerçekleştirilen askeri müdahalelerin BM'nin yetkilendirmesi ve BMGK'nın yetkisi ile başlaması gerektiğini ifade etmişlerdir (Evans, 2008: 139). BMGK, Mali'de yaşanan durumla alakalı 2085 sayılı kararı kabul etmiştir. Fakat BMGK'nın 2085 sayılı kararı tek taraflı bir askeri müdahaleye izin vermemiştir.

2085 sayılı kararın metninde Mali’de düzenlenecek olan askeri müdahalenin komuta ve kontrolünün, AFISMA olarak bilinen Mali’de Afrika-liderliğindeki uluslararası destek misyonuna verildiği açıkça ifade edilmiştir (Coco, Kaboré ve Maillart, 2013). 2085 sayılı kararda görüldüğü gibi, BMGK Mali’deki çatışma için gerekli olan tek güç olarak Afrika silahlı kuvvetlerinden oluşan AFISMA barış gücünü kabul etmekteydi (“Resolution 2085”, 2012). Ayrıca BMGK’nın 2085 sayılı kararının hiçbir yerinde Fransız silahlı kuvvetlerinin konuşlandırılmasından bahsetmemiştir. 2085 sayılı karar, BM’nin diğer üyelerine yalnızca bu misyonu lojistik, eğitim ve diğer konularda destekte bulunmaları için çağrıda bulunmuştur. Fransa, bu misyona destek sağlamak yerine doğrudan askeri müdahalede bulunmuştur (Kontorovich, 2013). Fransa’nın Mali’ye düzenlemiş olduğu askeri müdahale için BMGK’nın yetkilendirmesinin bulunmadığından Serval Operasyonu yasal bir dayanaktan yoksundur.

Özet olarak, BMGK’nın onayı olmadan R2P’ye başvurmak, Birleşmiş Milletler Antlaşması’nın yetkisinin dışında yer almaktadır. ICISS raporu ve 2005 Sonuç Belgesi Güvenlik Konseyi’nin sessiz kaldığı durumlarda askeri müdahalenin gerçekleştirilebileceğini dikkate almamaktadır (“The Responsibility to Protect”, 2001: XII-XIII). Bir üye devlet tarafından BMGK’nın onayı olmadan kuvvet kullanıldığı durumda BMGK’nın yetki ve statüsünde bir zayıflama olacaktır. Bununla birlikte, geçmiş dönemlerde R2P kullanımını konusunda BMGK kararlarında bir eksiklik oluşacaktır. Bu emsal otorite eksikliği, R2P’nin yanlış uygulamalara dayalı Uluslararası hukukun ihlalini teşvik edebilir. Bu bağlamda R2P kullanımını, insani müdahale bayrağı altında Fransa gibi bir süper gücün herhangi bir müdahaleyi meşrulaştırması için tehdit oluşturmaktadır (Seyedfarshi, 2015: 37). Sonuç olarak, Serval Operasyonu’nda BMGK’nın yetkilendirmesi olmadığı için R2P bağlamında yasallık sorunu ortaya çıkmaktadır.

3.2. Mali Müdahalesi’nde R2P Uygulamasının Meşruiyet Sorunu

Daha öncede ifade ettiğimiz gibi 2001 yılında yayımlanan ICISS Raporunda ve 2004 yılındaki Birleşmiş Milletler Genel Sekreter’inin kurduğu üst düzey panelin (High-level Panel on Threats, Challenges and Change) Raporunda R2P’ye dayalı herhangi bir askeri müdahale gerçekleştirmek için bir dizi kriteri karşılamak gerekmektedir. R2P kapsamında kabul edilen bütün karar alma kriterleri beş başlık altında özetlenebilir: Zararın Ciddiyeti (Seriousness of Harm), Doğru Amaç (Proper Purpose), Son Çare (Last Resort), Orantılı Araçlar (Proportional Means), Sonuçların Dengeli Olması (Balance of Consequences) (“A more secure world: Our shared responsibility”, 2004: 67, Madde 207). Aşağıda R2P kapsamında kabul edilen karar alma kriterlerinin meşruiyetini Fransa’nın Mali’de düzenlediği tek taraflı askeri müdahale bağlamında değerlendireceğiz.

İlk olarak, yukarıda ifade edildiği gibi R2P’ye dayalı herhangi bir askeri müdahale gerçekleştirmek için gerekli kriterlerden biri olan “Zararın Ciddiyeti (Seriousness of Harm)” kriterini değerlendireceğiz (“The Responsibility to Protect”, 2001: 32-34, Parag. 4.18- 4.27). ICISS raporu ve 2005 Sonuç Belgesi ile belirlenen bu kritere göre, R2P’nin ilk sütunu jus cogens bir ihlalin (savaş suçu, etnik temizlik ve soykırım) gerçekleşmesi durumunda devlet tarafından müdahale için bir görev yüklemektedir (“The Responsibility to Protect”, 2001: 4).

Sivillere karşı iç tehditler ortaya çıktığında askeri müdahale önerileceği zaman sadece iki dizi koşulla bu müdahale yasallaştırılmıştır. Bu koşullardan birincisi; soykırım niyetiyle veya değil, kasten devletin ürettiği eylemler, devletin harekete geçmesini reddetmesi ve yetersiz olması veya başarısız devlet durumunda olmasından kaynaklanan “büyük ölçekli sivil kayıp”ları durdurmak ve önlemektir. İkinci koşul; öldürme, zorla sınır dışı etme, terör eylemleri ve ya tecavüzleri kapsayan “büyük ölçekli etnik temizliği” durdurmak ve önlemektir (“The Responsibility to Protect”, 2001: 32-34, Parag. 4.18- 4.27). Ne ICISS ne de Yüksek Düzeyli Panel “büyük ölçeğin” miktarının belirlenmesinde hiçbir girişimde bulunmamış ve her ikisi de olaylar bağlamında tanımlanmasına bırakmıştır. Her iki organda askeri eylemin meşru olabilmesi için büyük ölçekli ölümler veya etnik temizlik gibi açık kanıtları bulunan olayları ileriye dönük değerlendirilmesi gerektiğini ifade

etmişlerdir. Mali'de bulunan terörist grupların ve MNLA üyelerinin sayısız insan hakları ihlallerine yol açmış olmaları tartışmasız bir şekilde kabul edilmektedir. Buna rağmen, Mali olayında savaş suçu, soykırım ve etnik temizlik ve ya jus cogens ihlal seviyesine ulaşan herhangi bir vahşet konusunda hiçbir kanıt yoktur ("Population at Risk in Mali", 2013). Mali'deki yaşanan durumu geniş bir şekilde kapsayacak şekilde jus cogens ihlallerin çözümlenmesi, muhtemelen bir bütün olarak R2P hakkında şüphelere neden olacaktır.

İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün 2012 yılının temmuz ve ağustos aylarında yaptığı araştırmalara göre nisan ayında Mali'nin kuzeyini ele geçiren İslamcı silahlı gruplar; yüzlerce çocuğu askere almış, yargısız infaz, zorla organ kesimi gibi sık sık insanlık dışı eylemlerde bulunmuş ve Timbuktu şehrinde yer alan eski anıtları ve türbeleri sistematik bir şekilde tahrip etmişlerdir ("UN Human Rights Council: Statement on the Situation of the Rohingya in Burma, and on the Situation Throughout Mali", 2012). Ensarüddin ve diğer farklı İslamcı gruplar, işgal ettikleri Mali'nin kuzeyindeki bölgede Şeriatın radikal yorumunu uymaya zorladılar ve halkın bu yeni yaşam biçimini uyması için güç kullanmışlardır. Bu yeni yasaya uymayı reddeden ve ihlal eden kişiler, şeriat gereğince cezalandırılmıştır ("Crimes de guerre au Nord-Mali", 2012: 7).

Uluslararası Ceza Mahkemesi savcısı Fatou Bensouda'nın, 16 Ocak 2013 tarihinde hazırlamış olduğu raporda daha önce Roma Statüsü'nü imzalamış olan Mali'de yaşanan olayların bu statüye göre savaş suçları ve insanlığa karşı işlenen suçları teşkil edip etmediği incelemiştir (Bensouda, 2013). Savcı Bensouda, Mali halkının ülke topraklarının kuzeyinde bulunan terörist grupların varlığı nedeniyle korku ve baskı altında yaşamakta olduğunu doğrulamıştır. Mali'nin kuzeyinde farklı isyancı grupların, sivillere karşı, tecavüz, işkence, kaçırma gibi olaylara karıştığı raporda ifade edilmiştir. Bu tip eylemlerin, Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından çalışılıyor olması durumun ciddiyetini göstermesi açısından önemlidir. Mali'de yaşanan olayların savaş suçu olabileceği ifade edilmiştir. Buna rağmen Mali'de yaşanan olayların seviyesi hakkındaki değerlendirmeler Uluslararası Ceza Mahkemesi savcısı Fatou Bensouda'nın belirttiği gibi gelecekte herhangi bir soruşturma açma amacı için bağlayıcı değildir (Bensouda, 2013). Bu nedenlerden dolayı Uluslararası Ceza Mahkemesi savcısı Fatou Bensouda'nın hazırladığı rapordan savaş suçu, soykırım ve etnik temizlik gibi jus cogens bir ihlalin gerçekleştiğinin kesinleştiğini çıkartılamaz.

Mali halkının içinde bulunduğu durum nedeniyle, Fransa'nın Mali'ye gerçekleştirdiği askeri müdahalenin R2P bağlamında kolayca anlaşılabilir olduğu ve meşru olduğu iddia edilmiştir. R2P ilkesine göre, devletler iç veya dış tehditlere karşı kendi halklarını koruyamayan diğer devletlere destek olmakla ve yardım etmekle yükümlüdürler (Orford, 2011: 19). Fransa, geçmişte Afrika ülkelerine yönelik sivilleri koruma sorumluluğu gerekçesiyle askeri müdahalelerde bulunmuştur. Bu nedenle, Fransa'nın Mali'ye gerçekleştirdiği askeri müdahalenin gerekçesi olarak ortaya koyduğu Mali halkının korunması argümanı yeni bir argüman değildir. Bununla birlikte, Fransa'nın Afrika ülkelerinde asker konuşlandırması nedeninin o ülkelerde yaşayan insanlar için güvenli bir ortamın yeniden tesis edilmesi olduğu kimi yazarlar tarafından ifade edilmiştir.

Yukarıda gerçekler göz önüne alındığında, Fransa'nın Mali'de gerçekleştirdiği askeri müdahale R2P'nin "zararın ciddiyeti" ilkesi bağlamında meşruiyeti tartışmalıdır. Bununla birlikte, BMGK'nın 2085 sayılı kararı, bu ihlalleri jus cogens ihlaller olarak nitelendirmeden Mali'deki isyancı gruplar tarafından gerçekleştirilen insan hakları ihlallerini şiddetli bir şekilde kınamıştır ("Resolution 2085", 2012). BM'nin kararlarında, soykırım veya etnik temizlik gibi ifadeler kullanılmamıştır. R2P ilkeleri altında, devlet kendi halkını korumak zorundadır eğer bunu yapma konusunda başarısız olursa, o zaman böyle bir korumanın sağlanması uluslararası topluma düşmektedir. R2P'nin kapsamına üç bildik durum girmemektedir: insan hakları ihlalleri (sistematik ırksal ayrımcılıklar ve politik baskı gibi), demokratik olarak seçilmiş hükümetlerin devrilmesi, bir devletin yabancı topraklarda yaşayan vatandaşlarını kurtarmasıdır. Politik,

ekonomik ve ya askeri yaptırımlar dışsal eylemler olarak görülmelerine rağmen bunlar askeri harekâtı meşrulaştırmamaktadır (Evans, 2008: 143).

Fransa Devlet Başkanı François Hollande ve Dışişleri Bakanı Laurent Fabius yaptıkları birçok açıklamada, Mali topraklarında yaşayan Avrupalı ve Fransız vatandaşını korumanın Fransa'nın görevi olduğunu vurgulamışlardır ("France confirms Mali military intervention", 2013). Bir devletin, yurtdışında yaşayan vatandaşlarını onları tehdit eden tehlikelere karşı korumak istemesi uluslararası hukuka göre tamamen meşru bir istek olarak kabul edilmektedir. Fakat bu durum yukarıda ifade edildiği gibi R2P kapsamında yasal ve meşru olarak kabul edilmemektedir. Fransa'nın Mali'ye düzenlediği askeri müdahaleyi, Fransız ve Avrupalı sivillerin korunması amacı ile gerçekleştirdiği argümanı daha önce Fransa'nın Afrika devletlerine düzenlediği askeri müdahalelerde de kullanılmıştır. Bu nedenle, R2P bağlamında Fransa'nın vatandaşlarını korumak için Mali'ye gerçekleştirdiği askeri müdahale konusunda şüpheler ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, yabancı topraklar üzerinde bulunan sivillerin korunmasının önemli olduğu kabul edilse bile bu gerekçe tek başına askeri müdahale için yeterli değildir.

İkinci olarak, ICISS raporu ve 2004 Yüksek Düzeyli Panel'in Raporunda; tehditleri engellemek ve durdurmak için düzenlenen askeri eylemin temel amacının ne olduğu sorusu önemli bir konu olarak değerlendirildiği için "doğru amaç" kriterinin uygulamasını analiz edeceğiz. Askeri müdahalenin doğru amacının, müdahale eden devletlerin diğer amaçları ne olursa olsun insan acılarının engellemek ve durdurmak olduğu ifade edilmektedir ("The Responsibility to Protect", 2001: 35-36, Parag. 4.33- 4.36). "Doğru amaç" kriterini gerçekleştirmeye yarayan yollardan birisi askeri müdahalenin tek ülkeden ziyade çok taraflı veya kolektif bir şekilde gerçekleştirilmesidir. Askeri müdahalenin "doğru amaç" kriterine uygun olabilmesi için kime yönelik gerçekleştirilmişse o kimseler tarafından destekleniyor olması gerekmektedir. Ayrıca askeri müdahale için bölgede bulunan diğer devletlerin görüşleri göz önüne alınmış olmalıdır ve o devletlerin görüşleri askeri müdahaleyi destekleyecek şekilde olmalıdır (Evans, 2008: 143).

Yukarıdaki açıklamalar göz önüne alındığında, Mali'de gerçekleştirilen Fransız askeri müdahalesinin "doğru amaç" ilkesini sağlamadığı görülmektedir. Fransa'nın düzenlediği askeri müdahalenin amaçları hala belirsizliği korumaktadır. Yaşanan bu belirsizliklere rağmen Mali'nin içinde bulunduğu durum Fransa'nın askeri müdahalede bulunabilmesi için "doğru amaç" seviyesine ulaşmamıştır. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi ICISS raporu ve 2004 Yüksek Düzeyli Panel'in Raporu'nda belirtilen "doğru amaç" kriterini sağlayacak herhangi bir jus cogens bir ihlal gerçekleşmemiştir.

R2P'nin "doğru amaç" ilkesine yerine getirebilmek için askeri müdahalede bulunan ülkenin, müdahale ettiği ülkede çıkarlarının bulunmaması gerekmektedir. Fransa Devlet Başkanı François Hollande, Serval Operasyonu'nun başlangıcından itibaren sıkı bir şekilde Fransa'nın Afrika'da hiçbir çıkarının olmadığını belirtmiştir. Serval Operasyonu'nun amacının yalnızca Mali'nin toprak bütünlüğünü korumak olduğu ifade edilmiştir ("Sur les relations entre la France et les Emirats arabes unis et sur l'intervention militaire française au Mali", 2013). Fransız karar vericilerin geçmişte yaptıkları açıklamalarda bu söylemin aksine Fransa'nın Mali'de farklı çıkarlarının bulunduğu belirtilmiştir. Örneğin; 27 Ağustos 2012 tarihindeki Büyükelçiler Konferansı'nda Fransa Devlet Başkanı François Hollande, Fransa'nın Mali'de çıkarlarının bulunduğunu ifade etmiştir ("XXe Conférence des ambassadeurs", 2012). Daha önce, Fransa'nın Mali'de ekonomik, siyasi ve jeopolitik çıkarları bulunduğu ifade etmiştik. Bununla birlikte, Serval Operasyonu, Fransa Devlet Başkanı François Hollande'in Françafrique[‡] ilişkilerinden kopma

[‡] Françafrique kavramı, Fransa ile Afrika arasındaki ilişkileri tanımlamaktadır. Bu kavram ilk defa 1955 yılında Fildişi Sahili Devlet Başkanı Félix Houphouët-Boigny tarafından olumlu manada kullanılmıştır. Daha sonraları bu kavram Fransa'nın neo-kolonyal ilişkilerini tanımlamak için negatif manada kullanılmıştır.

konusundaki başarısızlığı olarak nitelendirebilmek mümkündür. Fransa'nın Mali'ye düzenlediği askeri müdahaleyi anlamak için öncelikle coğrafi yaklaşımı ele almamız gerekmektedir.

Mali'nin jeopolitik konumu Fransa açısından önemli bir yer tutmaktadır. Sömürge döneminde Batı Afrika Federasyonu içinde yer alan Mali (Fransız Sudanı), Fransız Batı Afrika ile Fransız Kuzey Afrika arasında stratejik olarak önemli bir kavşak işlevi görmekteydi. Fransa ve Mali arasındaki gergin ilişkiye rağmen, Fransa'nın sömürgecilik sonrasında küresel güç durumunu devam ettirebilmesi için Mali Fransa'nın etki alanında merkezi bir yer işgal etmiştir (Chafer, 2002: 345–346). Mali'nin kuzeyinde ortaya çıkan karışıklıklar Fransa'nın etki alanına bir tehdit olarak algılanmıştır.

Batı Afrika'da Fransa'nın ekonomik çıkarlarının bulunması, Mali'deki olaylara müdahale etmekte dâhil olmak üzere bölgedeki Fransız eylemlerini açıklayan diğer bir unsurdur. Fransa'nın Batı Afrika'daki diğer ülkelerdeki ekonomik çıkarları ile kıyaslandığında Fransa'nın Mali'de ekonomik çıkarları sınırlı kalmaktadır (Chafer, 2014: 522). Fransa'nın Mali'deki yatırımları nispeten düşük düzeylerde seyretmesine rağmen Mali, Fransa'nın ekonomik olarak çok aktif olduğu bölgenin önemli bir parçasıdır. Bu nedenle, Mali'de istikrarının ortadan kalkması demek Fransa'nın Nijer, Senegal, Burkina Faso ve Fildişi Sahili gibi komşu ülkelerde ekonomik çıkarlarının tehdit edilmesi anlamına gelmektedir.

Mali ve Nijer arasındaki sınır boyunca yer alan Fransız nükleer enerji santrallerini besleyen Nijer uranyum madenlerinin varlığını göz önüne aldığımızda Mali'nin Fransa için hayati bir öneme sahip olduğu görülmektedir ("France's Recent Military Intervention in Mali", 2013). Mali'nin kuzeyinde yer alan silahlı grupların varlığı Fransa'nın ekonomik çıkarlarını tehdit etmektedir. Nijer'in uranyum bakımından zengin olması nedeniyle Fransa'nın Afrika'daki çıkarları bu ülkede yoğunlaşmıştır. Nükleer enerji konusunda uzmanlaşmış bir Fransız şirketi olan Aréva, Nijer'de bulunmaktadır. Fransa hükümeti, Mali'nin kuzeyinde yaşanan kargaşanın Nijer topraklarına yayılmasından endişe etmiştir. Bununla birlikte, 2010 yılında Nijer'deki beş Aréva personelinin kaçırılmasıyla gösterildiği gibi, bölgede çalışan Fransız personelin güvenliğinin sağlanması son yıllarda giderek zorlaştı (Chafer, 2014: 519). Bu nedenle, Fransız yetkililer Mali'nin kuzeyindeki silahlı grupları, Nijer topraklarında bulunun Aréva'ya ulaşmadan önce durdurmak istiyordu. Fakat Fransız yetkililer, Serval Operasyonu'nun başlangıcından itibaren bu amacı hiçbir şekilde gündeme getirmemişlerdir.

Fransa'nın Batı Afrika bölgesindeki bulunan enerji kaynaklarının güvenliği açısından Mali önemli bir yer tutmaktadır. Fransa merkezli çok uluslu bir petrol şirketi olan Total'in gelirlerinin üçte biri Afrika'dan gelmektedir (Chafer, 2014: 522). Bu şirketin güvenliğinin sağlanması Fransa'nın ekonomik çıkarları açısından merkezi bir yer tutmaktadır. Buna ek olarak, Batı Afrika bölgesinde faaliyet gösteren Fransız bankaları ve büyük Fransız şirketlerinin güvenliğinin sağlanması da ekonomik çıkarlar açısından önemli bir yer tutmaktadır (Chafer, 2014: 522). Dünyanın en büyük ekonomileri arasında yer alan Fransa'nın, kendi şirketlerinin güvenliğini sağlamak istemesi merkezi çıkarlar açısından anlaşılabilir. Fransa'nın büyük ekonomik çıkarları olan Batı Afrika bölgesinde yer alan Mali'de istikrarsız bir ortam oluştuğunda bu durumun Fransa'nın genel ekonomik refahı üzerinde olumsuz sonuçlara yol açacağı çok açıktır. Fransa Mali'de yalnızca ekonomik çıkarları sahip değildir. Bununla birlikte, artan Amerika Birleşik Devletleri ve Çin nüfuzuna karşı yeniden bölgedeki geleneksel ve tarihi etkisini kazanmak için siyasi çıkarlara sahip bulunmaktadır (Kanti, 2013: 21).

Yukarıda ifade edildiği gibi, Fransa'nın Afrika'da özellikle Sahra bölgesinde ekonomik, siyasi ve jeopolitik çıkarlarının bulunduğu dünya tarafından bilinmektedir. Fransa, Mali'ye düzenlediği askeri müdahalenin neo-kolonyal bir davranış olarak görülmesinden korktuğu için bu bölgede çıkarlarının bulunduğu kabul etmek istememiştir. Fransa'nın Mali'de çıkarlarının bulunması, "doğru amaç" ilkesinin zedelenmesine sebep olmaktadır. Bu nedenle, gerçekleştirilen askeri

müdahale yasal ve meşru olarak görülmemektedir. Son olarak, “doğru amaç” kriterini gerçekleştirmeye yarayan yollardan birisinin askeri müdahalenin tek ülkeden ziyade çok taraflı ve ya kolektif bir şekilde gerçekleştirilme olduğunu ifade etmiştik (Evans, 2008: 143). Fransa'nın Mali'ye düzenlediği askeri müdahale tek taraflı bir şekilde gerçekleştirildiği için “doğru amaç” kriterini yerine getirmemektedir.

Üçüncü olarak, Yüksek Düzeyli Panel'in Raporunda, askeri müdahalenin gerçekleştirilebilmesi için bütün askeri olmayan seçeneklerin denenmiş ve bu araçların başarısız olması gerektiği vurgu yapılarak “Son Çare (Last Resort)” kriterine atıfta bulunulmuştur (“A more secure world: Our shared responsibility”, 2004: 67, Madde 207 (c)). Aksi takdirde yapılan müdahale meşru sayılmamaktadır. Serval Operasyonu, Mali'yi içinde bulunduğu durumdan kurtarmak ve istikrara kavuşturmak için gerekli bir “son çare” olmaktan uzaktır. Fransa'nın diplomatik müzakere gibi kuvvet kullanımı başvurmadan istikrarı sağlamak için birçok seçeneği bulunmaktaydı. Fransız hükümeti, kuvvet kullanmadan önce müzakere, arabuluculuk gibi diplomatik araçları kullanmamıştır. Diplomatik araçları kullanmaksızın gerçekleştirilen böyle bir askeri müdahale R2P'nin “son çare” kriteri bağlamında meşru sayılmamaktadır.

Dördüncü olarak, “Orantılı Araçlar (Proportional Means)” ve “Sonuçların Dengeli Olması (Balance of Consequences)” kriterleri ilk üç kriterin meşruiyeti bağlı olduğu ve BMGK'nın yetkilendirmesi ile kuvvet kullanımı gerçekleştikten sonra gereken şartlar olduğu için Fransa'nın BMGK'nın yetkilendirmesi olmaksızın Mali'ye yönelik gerçekleştirdiği askeri müdahale nedeniyle bu kriterlerin anlamsız hale gelmesinden dolayı meşruiyet açısından değerlendirilmesine gerek kalmamıştır.

Son olarak, daha önce belirttiğimiz gibi ICISS raporuna göre R2P üç ana bileşeni kapsamaktadır: önleme sorumluluğu (the responsibility to prevent - yani iç çatışma ve ya diğer krizlerin olası nedenlerini önlenmesi), tepki sorumluluğu (the responsibility to react - insan hakları ihlallerini içeren durumlara askeri ve ya başka bir şekilde yanıt verme) ve yeniden inşa etme sorumluluğu (the responsibility to rebuild - askeri müdahale sonrasında halka tüm desteğin sağlanması) (“The Responsibility to Protect”, 2001: XI). R2P'nin diğer bileşenleri olan önleme sorumluluğu (the responsibility to prevent) ve yeniden inşa etme sorumluluğu (the responsibility to rebuild) Mali'de yaşanan müdahalede gerçekleşmemiştir. Fransız askeri kuvvetleri diplomatik eylemler veya müzakereler yoluyla iç çatışmayı önlemek için herhangi bir girişimde bulunmamışlardır. Ayrıca Fransız silahlı kuvvetleri Mali'yi yeniden inşa etmek için hiçbir faaliyet gerçekleştirmemiştir. Bu nedenlerden dolayı, R2P'nin diğer iki bileşeni olan önleme sorumluluğu (the responsibility to prevent) ve yeniden inşa etme sorumluluğu (the responsibility to rebuild) yerine getirilmemiştir. Özetle, yukarıda ortaya konulan değerlendirmeler ışığında Serval Operasyonu R2p'nin meşruiyet kriterlerini sağlamamaktadır.

4. Sonuç

Fransız hükümeti, Mali'ye düzenlediği tek taraflı askeri müdahaleyi meşrulaştırmak için birbirinden bağımsız üç geleneksel hukuki gerekçe olan BMGK kararları, davetle müdahale ve kolektif meşru müdafaa ilkesine atıfta bulunulmuştur. Fransız hükümeti bu üç bağımsız geleneksel hukuki gerekçenin uluslararası hukukun temel ihtiyaçlarını karşılamak konusunda yetersiz kalması nedeniyle son hukuki dayanak olarak R2P'yi kullanmıştır. Fransız karar vericilerin Mali'de düzenlemiş oldukları tek taraflı askeri müdahale için R2P'ye başvurması Serval Operasyonu'nun yasallığı ve meşruiyeti konusunda birtakım sorulara neden olmuştur. Bu çalışmada, Fransa'nın Mali'de gerçekleştirmiş olduğu Serval Operasyonu'nun yasallığı ve meşruiyeti R2P tarafından belirlenen çerçeve bağlamında değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, R2P'nin yasallığı ve meşruiyeti için belirlenen çerçeve bağlamında Serval Operasyonu'nun yasallığı ve meşruiyeti konusunda şu sonuçlara varılmıştır.

İlk olarak, çalışmada gösterildiği gibi R2P kapsamında kuvvet kullanımının ve askeri müdahalenin yasal olarak kabul edilebilmesi için öncelikle BMGK yetkilendirmesi arandığı belirtilmiştir. Bu kapsamda BMGK'nın Mali'deki durumu ele aldığı 2085 sayılı kararın içeriğine bakılması gerekmektedir. BMGK'nın 2085 sayılı kararın metninde Mali'de düzenlenecek olan askeri müdahalenin komuta ve kontrolünün, AFISMA olarak bilinen Mali'de Afrika-liderliğindeki uluslararası destek misyonuna verildiği açıkça ifade edilmiştir. Bununla birlikte, bu karara göre BM'nin diğer üyelerine yalnızca bu misyonu lojistik, eğitim ve diğer konularda destekte bulunmaları istemiştir. Fransa'nın Mali'ye düzenlemiş olduğu askeri müdahale için BMGK'nın yetkilendirmesinin bulunmayışı ve BM'nin diğer üyelerinin bu müdahale yalnızca lojistik ve eğitim konularında destek vermeleri çağrısında bulunduğu gibi nedenlerden dolayı, Fransa'nın bu karara uymadan tek taraflı askeri müdahalede bulunması R2P kapsamında Serval Operasyonu'nun yasallık kriterini sağlayamamasına neden olmuştur.

İkinci olarak, R2P meşruiyet kriterlerinden olan “zararın ciddiyeti” konusunda birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu kritere göre R2P'ye başvurabilmek için tanımlanmış olan soykırım, insanlığa karşı suçlar, etnik temizlik veya savaş suçları gibi jus cogens ihlallerin Mali'de zorlayıcı bir eşik meydana getirmedeği görülmüştür. İnsan hakları örgütü ve Uluslararası Ceza Mahkemesi savcısı tarafından hazırlanmış raporlarda insan hakları ihlallerinin yaşanmış olduğunun kabul edilmesine rağmen jus cogens ihlallerden bahsedilmemiştir. Bununla birlikte, BMGK'nın aldığı 2085 sayılı kararda jus cogens ihlallerden bahsedilmemiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi, Mali'de yaşanan durum R2P meşruiyet kriterlerinden olan “zararın ciddiyeti” konusunda zorlayıcı bir eşik meydana getirmedeği için Serval Operasyonu için meşru bir gerekçe oluşturmamaktadır.

Üçüncü olarak, Fransa'nın Mali'ye düzenlediği askeri müdahale ICISS raporu ve 2005 Sonuç Belgesi'nde ortaya konulan “doğru amaç” kriterine uymamaktadır. “Doğru amaç” kriterine göre R2P'nin meşru olabilmesi için müdahale eden devletin müdahale ettiği ülkede çıkarının olmaması ve müdahalenin tek taraflıdan ziyade çok taraflı olarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Fransa'nın Mali'de düzenlediği Serval Operasyonu, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Somali ve Fildişi Sahili dâhil olmak üzere Afrika kıtasındaki önceki Fransız müdahaleleri ile bir sürekliliği teşkil etmektedir (Pingeot ve Obenland, 2014: 20). Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Afrika kıtasında gerçekleştirilen askeri müdahaleler Fransa'nın çıkarlarına hizmet etmiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Fransa'nın Mali'nin bulunduğu bölgede ekonomik, siyasi ve stratejik çıkarları bulunmaktadır. Bu nedenle, Fransa'nın Mali'ye yönelik gerçekleştirdiği askeri müdahale “doğru amaç” kriteri açısından şüpheye neden olmuştur. Bununla birlikte, Serval Operasyonu'nun tek taraflı bir şekilde gerçekleştirilmiş olması “doğru amaç” kriteri açısından meşruiyet sorununa yol açmıştır. Sonuç olarak, yukarıda belirtilen iki nedenden dolayı “doğru amaç” kriterinin gerçekleşmemiş olması Serval Operasyonu'nun meşru olmadığını göstermektedir.

Dördüncü olarak, Fransız hükümeti, R2P bağlamında Mali'de düzenlediği askeri müdahale için “son çare” kriterini yerine getirememiştir. “Son çare” kriterinin gerçekleşmesi için tüm askeri olmayan seçeneklerin denenmiş ve bu araçların başarısız olması gerekmektedir. Fransa'nın diplomatik müzakere gibi kuvvet kullanımı başvurmadan istikrarı sağlamak için birçok seçeneği bulunmaktaydı. Fransız hükümeti, kuvvet kullanmadan önce müzakere, arabuluculuk gibi diplomatik araçları kullanmamıştır. Diplomatik araçları kullanmaksızın gerçekleştirilen böyle bir askeri müdahale R2P'nin “son çare” kriteri bağlamında meşru sayılmamaktadır. Bununla birlikte, bu tür askeri müdahaleler R2P'nin geniş bir şekilde yorumlanmasına neden olacağı için sorunlu olmaktadır. İnsani gerekçelerle gerçekleştirilen askeri müdahaleler için R2P'nin geniş kullanımı yeni bir müdahaleciliği izin verme tehlikesine yol açabileceği için orijinal taslağı hazırlayanlar ve Koruma Sorumluluğu savunucuları, silahlı kuvvet kullanımı için gerekli kriterlerin eşliğini arttırmışlardır.

Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı, Fransa'nın R2P bağlamında Mali'de gerçekleştirdiği tek taraflı askeri müdahale BMGK'nın yetkilendirmesi olmadığı ve R2P kavramının meşruiyet şartlarını sağlamadığı için yasal ve meşru sayılmamaktadır. Bununla birlikte, özellikle ICISS raporu ve 2005 Sonuç Belgesi'nde ortaya konulan meşruiyet kriterleri Fransa'nın Mali'ye düzenlediği askeri müdahalede yeterli bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Her ne kadar Fransa R2P kapsamında kuvvet kullandığını iddia etmiş olsa da bu durumun R2P'nin yasallık ve meşruiyet çerçevesi açısından geçerli olmadığı ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, bu çalışmada ortaya koyulduğu gibi R2P normunun devletler tarafından kötüye kullanımı söz konusu olsa bile R2P'nin çizmiş olduğu yasal ve meşru çerçevenin bu tip kuvvet kullanımlarını uluslararası hukuk açısından geçersiz kılmaktadır.

Kaynakça

- Arab Center for Research and Policy Studies (ACRPS), Policy Analysis Unit. (2013). *France's recent military intervention in Mali*. <http://english.dohainstitute.org/release/ef245dc9-6cb8-4592-9cbd-209503564fd7> adresinden erişildi.
- Arnaud, G. (2012). *Fransız büyükelçisinin konuşması*. <http://www.franceonu.org/france-at-the-united-nations/press-room/statements-at-open-meetings/security-council/article/10-december-2012-security-council> adresinden erişildi.
- Arsava, F. A. (2011). Egemenlik ve koruma sorumluluğu. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(1), 101-124.
- BBC. (2013). *France confirms Mali military intervention*. <http://www.bbc.com/news/world-africa-20991719> adresinden erişildi.
- Bellamy, A. J. (2010). The responsibility to protect-five years on. *Ethics & International Affairs*, 24(2), 143–169.
- Bensouda, F. (2013). Situation in Mali Article 53(1) Report. *International Criminal Court*. http://www.icc-cpi.int/en_menus/icc/situationsandcases/situations/icc0112/Documents/SASMaliArticle53_1PublicReportENG16Jan2013.pdf adresinden erişildi.
- Bergamaschi, I. (2013). French military intervention in Mali: Inevitable, consensual yet insufficient. *Stability: International Journal of Security & Development*, 2(2), 1-11.
- Chafer, T. (2002). Franco-African relations: no longer so exceptional?. *African Affairs*, 101(404), 343–363.
- Chafer, T. (2014). Hollande and Africa policy. *Modern & Contemporary France*, 22(4), 513–531.
- Coco, A., Kaboré, A., & Maillart, J. B. (2013). The Malian conflict and international law. *The Global Journal*. <http://theglobaljournal.net/article/view/996/> adresinden erişildi.
- Emerson, S. A. (2011). Desert insurgency: Lessons from the third Tuareg rebellion. *Small Wars & Insurgencies*, 22(4), 669–687.
- Evans, G. J. (2008). *The responsibility to protect: ending mass atrocity crimes once and for all*. Brookings Institution Press.
- Fabius, L. (2013). Mali: French actions in Mali. <http://www.ambafrance-uk.org/Laurent-Fabius-on-French-actions> adresinden erişildi.
- Fabius, L. (2013). *Mali: press conference*. <http://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/mali-224/events-2627/article/mali-press-conference-given-by> adresinden erişildi.
- Francioni, F., & Bekkar, C. (2013). *Responsibility to protect, humanitarian intervention and*

human rights: Lesson from Libya to Mali.
http://www.iai.it/sites/default/files/TW_WP_15.pdf adresinden erişildi.

François Hollande. (2012). *XXe Conférence des ambassadeurs.*
<http://basedoc.diplomatie.gouv.fr/vues/Kiosque/FranceDiplomatie/kiosque.php?fichier=b afr2012-08-28.html#Chapitre1> adresinden erişildi.

François Hollande. (2013). *Sur les relations entre la France et les Emirats arabes unis et sur l'intervention militaire française au Mali.* <http://discours.vie-publique.fr/notices/137000095.html> adresinden erişildi.

Global Center for Responsibility to Protect. (2013). *Population at risk in Mali.*
<http://www.globalr2p.org/regions/mali> adresinden erişildi.

Goudin, P. (2013). France-Mali: Check list pour une intervention. *Etudes Géostratégiques.*
<http://etudesgeostrategiques.com/2013/01/15/france-mali-check-list-pour-une-intervention/> adresinden erişildi.

Hehir, A. (2008). *Humanitarian intervention after Kosovo: Iraq, Darfur and the record of global civil society.* Palgrave Macmillan.

Hoffmann, J., Nollkaemper, A., & Swerissen, I. (2012). *Responsibility to protect: from principle to practice.* Pallas Publications.

Human Rights Watch. (2012). *UN Human Rights Council: Statement on the situation of the Rohingya in Burma, and on the situation throughout Mali.*
<http://www.hrw.org/news/2012/09/10/un-human-rights-council-statement-situation-rohingya-burma-and-situation-throughout-> adresinden erişildi.

Kanti, M. I. (2013). The French intervention in Mali. *African Perspectives, 11*(38), 19-22.

Kassim, Y. R. (2014). *The geopolitics of intervention.* Springer Briefs in Political Science. Singapore: Springer Singapore.

Kontorovich, E. (2013). France's Mali war & international law. *The Volokh Conspiracy.*
<http://volokh.com/2013/01/18/frances-mali-war-international-law/> adresinden erişildi.

Lowe, R. (2013). Mali: successful and legal intervention, but questions remain. *International Bar Association.* <http://www.ibanet.org/Article/Detail.aspx?ArticleUid=94897c09-d3c7-45ac-baea-e8331878510e> adresinden erişildi.

Nossiter, A. (2012). Soldiers overthrow Mali government in setback for democracy in Africa. *The New York Times.* http://www.nytimes.com/2012/03/23/world/africa/mali-coup-france-calls-for-elections.html?pagewanted=all&_r=1 adresinden erişildi.

Orford, A. (2011). *International authority and the responsibility to protect.* Cambridge University Press.

Pingeot, L., & Obenland, W. (2014). *In whose name: a critical view on the responsibility to protect.* Global Policy Forum.
https://www.globalpolicy.org/images/pdfs/images/pdfs/In_whose_name_web.pdf adresinden erişildi.

Serrano, M., & Weiss, T. G. (2013). *The international politics of human rights: Rallying to the R2P cause?.* Routledge. <https://www.routledge.com/The-International-Politics-of-Human-Rights-Rallying-to-the-R2P-Cause/Serrano-Weiss/p/book/9780415626347> adresinden erişildi.

Seyedfarshi, A. (2015). French interventionism in the age of R2P: A critical examination of the

- case of Mali. *Creighton International and Comparative Law Journal (CICLJ)*, 7(1), 2-36.
- Solomon, H. (2013). Mali: West Africa's Afghanistan. *The RUSI Journal*, 158(1), 12–19.
- Thakur, R., & Weiss, T. G. (2009). R2P: from idea to norm - and action? *Global Responsibility to Protect*, 1(1), 22-53
- The International Commission on Intervention and State Sovereignty. (2001). *The responsibility to protect*. http://responsibilitytoprotect.org/ICISS_Report.pdf adresinden erişildi.
- The International Federation for Human Rights (FIDH). (2012). *Crimes de guerre au Nord-Mali*. <https://www.fidh.org/IMG/pdf/rapmali592f.pdf> adresinden erişildi.
- United Nations, General Assembly. (2005). *World summit outcome*. <http://www.un.org/womenwatch/ods/A-RES-60-1-E.pdf> adresinden erişildi.
- United Nations, Secretary-General. (2009). *Follow-up to the outcome of the Millennium Summit*. <http://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/EEF9DE1F698AA70D8525755100631D7C> adresinden erişildi.
- United Nations, Security Council. (2007). *Letter dated 31 August 2007 from the Secretary-General addressed to the president of the Security Council*. http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Gen_S2007_721.pdf adresinden erişildi.
- United Nations, Security Council. (2012). *Resolution 2085*. http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_res_2085.pdf adresinden erişildi.
- United Nations, The High-level Panel on Threats, Challenges and Change. (2004). *A more secure world: our shared responsibility*. http://www.un.org/en/peacebuilding/pdf/historical/hlp_more_secure_world.pdf adresinden erişildi.
- Welsh, J. M. (Ed.). (2004). *Humanitarian intervention and international relations*. Oxford University Press.

BANKACILIK KREDİ SÜREÇLERİNDE KULLANILAN MUNZAM SENETLERİN HUKUKİ BOYUTU TEMELİNDE MUHASEBELEŞTİRİLMESİ VE DENETİMİ

İsmail KABAN^{1*}
Yavuz TOPÇU²

Öz

Bankalarca kredi tahsis edilen müşterilerden, kredinin güvencesini teşkil etmek üzere çeşitli şahsi ve maddi teminatlar alınmaktadır. Ticari müşterilere kullandırılan kredilere ilişkin olarak bankacılık uygulamasında, şahsi ve maddi teminatların dışında firmalardan kredi borcuna eşit tutarda kambiyo senedi niteliğinde munzam senet alınması yönünde bir teamül bulunmaktadır. Firmaların yasal takip işlemlerinin çok hızlı bir şekilde başlatılması gayesi ile bu uygulama yürütülmektedir. Bu çalışmanın amacı munzam senetlerin, hukuki nitelikleri, uygulamadaki amacı, takip hukuku açısından bankaya sağladığı faydalar, muhasebe kayıt sistematigi ve denetimi yönleriyle incelenmesidir. Bu itibarla çalışmada Yargıtay kararları ve bankacılık uygulamalarından hareketle söz konusu kambiyo senedi niteliğindeki munzam senetlere ilişkin kavramsal ve pratik bir çerçeve sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Munzam Senet, Ticari Kredi, Banka Muhasebesi

JEL Kodları: G21, G23, K22, M41

ACCOUNTING AND AUDITING BASED ON LEGAL DIMENSION OF COLLATERAL BILLS USED IN BANKING CREDIT PROCESSES

Abstract

Different personal guarantees and tangible collaterals are taken as assurance in order to secure the loan from the customers that are allocated loans by banks. Regarding loans provided to commercial customers in banking, apart from personal and tangible guarantees, there is an application in the way that take collateral bill having the characteristics of bill equal to the debt of the companies. This application is carried out in order to start execution for debt of companies very quickly. The aim of this study is to examine to the collateral bills with regards to topics such as the legal characteristics, the purpose in practice, the benefits provided to the bank in terms of law of execution, accounting entry systematic and auditing. In this respect, a conceptual and practical framework related to the bills is presented in line with the Court of Appeal decisions and banking practices in this study.

Keywords: Collateral Bill, Commercial Loans, Bank Accounting

JEL Codes: G21, G23, K22, M41

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, ORCID 0000-0003-4138-244X

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): ismail_kaban@yahoo.com

² Türkiye Halk Bankası A.Ş., ORCID 0000-0002-3486-8786

Başvuru Tarihi (Received): 03.11.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

Bankalar, kredilerin geri dönüşünü temin etmek amacıyla kendi skorlama (*rating*) sistemlerinin ürettiği sonuçları da dikkate alarak, müşterilerinden türleri “*Kredilerin Sınıflandırılması ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik*” içeriğinde belirtilen maddi ve şahsi teminatlar almaktadır. Bankalar “tüketici” niteliğini haiz bireysel müşteriler dışında kalan diğer kredili müşterileri için çoğu zaman tesis ettikleri teminatların yanı sıra “munzam senet” de talep etmektedirler. Bu çalışmada, bankacılık uygulamalarında kredili müşterilerden alınan munzam senetler, nitelikleri, teminata alınma amaçları ve takip hukuku anlamında açıklanmaktadır. Munzam senetler, bankaya sağladığı menfaatler ve teminat senedinden farkları gibi hususlar bakımından Yüksek Mahkeme kararları ışığında çeşitli yönleriyle incelenmektedir. Ayrıca söz konusu kıymetlerin muhasebeleştirilmesi ve denetimi konularında kayıt sistematigi ve önerilere yer verilmektedir.

1. Kambiyo Senetlerine İlişkin Kavramsal Çerçeve

1.1.Senet

Senet, kökeni itibarıyla Arapça bir kelimedir. Türk Dil Kurumu senedi “bir kimsenin yapmaya veya ödemeye borçlu olduğu şeyi göstermek için imzaladığı resmî kâğıt, belge” olarak tanımlamaktadır. Genel anlamıyla senet, iradenin içerdiği beyanın üçüncü kişilere yazılı bir belge niteliğinde sunulmasıdır. Daha hukuki manada ise bir kişinin kendi aleyhine düzenlediği veya sonuç doğuran yazılı bir belgedir (Pekcanitez, Atalay, & Özekes, 2011: 478).

Türk Hukuk Lügatinde ise senet “hukuki bir muameleyi veya vakayı tevsik maksadıyla yazılmış ve resmi makam tarafından tanzim ve tasdik edilmiş yazı” olarak tarif edilmektedir. Buna göre, resmi makam tarafından düzenlenmiş ve tasdik edilmişse resmi senet; sadece ilgili kişi tarafından tanzim ve imza edilmişse adi senet söz konusudur (Pulaşlı, 2009: 2).

Senedi tanımlarken ihtiyaç duyulan “belge” kavramı ise daha geniş anlamli bir kavram olarak Hukuk Muhakemeleri Kanununda düzenleme alanı bulmuştur. Bu anlamda senet ile belge arasındaki şu ayrıma dikkat çekmek gerekir; iradenin dış alemde varlık kazanmasını sağlayan şey, çok genel anlamıyla belge olarak kabul edilebilir, ancak her belge kanun anlamında senet sayılmaz. Dolayısıyla belge, senedi de kapsayan ve senetten daha geniş bir anlama sahiptir. Senetteki beyanın da mutlaka aleyhe delil oluşturması amacıyla yapılması gerekli değildir. Belge, kişinin aleyhine delil teşkil etmesi düşünülmezsizin de düzenlenmiş olabilir (Pekcanitez, Atalay,&Özekes, 2011:479).

Senet esas itibarıyla Medeni Usul Hukuku’nda ispat ve deliller bağlamında ele alınan bir kavram olduğu için daha çok usul hukuku bakımından incelenmektedir. Usul hukuku bakımından bir belgenin senet olarak kabul edilebilmesi için en azından şu özellikleri taşıması gerekir: Senet sayılan belgenin bir cisim olması yani dış aleme yansiyacak şekilde varlık kazanmış olması gerekir. Senet yazılı olmalıdır. Senet bir vakıa hakkında irade beyanını içermelidir ve son olarak senet imzalı olmalıdır (Pekcanitez, Atalay, & Özekes, 2011:479).

1.2. Kıymetli Evrak

Türk Ticaret Kanunu’nun (2011) üçüncü kitabı “Kıymetli Evrak” konusuna ayrılmıştır. Mezkûr kanunun 645/1 maddesinde kıymetli evrak “kıymetli evrak öyle senetlerdir ki, bunların içerdekileri hak, senetten ayrı olarak ileri sürülemeyeceği gibi başkalarına da devredilemez.” olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlı göz önüne aldığımızda, kural olarak iki temel unsur tespit edilebilmektedir. Birincisi, hakkın senede bağlı olduğu ve senetsiz ileri sürülememesi; ikincisi ise hakkın senetten ayrı devredilememesidir. Kıymetli evrak genel olarak bir alacak veya diğer hakkı

o derece sıkı şekilde içeren bir senettir ki, bu haklar ancak ve ancak senet vasıtasıyla ileri sürülebilir veya devredilebilir.

Kıymetli evrakta senetle kaynaşmış olan hakkın, özel hukuka ilişkin bir hukuki durumu içermesi şarttır. Ayrıca “senetsiz hak yoktur” temel ilkesi, “senet ve hak mahkemenin iptal kararıyla ayrılabilir” şeklindeki istisnai durum ile nispileştirilebilir ve senedi kaybeden hak sahibi, bu durumda hakkını senetsiz olarak ileri sürebilir ve üçüncü kişiye devredebilir. Çünkü mahkemenin iptal kararıyla senet hem borçluya hem de iyiniyetli olarak iktisap eden üçüncü kişilere karşı teşhis etki ve gücünü kaybetmiş olacaktır (Pulaşlı, 2009:23).

1.2.1. Kıymetli Evrakın Temel Nitelikleri

Kıymetli evrakın taşıdığı temel özellikler şunlardır (Poroy & Tekinalp, 2013: 26-35):

Kıymetli Evrak Bir Senettir; İrade açıklamasında bulunan kişiyi ve irade beyanını içeren senet, kıymetli evrakın maddi unsurudur. Borç ve alacak, ister hak süjeleri arasındaki Borçlar Hukuku ilişkilerinden, ister Şirketler veya Eşya Hukuku ilişkilerinden doğsun, mahiyetleri itibarıyla, gözle görülebilen, elle tutulabilen hususlar değildir. Başka bir deyişle, maddi varlıkları yoktur. Bu eksikliğin sonuçlarını ortadan kaldırmak amacıyla, işaret olunan hak ve alacakların bir senette tasviri yoluna gidilir. Tecrübeler göstermiştir ki, senetler, diğer bütün ispat vasıtaları içinde en iyisi, çoğu kez de yegâne güvenilir olanıdır (Öztan, 2006: 10).

Kıymetli Evraktaki Hak Para İle Ölçülebilen Bir Değere Sahip Olmalıdır; Senette mündemiç olan hakkın özel hukuka ilişkin bir menfaat niteliği taşıması ve de ölçülebilir bir değer arz etmesi gerekir.

Kıymetli Evrakın İçerdiği Hak Tedavül Niteliği Olan Bir Haktır; Başkasına devredilmeyen bir hak kıymetli evraka konu olamaz, örneğin şahsa bağlı bir intifa hakkı, kişilik hakkı böyledir. Kıymetli evrakta mündemiç bulunan bu nitelik ticari hayattaki teamüllerin bir gereği olarak vücuda gelmiştir.

Kıymetli Evrakta Hakla Senet Arasında Kuvvetli Bir Bağ Vardır; Kıymetli evraka konu olan hak, senetle birlikte ortaya çıkar, bazen de hak senetten daha önce de mevcut olabilir. Senetle birlikte ortaya çıktığında onunla birleşir ve ayrılmaz bir bütün haline gelir. Bu sebeple hakkın ileri sürülebilmesi, senedin ibrazına ve devri de senet üzerindeki zilyetliğin devredilmesine bağlıdır.

Kıymetli Evrakta Mücerretlik İlkesi Geçerlidir; Kıymetli evrak, ortaya çıkmasına neden olan olaydan ve hukuki (temel) ilişkiden bağımsız ve soyuttur. Diğer bir ifade ile, senette yerleşmiş olan söz konusu hakkın yaratılmasına sebep olan işlem arasında illiyet yoktur.

Kıymetli Evrak Özel Şekil Şartlarına Tabidir; Kanun koyucu, ticari hayatın güven ihtiyacının bir sonucu olarak, kıymetli evrak düzenlemesini ağırlaştırılmış özel şekil şartlarına tutmuştur. Bu şekil şartlarından biri veya birkaçı söz konusu kıymetli evrakta mevcut değilse, kıymetli evrak, kanunda başka bir hüküm bulunmaması halinde kıymetli evrak olarak doğmamış sayılır.

1.3.Kambiyo Senedi

Türk Ticaret Kanunu'nun “Kıymetli Evrak” konusunu ele alan üçüncü kitabının, dördüncü kısmı “Kambiyo Senetleri” başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında sırasıyla poliçe, bono ve çekle ilgili düzenlemeler yer almıştır. Türk Ticaret Kanunu sistematüğinde, uygulama ile bağdaşmayacak şekilde esas itibarıyla poliçe detaylı olarak düzenlenmiştir. Bono ve çekin düzenlendiği kısımlarda ise bazı konularda poliçeye ilişkin hükümlere atıfta bulunulmak suretiyle poliçeye ilişkin hükümlerin niteliklerine aykırı düşmediği kaydıyla bono ve çek hakkında da uygulanacağı belirtilmiştir.

1926 tarihli Ticaret Kanununda bu senetler için “senedat-ı ticariye” ifadesi kullanılmaktaydı. Dolayısıyla Türk hukukunda, özellikle doktrin ve mahkeme kararlarında kambiyo senetlerinin yanı sıra “ticari senetler” ifadesinin de sıklıkla kullanıldığı görülmektedir (Pulaşlı, 2009: 83).

Kambiyo senetlerinin konu olduğu kanunların başında, bunlar için özel bir takip usulü düzenleyen İcra ve İflas Kanunu gelmektedir. İcra ve iflas hukukumuzda kambiyo senetlerine özgü takip yolları, haciz yolu ve iflas yolu ile olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu özel takip yollarının her ikisi de İcra ve İflas Kanunu’nun (İİK) “İflas yolu ile takip” başlıklı altıncı babında düzenlenmiştir (İcra ve İflas Kanunu, 1932).

Şunu ifade etmek gerekir ki, bir alacaklı, kambiyo senedine bağlı bir alacağı için mutlaka kambiyo senetlerine özgü takip yollarından birini kullanmak mecburiyetinde değildir. Bunun ön şartı borçlunun iflasa tabi kişilerden olmamasıdır. Bu durumda alacaklı, borçlusu aleyhine kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takibe başvurmayı değil genel haciz yolu ile takibe başvurmayı tercih edebilir (Helvacı, 2013: 165). Kanunun açık düzenlemesinden anlaşılacağı üzere, kambiyo senetleri sınırlı sayıda (*numerus clausus*) sayılmış olup bunlar poliçe, bono ve çek olmak üzere üç türdür. Çalışmanın esas konusu oluşturan munzam senetlerin, esasında birer bono olması sebebiyle bonoyu kısa da olsa ayrıca ele almakta fayda görülmüştür.

1.3.1. Bono (Emre Muharrer Senet)

Ülkemizde ticari hayatta en çok karşılaşılan ticari senet bonodur. Bono yerine emre muharrer senet ifadesi de kullanılmaktadır. Türk Ticaret Kanunu (TTK) bonoyu tanımlamıştır. TTK md. 776/1-b’ye göre bono; kayıtsız ve şartsız belirli bir bedel ödemek vaadini içerir. Buradan anlaşıldığı üzere, bononun temelinde bir “borç tanınması” yatmaktadır. Bono bir kambiyo senedir ve kanunen emre yazılı senetlerdendir. Bu itibarla devri ciro ve zilyetliğin geçirilmesi ile olur. Nama düzenlenebilir ancak hamiline düzenlenemez (Ülgen, Helvacı, Kendigelen, &Kaya, 2014: 129).

Türk Ticaret Kanunu’nun (2011) 776. maddesinde bononun unsurları aşağıdaki gibi sayılmıştır; “*Bono*” ya da “*emre yazılı senet*” kelimesi; senedin üzerinde bu iki ifadeden biri mutlaka yer almalıdır.

Belirli bir bedeli kayıtsız şartsız ödeme vaadi; bono muayyen bir bedelin kayıtsız şartsız ödenmesi vaadini içermelidir. Bedel senet metninde yer almalıdır.

Vade; Bonoda vade, esaslı şekil şartı değildir, eğer senette vade bulunmuyor ise bono görüldüğünde ödemeli bir nitelik taşır. Görüldüğünde, görüldükten belirli bir süre sonra, düzenleme gününden belirli bir süre sonra, belirli bir günde olmak üzere bonoda dört tür vade söz konusudur.

Ödeme yeri; Bonoda ödeme yeri gösterilir. Ödeme yeri zorunlu şekil şartı değildir; ödeme yeri gösterilmemişse, bononun düzenleme yeri ödeme yeri sayılır. Düzenleme yeri de gösterilmemişse, şekil eksikliği var demektir ve bono hükümsüzdür.

Lehtar; Bonoda lehtar gösterilmelidir. Lehtar, bono kime ya da kimin emrine ödenecekse o kişidir.

Düzenleme tarihi ve yeri; Bononun düzenleme tarihi zorunlu şekil şartıdır, mutlaka gösterilmelidir. Aksi takdirde bono hükümsüz olur. Düzenleme yeri bulunmayan bono ise düzenleyen kişinin ad ve soyadının yanında yazılı olan yerde düzenlenmiş sayılır. Eğer düzenleme yeri gösterilmemiş ve düzenleyenin adı soyadı yanında da bir yer belirtilmemişse şekil noksanı vardır ve bono hükümsüzdür.

Düzenleyenin imzası; Bonoyu meydana getiren, düzenleyendir. Düzenleyen bononun asıl borçlusudur ve imzası zorunlu şekil şartıdır. Düzenleyenin imzası yok ise bono hükümsüzdür.

1.3.2. Kambiyo Senetlerinin İcra Takibine Konu Edilmesi

Kambiyo senedi niteliğindeki bir senet (bono, poliçe, çek), muhtelif açılardan özel hükümlere tabi bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi, kambiyo senetlerinden doğan alacağın cebri icra yolu ile takibinde ortaya çıkmaktadır. Kambiyo senetlerinin tedavül özelliği, mücerretlik ilkesi³ gereği alacaklı tarafça alacak hakkının varlığının ispat etmek zorunda olunmaması, giderek söz konusu kıymetlerin emniyetli bir ödeme aracına dönüşmesi, ihtiva ettikleri hakkın takibi temelinde senet alacaklısı lehine kolaylaştırılmış bir takip usulünün benimsenmesini gerektirmiştir (Helvacı, 2013: 165).

Kanun koyucu, ticaret hayatında sıklıkla kullanılan kambiyo senetlerinin yasal takibe konu edilmesi halleri için özel bir ilamsız icra yolu olan kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takibi düzenlemiştir. Alacaklının bu yola başvurabilmesi için, alacağının mutlaka bir kambiyo senedine bağlı olması gerekir. Bir senedin kambiyo senedi olup olmadığını, icra müdürü takdir ve tayin eder. Alacaklının elinde çek, bono ve poliçe niteliğinde bir senet yoksa veya senet kıymetli evrak olmakla birlikte bir kambiyo senedi değil ise alacaklı kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takip yapamaz, yalnız genel haciz yolu ile takip yapabilir. Alacaklı, bir kambiyo senedine bağlı alacağı için mutlak surette kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takip yapmak zorunda değildir; genel haciz yolu ile takibe başvurması için hukuki bir engel bulunmamaktadır (Arslan, Yılmaz, & Ayvaz, 2016: 348).

Kambiyo senetlerine bağlı alacak rehinle temin edilmiş olsa bile, alacaklı ilk önce rehnin paraya çevrilmesi yolu ile takipte bulunmadan, doğruca kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takip yapabilir. Kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takipte de takibin aşamaları; takip talebi, ödeme emri ve kesinleşmesi, haciz, paraya çevirme ve paraların ödenmesi şeklindedir.

Kambiyo senetlerine özgü haciz yolu, genel haciz yoluna benzemektedir ve ona paralel biçimde düzenlenmiştir. İki takip yolu arasında takip talebi ile ödeme emri ve kesinleşmesi safhalarında farklılık vardır. Son üç safha, her iki takip yolunda da aynıdır (Kuru, 2016: 339).

1.4. Teminat Bonosu (Senedi)

Bazen uygulamada, bir sözleşmede karşı edimin güvencesi/teminatı olarak verilen ve teminat senedi adı verilen bonolar ve çekler görülmektedir. Bu vesile ile karşımıza teminat senetleri çıkmaktadır. Türk hukukunda teminat senedi diye ayrı bir senet türü özel olarak düzenlenmemiştir. Ancak bir tanım yapmak gerekirse, yapılan anlaşma uyarınca, bir mal teslim edileceğini, bir hizmetin eksiksiz olarak tamamlanacağını ya da bir taahhüdün yerine getirileceğini; aksi takdirde belli bir bedel ödeme sorumluluğu ile karşı karşıya kalacağını beyan eden tarafın imzaladığı şartlı senetlere teminat senedi denilmektedir.

Teminat senetleri üzerindeki en önemli tartışma, senedin temel ilişkideki borçla ilişkilendirilmesi sebebiyle kambiyo senedi vasfını kaybedip kaybetmeyeceği hususunda yoğunlaşmaktadır. Yargıtay 12. Hukuk Dairesi, teminat senetleri ile ilgili olarak verdiği kararlarda, bu senetlerde; temel ilişki (sözleşme) ile senet arasındaki bağlantı/ilinti yazılı delil ile kanıtlandığı takdirde; mezkûr senetlerin/bonoların kayıtsız şartsız bir borç vaadi içermedikleri gerekçesi ile bono niteliğinde görülemeyeceğini, sonuç olarak da lehtar/hamil tarafından teminat bonolarına dayalı kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takip yapılamayacağını, birçok kere karara bağlamıştır (Y.12. HD E. 2006/11905 K. 2006/14673. & Y. 12. HD E. 2011/30319 K. 2011/14071).

Öte yandan, senet üzerinde, senedin teminat amaçlı olarak verildiğine yönelik “teminat içindir” “teminattır” “teminat senedir” vb. salt bir açıklama yer almasının tek başına bononun geçerliliğini etkilemeyeceği kabul edilmektedir. Yargıtay uygulamasının da bu yönde olduğu

³ Mücerretlik İlkesi: Bir kambiyo senedi veya kıymetli evrakın doğumuna neden olan olaydan bağımsız olmasını ve bu ilişkiden soyutlanmasını ifade etmektedir.

görülmektedir. Yargıtay Hukuk Genel Kurulunun konuya ilişkin bir kararında şöyle denilmektedir (Y. HGK 2001 E. 2001/12-496 K. 2001/534):

“Takip konusu senet arkasında ‘işbu senet teminattır’ biçimindeki açıklama, neyin teminatı olduğunu açıkça belirtmediğinden, anılan senedin teminat senedi olduğunun kabulüne yeterli değildir. Dairenin yerleşik ve süreklilik arz eden içtihatları da bu yöndedir.”

Bononun/senedin teminat senedi olduğunun senet metninden anlaşıldığı hallerde; bono kayıtsız/şartsız borç vaadi içermediği için hükümsüzdür ve bu hükümsüzlük düzenleyen tarafından lehtar/hamile karşı ileri sürülebilir. Bu halde bononun üçüncü kişiye ciro ve teslim edilmiş olması, herhangi bir değişiklik yaratmaz. Burada senet metninden anlaşılan bir def’i vardır ve bu def’i üçüncü kişilere karşı da ileri sürülebilir. Bononun/senedin teminat senedi olduğu senet metninden anlaşılamiyorsa, bu halde düzenleyen, senedin lehtar/hamili ile kendi arasındaki asıl sözleşmede, karşı edimin güvencesi olarak verildiğini bir kişisel def’i olarak ileri sürebilir. Ancak bu iddiasını yazılı delil ile kanıtlaması lazımdır. Düzenleyenin bu iddiası, meseleyi, yargılamayı gerektiren bir husus halinde getirir, senedin teminat senedi olup olmadığı yargılama sonucunda belli olacaktır. Bu durumda senede dayalı kambiyo takibi de yapılamayacaktır. Kanıtlanması gereken senedin sözleşme ile olan bağlantısı/ilintisidir. Bu olasılıkta sorun kişisel def’iler ile ilgili düzenleme bağlamında ele alınmalı ve çözümlenmelidir (Ülgen, Helvacı, Kendigelen, & Kaya, 2014: 148-149).

2. Bankacılık Uygulamalarında Alınan Munzam Senetler

2.1. Kavram

Bankalarca, kredi kullandırılan ticari nitelikli -tüketici harici- müşterilerden, kredinin tahsis edilmesi için tesis edilen ipotek, rehin, kefalet vb. teminatların yanı sıra ayrıca bir de bono alınabilmektedir.

Uygulamada bu bonolar için sıklıkla “munzam senet” “munzam teminat bonusu” terimleri kullanılmaktadır. Söz konusu senetlerin, krediyi kullanan asıl şirketin borçlu, bu şirket ortağının da lehtar olacak şekilde düzenlenip, şirket ortağı lehtar tarafından da bankaya ciro edilmesi şeklinde uygulanan örnekleri de bulunmaktadır. Bu tür senetler için de “FBOA (*firma borçlu ortağı alacaklı*) senet” terimi kullanılmaktadır. Kullanım birliği olması açısından çalışmanın bundan sonraki kısmında bu tür senetler için “munzam senet” ifadesi kullanılacaktır.

Alınış amacını ve bir kısım özelliklerini içerecek şekilde bir tanım yapmak gerekirse; munzam senetler, tutarı tahsis edilen genel kredi limiti ile uyumlu, lehtarının doğrudan bankanın kendisinin olduğu, genel kredi sözleşmesini kefil sıfatıyla imza eden kimselerin de düzenleyen lehine aval veren olarak imzaladığı, krediyi kullanan müşteri -keşideci- tarafından genellikle görüldüğünde vadeli olarak düzenlenen ve tahsil edildiklerinde kredi borcundan mahsup edilmek üzere alınan senetlerdir.

2.2. Hukuki Niteliği

Munzam senetler, hukuki niteliği itibarıyla bir bono yani emre muharrer senettir. Düzenlenmesine temel olan ilişki ise banka ile müşteri arasındaki kredi ilişkisidir. Banka ile müşteri arasında genel kredi sözleşmesi imzalanmakta, bu sözleşmeye istinaden banka tarafından müşterisine kredi kullandırılmaktadır. Dolayısıyla kredi ilişkisi sebebiyle krediyi kullanan müşteri “borçlu”, kredi kullandıran banka ise “alacaklı” konumunda olmaktadır.

2.3. İşlevi ve Takip Hukuku Anlamında Bankaya Sağladığı Faydalar

Bankalar, müşterilerine kullandırdıkları kredilerin geri dönüşünü sağlamak için teminat alırlar. Teminat türleri, Kredilerin Sınıflandırılması ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve

Esaslar Hakkında Yönetmelik'te sayılmış olup uygulamada en sık rastlanılan teminat türleri kefalet, ipotek ve rehindir.

Bankacılık mevzuatında, özellikle Bankacılık Kanununda kredi sayılan işlemler sınırlı sayıda olmayacak şekilde düzenlenmiş ancak kredinin yasal bir tanımı yapılmamıştır. Tüm kredi işlemlerini kapsayacak eksiksiz bir tanım yapılması pek mümkün görünmese de “güven”, “vade” ve “risk” şeklinde kabul edilen kredi unsurlarından faydalanılmak suretiyle; kredi, derecelendirme sistemleri ile yapılan değerlendirmeler neticesinde, kredinin geri ödeneceği konusunda kendisine güven duyulan gerçek veya tüzel kişilere, bir miktar paranın veya banka itibarının, geri alınmak kaydıyla, belirli bir bedel (faiz ve/veya komisyon) karşılığında ve belirli bir süre için ödünç verilmesi olarak tanımlanabilir (Gümüş, 2014: 674). Kredinin tanımında da anlaşılacağı üzere, teminatlar, ödünç verilen paranın geri alınabilmesi amacıyla tesis edilirler.

Bankalar, kullandırdıkları kredilere ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmemesi başka bir ifadeyle verilen kredinin ödenmemesi hallerinde, kredilerin geri dönüşünü yasal takip yolları ile sağlamaya çalışırlar. Bu ihtimalde genellikle, kredinin tahsis edilmesi aşamasında tesis edilen teminatların tamamı eş zamanlı olarak yasal takibe konu edilir.

Mevcut teminatların türüne, teminat tutarına ve kredi bakiyesine göre başlatılacak takip yolları çeşitlilik arz edebilmektedir. Şöyle ki;

Kredinin teminatında sadece “müteselsil kefalet” bulunuyor ise, borçlu ve müteselsil kefiller aleyhine, banka alacağının toplam tutarı üzerinden “Genel Haciz Yoluyla İlamsız Takip” yapılır.

Kredinin teminatında ipotek bulunuyor ise İİK'nın (1932) 45. maddesi de göz önünde bulundurularak, asıl borçlu ve asıl borçludan farklı ise ipotekli taşınmaz maliki (ipotek borçlusu) hakkında banka alacağının tamamı üzerinden “İpoteğin Paraya Çevrilmesi Yolu” ile takip başlatılır. Başlatılan ipoteğin paraya çevrilmesi yolu ile takiplerde, İİK (1932) 150/1 ve 68/b maddeleri uyarınca bankalara tanınan imkân sebebiyle ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla takip genellikle ilamsız değil, ilamlı olarak başlatılır. Akabinde takip borçlularına “ödeme emri” yerine “icra emri” gönderilmesi temin edilmektedir.

Kredinin teminatını hem “taşınmaz ipoteği” hem de “müteselsil kefalet” oluşturuyor ise; borçlu ve taşınmaz maliki hakkında İpoteğin Paraya Çevrilmesi Yoluyla, müteselsil kefiller hakkında da “tahsilde tekerrüre sebebiyet verilmeksizin” kaydı dercedilerek Genel Haciz Yoluyla Takip yapılacaktır. İpotekle temin edilen banka alacağı miktarı, ipotek tutarından fazla ise asıl borçlu, kefiller hakkındaki ilamsız takibe ipotek limitini aşan tutar üzerinden ayrıca dâhil edilir.

Kredinin teminatında, tahsil edildiğinde borçtan mahsup edilmek üzere tevdi alınan kambiyo senetleri bulunmakta ise borçlu ve/veya cirantalar hakkında bu senetlere bağlanmış alacak rehinle temin edilmiş olsa dahi ayrıca Kambiyo Senetlerine Özgü Haciz Yolu ile takip yapılır.

Kredinin taşınır rehni ile teminat altına alınmış olması durumunda ise borçlu ve rehinli mal sahibi hakkında “Taşınır Rehninin Paraya Çevrilmesi Yoluyla” icra takibine başlanır. İİK (1932) 45. maddesi hükmü taşınır rehni söz konusu olduğunda da uygulama alanı bulacaktır.

Mevcut teminatlara göre başlatılacak yasal takip türleri dikkate alındığında, genel haciz yoluyla takip ile ipoteğin paraya çevrilmesi yolu ile takibe başlanılmasından evvel bir kısım hukuki prosedürün yerine getirilmesi gerekir.

Bu kısımda öncelikle muacceliyet ve temerrüt kavramlarını açıklamak da fayda görülmektedir. Türk Borçlar Kanunu'nun 90. Maddesi “İfa zamanı taraflarca kararlaştırılmadıkça her borç, doğumu anında muaccel olur”; 117/1 maddesi ise, “Muaccel bir borcun borçlusu alacaklının ihtarıyla temerrüde düşer” hükümlerini içermektedir. Kanunun 117/2 maddesinde ise “Borcun ifa edileceği gün birlikte belirlenmiş ve sözleşmede saklı tutulan bir hakka dayanarak taraflardan biri usulüne uygun bir bildirimde bulunmak suretiyle belirlemişse, belirlenen günün geçmesiyle borçlu

temerrüde düşmüş olur” denilmektedir (Türk Borçlar Kanunu, 2011). Görüldüğü üzere muacceliyet ve temerrüt oluşumu kanunda amir hüküm olarak tanımlanmış olup, bu tanımlar herhangi bir yorumu gerektirmeyecek kadar açıktır.

Hesap kat işlemi ile muaccel hale getirilen banka alacağı için yapılacak ihtarin veya ihbarın, kredi müşterisinin tacir olması halinde, TTK'nın (2011) 18/3 maddesinin emredici hükmü doğrultusunda, anılan maddede belirtilen yöntemlerden biriyle; noter aracılığıyla veya taahhütlü mektupla, ya da telgrafla yapılması zorunludur.

Mevcut düzenleme ışığında bankalar, kredi kullandırdıkları müşteriler ve kefilleri aleyhine genel haciz yoluyla takip yapabilmek için borçtan sorumlulara TTK'da öngörülen usullerden biri ile ihtarname göndermeleri gerekmektedir. Uygulamada hesap kat ihtarnamesi olarak tanımlanan bu ihtarnamelerde nakit borcun belirli bir süre içinde ödenmesi, gayri nakit borcun ise depo edilmesi talep edilmekte, verilen süre içerisinde ödeme yapılmaz ise temerrüde düşüleceği ve yasal takip işlemlerine başlanılacağı ihtar edilmektedir. Öte yandan ipoteğin paraya çevrilmesi yolu ile takip öncesi taşınmaz malikine de ihtarname keşide edilmesi gerekmektedir.

Uygulamada bankalar, ticari nitelikli kredilerde, henüz krediye ilişkin yükümlülüklerde bir gecikme olmasa bile, basiretli tacir gibi davranma yükümlülüğünün bir gereği olarak yaptıkları finansal ve istihbari değerlendirmeler neticesinde kredileri muaccel kılıp, uygulamadaki adıyla kredileri geri çağırabilmekte ve yasal takip işlemlerine başlamak isteyebilmektedirler.

Hal böyle olunca bankalar, yasal takip anlamında hızlı aksiyon almak istedikleri kredili müşterileri için ihtarname keşide etme ve borçluyu temerrüde düşürme prosedürlerini yerine getirmek durumunda kalmaktadır. İhtarnamenin keşide edilmesi ve borçlulara tebliğ edilmesi de borçlu adetinin çokluğu, adreslerin güncel olmaması vb. gerekçelerle zaman alabilmektedir. İşte tam bu aşamada bankalar kredi tahsis edilmesi sırasında temin etmiş oldukları munzam senetler üzerinden kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takip başlatabilmektedirler.

Burada ayrıca ifade etmek gerekir ki, bankaların munzam senede istinaden kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takip başlatmış olmaları, aynı kredi borcu için diğer takip yollarını kullanamayacağı anlamına da gelmemektedir. Çoğu zaman bankalar tahsilde tekerrüre yer verilmemesi kaydı düşülmek suretiyle aynı kredi alacağı için hem kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takip, hem genel haciz yolu ile takip hem de ipoteğin paraya çevrilmesi yolu ile takibi eş zamanlı olarak yürütmektedirler.

Esasında bir bono olan munzam senetler, kambiyo senetlerinin yukarıda değinilen özellikleri sayesinde bankaların takip işlemleri açısından daha hızlı hareket etmelerini sağlamaktadır. Munzam senetlerin, kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takibe konu edilmesinin takip hukuku anlamında bankaya sağladığı menfaatler aşağıdaki şekilde sıralanabilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, bu menfaatlerin bir kısmı da genel haciz yolu ile icra takibi ile kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takibin farklarından kaynaklanmaktadır;

a) Bir kambiyo senedi türü olan bono niteliğindeki munzam senetlerin kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takibe konulması için senet borçlularına ihtarname keşide edilmesine, keşidecisine ve onun lehine aval verenlere ödememe protestosu düzenlenmesine vs. gerek yoktur.

b) Kredinin teminatında ipotek var ise, önce rehne başvurma zorunluluğu gereği asıl borçlu genel haciz yolu ile takibe dahil edilemezken, kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile asıl borçlu aleyhine önce rehne başvurma zorunluluğu olmadan doğrudan takip yapılabilir.

c) Kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takipte icra müdürü, alacaklının takip talebi üzerine, borçluya hemen bir ödeme emri gönderir. Genel haciz yolu ile takipte ise, ödeme emri üç gün içinde düzenlenip borçluya gönderilir (Helvacı, 2013: 178).

d) Kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takipte itiraz süresi beş gündür. Genel haciz yolu ile takipte ise yedi gündür (Helvacı, 2013: 167).

e) Kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takipte şikâyet sebeplerinin bazıları, beş günlük ileri sürülebilme süresine tabidir. (İcra ve İflas Kanunu, 1932). Genel haciz yolu ile takipte ise, bu süre her durumda yedi gün olarak uygulanmaktadır.

f) Kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takipte ödeme emrine itiraz etmek için dilekçe ile başvurmak gerekmektedir. Genel haciz yolu ile takipte ise, bu itiraz dilekçe ile yapılabileceği gibi sözlü olarak da öne sürülebilir (İcra ve İflas Kanunu, 1932).

g) Kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takipte ödeme emrine itiraz satış dışında diğer icra takip işlemlerini durdurmamaktadır. Genel haciz yolu ile takipte ise, ödeme emrine itiraz ile birlikte takip işlemleri durur. Takip işlemlerine itiraz giderilinceye kadar devam edilemez ve takibe devam etmek isteyen alacaklının, borçlunun itirazını ortadan kaldırmak amacıyla ya itirazın iptali davası açması ya da itirazın kaldırılmasını icra mahkemesinden talep etmesi gerekir (İcra ve İflas Kanunu, 1932).

2.4. Teminat Senedi Sayılacağı Haller

Kanuna göre, bono kayıtsız şartsız para borcu ikrarı içeren illetten mücerret bir kambiyo senedi olup, yukarıda anlatılan munzam senetler de kambiyo senetlerine özgü genel haciz yolu ile takibe konu edilecek bir bonoda bulunması gereken bütün unsurları haizdir. Uygulamada, bankalarca kambiyo senetlerine mahsus haciz yolu ile takibe konu edilen munzam senetlerle alakalı olarak senet borçluları, genellikle munzam senedin kullanılan kredinin teminatı için verilmiş bir teminat senedi olduğunu, teminat senedi olması sebebiyle kambiyo senedi vasfını taşımadığını dolayısı ile kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takibe konu edilemeyeceğini iddia ederek takibin iptali talepli şikâyet yoluna gitmektedirler.

Bankalar da bu şikâyetlerde, Yargıtay'ın yerleşik kararları doğrultusunda, temin ettikleri munzam senetler üzerine, ona teminat niteliği kazandıracak herhangi bir ibare yer almadığı, müşteri ile imzalanan genel kredi sözleşmelerinde de munzam senetlere herhangi bir atıfta bulunulmadığı, munzam senetlerin teminat olarak değil tahsil olduklarında kredi borcundan mahsup edilmek üzere temlik ciro suyuyla devralındıkları vb. şekilde savunma yapmaktadırlar.

Yukarıda teminat senedi kısmında da ifade edildiği üzere, bir munzam senedin teminat senedi olarak kabul edilebilmesi için “bedeli teminat içindir”, “teminat senedir”, “şu sözleşmeye konu olarak hazırlanmıştır” gibi ifadelerin bulunması gerekir. Yargıtay'ın yerleşik kararlarında da “*salt senet metni üzerinde teminat senedir yazmasının dahi tek başına senedi teminat senedi haline getirmeyeceği, senedin neyin teminatı olarak verildiğinin davacı tarafından yazılı delil ile ispatlanması gerekeceği*” ifade edilmektedir (Y. HGK E. 2010/19-67 K. 2010/99; Y. HGK E. 2001/12-496 K. 2001/534; Y. 12. HDE. 2004/21684 K. 2004/26551 & Y. 12. HD E. 2006/13210 K. 2006/15840).

Dolayısıyla munzam senetlerin üzerinde kredinin teminatı olduğunu gösterecek ibarelerin bulunması, genel kredi sözleşmelerinde munzam senetlere atıfta bulunulmuş olması dolayısı ile senedin temel borç ilişkisi olan kredi ilişkisi ile doğrudan ilintilendirilmesi hallerinde munzam senedin teminat senedi niteliğinde olduğu kabul edilecektir. Teminat senedi niteliğinde sayılacak olan munzam senet de bononun zorunlu unsurlarından olan kayıtsız şartlı bir bedelin ödenmesi vaadini içermemiş olacağı için hukuken bono olarak kabul edilmeyecektir. Bu durumda da bankaların munzam senet temin etmekteki takip hukuku kaynaklı avantaj sağlama amaçları gerçekleşmemiş olacaktır.

3. Munzam Senetlerin Muhasebeleştirilmesine İlişkin Uygulama

Bu bölümde, bir banka müşterisine kullandırılan ticari kredinin teminatına alınan munzam senetlere ilişkin örnek olaylar yer almaktadır. Bu doğrultuda ilgili mevzuattaki kredilerin sınıflandırılması hükümleri doğrultusunda birinci gruptan başlayarak beşinci gruba kadar krediler ve munzam senetlerle ilgili muhasebe kayıtları yapılmıştır.

Banka alacağı için TFRS 9 kapsamında genel ve özel karşılık uygulaması yapılmıştır. Bu itibarla söz konusu kredinin beklenen kredi zararı (ECL) hesaplamasına temel teşkil edecek unsurlar arasında yer alan PD (Temerrüt Olasılığı), LGD (Temerrüt Halinde Kayıp Olasılığı) ve EAD (Temerrüt Halinde Risk) parametreleri aşağıdaki şekilde varsayılmıştır.

Beklenen Kredi Zararı: PD (Temerrüt Olasılığı) X LGD (Temerrüt Halinde Kayıp) X EAD (Temerrüt Halinde Risk)

Tablo 1: Kredi Sınıfı Bazında Varsayılan Beklenen Kredi Zararı Parametreleri

1. Grup Kredi	2. Grup Kredi	3. Grup Kredi	4. Grup Kredi	5. Grup Kredi
PD: % 0,550	PD: % 3,5	PD: % 100	PD (Temerrüt Olasılığı): % 100	PD (Temerrüt Olasılığı): % 100
LGD: % 50	LGD: % 55	LGD: % 100 (Hiç tahsilat yapılmamıştır ve teminat değeri olan bir kıymet yoktur)	LGD: % 100 (Hiç tahsilat yapılmamıştır ve teminat değeri olan bir kıymet yoktur)	LGD: % 100 (Hiç tahsilat yapılmamıştır ve teminat değeri olan bir kıymet yoktur)
EAD: Hâlihazırdaki Kredi Risk Tutarı	EAD: Hâlihazırdaki Kredi Risk Tutarı	EAD: Hâlihazırdaki Kredi Risk Tutarı	EAD: Hâlihazırdaki Kredi Risk Tutarı	EAD: Hâlihazırdaki Kredi Risk Tutarı

1. Aşama/1.Grup Örneği: Banka, Danışmend Gıda Ticaret A.Ş. unvanlı tüzel kişi ticari müşterisine kısa vadeli olarak ve ortakların kefaleti ile 1.000.000.-TL tutarında kredi kullandırmıştır. Bu kredinin teminatına eşit tutarda munzam senet alınmıştır.

Söz konusu kredi, öncelikle canlı krediler içinde yer alan birinci grup krediler içinde muhasebeleştirilecektir. Aynı zamanda kredinin teminatına alınan munzam senetler de ilgili nazım hesaplarda gösterilecektir. Bahsedilen işlemlere ait muhasebe kayıtları aşağıdadır.

Kayıt 1: Kredinin Kullandırılması/Birinci Grupta Canlı Krediler Olarak Muhasebeleştirilmesi

118 KISA VADELİ TEMİNATLI DİĞER KREDİLER	1.000.000,00
11811Diğer Müşteriler (Özel)	
- Danışmend Gıda Ticaret A.Ş.	
304 RESMİ, TİCARİ VE DİĞER KURULUŞLAR MEVDUATI	1.000.000,00
30421Her Çeşit Ortaklıklar (Özel)	
- Danışmend Gıda Ticaret A.Ş.	
Kredi kullandırılması	

Kredinin kullanılması aşamasında, banka için takip işlemlerinin hızla yürütülmesini sağlamak amacıyla müşteriden alınan munzam senetler, teminat senetleri alt hesabında değil tahsile alınan ticari senetler alt hesabında muhasebeleştirilmiştir. Bu durum bankaca söz konusu kıymetli evrakın kredinin teminatını teşkil etmek üzere alınmadığına dair ispat oluşturulmak istenmesinden ileri gelmektedir. Teminat senetleri olarak kaydedilen munzam senetler, bankaca istenildiğinde tahsile konulamayacak olup böyle bir durumda müşterilerin itirazlarına konu olabilecektir. Ayrıca firma ortaklarından alınan kefaletler de ilgili bilanço dışı hesaplara kaydedilmiştir.

1. grup kredi niteliğinde olan banka alacağı için TFRS 9 kapsamında genel karşılık uygulaması yapılmış olup kredinin 12 aylık beklenen kredi zararı hesaplamasında kullanılan parametreler (PD-Temerrüt Olasılığı, LGD-Temerrüt Halinde Kayıp Olasılığı ve EAD-Temerrüt Halinde Risk) yukarıda verilen oranlar üzerinden hesaplamaya dahil edilmiştir.

Kayıt 2: Munzam Senet Olarak Alınan Kambiyo Senedinin Muhasebeleştirilmesi

982 EMANET VE REHİNLİ KIYMETLER	1.000.0000,00
982003 Tahsile Alınan Ticari Senetler - Munzam Senetler	
984 EMANET VE REHİNLİ KIYMET VERENLER	1.000.0000,00
Danişmend Gıda Ticaret A.Ş Munzam senet nazım hesap muhasebe kaydı	

Kayıt 3: Ortaklardan Alınan Kefaletlerin Muhasebeleştirilmesi

982 EMANET VE REHİNLİ KIYMETLER	1.000.0000,00
98211 Kabul Edilen Avaller, Kefaletler ve Garantiler	
984 EMANET VE REHİNLİ KIYMET VERENLER	1.000.0000,00
Firma ortaklarından alınan kefaletlerin nazım hesap muhasebe kaydı	

Kayıt 4: Krediyeye İlişkin Ayrılan Genel Karşılık Tutarının Muhasebeleştirilmesi

820 KARŞILIK VE DEĞER DÜŞME GİDERLERİ	2.750,00
820040 Birinci Aşama (12 Ay Beklenen Zarar Karşılığı)	
350 KARŞILIKLAR	2.750,00
350000 Birinci Grup Krediler	
Genel karşılık ayrılması 12 aylık beklenen kredi zararı: $0,0055 * 0,50 * 1.000.000 = 2.750$	

2. Aşama/2. Grup Örneği: Danişmend Gıda Ticaret A.Ş. unvanlı firmanın bankadan kullandığı kredi vade itibaren 30 günden fazla gecikmiştir. Firmanın cari kredi riski 1.000.000.-TL'dir. (Faizler ihmal edilmiştir)

Kayıt 5: Kredinin Yakın İzlemeye Alınması/İkinci Grup Yakın İzlemedeki Krediler Olarak Muhasebeleştirilmesi

118 KISA VADELİ TEMİNATLI DİĞER KREDİLER	–	1.000.000,00
YAKIN İZLEMEDEKİ		
11811 Diğer Müşteriler (Özel)		
- Danişmend Gıda Ticaret A.Ş.		
118 KISA VADELİ TEMİNATLI DİĞER KREDİLER		1.000.000,00
11811 Diğer Müşteriler (Özel)		
- Danişmend Gıda Ticaret A.Ş.		
Kredi grubunun değişmesi		

Kredi ödemesinde vade tarihinden itibaren 30 günden fazla gecikme yaşandığı için, banka alacağı 2. grup krediler (Yakın İzlemedeki Krediler) altında izlenmeye başlanmıştır. Kredinin teminatına alınan kefalet ve haricen alınan munzam senetlerin içeriğinde bir değişiklik olmadığından bunlara ilişkin başka kayıtların yapılmasına gerek bulunmamaktadır. Bu aşamada kredinin yakın izlemeye aktarılması ve temerrüt riski ve kredi kayıp olasılığında yaşanan değişimden kaynaklanan genel karşılık tutarındaki artışa ilişkin muhasebe kayıtları yapılmıştır.

2. grup kredi niteliğinde olan banka alacağı için TFRS 9 kapsamında genel karşılık uygulaması yapılmış olup kredinin ömür boyu beklenen kredi zararı hesaplamasında kullanılan parametreler (PD-Temerrüt Olasılığı, LGD-Temerrüt Halinde Kayıp Olasılığı ve EAD-Temerrüt Halinde Risk) yukarıda verilen oranlar üzerinden hesaplamaya dahil edilmiştir.

Kayıt 6: Krediyeye İlişkin Ayrılan Genel Karşılık Tutarının Muhasebeleştirilmesi

820 KARŞILIK VE DEĞER DÜŞME GİDERLERİ	19.250,00
820041 İkinci Aşama (Kredi Riskinde Önemli Artış)	
350 KARŞILIKLAR	19.250,00
350001 İkinci Grup Krediler	
Genel karşılık ayrılması	
Ömür boyu beklenen kredi zararı: $0,035 * 0,55 * 1.000.000 = 19.250$	

Kayıt 7: Kredi İçin Ayrılan Birinci Grup Genel Karşılık Tutarının İptaline İlişkin Muhasebe Kaydı

350 KARŞILIKLAR	2.750,0
350000 Birinci Grup Krediler	
820 KARŞILIK VE DEĞER DÜŞME GİDERLERİ	2.750,00
820040 Birinci Aşama (12 Ay Beklenen Zarar Karşılığı)	
1. grup genel karşılık iptali	

3. Aşama/3. Grup Örneği: Bankanın, Danişmend Gıda Ticaret A.Ş.'ye kullandığı 1.000.000.- TL tutarındaki kredinin ödemesi, vadesinden itibaren 91 gün gecikmiştir (Faizler ihmal edilmiştir).

Kayıt 8: Kredinin Üçüncü Grup Donuk Alacak Olarak Muhasebeleştirilmesi (Gecikme 90 günden fazla olduğu için)

170 ÜÇÜNCÜ GRUP-TAH. İMK. SIN. KRED.	1.000.000,00
17000 Yeniden Yapılandırmaya Konu Edilmeyenler	
118 KISA VADELİ TEMİNATLI DİĞER	1.000.000,00
KREDİLER – YAKIN İZLEMEDEKİ	
11811 Diğer Müşteriler (Özel)	
- Danışmend Gıda Ticaret A.Ş.	
Kredinin takip hesaplarına aktarılması	

Kredi ödemesinde vade tarihinden itibaren 90 günden fazla gecikme yaşandığı için banka alacağı 3. grup krediler (Tahsil İmkânı Sınırlı Krediler) altında izlenmeye başlanmıştır. Kredinin teminatında bulunan firma ortaklarının kefaleti, ilgili ortakların ödeme güçlerinin şirketin moralitesinin bozulmasından olumsuz etkilendiği varsayımıyla (BDDK, 2016: m.14) özel karşılık hesaplamasında dikkate alınmamıştır. Firmanın borçlu olarak düzenlediği 1.000.000 TL değerindeki bononun teminat senedi vasfı taşıması sebebiyle söz konusu kıymetin de özel karşılık hesaplamasında dikkate alınması mümkün değildir. Dolayısıyla kredinin teminatında TFRS 9 uyarınca değerlendirilecek bir kıymet bulunmamaktadır. Kredinin 1. ve 2. grupta sınıflandırıldığı süreçte banka alacağı için ayrılan genel karşılıklar iptal kaydı ile muhasebe hesaplarından çıkartılmıştır.

3. grup kredi niteliğinde olan banka alacağı için TFRS 9 kapsamında özel karşılık uygulaması yapılmış olup kredinin ömür boyu beklenen kredi zararı hesaplamasında kullanılan parametreler (PD-Temerrüt Olasılığı, LGD-Temerrüt Halinde Kayıp Olasılığı ve EAD-Temerrüt Halinde Risk) yukarıda verilen oranlar üzerinden hesaplamaya dahil edilmiştir.

Kayıt 9: Krediyeye İlişkin Ayrılan Özel Karşılık Tutarının Muhasebeleştirilmesi

820 KARŞILIK VE DEĞER DÜŞ. GİD.	1.000.0000,00
820043 Üçüncü Aşama (Temerrüt)	
180 ÖZEL KARŞILIKLAR	1.000.000,00
18000 Üçüncü Grup-Tahsil İmkânı Sınırlı Krediler	
Özel karşılık ayrılması	
Ömür boyu beklenen kredi zararı: $1*1*1.000.000=1.000.000$	

Kayıt 10: Kredi İçin Ayrılan 2. Grup Genel Karşılık Tutarının İptaline İlişkin Muhasebe Kaydı

350 KARŞILIKLAR	19.250,00
350001 İkinci Grup Krediler	
820 KARŞILIK VE DEĞER DÜŞME GİDERLERİ	19.250,00
820041 İkinci Aşama (Kredi Riskinde Önemli Artış)	
2. grup genel karşılık iptali	

Üçüncü Aşama/4. Grup Örneği: Bankanın, Danışmend Gıda Ticaret A.Ş.'ye kullandığı 1.000.000.-TL tutarındaki kredinin ödemesi, vadesinden itibaren 181 gün gecikmiştir. (Faizler ihmal edilmiştir).

Kayıt 11: *Kredinin Dördüncü Grup Donuk Alacak Olarak Muhasebeleştirilmesi (Gecikme 180 günden fazla olduğu için)*

172 DÖRDÜNCÜ GRUP-TAH. ŞÜP. KRED.	1.000.000,00
17200Yeniden Yapılandırmaya Konu Edilmeyenler	
170 ÜÇÜNCÜ GRUP-TAH. İMK. SIN. KRED.	1.000.000,00
17000 Yeniden Yapılandırmaya Konu Edilmeyenler	
Kredinin dördüncü gruba aktarılması	

Kredi ödemesinde vade tarihinden itibaren 180 günden fazla gecikme yaşandığı için banka alacağı 4. grup krediler (Tahsili Şüpheli Krediler) altında izlenmeye başlanmıştır. Kredinin teminatında bulunan kıymetler ve munzam senetlerin nev'inde bir değişiklik olmadığı için karşılıklara ilişkin muhasebe kayıtları 3. grupta izlenen yöntem ile yapılacaktır. Kredinin 3. grupta sınıflandırıldığı süreçte banka alacağı için ayrılan özel karşılıklar, iptal kaydı ile muhasebe hesaplarından çıkartılarak ilgili muhasebe kaydı 4. grup kredilere ait hesaplar üzerinden gerçekleştirilecektir.

Kayıt 12: *III. Grup Krediler İçin İlgili Hesaplara Yapılan 1.000.000 TL Tutarındaki Karşılığın İptaline İlişkin Muhasebe Kaydı*

180 ÖZEL KARŞILIKLAR	1.000.000,00
18000 Üçüncü Grup-Tahsil İmkanı Sınırlı Krediler	
820 KARŞILIK VE DEĞER DÜŞ. GİD.	1.000.0000,00
820043Üçüncü Aşama (Temerrüt)	
3. grup kredi karşılık İptali	

Kayıt 13: *İptal Edilen 1.000.000 TL Tutarındaki III. Grup Özel Kredi Karşılığının IV. Grup Kredi ve Alacaklar Alt Hesabında Muhasebeleştirilmesi*

820 KARŞILIK VE DEĞER DÜŞ. GİD.	1.000.0000,00
820043Üçüncü Aşama (Temerrüt)	
180 ÖZEL KARŞILIKLAR	1.000.000,00
18001 Dördüncü Grup-Tahsili Şüpheli Kred.	
Özel karşılık ayrılması	
Ömür boyu beklenen kredi zararı: 1*1*1.000.000=1.000.000	

Üçüncü Aşama/5. Grup Örneği: Bankanın, Danışmend Gıda Ticaret A.Ş.'ye kullandığı 1.000.000.-TL tutarındaki kredinin ödemesi, vadesinden itibaren 361 gün gecikmiştir (Faizler ihmal edilmiştir).

Kayıt 14: *Kredinin Beşinci Grup Donuk Alacak Olarak Muhasebeleştirilmesi (Gecikme 360 günden fazla olduğu için)*

176 BEŞİNCİ GRUP-ZARAR NİT. KRED.	1.000.000,00
17600 Yeniden Yapılandırmaya Konu Edilmeyenler	
172 DÖRDÜNCÜ GRUP-TAH. ŞÜP. KRED.	1.000.000,00
17200 Yeniden Yapılandırmaya Konu Edilmeyenler	
Kredinin beşinci gruba aktarılması	

Kredi ödemesinde vade tarihinden itibaren 360 günden fazla gecikme yaşandığı için banka alacağı 5. grup krediler (Zarar Niteliğindeki Krediler) altında izlenmeye başlanmıştır. Kredinin teminatında bulunan kıymetler ve munzam senetlerin nev'inde bir değişiklik olmadığı için karşılıklara ilişkin muhasebe kayıtları 4. grupta izlenen yöntem ile yapılacaktır. Kredinin 4. grupta sınıflandırıldığı süreçte banka alacağı için ayrılan özel karşılıklar iptal kaydı ile muhasebe hesaplarından çıkartılarak ilgili muhasebe kaydı 5. grup kredilere ait hesaplar üzerinden gerçekleştirilecektir.

Kayıt 15: *IV. Grup Krediler İçin İlgili Hesaplara Yapılan 1.000.000 TL Tutarındaki Karşılığın İptaline İlişkin Muhasebe Kaydı*

180 ÖZEL KARŞILIKLAR	1.000.000,00
18001 Dördüncü Grup-Tahsili Şüpheli Kred.	
820 KARŞILIK VE DEĞER DÜŞ. GİD.	1.000.0000,00
820043 Üçüncü Aşama (Temerrüt)	
3. grup kredi karşılık İptali	

Kayıt 16: *İptal Edilen 1.000.000 TL Tutarındaki IV. Grup Özel Kredi Karşılığının V. Grup Kredi ve Alacaklar Alt Hesabında Muhasebeleştirilmesi*

820 KARŞILIK VE DEĞER DÜŞ. GİD.	1.000.0000,00
820043 Üçüncü Aşama (Temerrüt)	
180 ÖZEL KARŞILIKLAR	1.000.000,00
18002 Beşinci Grup-Zarar Niteliğindeki Kred.	
Özel karşılık ayrılması	
Ömür boyu beklenen kredi zararı: $1*1*1.000.000=1.000.000$	

3.1. Munzam Senetlere İlişkin İç Denetim Süreçlerinde Öne Çıkan Kontrol Noktaları

Bankalarda gerçekleştirilen işlemler iç sistemleri oluşturan unsurlar arasında bulunan iç kontrol ve iç denetim sistemleri eliyle denetlenmektedir. Bankacılıkta istisnai ve özellikli bir yer teşkil eden munzam senet uygulamasında denetim faaliyetleri açısından önem arz eden hususlar bulunmaktadır. İç denetim ve iç kontrol faaliyetleri açısından kontrol veya risk noktaları olarak ifade edilebilecek ve denetimde öncelikli olarak değerlendirilecek ve tetkik edilecek bu hususlar şöyledir;

- Munzam senetlerin muhasebe kayıtlarında teminat senedi hesaplarında gösterilmemesi,
- Munzam senedin üzerinde “bedeli teminat içindir” vb. şeklinde bir bonoya teminat senedi niteliği kazandırabilecek kayıtların bulunmaması,
- Kredi ilişkisinin hukuki dayanağı olan kredi sözleşmesinde munzam senetlere atıf yapılmaması,
- Kullanılan kredilerin borçlularından alınan munzam senetlerin kredilere ilişkin özel karşılık hesaplamalarında dikkate alınmaması,
- Bononun kanunen taşınması gereken şekil şartlarını eksiksiz olarak taşınması.

3.2 Munzam Senetlerin Bağımsız Denetim Boyutu

Bağımsız denetim çalışmalarında bankalar tarafından ilgili tarafların bilgisine sunulan finansal tablo kalemleri, genel kabul muhasebe ilkeleri, uluslararası finansal raporlama standartları ve yasal mevzuat hükümleri doğrultusunda denetlenmektedir. Munzam senet uygulaması bankacılıkta istisnai bir yere sahip olduğu için bağımsız denetim süreçleri açısından da ayrı bir mahiyet taşımaktadır. Bankalarda bazen munzam senet alınan kredi müşterilerinin finansal tablolarda canlı kredi olarak raporlandığı, ancak bu müşteriler hakkında yasal anlamda icra takiplerinin başlatıldığı

durumlar söz konusu olabilmektedir. Bahsi geçen bu tip durumlar bir müşterinin kredi ödemelerinde 90 günden fazla gecikme olmasa dahi kredibilitesinin ciddi olarak bozulduğu yönünde banka tarafından güçlü emarelerin tespit edilmesinden ileri gelmektedir. Dolayısıyla bankalar bir müşterinin kredi ödemesini 90 günden daha fazla geciktirmediği ancak kredi değerliliğinde bozulmalar yaşandığı durumlarda munzam senetler üzerinden kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takip işlemlerini başlatabilmektedir.

Bankalar bazen kredi değerliliğinde bozulmalar yaşanan müşterileri hakkında icra işlemlerine başlamalarına rağmen söz konusu müşterileri gecikmesi 90 günden fazla olmadığı için donuk alacak olarak sınıflandırmayabilmektedir. Bağımsız denetimde böyle bir durum saptandığında ilgili kredinin hukuki mahiyeti esas alınarak denetim raporunun düzenlenmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir. Diğer bir ifade ile her ne kadar bankanın finansal tablolarında söz konusu krediler canlı kredi olarak raporlanmış olsa da bağımsız denetim çalışmalarında bu durumun kredinin hukuki niteliği ile uyumlu olacak şekilde raporlanmasının yerinde olacağı söylenebilir.

4. Sonuç

Bankalar, müşterilerine verdikleri kredilerin geri dönüşünü temin etmek amacıyla çeşitli türlerde maddi ve şahsi teminatlar tesis ederler. Bankalar “tüketici” niteliğini haiz bireysel müşteriler dışında kalan ticari nitelikli kredili müşterilerinden çoğu zaman tesis ettikleri teminatların yanı sıra munzam senet de talep etmektedirler.

Munzam senetler esas itibarıyla bono niteliğinde olup, tutarı tahsis edilen genel kredi limiti ile uyumlu, lehtarının doğrudan bankanın kendisinin olduğu, genel kredi sözleşmesini kefil sıfatıyla imza eden kimselerin de düzenleyici lehine aval veren olarak imzaladığı, krediyi kullanan müşteri -keşideci- tarafından genellikle görüldüğünde vadeli olarak düzenlenen ve tahsil edildiğinde kredi borcundan mahsup edilmek üzere teslim alınan senetlerdir.

Bankalar, yasal takip anlamında hızlı aksiyon almak istedikleri kredili müşterileri hakkında kredi tahsis edilmesi sırasında temin etmiş oldukları munzam senetler üzerinden doğrudan kambiyo senetlerine özgü haciz yolu ile takip başlatabilmektedirler. Bu sayede ihtarname keşide edilmesi, borçlunun temerrüde düşürülmesi gibi diğer takip yollarının öncesinde yerine getirilmesi gereken birtakım yasal prosedürler bertaraf edilmiş olduğundan yasal takip anlamında daha hızlı ve etkili aksiyon alınabilmektedir. Böylece kambiyo senetlerine özgü haciz yolunun diğer takip yollarına nazaran alacaklıya sağladığı bazı avantajlardan da faydalanılmış olmaktadır.

Bankalar, yerleşik Yargıtay kararlarının da etkisiyle, senet üzerinde teminat olduğunu gösterecek ifadeler koyulmasına müsaade etmeyerek ve genel kredi sözleşmelerinde de munzam senetlere herhangi bir atıfta bulunmayarak, kredili müşterilerin (borçluların), munzam senetlerin “teminat senedi niteliğinde olduğu” yönündeki olası iddialarını bertaraf etmeyi hedeflemektedirler. Zira bankalarca temin edilen munzam senetlerin, teminat senedi niteliğinde olduğu kabul edilirse, munzam senet, kambiyo senedi olma özelliğini yitirecek, dolayısıyla kambiyo senetlerine özgü haciz yoluyla takibe konu edilemeyecek, en nihayetinde de bankaların, munzam senetleri temin etmedeki temel saik olan “hızlı aksiyon alabilme imkânı” kalmamış olacaktır.

Munzam senetlerin teminat senedi niteliği taşımasının önüne geçmek amacıyla bankalar tarafından söz konusu kıymetli evraklara ilişkin muhasebe kayıtlarında da özel bir usul izlenmektedir. Bu usul munzam senetlerin muhasebe kayıtlarında teminat senedi hesapları altında izlenmemesi biçiminde uygulanmaktadır. Böylece munzam senetler için muhasebe kayıtlarından hareketle borçlular tarafından teminat senedi iddiasında bulunulmasının önüne geçilmesi amaçlanmaktadır.

Kredi borçlusu olan firmalar hakkında yasal takip işlemleri başlatıldığı andan itibaren kredinin teminatında bulunan kıymetler özel karşılık hesaplamalarında dikkate alınmaktadır. Borçlular tarafından munzam senetlerin teminat senedi olduğu yönünde bir iddia öne sürülmesini engellemek amacıyla, bankalarca kredili firmalardan alınan munzam senet niteliğini haiz söz

konusu kıymetler, yasal takip işlemleri başlatılan firmaların özel karşılık hesaplamalarında dikkate alınmamaktadır.

Bankalarda yürütülen iç denetim çalışmalarında munzam senetlerin teminat senedi niteliği kazanmasına yol açacak şekilde herhangi bir işlem yapıp yapılmadığı incelenmektedir. Özellikle senedin üzerinde “teminat içindir” biçiminde bir ibarenin bulunmaması, munzam senetlerin muhasebe kayıtlarında teminat senetlerinin izlendiği hesaplarda izlenmemesi ve özel karşılık hesaplamalarında müşterilerden alınan munzam senetlerin hesaplama dahil edilmemesi, iç denetimde kontrol noktaları olarak öne çıkmaktadır.

Son olarak bağımsız denetim çalışmalarında da teminatında munzam senet bulunan müşterilerle ilgili istisnai bir duruma rastlanabilir. Şöyle ki kredilerine güvence olarak munzam senet alınan bir ticari müşterinin 90 günden fazla gecikmesi bulunmamasına rağmen kredibilitesinde kayda değer bir olumsuzluk gözlemlendiğinde söz konusu firma için yasal takip işlemleri başlatılabilir. Hukuki olarak takip işlemlerine başlanılmasına rağmen, bu firmanın kredileri banka muhasebe kayıtlarında canlı kredi niteliğinde izlenmeye devam edilebilmektedir. Bağımsız denetim çalışmalarında böyle bir durum tespit edildiğinde, bankaca kredinin izlendiği muhasebe hesaplarının hukuki niteliğine uygun hale getirilmesi, yani canlı kredilerde takip edilen söz konusu kredilerin donuk alacak olarak sınıflandırılması biçiminde aksiyon alınması sağlanmalıdır.

Bu çalışmada hukuk ve muhasebe disiplinleri açısından bankacılık kredi süreçlerinde kullanılan munzam senetlerin incelemesi yapılmıştır. İleride yapılacak çalışmalarda munzam senetlerin hukuki boyutu ve kredi işlemlerindeki rolü güncel yargı kararları çerçevesinde etraflıca tartışılabilir.

Kaynakça

- Arslan, R., Yılmaz, E., & Taşpınar Ayvaz, S. (2016). *İcra iflas hukuku*. Ankara: Yetkin Kitabevi.
- Gümüş, S. (2014). *Bankacılıkta pazarlama*. İstanbul: Hiperlink.
- Helvacı, M. (2013). Kambiyo senetlerine özgü takip yolları. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, (LXXI) II*, 165-192.
- İcra ve İflas Kanunu. (1932, 9 Haziran). *Resmi Gazete* (Sayı: 2128). Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2004.pdf>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK). Kredilerin Sınıflandırılması ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. (2016, 23 Haziran). *Resmi Gazete* (Sayı: 29750). Erişim Adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/06/20160622-3.htm>
- Kuru, B. (2016). *İstinaf sistemine göre yazılmış icra ve iflas hukuku*. İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Öztaş, F. (2006). *Kıymetli evrak hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Pekcanıtez, H., Atalay, O., & Özekes, M. (2011). *Medeni usul hukuku*. Ankara: Yetkin Kitabevi.
- Poroy, R., & Tekinalp, Ü. (2013). *Kıymetli evrak hukuku esasları*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Pulaşlı, H. (2009). *Kıymetli evrak hukuku*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Türk Borçlar Kanunu. (2011, 11 Ocak). *Resmi Gazete* (Sayı: 27836). Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6098.pdf>
- Türk Ticaret Kanunu. (2011, 13 Ocak). *Resmi Gazete* (Sayı: 27846). Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6102.pdf>

Ülgen, H., Helvacı, M., Kendigelen, A., & Kaya, A. (2014). *Kıymetli evrak hukuku*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Yargıtay 12. Hukuk Dairesi (Y.12.HD) (2004) E. 2004/21684 K. 2004/26551, 23.12.2004.

Yargıtay 12. Hukuk Dairesi (Y.12.HD) (2006) E. 2006/11905 K. 2006/14673, 04.07.2006.

Yargıtay 12. Hukuk Dairesi (Y.12.HD) (2006) E. 2006/13210 K. 2006/15840, 17.07.2006.

Yargıtay 12. Hukuk Dairesi (Y.12.HD) (2011) E. 2011/30319 K. 2011/14071, 26.04.2011.

Yargıtay Hukuk Genel Kurulu (Y. HGK) (2001) E. 2001/12-496 K. 2001/534, 20.06.2001.

Yargıtay Hukuk Genel Kurulu (Y. HGK) (2010) E. 2010/19-67 K. 2010/99, 24.02.2010.

TÜRKİYE’DE TASARRUF AÇIĞI VE ENERJİ AÇIĞININ EKONOMİK BÜYÜME İLE İLİŞKİSİ: NEDENSELLİK ANALİZİ*

Cem GÖKCE^{1**}
Merve EROL²

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de tasarruf açığı ve enerji açığı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemektir. Çalışmada bu amaçla Türkiye için 1975-2017 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır. Tasarruf açığı ve enerji açığı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) ve Granger Nedensellik Analizi kullanılarak test edilmiştir. Çalışmanın ampirik bulgularını iki grupta incelemek gerekir. Birincisi enerji açığı ve ekonomik büyüme arasında kısa ve uzun dönemde çift yönlü nedensellik ilişkisi gözlenmiştir. İkincisi ise tasarruf açığı ile ekonomik büyüme arasında kısa dönemde tasarruf açığından ekonomik büyümeye doğru, uzun dönemde ise çift yönlü nedensellik ilişkisi gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasarruf Açığı, Enerji Açığı, Ekonomik Büyüme, Vektör Hata Düzeltme Modeli, Nedensellik Analizi

JEL Kodları: O13, Q43, Q47

THE RELATIONSHIP BETWEEN SAVING GAP, ENERGY GAP AND ECONOMIC GROWTH IN TURKEY: THE CAUSALITY ANALYSIS

Abstract

The aim of this study is to investigate the causal relationship between saving gap, energy gap and economic growth in Turkey. For this purpose, there is used annual data covering the period of 1975-2017 for Turkey. Causal relationship between economic growth and saving gap, energy gap is tested with using Vector Error Correction Model (VECM) and Granger Causality Analysis. Empirical findings of the study should be examined in two groups. Firstly, it is observed that there is a bidirectional causality between energy gap and economic growth both in the short and long term. Secondly, it is also observed that there is a one-way causality from saving gap toward economic growth in the short term but bidirectional causality between the saving gap and economic growth in the long term.

Keywords: Saving Gap, Energy Gap, Economic Growth, Vector Error Correction Model, Causality Analysis

JEL Codes: O13, Q43, Q47

* Bu çalışma Dr.Öğr.Üyesi Cem GÖKCE danışmanlığında, Merve EROL tarafından yazılan ve Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 20/06/2019 tarihinde kabul edilen “Tasarruf Açığı ve Enerji Açığının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Analizi” başlıklı tezden türetilmiştir.

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0001-7805-6977

** **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): cgokce@aku.edu.tr.

² ORCID: 0000-0003-0487-3338

Başvuru Tarihi (Received): 04.11.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

Ekonomik büyüme üretilen mal ve hizmet miktarının artırılması yoluyla sosyal gelişmeyi sağlayarak refah seviyesini yükseltmektedir. Bu nedenle ekonomik büyümeyi doğrudan ya da dolaylı şekilde etkileyebilecek her olgu üzerinde fazlasıyla durulur.

Ekonomik büyümenin en önemli kaynağı ise üretimdir. Üretim; sermaye, emek, doğal kaynaklar, girişimcilik ve teknoloji olmak üzere temelde beş faktöre bağlıdır. Üretimin artırılması bu faktörlerin etkisi altında değişmektedir. Ekonomik büyümenin temel dinamiği ise fiziki sermaye birikimidir. Sermaye birikimi ancak yeni yatırımlar ile mümkündür. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler için önemli bir husus bu yatırımları gerçekleştirmek için fon sağlamaktır. Bu bağlamda yurtiçi tasarruflar, yatırımları ve büyümeyi finanse eden faktörlerden biridir. Bu da tasarruf oranının bir ülkenin ulaşabileceği ekonomik büyüme oranını etkilediğinin göstergesidir. Ancak ülkelerde kişisel gelirin düşüklüğü, genç ve yaşlı bağımlılık oranının artması, yaşam standartlarının düşüklüğü, düşük faiz oranları nedeniyle gelirin büyük bir kısmının tüketim harcamalarına yapılmasına yol açmaktadır.

1980'li yıllarda dünyada yaygınlaşan finansal serbestleşme hareketi ile yeni bir ekonomik yapılanma ortaya çıkmıştır. Finansal serbestleşme ile birlikte ülkeler yatırımlarına kaynak oluşturacak tasarruf arayışı içine girmiştir. Ancak tasarruf yetersizliği yaşayan özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde finansal serbestleşme ile birlikte artan yatırımlar, tasarruflar ve yatırımlar arasında dengesizliğe yol açarak tasarruf açığı sorunuyla karşı karşıya bırakmıştır. Türkiye'nin özellikle 1990'lı yıllarda bütçe dengesinin sağlanamamasının sonucu olarak kamu sektörünün sürekli tasarruf açığı vermiş olması, kamu sektörü tasarruflarının dış kaynaklar ile sağlanmasına yol açmıştır. Türkiye'de 2001 krizinden sonra yurtiçi tasarruf oranlarında düşüş yaşanmaya başlamıştır. Bu dönemde yurtiçi tasarruf oranlarında yaşanan düşüş kamu sektörünün borçlarını öderken özel kesim tasarruflarına başvurmasından kaynaklanmaktadır. Buna karşılık aynı zamanda özel kesimin yatırımlarındaki artış da tasarruf ihtiyacını artırmıştır. Türkiye dış tasarruf yoluyla sağladığı yatırımlar sebebiyle ciddi bir şekilde özel kesim tasarruf açığı ile karşı karşıya kalmıştır.

Ülke ekonomileri herhangi bir mal veya hizmet üretiminde, emek ve sermaye gibi geleneksel üretim faktörleri yanında enerjiye de gereksinim duyar. Üretimde kullanılan enerjinin diğer üretim girdileriyle kısa dönemde ikame edilmesi mümkün değildir. Üretim sürecinin, dolayısıyla ekonomik büyümenin sürdürülebilir bir şekilde devamlılığının sağlanabilmesi enerjiye bağlı olarak şekillenmektedir. Enerji talebinin ekonomik büyümeye duyarlılığının yüksek oluşundan dolayı ülkeler, enerji kaynaklarına sahip olsunlar ya da olmasınlar ekonomileri büyüdükçe enerji talepleri artar. Bu yüzden, ekonomideki toplam üretim miktarı arttığında, buna paralel olarak kullanılan enerji girdisinin de artması beklenir. Bu nokta da enerji, üretimi devam ettirebilmenin önemli ölçüsü haline gelmektedir. Artan enerji talebinin karşılanamaması durumunda ise ekonomik büyümenin kritik unsuru haline gelip en önemli belirleyicisi olarak ön plana çıkmaktadır.

1970'lerde başlayan petrol krizleri ile birlikte dünya da enerji fiyatlarının artması enerji kaynaklarında kendi kendine yetemeyen ülkeler için ekonomik bir sorun haline dönüşmüştür. Türkiye'nin enerji üretiminin enerji tüketimini karşılayamaması sebebiyle 1970 yılında %50 seviyesinde olan enerjide dışa bağımlılığı 2017 yılında %75 oranına ulaşmıştır. Bu durum Türkiye'nin enerji ihtiyacının üçte ikisini ithal ettiğini göstermektedir. Türkiye'nin dışa bağımlılığı bu noktada makroekonomik sorunlara yol açmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde milli gelir seviyesinin düşük olmasından kaynaklı olarak oluşan yurtiçi tasarruf yetersizliği ve ithal girdi bağımlılığı ekonomik büyümenin önünde engel teşkil etmektedir. Bu noktada hem gelişmekte olan ülkelerde hem de gelişmiş ülkeler için ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında ve bunların ardı sıra gelen toplumsal refahın artırılmasında tasarruf

oranları ve enerji ihtiyacı büyük rol oynamaktadır. Tasarrufların yeterli olmaması durumunda yabancı ülke tasarruflarını kullanmak ülkeleri dış dünyaya karşı bağımlı hale getirerek kırılganlıklarını arttırmaktadır. Diğer taraftan ekonomilerde enerji talebi ve tüketimi hızla artarken, rezervlerdeki azalma ülkeleri enerji ithalatına bağımlı hale getirmektedir. Türkiye’de de ekonomik büyüme ve tüketim kalıplarında ki değişme ile birlikte enerji talebinin yerli kaynak yerine yabancı kaynaklar ile karşılanması enerji konusunu gündemde tutmaktadır.

Bu doğrultuda, Türkiye’nin güçlü ve sürdürülebilir ekonomik büyümesini kısıtlayan ve çözüm bekleyen tasarruf açığı ve enerji açığı gibi önemli yapısal sorunu mevcuttur. Türkiye’nin dışa bağımlılığını arttıran bu iki unsur ülkenin ekonomik ve siyasi gücünü etkilemektedir. Bu bağlamda Türkiye ekonomisine şekil veren bu iki unsurun ekonomik büyüme ile arasındaki ilişki uygulanacak politikalar ve alınacak önlemler açısından önem teşkil etmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de tasarruf açığı ve enerji açığının ekonomik büyüme üzerine etkisini 1975-2017 dönemi verileri kullanılarak uzun dönem ve kısa dönemde incelemektir. Çalışmada Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM)’ne bağlı olarak Granger Nedensellik Analizi kullanılmıştır. Çalışma altı bölüm olarak tasarlanmıştır. Birinci bölümde çalışmanın teorik arka planı ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde Türkiye’deki enerji açığı ve tasarruf açığı ele alınmıştır. Üçüncü bölümde literatür taraması yer almaktadır. Çalışmanın dördüncü ve beşinci bölümlerinde ampirik uygulama ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Son bölüm olan altında bölümde ise çalışmanın sonuçları ve öneriler ifade edilmiştir.

1. Teorik Arka Plan

Dünyadaki hemen hemen tüm ülkelerin ve iktisat literatürünün önemli konularından biri ekonomik büyümedir. Basit bir ifade ile ekonomik büyüme, ülkelerin üretim miktarındaki artışı ifade etmektedir. Nitekim enerjinin hem nihai bir mal olması hem de üretim sürecinde kullanılan temel bir girdi olması nedeniyle, ekonominin hem arz hem de talep yönünü etkilemektedir. Enerji talebinin ekonomik büyümeye duyarlılığının yüksek olması sebebiyle ülkeler enerji kaynaklarına sahip olsalar da olmasalar da ekonomileri büyüdükçe enerji gereksinimleri artar. Bu sebeple, ekonomideki toplam üretim miktarı arttığında, buna paralel olarak kullanılan enerji girdisinin de artması beklenir. Bu noktada üretimi devam ettirebilmenin önemli ölçüsü haline gelmektedir. Artan enerji talebinin karşılanamaması durumunda ise enerji ekonomik büyümenin kritik belirleyici unsuru olarak ön plana çıkmaktadır.

Enerji ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi konusunda Squalli (2007: 1194) ve Apergis ve Payne (2009: 214)’in çalışmalarından yola çıkarak; farklı veri bütünü, farklı metodoloji ve farklı ülke özellikleri olmasından dolayı literatürde dört farklı hipotez yer almaktadır.

Enerji kullanımından ekonomik büyümeye doğru nedenselliğin bulunması Büyüme Hipotezi (Growth Hypothesis) olarak adlandırılır. Büyümenin enerjiye bağlı olarak değiştiği diğer bir ifade ile enerjinin ekonomik büyümenin belirleyici unsuru olduğunu göstermektedir. Gayri Safi Yurtiçi Hasıladaki artış ile birlikte enerji kullanımında da artış meydana gelmesi Korumacı Hipotezi (Conservation Hypothesis) destekler. Koruma Hipotezinde nedenselliğin yönü ekonomik büyümeden enerji kullanımına doğrudur. Bu görüşe göre; enerji bağımlılığı düşük ülkelerde korumacı politikaların ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etki oluşturmayacağı veya etkinin daha düşük olacağı yönündedir. Nedensellik ilişkisi iki yönlü ise diğer bir ifade ile enerji kullanımı ve ekonomik büyüme karşılıklı olarak birbirini etkiliyorsa Geribildirim Hipotezi (Feedback Hypothesis) olarak adlandırılır. Enerji kullanımı ve ekonomik büyüme birbirinin tamamlayıcısı rolündedir. Bu da birlikte belirlendikleri ve etkilendiklerini gösterir. Apergis ve Payne (2009: 213), geri besleme hipotezinde enerji kullanımındaki kısıtlamalar yani koruyucu politikalar ekonomik büyümeyi negatif etkilerken, enerji kullanımını arttırmaya yönelik enerji politikası faaliyetleri ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etki oluşturmamaktadır. Enerji kullanımı ve ekonomik

büyüme arasında nedensellik ilişkisi bulunmuyorsa Tarafsızlık Hipotezini (Neutrality Hypothesis) ifade etmektedir.

Son dönemde herhangi bir mal veya hizmet üretiminin, emek ve sermaye gibi geleneksel üretim faktörleri yanında enerjiye de gereksinim duyduğu üzerine fikir birliği bulunmaktadır. Solow (1956) büyüme modelinin geleneksel büyüme modellerinin aksine enerji kullanımının da ekonomik büyümenin belirleyicisi olarak tanımlaması bu durumu destekler niteliktedir.

Pokrovski (2003: 771), çalışmasında enerjinin bir ara mal değil, üretken bir faktör olduğunu (S) ve bu doğrultuda üretim fonksiyonunu $Y = f(K, L, S)$ olmak üzere üç faktörlü olarak ifade etmiştir. Son yıllarda kişi başına enerji kullanımının ülkelerin gelişmişlik düzeyi olarak kabul edilmesi ve yapılan çalışmalarda enerjinin üretim faktörü olarak kullanılması enerjinin önemli bir üretim girdisi olduğunu destekler niteliktedir. Mehrara (2007: 2942)'ye göre ülkelerin ekonomik büyüme safhası ve ekonomik yapısı faktörleri enerji kullanımının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini değiştirmektedir. Enerji kullanımının ekonomik büyüme üzerinde oluşturacağı etkinin ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğini ifade etmektedir.

Diğer taraftan yurtiçi tasarruflar ise ekonomik büyüme ve kalkınmayı sağlayan yatırımları finanse eden makroekonomik bir unsurdur. Bu nedenle yatırımları destekleyen sermaye oluşturma kapasitesi, ekonominin üretim gücünü ve düzeyini değiştirmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde iktisadi aktör niteliğinde olan kamu ve özel kesim tasarruflarından oluşan iç finansman kaynaklarının artırılması yatırımlar üzerinde büyük destekleyicidir. Ülkeler açısından büyüme beklentilerini karşılayabilmek sermaye malı üretimi ve yeni yatırım aktiviteleri yapmaktan geçmektedir. Bu noktada tasarrufların artırılması büyük rol oynamaktadır. Teoride, klasiklerden bu yana çeşitli büyüme modelleri geliştirilmiş ve bu modellerde tasarruflara doğrudan ya da dolaylı olarak yer verilmiştir.

Keynesyen modele göre tüketim ve tasarruflar gelirin bir fonksiyonudur. Gelir, tüketim ve tasarruf arasında bölüştürülmektedir. Alkin (1992: 73-98), Keynesyen modelde milli gelir düzeyi toplam arz ve efektif talebin eşit olduğu yerde belirlenmektedir. Yatırım-tasarruf eşitliği ise milli gelirin belirlenmesinde bir denge koşuludur. Diğer bir ifade ile tüm tasarrufların yatırıma dönüştüğü noktada milli gelir denge düzeyi belirlenmektedir. Gelirden bağımsız olan tüketim ve yatırım harcamalarındaki artışlar talebi uyararak toplam talebi arttırmaktadır. Toplam talepteki artış ise milli gelir düzeyini yükseltir. Artan milli gelir ile birlikte bir dönemden diğer döneme tüketim harcamaları genişler, bu noktada girişimciler hem mevcut mallara olan talep artışını, hem de yeni mallara olan talep artışını karşılamak ve kar elde etmek için yatırım yapmaya karar verirler. Böylece gelirden bağımsız artan yatırım harcamaları uyarılmış yatırım harcamalarını da arttıracaktır. Yatırımlar da büyümeyi hızlandıracaktır. Keynes, 1929 yılından sonra yaşanan Büyük Buhran sonrası ekonomide yaşanan sorunların talep yetersizliğinden kaynaklandığını öne sürmüştür. Bu nedenle Keynes'e göre ekonomide tüketim harcamalarını azaltan her faktör milli gelirden bir sızıntıdır. Tasarruflarda milli gelirden sızıntı olarak görülmüştür.

Harrod (1939) ve Domar (1946) tarafından geliştirilen Harrod-Domar büyüme modeli, yatırımların toplam talep üzerindeki etkisinin yanı sıra Keynes'in ihmal ettiği yatırımların kapasite etkisini de analize dâhil etmiştir. Harrod-Domar modeli ekonominin uzum dönemde tam istihdam seviyesindeyken kararlı ve dengeli büyümenin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini araştıran teknolojiyi dikkate almayan diğer bir ifade ile teknolojinin dışsal sayıldığı bir büyüme modelidir. Harrod-Domar modeli özetlenecek olursa; tasarruflar ile büyüme arasında pozitif bir ilişki söz konusudur. Ekonomik büyüme için yatırım yapılması gerekmektedir. Tasarruf artışları ise yatırım yoluyla ülkenin sermaye stokunu arttırdığından büyümeyi olumlu olarak etkilemektedir.

Diğer bir dışsal büyüme modeli ise Solow ya da Neo-klasik büyüme modelidir. Solow (1956) tarafından geliştirilen Solow büyüme modeli tasarruf, sermaye birikimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Solow modeline göre; tasarruf oranı arttıkça durağan durum

sermaye ve hâsıla düzeyi artar. Ancak tasarrufların büyümeyle olumlu etkilemesi geçicidir. Bu durumun sebebi, durağan durum dengesine ulaşıldıktan sonra kişi başına hasılanın değişmemesidir. Yeldan (2010: 116), Solow modelinde sermaye birikimi büyümenin kaynağı değildir. Tasarruf oranındaki artış ekonominin durağan durum dengesine kadar büyümesini sağlar. Tasarruf oranı artışı büyümeyle yalnızca kısa dönemde arttırmaktadır.

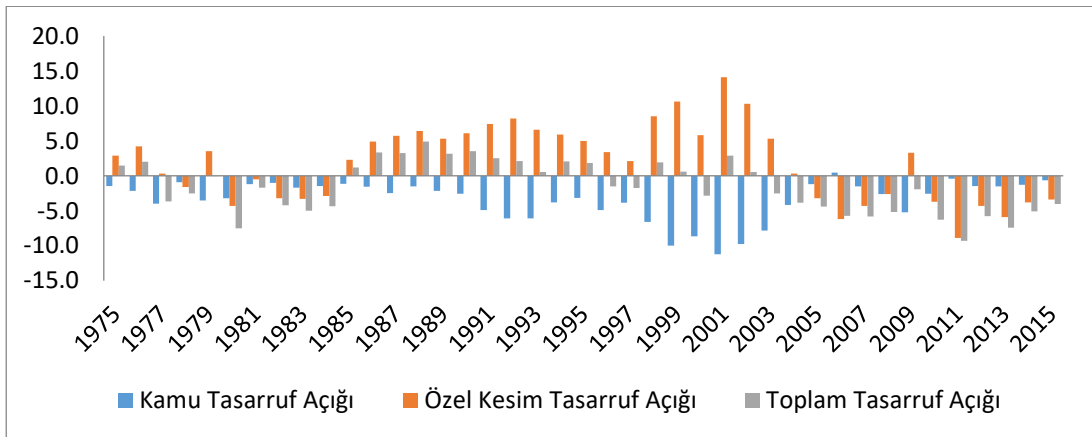
2. Türkiye’nin Tasarruf Açığı ve Enerji Açığı Sorunu

Türkiye ekonomisinde 1961’de başlayan ithal ikameci yatırım politikaları ile ülkenin dışa bağımlılığının azaltılması öngörülürken, bu dönemde politika sonuçları ekonomiyi daha çok dışa bağımlı hale getirmiştir. 1970’lerin ikinci yarısından sonra yaşanan petrol krizleri sonucu artan petrol fiyatları ve kriz ortamında azalan dış kaynaklar sebebiyle iç tasarruflar ile yatırımlar arasındaki açık genişlemiş, cari işlemler dengesi ise büyük ölçüde açık vermiştir. 1976’dan sonra bozulan ekonomik dengelerden sonra 1976-1980 döneminde toplam tasarruf oranının GSYİH içerisindeki payı %25’lerden %12’ye gerilemiştir. İthal ikameci politikalar sonucu ortaya çıkan ödemeler dengesi problemi ekonomik istikrarsızlığa yol açmıştır. Bunun yanı sıra politik istikrarsızlığın ortaya çıkmasıyla 24 Ocak 1980 istikrar kararları alınmıştır.

24 Ocak 1980 kararları ile birlikte istikrarsızlığın giderilmesi için bir takım tedbirler alınmış ve Türkiye’de finansal liberalizasyon ve dışa açıklık süreci başlamıştır. Bu süreçte kamu sektörünün daraltılması ile emek, sermaye ve finansal piyasalarda ise serbest piyasa ekonomisinin uygulanması amaçlanmıştır. Bu çerçevede; serbest faiz politikasıyla tasarrufların artırılması ve talebin kısılması, mali düzenlemeler ile atıl tasarrufların yatırıma dönüştürülerek kaynak ihtiyacının sağlanması ve cari açığı azaltmak için önlemler alınmıştır.

Şubat 2001 krizinden sonra Türkiye’de 14 Nisan 2001’de “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP)” yürürlüğe konulmuştur. GEGP ile kronikleşen enflasyon oranı 2002 yılında %29’a, 2004 yılında %9’a düşerek tek haneli rakamları görmüştür. 2005-2011 yılları arasında %7-11 aralığında seyretmiştir. Enflasyondaki düşüş ile birlikte kamu borçlanma faizleri azalmıştır. Bu gelişme kamu tasarruf açığı üzerinde olumlu etkiler oluşturmuştur. 2000’li yılların başında %12 seviyesinde seyreden kamu tasarruf açığı düşme eğiliminde olup, Maastricht kriteri olan %3’ün altına inmiştir. Bu süreçte kamu tasarruf açıkları azalırken, özel tasarruf açıkları artış göstermiştir. 2005 yılından sonra özel tasarruflar büyük oranda açık vermeye başlamıştır. Kamu ve özel tasarruf oranlarına ilişkin veriler Grafik 1’de yer almaktadır.

Grafik 1: Türkiye’de Tasarruf Açıklarının GSYİH İçindeki Payı (%)

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı

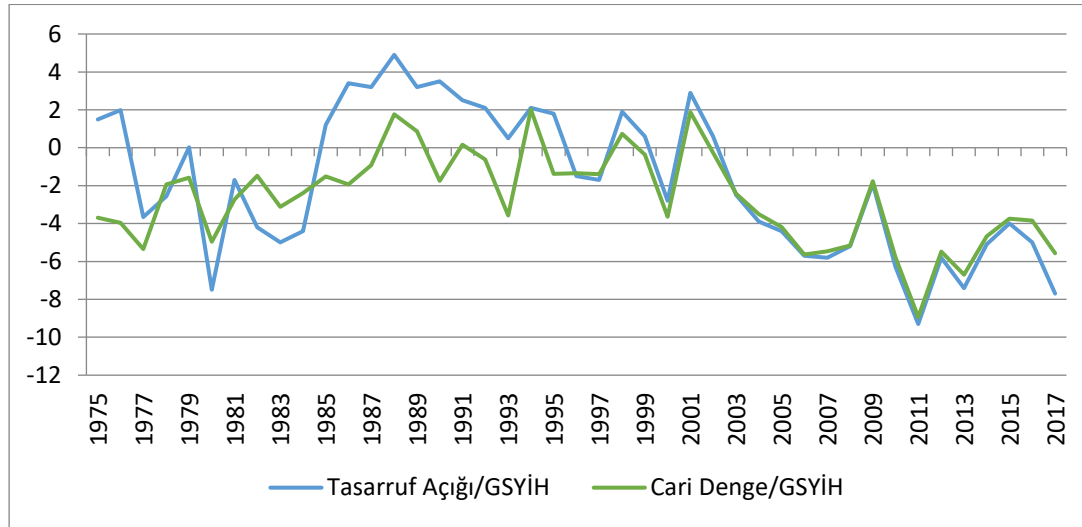
Türkiye 1988 yılında %29,1 tasarruf oranıyla en yüksek yurtiçi tasarruf oranına ulaşarak 1988 yılından bu yana tasarruf oranlarında azalış yaşanmıştır. Bu durumun arkasındaki sebep, politika belirsizlikleri ve yüksek enflasyon olarak gösterilmektedir.

2001 krizinden bu yana özel tasarruf oranlarındaki düşüşün nedenlerini IMF (2007: 4-6) ise yapmış olduğu çalışmada ele almıştır. Bu doğrultuda, 2001 krizinden sonra GEGP ile Türkiye’de enflasyon oranları ve reel faiz oranları düştü, yurtiçi ve yurtdışında ülkeye karşı ekonomik güven arttı, sermaye girişleri yaşandı. Kredi kullanıma bağlı olarak ortaya çıkan tüketim artışları sonucunda kamu açıkları büyük ölçüde düşürülmüş ve kamu tasarruf oranları arttırılmıştır. Ancak yaşanan bu durumlar özel tasarruf oranlarının düşüşünün zeminini hazırlamıştır. IMF (2007: 4-6) yapmış olduğu çalışmada, devletin ekstra harcamalarının diğer bir ifade ile kamu yatırımlarının, vergi veren özel kesimin ekstra tasarrufları ile sağlanacağı ve toplam talepte bir değişme olmayacağını savunan Ricardian görüş kamu yatırımlarının özel yatırımları dışlamadığı (crowding-out) yönündeki görüşünün Türkiye için geçerli olmadığı sonucuna varılmıştır.

Türkiye’de 2000’li yıllarda özel borçlarda artış yaşanmıştır. Çolak ve Öztürkler (2012: 18)’e göre, 2000’li yıllarda bankacılık sektörünün düşük maliyetli fon sağlamanın yanı sıra küresel likidite bolluğu, döviz cinsinden fonlara olan talebi artırması nedeniyle Türkiye’de özel sektöre borçlanma yolu açılmıştır. Bu çerçevede artan tüketim ve azalan tasarruf oranı tasarruf yetersizliği sorununu ortaya çıkarmıştır.

Yatırımların yaklaşık %15 gibi büyük bir kısmının özel sektör tarafından yapılmasından kaynaklı olarak tasarruf yetersizliği yaşanan Türkiye’de, özel sektör yatırımları dış tasarruflarla finanse edilmiştir. Bu yönüyle tasarruf-yatırım açıkları dış tasarrufları ifade etmektedir. Dış tasarruflar ise cari açığın bir göstergesidir.

Grafik 2: Türkiye’de Cari Açığın ve Tasarruf-Yatırım Açığının GSYİH İçerisindeki Payı (%)

Kaynak: T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Dünya Bankası

İç ve dış dengeyi ifade eden yurtiçi tasarruflar ile cari denge birbiriyle ilişkili kavramlardır. Bu noktada Türkiye’de iç dengenin sağlanamamış olması Grafik 2’de görüldüğü üzere dış dengenin de açık verdiğini göstermektedir.

Tablo 1’de gösterildiği üzere Türkiye’nin nüfusu 1980 yılından bu yana 43 milyondan 80 milyona yükselerek yaklaşık 2 katına ulaşmıştır. GSYİH’si 68 milyar dolardan 851 milyar dolara yükselirken 12 katına, enerji tüketimi 27 bin TEP’ten 111 bin TEP’e yükselerek 4 katına ulaşmıştır. Tablo 1’de görüldüğü üzere artan nüfus ve GSYİH ile birlikte enerji tüketimi de artmıştır.

Tablo 1: 1980-2017 Dönemi Türkiye’nin Nüfusu, GSYİH ve Enerji Tüketimi

Yıllar	Nüfus (Milyon)	GSYİH (Milyar \$)	Enerji Tüketimi (Bin TEP)
1980	43.975.921	68,7	27.508
1990	53.921.699	150,6	42.237
2000	63.240.121	272,9	61.594
2010	72.326.914	771,9	79.840
2017	80.745.020	851,5	111.650

Kaynak: Dünya Bankası, EİGM

Türkiye’nin fosil kaynaklarının az olması, enerji üretim maliyetlerinin yüksek olması ve yenilenebilir enerji kaynaklarından az yararlanılması enerji üretimini olumsuz etkilemektedir. Türkiye’nin enerji üretim ve talep profiline bakıldığında, yerli üretimin talebin dörtte birini karşılayabildiği görülmektedir. Tablo 2’de gösterildiği üzere enerji üretimi 1990’da 25.138 bin TEP 2017 yılından 3.357 bin TEP’dir. Toplam enerji talebi ise 1990 yılında 52.465 bin TEP iken 2017 yılında 145.305 bin TEP’dir. 1990-2017 yılları arasında yerli üretim 1.4 kat artarken talep 2.7 kat artmıştır. Tablo 2’de görüldüğü üzere enerji talebi enerji üretimine oranla yaklaşık 2 kat artmıştır. Türkiye 2017 yılında yerli üretimi ile talebin %24,3’lük kısmını karşılayabilmektedir. Türkiye ile ilgili veriler, Türkiye’nin büyük ölçüde enerji talebini ithalat yoluyla karşıladığını göstermektedir.

Tablo 2: 1990-2017 Dönemi Türkiye’nin Genel Enerji Dengesi

Yıllar	Toplam Yerli Üretim (BİN TEP)	Toplam Enerji Talebi (BİN TEP)	Yerli Üretimin Talebi Karşılama Oranı(%)
1990	25.138	52.465	48,97
1995	26.294	62.968	43,02
2000	26.456	79.428	34,05
2005	24.235	88.672	28,42
2010	31.558	105.888	30,38
2015	30.936	129.139	24,80
2017	35.357	145.305	24,30

Kaynak: EİGM

Tüketilen enerjinin dörtte üçünü ithal eden Türkiye enerji ithalatçısı olan ülkeler arasında üst sıralarda yer almaktadır. Tablo 3’de gösterildiği üzere 1990 yılında 30.633 bin TEP enerji ithal eden Türkiye’nin dışa bağımlılığı %51,03 iken 2017 yılında 124.425 bin TEP enerji ithal ederken bağımlılık oranı yaklaşık %76’a yükselmiştir. 1990-2000 döneminde enerji ithalatı 1.7 kat artarken

2000-2017 döneminde enerji ithalatı 2.2 kat artmıştır. Son yirmi yılda ise Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılığı yaklaşık %11 artmıştır.

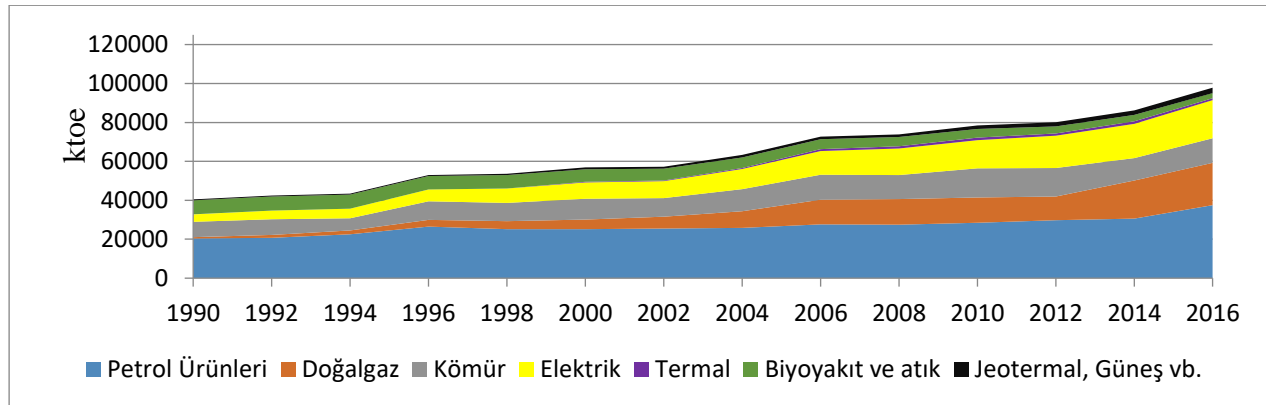
Tablo 3: 1990-2017 Yılları Türkiye'nin Enerji İthalat Değerleri ve Enerji Bağımlılık Oranları

Yıllar	Toplam Enerji İthalatı (BİN TEP)	Enerjide Dışa Bağımlılık Oranı (%)
1990	30.633	51,03
1995	39.194	56,98
2000	55.081	65,95
2005	70.813	71,58
2010	84.606	69,62
2015	112.798	75,20
2017	124.425	75,70

Kaynak: EİGM, Dünya Bankası

Türkiye'nin yüksek oranda enerjiyi ithal etmesinin altında yatan en büyük sebep birincil enerji tüketiminin yüksek oluşudur. Türkiye'nin birincil enerji kaynakları dağılımına göre enerji tüketimine bakılacak olursa Grafik 3'de gösterilen Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) verilerine göre enerji tüketiminde en yüksek pay petrol ürünlerine aitken, ikinci sırada elektrik üçüncü sırada doğalgaz, dördüncü sırada kömür yer alırken yenilenebilir enerji kaynaklarının oranı çok düşüktür. Grafik 3'de gösterildiği üzere Türkiye'nin enerji ithalatının 2000'li yıllardan sonra artışının altında yatan sebep elektrik üretiminde doğal gaz ve petrol kullanımının artmış olmasıdır. Türkiye'nin fosil kaynaklarının yetersiz olması bu durumun en temel sebebidir. TÜİK 2017 yılı Sektörel Enerji Tüketim İstatistiklerine göre 2017 yılında doğalgaz tüketimi toplam 29 milyon 159 bin 160 TEP olarak gerçekleşmiştir. Elektrik üretimi için ise 17 milyon 505 bin 128 TEP doğal gaz tüketilmiştir. 2017 yılı elektrik üretiminin %37'si doğalgaz ile karşılanmıştır.

Grafik 3: 1990-2016 Dönemi Türkiye Toplam Enerji Tüketiminin Kaynaklara Göre Dağılımı

Kaynak: Uluslararası Enerji Ajansı (IEA)

Tablo 4'e bakıldığında Türkiye'de toplam ithalat ve enerji ithalatı 2000'li yıllardan bu yana artış seyri içerisinde. Özellikle enerji ithalatında 2011 ve 2014 yılları arasında daha büyük bir artış yaşanmıştır. 2009 krizi ve 2011 yılında yaşanan Arap Baharı sonucu artan petrol fiyatları Türkiye'nin enerji ithalatını etkilemiştir. 2000'li yıllardan itibaren toplam ithalatın yaklaşık %

20’sini enerji ithalatı oluşturmaktadır. Son yıllarda petrol fiyatlarındaki düşüş ile enerji ithalatı azalmış ve 2017 yılında enerji ithalatının toplam ithalat içindeki payı %15,9’a düşmüştür. Diğer taraftan Türkiye’de cari işlemler dengesine bakıldığında 2001 kriz dönemi dışında açık verdiği görülmektedir. Türkiye’de cari açığın altında yatan en önemli sebepler; dış ticaret açığı, yurtiçi tasarruf yetersizliği ve enerji ithalatıdır. Türkiye’de cari açık probleminin en önemli sebeplerinden birinin de enerji ithalatı olduğu düşünüldüğünde; enerji açığı ve tasarruf açığının ekonomik büyümenin önündeki en önemli engellerden olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 4: 2000-2017 Dönemi Türkiye İthalat Değerleri

Yıllar	Toplam İthalat (Milyar \$)	Enerji İthalatı (Milyar \$)	Cari Açık (Milyar \$)	Enerji İthalatının Toplam İthalat İçindeki Payı (%)	Cari Açık/ Enerji İthalatı (%)
2000	54.502	9.540	-9,920	17,5	96,1
2001	41.399	8.339	3,760	20,1	221,7
2002	51.553	9.203	-626	17,8	1,4
2003	69.339	11.575	-7.554	16,6	153,2
2004	97.539	14.407	-14.198	14,7	101,4
2005	116.774	21.255	-20.98	18,2	101,3
2006	139.576	28.859	-31.168	20,6	92,5
2007	170.062	33.883	-36,949	19,9	91,7
2008	201.963	48.281	-39.425	23,8	122,4
2009	140.928	29.905	-11.358	21,3	263,2
2010	185.544	38.497	-44.616	20,8	86,2
2011	240.841	54.117	-74.402	22,5	72,7
2012	236.545	60.115	-47.963	25,1	125,3
2013	251.661	55.916	-63.642	22,2	87,8
2014	242.177	54.906	-43.644	22,7	125,8
2015	207.234	37.842	-32.109	18,2	117,8
2016	198.601	27.169	-33.137	13,6	81,9
2017	233.791	37.194	-47.100	15,9	78,9

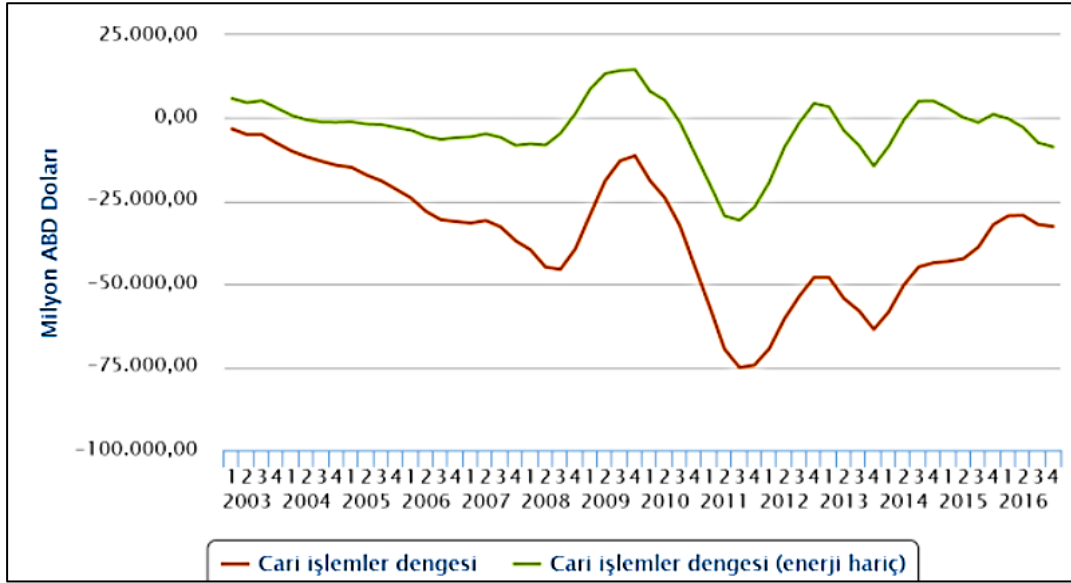
Kaynak: TÜİK, EİGM

Tablo 4’de gösterildiği üzere son yıllarda Türkiye’nin toplam ithalatı içerisinde enerjinin payı düşük görünse de enerji ithalatı artış seyrini korumaktadır. Buna bağlı olarak enerji ithalatı sonucu yurtdışına çıkan döviz makroekonomik denge açısından önem arz eden cari denge kalemini etkilemektedir. Türkiye’de 2017 yılında 47.100 milyar dolar olan cari açığın, 37.194 milyar

dolarlık kısmı enerji ithalatına aittir. Bu durum cari açığın tamamına yakınının enerji ithalatından oluştuğunu göstermektedir. Tablo 4'e bakıldığında cari açığın enerji ithalatına oranı 2000 yılından bu yana genel itibari ile yüzde yüzün üzerinde seyretmektedir.

Grafik 4'de gösterildiği üzere Türkiye'nin cari açığında enerjinin payı %80 civarındadır. Türkiye'nin cari açık vermesinin ana etkeni enerji ithalatıdır. TCMB EVDS verilerine göre 2017 yılı Aralık ayına göre enerji hariç cari açık -14 milyar dolar iken enerji dâhil cari açık -47 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Göstergeler Türkiye'nin makroekonomik sorunlarının başında gelen cari açığın enerjide dışa bağımlı olmaktan kaynaklandığını ve enerjide dışa bağımlılığın azaltılması durumunda cari açık probleminin de ortadan kalkacağını göstermektedir.

Grafik 4: 2003-2016 Dönemi Türkiye Cari İşlemler Dengesi

Kaynak: TCMB

Türkiye'nin ekonomik kalkınmasının sağlanabilmesi için enerjinin planlı, yerinde ve zamanında, enerji güvenliği sağlanarak ve fosil yakıtlara olan ihtiyacı azaltabilmek için yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla ağırlık verilmesi gerekmektedir.

3. Literatür Taraması

Tasarruf ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki literatürde; tasarruf oranlarının yatırımları artırdığı, yatırımların ise ekonomik büyümeyi artırdığı yönünde genel kabul görmüş bir kanıdır. Bununla birlikte ampirik çalışmalar tasarruf ve ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin olduğu ve çalışmaların büyük bir kısmı bu ilişkinin pozitif yönde olduğunu kabul etmektedir. Ancak ilişkinin yönü konusunda literatürde fikir birliğine varılamamıştır. Bu konuda bir kısım tasarrufların ekonomik büyümeyi artırdığını savunurken diğer bir kısım ekonomik büyümenin tasarrufları artırdığını savunmaktadır.

Tasarruf ve büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen ampirik çalışmalara bakıldığında; Carrol ve Weil (1994) tarafından 1958-1987 döneminde panel veri analizi ile 64 ülke için yapılan çalışmada, tasarruf ve büyüme arasındaki ilişkinin yönünün ekonomik büyümeden tasarruflara doğru olduğu belirtilmiştir. Hanehalkı verileri kullanılarak yapılan analiz sonuçlarına göre ise daha yüksek gelir artışına sahip hanehalklarının, düşük gelir artışına sahip hanehalklarına kıyasla daha fazla tasarruf ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Cardenas ve Escobar (1998), Kolombiya için 1925-1994 dönemini kapsayan çalışmalarında VECM analizi sonucunda tasarruflardan ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Taban (2011), 1998-2010 döneminde Granger nedensellik analizi ile Türkiye için yaptığı çalışmada kısa dönemde tasarruflardan büyüme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunurken uzun dönemde ise tasarruf ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Er vd. (2014), 2003-2012 döneminde ARDL analizi ile Türkiye için yaptıkları çalışmalarında hem kısa hem uzun dönemde tasarruflardan ekonomik büyüme doğru güçlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Andersson (1999), 1950-1997 döneminde İsveç, İngiltere ve ABD ekonomileri üzerine yaptığı çalışmada, İngiltere için tasarruf ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit ederken, İsveç için tasarruflardan ekonomik büyüme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiş ve ABD için ise değişkenler arasında nedensellik ilişkisi tespit edememiştir.

Dünya ve Türkiye’de gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümelerini arttırabilmeleri için daha çok enerji talep ettikleri görülmektedir. Enerji istatistiklerine bakıldığında enerji konusunda dışa bağımlı olan ülkelerin artan enerji talebi ile birlikte enerji açığı sorunu ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Enerji açığı yaşayan ülkelerin birçoğunda ise büyük oranda dış ticaret açığı ve cari açık verdikleri görülmektedir. Bu doğrultuda ülke ekonomilerine ve enerji yeterliliklerine bağlı olarak ekonomik büyümedeki artış enerji tüketimini arttırmakta veya enerji tüketimindeki artış ekonomik büyümeyi arttırmaktadır. Bir diğer durum ise enerji ve ekonomik büyümenin birbirine karşılıklı olarak yön vermesidir. Bu nedenle enerji ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki birçok çalışma tarafından ele alınmıştır. Enerji ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü konusunda ampirik literatürde görüş birliğine varılamamıştır.

Enerji ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki Kraft ve Kraft (1978) tarafından ilk kez ABD için incelenmiştir. Kraft ve Kraft (1978), tarafından yapılan çalışmada Gayri Safi Milli Hasıladan enerji tüketimine doğru nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Hwang ve Gum (1992), 1961-1990 döneminde Granger nedensellik analizi ile Tayvan için yaptıkları çalışmalarında enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu ortaya koyulmuştur.

Soytaş ve Sarı (2001), çalışmada Türkiye’de enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi VECM analizi ile incelemiştir. Çalışmada 1960-1995 dönemi için enerji tüketiminden GSYİH’ ya doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Mahadevan ve Asafuadjaye (2007) çalışmalarında, 20 enerji ithalatçısı ve ihracatçısı ülkeler olmak üzere iki şekilde gruplandırılmıştır. Enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1971-2002 dönemine ait veriler kullanılarak Panel VECM Modeli ile analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucuna göre enerji ihracatçısı olan ülkelerde kısa dönemde enerji tüketimi ve büyüme arasında çift yönlü ilişki; uzun dönemde ise büyümeden enerji tüketimine doğru nedensellik ilişkisi vardır. Enerji ithalatçısı olan ülkelerde ise enerji tüketimi ve büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.

Eggoh, Bangake ve Rault (2011), çalışmalarında 21 Afrika ülkesi için 1970-2006 dönemi için analiz gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada ülkeler net enerji ihracatçıları ve net enerji ithalatçıları olarak iki şekilde gruplandırılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre çalışmadaki iki grup içinde enerji tüketimindeki artışın ekonomik büyümeyi arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Erol ve Güneş (2017), çalışmalarında Türkiye’de 1990-2015 döneminde ekonomik büyüme, enerji ithalatı ve cari açık arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme yöntemi ve etki-tepki analizi ile incelemiştir. Çalışmanın sonucuna göre GSYİH, cari açık ve enerji ithalatı arasında pozitif yönlü etkileşimin bulunduğu, enerji tüketimi arttıkça büyümede de artış meydana geldiği ve enerji ithalatında meydana gelen artıştan GSYİH’nin yüksek oranda etkilendiği tespit edilmiştir.

Literatürde tasarruf açığı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ve enerji açığı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ayrı ayrı inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Ancak tasarruf açığı ile enerji açığını aynı anda ele alan bir başka çalışmaya rastlanmamıştır. Bu durum bu çalışmanın özgün değerini ortaya koymaktadır.

4. Veri Seti ve Metodoloji

Çalışmada tasarruf açığı ve enerji açığı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemek amacıyla zaman serisi analizinden yararlanılarak Türkiye'ye ait 1975-2017 yıllık verileri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan (1) numaralı denklem aşağıda verilmiştir.

$$LN(GDP) = \beta_0 + \beta_1 LN(EN)_{t-i} + \beta_2 (TAS)_{t-i} + \beta_3 (CD)_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Çalışmada, GSYİH, enerji açığı, tasarruf açığı ve kukla değişken olarak cari açık kullanılmıştır. Hesaplamalarda Eviews 9.5 paket programından yararlanılmıştır. Kullanılan değişkenler ile ilgili açıklamalar Tablo 5'de yer almaktadır.

Tablo 5: Değişkenlerin Tanımı ve Kaynak

Değişkenler	Tanımı	Kaynak
LN(GDP)	Cari fiyatlarla GSYİH'nin logaritması	DÜNYA BANKASI
LN(EN)	Enerji ithalatının net yüzde kullanım içerisindeki payının logaritması	DÜNYA BANKASI
TAS	Tasarruf açığının GSYİH içerisindeki payı	T.C. STRATEJİ VE BÜTÇE BAŞKANLIĞI
CD	Cari Dengenin GSYİH içerisindeki payı	DÜNYA BANKASI

Zaman serilerinin durağanlığının test edilmesi için birim kök testleri nedensellik analizinin ilk aşamasıdır. Çünkü durağan olmayan bağımsız serilerin varlığı birçok standart hipotez testinin geçersiz olmasına neden olabilir. Bu nedenle ampirik analizlerde serilerde birim kökün varlığını tespit etmek önemli bir başlangıçtır. Serilerin durağanlığının tespit edilmesi amacıyla Augmented Dickey-Fuller (1979) (ADF) ile Phillips (1988) ve Perron (1990) (PP) birim kök testleri kullanılmıştır. Bunun için elde edilen ADF ve t istatistikleri Mackinnon kritik değerleri ile karşılaştırılır. ADF ve t istatistikleri Mackinnon kritik değerlerinden mutlak olarak yüksek çıkması serinin durağan olduğunu gösterir. Küçük çıkması durumunda ise durağan olana kadar serilerin farkı alınır. Schwarz bilgi kriteri (SIC), Akaike bilgi kriteri (AIC), Hanan-Quin bilgi kriteri (HQ), Düzenlenmiş Sırasal Test istatistikleri (LR) ve Son Tahmin Hatası (FPE) kullanılarak gecikme uzunluğu seçilir. Gecikme sayısı Schwarz bilgi kriteri (SIC) tarafından belirlenmiştir. PP birim kök testinde hipotezlerin sınanması için ADF birim kök testinde kullanılan τ istatistiği geliştirilerek elde edilen z-test istatistiği oluşturulmuştur. PP ile ADF testleri bu noktada farklılık arz ederken hipotezlerin sınanması ve karşılaştırılan kritik değerler, PP test istatistiği içinde kullanılmaktadır. Hesaplanan test istatistiği ile MacKinnon kritik değerleri karşılaştırılarak karar verilir. PP testi denklemleri içinde hipotezlerin kurulması ADF testinden farklı değildir. Bu testlerin hipotezleri:

H_0 : $p=0$, birim kök vardır, seri durağan değildir

H_1 : $p<0$, birim kök yoktur, seri durağandır.

Birim kök testlerinde, hesaplanan test istatistiğinin kritik değerlerden küçük olması kullanılan modelin birim kök içermediğini göstermektedir. Hesaplanan test istatistiğinin, kritik değerlerden büyük olması durumunda ise boş hipotez reddedilirken alternatif hipotez kabul edilir, modelin

birim kök içerdiğini ifade etmektedir. Zaman serileri trend içerebilmektedir. Bu tür trend içeren seriler düzeyde durağan olmayan serilerdir. Durağan olmayan serilerle çalışılması durumunda sahte regresyon problemini ortadan kaldırmak için serilerin durağanlığı sağlanana kadar farkı alınmaktadır. Fark serisine uygulanan birim kök testi sonucunda H_0 reddedilirse seri birinci dereceden durağandır ve $I(1)$ şeklinde gösterilir. Tarı (2014: 415), fark işlemi sırasında serilerdeki bilgilerin bertaraf olduğunu bu durumun seri üzerinde oluşan kısa dönem şoklarının etkisinin ortadan kalktığını ve bununla birlikte uzun dönem denge ilişkilerinin de yitirilmesine sebebiyet verdiğini belirtmiştir.

Değişkenlerin durağanlıkları incelendikten sonra $I(1)$ seviyesinde durağan olan değişkenler uzun dönemdeki ilişkilerini kaybederler. Değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmedikleri araştırılmalıdır. Denge ilişkisinin varlığına eşbütünleşme denilir. Bu nedenle değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin belirlenmesi için Johansen-Juselius (1990)’un çoklu eşbütünleşme prosedürü kullanılmaktadır. Johansen-Juselius, eşbütünleşme vektörlerinin sayısını belirlemek için iki farklı istatistik sunmaktadır. Bunlar maksimum öz-değer (maximum eigen value) ve iz (trace) istatistikleridir.

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı durumunda kısa dönemde dengesizliklerini gideren bir hata düzeltme mekanizması (VECM) kullanılır. Akel (2015: 89), diğer bir ifadeyle VECM modelini şu şekilde tanımlamıştır: uzun dönem ilişkisini veren modelden elde edilen hata teriminin bir gecikmeli değeri, kısa dönemde ortaya çıkan şoklar nedeniyle modelin uzun dönem dengesine ulaşma hızını göstermektedir. Buna yönelik Engle ve Granger (1987) tarafından, tüm değişkenlerin tek tek bağımlı değişken olarak kullanıldığı VECM modeli (2), (3), (4), (5) numaralı denklemlerle tahmin edilecektir.

$$LNGDP_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^n \alpha_{1i} \Delta LNGDP_{t-i} + \sum_{i=1}^n \alpha_{2i} \Delta LLEN_{t-i} + \sum_{i=1}^n \alpha_{3i} \Delta TAS_{t-i} + \sum_{i=1}^n \alpha_{4i} \Delta CD_{t-i} + \varphi_1 ECT_{t-1} + u_{1t} \quad (2)$$

$$LLEN_t = \lambda_0 + \sum_{i=1}^n \lambda_{1i} \Delta LNGDP_{t-i} + \sum_{i=1}^n \lambda_{2i} \Delta LLEN_{t-i} + \sum_{i=1}^n \lambda_{3i} \Delta TAS_{t-i} + \sum_{i=1}^n \lambda_{4i} \Delta CD_{t-i} + \varphi_1 ECT_{t-1} + u_{2t} \quad (3)$$

$$TAS_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^n \beta_{1i} \Delta LNGDP_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{2i} \Delta LLEN_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{3i} \Delta TAS_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{4i} \Delta CD_{t-i} + \varphi_1 ECT_{t-1} + u_{3t} \quad (4)$$

$$CD_t = \theta_0 + \sum_{i=1}^n \theta_{1i} \Delta LNGDP_{t-i} + \sum_{i=1}^n \theta_{2i} \Delta LLEN_{t-i} + \sum_{i=1}^n \theta_{3i} \Delta TAS_{t-i} + \sum_{i=1}^n \theta_{4i} \Delta CD_{t-i} + \varphi_1 ECT_{t-1} + u_{4t} \quad (5)$$

(2), (3), (4) ve (5) numaralı denklemlerle ECT_{t-1} gecikmeli hata düzeltme terimini, u_{1t} , u_{2t} , u_{3t} , u_{4t} terimleri ise sırasıyla ilişiksiz kalıntıları göstermektedir.

Nedenselliğin yönünün belirlenmesi için VAR modeli bulgularından hareketle uygulanan etki-tepki analizi aracılığıyla hesaplanan ve sistemde yer alan değişkendeki bir şokun, sistemdeki değişkenlerin her birinin gelecek değerleri üzerindeki etkisini ölçmek için kullanılmıştır.

5. Ampirik Bulgular

Çalışma tasarruf açığı ve enerji açığı ile ekonomik büyüme arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkilerini incelemektedir. Bu nedenle analizde öncelikle sahte regresyondan kaçınmak için

kullanılan değişkenlerin birim kök taşıyıp taşımadıkları araştırılmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada kullanılan ADF ve PP test sonuçları Tablo 6’da gösterilmiştir.

Tablo 6: Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF			PP			Karar
	Düzye	Trendli & Sabit	Birinci Fark	Düzye	Trendli & Sabit	Birinci Fark	
LNGDP	-0,720	-2,394	-6,878 ^a	-0,705	-2,536	-6,878 ^a	I (1)
LNEN	-1,158	-2,266	-7,256 ^a	-1,163	-2,324	-7,592 ^a	I (1)
TAS	-2,240	-2,705	-8,765 ^a	-2,174	-2,698	-9,078 ^a	I (1)
CD	-0,933	-2,784	-7,388 ^a	-0,798	-2,665	-7,561 ^a	I (1)

Not: ADF testi için gecikme uzunluğunu için Schwartz, PP testi için Newey-West Bandwidth bilgi kriterlerinden yararlanılmıştır. ^a, ^b, ^c sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 6 incelendiğinde Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, tasarruf açığı, enerji açığı ve cari denge serileri ADF ve PP birim kök testi sonuçları MacKinnon kritik değerlerinden %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde mutlak değer olarak küçük çıktığı için sıfır hipotezinin reddedilmediği, serilerin düzeyde durağan olmadıkları ve birim kök içerdikleri görülmektedir. Birim kökü ortadan kaldırabilmek amacıyla serilerin birinci dereceden farkı alınarak yeniden ADF ve PP birim kök testleri yapılmıştır. Farkları alınmış serilerin birim kök test sonuçlarına göre, MacKinnon kritik değerlerinden %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde mutlak değer olarak büyük olduğu ve sıfır hipotezinin reddedilerek serilerin birinci dereceden I(1) durağan olduğu, birim kök içermediği tespit edilmiştir.

Johansen eşbütünleşme testiyle değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin belirlenmesi için Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılmıştır. Akaike bilgi kriterine göre gecikme sayısı (3) olarak belirlenmiştir. Hesaplanan kritik değerler Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7: *Optimal Gecikme Sayısının Belirlenmesi*

Lag	LR Statistics	Final prediction error (FPE)	Akaike information criterion (AIC)	Schwarz information criterion (SC)	Hannan-Quinn information criterion (HQ)
0	NA	4172895	26.59	26.76	26.65
1	219.55	14956.04	20.95	21.81*	21.26
2	35.38*	10745.09*	20.59	22.13	21.15*
3	22.33	11110.76	20.56*	22.77	21.35
4	9.43	18987.29	20.95	23.85	21.99

Not: * işareti, optimal gecikme uzunluklarını göstermektedir.

Johansen eşbütünleşme testi için optimal gecikme sayısı Akaike bilgi kriterine göre (3) gecikmeli olarak belirlendikten sonra değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisini Johansen eşbütünleşme testine ait, maksimum öz-değer (maximum eigen value) ve iz (trace) istatistikleri Tablo 8’de gösterilmiştir. Eşbütünleşme analizinde uygun modelin belirlenmesi aşamasında Pantula ilkesi kullanılmıştır. Sevüktekin ve Nargeleçekenler (2010: 519), Pantula ilkesine göre model seçiminde her aşamada iz istatistikleri ve kritik değerler karşılaştırılarak, sıfır hipotezinin ilk ret edilemediği yerin uygun modeli verdiğini belirtmişlerdir. Pantula ilkesine yönelik tablo Ek 1’de tablo 10’da verilmiştir. Buna göre uygun model olarak Model 2 seçilmiştir.

Tablo 8: *Johansen Eşbütünleşme Test Sonuçları*

Hipotez	Alternatif	İz Testi	Kritik Değer 5%	Olasılık	Maksimum Özdeğer Testi	Kritik Değer 5%	Olasılık
r=0	r=1	57.38 ^a	54.07	0.02	27.62 ^a	27.58	0.04
r≤1	r=2	29.72	35.19	0.17	17.19	21.13	0.16
r≤2	r=3	9.39	20.26	0.69	5.42	14.26	0.68
r≤3	r=4	3.73	9.16	0.45	0.62	3.84	0.42

Not: ^a işareti, %5 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir. r ise eşbütünleşik vektör sayısını göstermektedir.

Johansen eşbütünleşme testi için sıfır hipotezi r=0 eşbütünleşme yoktur, alternatif hipotez ise r≤1 en az bir tane eşbütünleşme vardır, şeklinde oluşturulmaktadır. Maksimum öz-değer (maximum eigen value) ve iz (trace) istatistikleri kritik değerden büyük olması durumunda sıfır hipotezi reddedilir. Tablo 8’de görüldüğü üzere %5 anlamlılık düzeyinde sıfır hipotezi reddedilir ve maksimum öz-değer (maximum eigen value) ve iz (trace) istatistiklerine göre analizde en az bir tane eş-bütünleşik vektör bulunmaktadır. VECM’e dayalı kısa ve uzun dönem Granger nedensellik testi sonuçları Tablo 9’da yer almaktadır.

Tablo 9: *VECM Sonuçları*

Bağımlı Değişken/ Bağımsız Değişken	Kısa Dönem Nedensellikler				Uzun Dönem Nedensellikler
	$\Sigma\Delta\ln gdp_t$	$\Sigma\Delta\ln en_t$	$\Sigma\Delta\ln tas_t$	$\Sigma\Delta cd_t$	ECT_{T-1}
$\Delta\ln gdp_t$	-	12.72* (0.001)	12.00* (0.002)	3.29 (0.192)	-0.382* [-3.414]
$\Delta\ln en_t$	5.67*** (0.058)	-	42.65* (0.000)	1.62 (0.442)	-0.055* [-3.246]
$\Delta\ln tas_t$	1.18 (0.552)	7.21** (0.027)	-	1.58 (0.452)	4.134** [2.211]
Δcd_t	0.29 (0.861)	0.27 (0.871)	1.46 (0.480)	-	-6451.008 [-0.666]

Not: * %1 anlamlılık düzeyini, ** %5 anlamlılık düzeyini *** %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Tabloda dikey eksen bağımsız değişkenleri, yatay eksen ise bağımlı değişkenleri temsil eder. Parantez içindeki değerler X^2 testine ilişkin olasılık değerleridir. Köşeli parantez içindeki değerler ise t-istatistiklerini göstermektedir.

Tablo 9 incelendiğinde (4) numaralı denklemde $\Delta\ln en \rightarrow \Delta\ln gdp$ için $H_0: \alpha_{2i}=0$ (enerji açığı, GSYİH'nin nedeni değildir) hipotezi reddedilmekte, alternatif hipotez kabul edilmektedir. Bu sonuç, enerji açığından GSYİH'ya doğru bir nedenselliğin olduğunu göstermektedir. $\Delta\ln tas \rightarrow \Delta\ln gdp$ için $H_0: \alpha_{3i}=0$ (tasarruf açığı, GSYİH'nin nedeni değildir) hipotezi reddedilmekte, alternatif hipotez kabul edilmektedir. Bu sonuç, Türkiye'de tasarruf açığından GSYİH'ya doğru bir nedenselliğin olduğunu göstermektedir. $\Delta cd \rightarrow \Delta\ln gdp$ için $H_0: \alpha_{4i}=0$ (cari denge, GSYİH'nin nedeni değildir) hipotezi reddedilmediği görülmektedir. Bu sonuç, Türkiye'de cari dengeden GSYİH'ya doğru bir nedenselliğin olmadığını göstermektedir.

(5) numaralı denklemde $\Delta\ln gdp \rightarrow \Delta\ln en$ için $H_0: \lambda_{1i}=0$ (GSYİH, enerji açığının nedeni değildir) ve $\Delta\ln tas \rightarrow \Delta\ln en$ için $H_0: \lambda_{3i}=0$ (tasarruf açığı, enerji açığının nedeni değildir) hipotezleri reddedilmektedir. Bu sonuçlar, Türkiye'de GSYİH'dan enerji açığına ve tasarruf açığından enerji açığına doğru nedenselliğin olduğunu göstermektedir. $\Delta cd \rightarrow \Delta\ln en$ için $H_0: \lambda_{4i}=0$ (cari denge, enerji açığının nedeni değildir) hipotezi reddedilmediği görülmektedir. Bu sonuç, Türkiye'de cari dengeden enerji açığına doğru nedenselliğin olmadığını göstermektedir.

(6) numaralı denklemde $\Delta\ln gdp \rightarrow \Delta\ln tas$ için $H_0: \beta_{1i}=0$ (GSYİH, tasarruf açığının nedeni değildir) ve $\Delta cd \rightarrow \Delta\ln tas$ için $H_0: \beta_{4i}=0$ (cari denge, tasarruf açığının nedeni değildir) hipotezlerinin reddedilmediği görülmektedir. Bu sonuçlar, Türkiye'de GSYİH'dan tasarruf açığına doğru, cari açıktan tasarruf açığına doğru nedenselliğin olmadığını göstermektedir. $\Delta\ln en \rightarrow \Delta\ln tas$ için $H_0: \beta_{3i}=0$ (enerji açığı, tasarruf açığının nedeni değildir) hipotezi reddedilmekte ve alternatif hipotez kabul edilmektedir. Bu sonuç, Türkiye'de enerji açığından tasarruf açığına doğru nedenselliğin olduğunu göstermektedir.

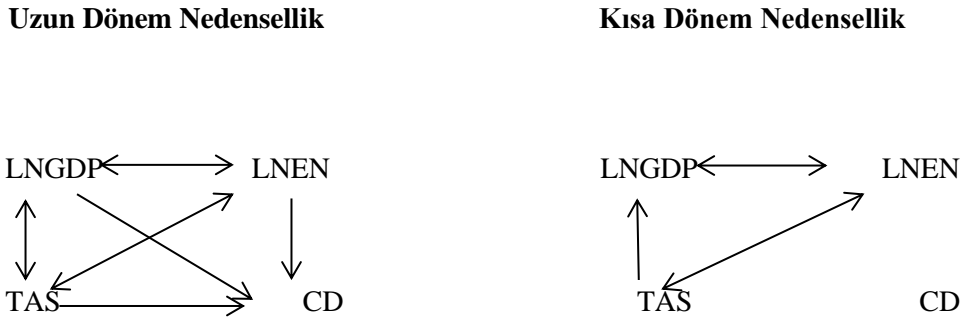
(7) numaralı denklemde $\Delta\ln gdp \rightarrow \Delta cd$ için $H_0: \theta_{1i}=0$ (GSYİH, cari dengenin nedeni değildir), $\Delta\ln en \rightarrow \Delta cd$ için $H_0: \theta_{2i}=0$ (enerji açığı, cari dengenin nedeni değildir) ve $\Delta\ln tas \rightarrow \Delta cd$ için $H_0: \theta_{3i}=0$ (tasarruf açığı, cari dengenin nedeni değildir) hipotezlerinin reddedilmekte ve alternatif hipotez kabul edilmektedir. Bu sonuçlar, Türkiye'de GSYİH'dan cari dengeye doğru, enerji

açığından cari dengeye doğru ve tasarruf açığından cari dengeye doğru nedenselliğin olmadığını göstermektedir.

Hata düzeltme katsayısı (ECT_{t-1}), bağımlı değişkenin $lngdp$ (GSYİH) ve $lnen$ (enerji açığı) olduğu modellerde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı işarete sahip iken bağımlı değişkenin tas (tasarruf açığı) olduğu modellerde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bağımlı değişkenin cd (cari denge) olduğu modellerde ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. VECM modeli sonuçlarına göre, bağımlı değişkenlerin $lngdp$ (GSYİH), tas (tasarruf açığı) ve $lnen$ (enerji açığı) olduğu modellerde uzun dönemli ilişki bir süre sonra dengeye geliyor iken bağımlı değişkenin cd (cari denge) olduğu modellerde uzun dönemli ilişki dengesinde sapsmalar olduğu, dengeden uzaklaştığını göstermektedir.

VECM modeline ait hem kısa hem de uzun dönemde değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönü Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1: Nedenselliğin Yönü

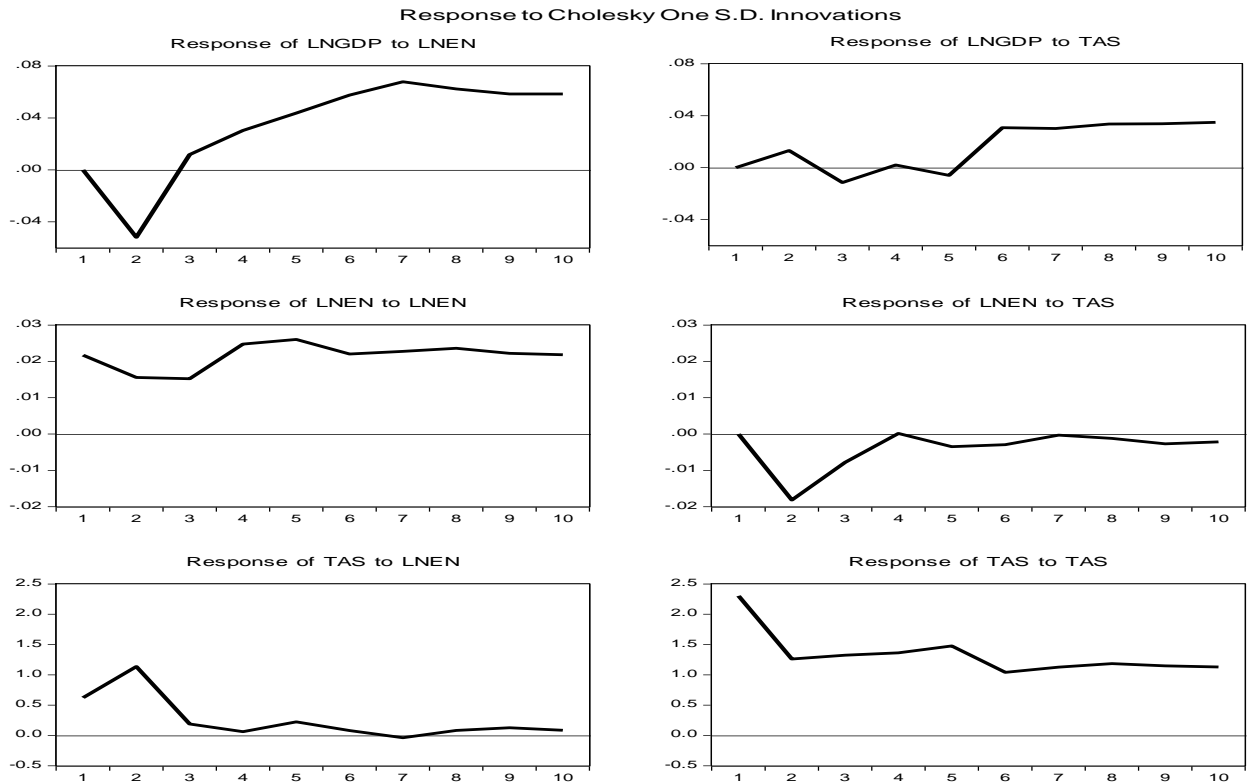
Not: → ve ↔ sırasıyla tek yönlü ve iki yönlü nedensellik anlamına gelir.

Bir değişkene bir standart hatalık şok verildiğinde tepkiyi ölçmek için kullanılan Genelleştirilmiş etki-tepki analizi sonuçları (GIRF), Şekil 2’de sunulmuştur.

Etki-tepki analizi sonuçlarına göre, GSYİH’nin enerji ithalatı üzerindeki tepkisi üçüncü döneme kadar negatif ve üçüncü dönemden sonra verdiği tepki pozitif olmakla birlikte artış eğilimi göstermektedir. Bu sonuç GSYİH’nin enerji ithalatı üzerinde bir artışa yol açtığını göstermektedir. En yüksek etki yedinci yılda ortaya çıkmakta ve GSYİH’nin enerji ithalatı üzerindeki tepkisi ortadan kalkmamaktadır.

GSYİH’nin tasarruf açığı üzerindeki tepkisi beşinci döneme kadar dönemsel olarak negatif ve pozitif olarak değişmekte olup dalgalı bir eğilim göstermektedir. Beşinci dönemden sonra pozitif etki göstermekte ve tepkisi ortadan kalkmamaktadır.

Şekil 2: Etki-Tepki Fonksiyon Sonuçları

6. Sonuç ve Öneriler

Ekonomik büyüme kuşkusuz her ülke için büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda gelişmekte olan ülkelerin asıl hedefinde ekonomik büyüme yer almaktadır. Bu nedenle uzun dönemli büyüme performansı için ülkelerin içinde bulunduğu, rekabet yolu üzerinde büyüme adına atılacak her adım büyük önem teşkil etmektedir. Yatırımların finansmanı konumundaki yurtiçi tasarruflar ve teknolojik gelişme ile birlikte üretim girdisi olarak kullanılmaya başlanan enerji ekonomik büyümenin kaynağını oluşturmaktadır. Bu noktada dış finansman kaynaklarına başvurulması ve enerji kaynaklarının yetersizliği, ekonomik büyüme ile birlikte artan gelirin ülkedeki açıkların finansmanı için kullanılmasına yol açmaktadır. Türkiye’de özellikle uzun yıllardır var olan tasarruf ve yatırım arasındaki dengesizlik ile enerji üretiminin tüketimi karşılayamaması sebebiyle oluşan tasarruf ve enerji açıkları cari işlemler açığına yol açmaktadır. Türkiye’nin sermaye malı ve hammaddeye olan ithal bağımlılığı makroekonomik sorunlara yol açarak ülkenin ekonomik kırılganlığını arttırmaktadır. Türkiye’nin güçlü ve sürdürülebilir büyümesini kısıtlayan ve çözüm bekleyen enerji açığı ve tasarruf açığı gibi önemli yapısal sorunları halen mevcuttur.

Çalışmada, Türkiye’de tasarruf açığı ve enerji açığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi 1975-2017 dönemi yıllık verileri kullanılarak VECM ve Granger Nedensellik yöntemi ile analiz edilmektedir. Bu amaçla kurulan modelde, bağımsız değişkenler tasarruf-yatırım dengesini ifade eden tasarruf açığı oranı ve net enerji kullanımı içindeki enerji bağımlılığını ifade eden enerji açığı oranı, bağımlı değişken olarak ekonomik büyüme ve kukla değişken olarak ise cari işlemler dengesi yer almaktadır. Değişkenlerin zaman serisi özellikleri incelendikten sonra, söz konusu değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin varlığı koentegrasyon testi ile araştırılmıştır. Koentegrasyon test sonuçlarına göre değişkenlerin eşbütünleşik oldukları sonucuna varılmıştır. Yani değişkenler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. VEC modeline dayanan standart Granger Nedensellik testi sonuçlarına göre ise kısa dönemde GSYİH ile enerji açığı arasında çift yönlü, tasarruf açığından GSYİH’ya doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Modelde yer alan cari işlemler dengesi kontrol değişkeni ile GSYİH arasında kısa dönemli nedensellik

ilişkisi bulunmamaktadır. Kontrol değişken kısa dönemde ekonomik büyümeyi etkileme gücüne sahip değildir. Uzun dönemde ise GSYİH ile tasarruf açığı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunurken GSYİH ile enerji açığı arasında da çift yönlü nedensellik ilişki bulunmaktadır. GSYİH’den cari işlemler dengesine doğru ise tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Etki-tepki analizi sonuçlarına göre GSYİH’nın enerji ithalatı üzerindeki tepkisi üçüncü döneme kadar negatif ve üçüncü dönemden sonra verdiği tepki pozitif olmakla birlikte artış eğilimi göstermekte ve etkisi ortadan kalkmamaktadır. Bu sonuç GSYİH’nın enerji ithalatı üzerinde bir artışa yol açtığını göstermektedir. GSYİH’nın tasarruf açığı üzerindeki tepkisi beşinci döneme kadar dönemsel olarak negatif ve pozitif olarak değişmekte olup dalgalı bir eğilim göstermektedir. Beşinci dönemden sonra pozitif etki göstermekte ve etkisi ortadan kalkmamaktadır.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre GSYİH ile tasarruf ve enerji açıkları arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunması Türkiye’de ekonomik büyümenin arkasındaki sebeplerden ikisinin dış tasarruf kaynağı ve enerji ithalatı olduğunu desteklemektedir.

Türkiye’nin ekonomik durumu incelendiğinde özel ve kamu kesiminin açık vermesi tasarrufların yatırımları karşılayamadığının göstergesidir. Türkiye’de tasarruf bilincinin var olması ancak tasarrufların yatırıma kanalize edilmemesi diğer bir ifade ile Türkiye’de tasarrufların yastık altında bulunması Türkiye’nin önemli sorunlarından biridir. Hane halkının altın, gayrimenkul ya da gelecek düşüncesi ile elde tuttuğu tasarrufların ekonomiye kazandırılması için gerekli teşvik ve politika uygulamaları için adım atılmalıdır. Bu bağlamda sermaye piyasalarını geliştirecek politikalara ihtiyaç bulunmaktadır. Diğer taraftan ekonomiye kazandırılan tasarrufların ise üretim ve istihdamı arttıracak yatırımlara yönlendirmesi önemli bir husustur. Türkiye’de enerji konusunda dışa bağımlılığın yüksek oluşu ile birlikte yaşanan enerji açığı sorununun azaltılması için birincil enerji kaynaklarına olan talebin düşürülmesi ve birincil enerji kaynakları yerine olabildiğince yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmek gerekmektedir. Ayrıca yenilenebilir enerji kaynakları üretimi ve tüketiminin artırılması ile ilgili adımların atılması, enerji kayıp-kaçaklarının önlenmesi ve enerji tasarrufu ile verimliliğini arttırmaya yönelik politikalar geliştirilmelidir. Son olarak nükleer enerji kaynağı alternatifinin de bir an önce devreye alınması gerekmektedir.

EK 1: Pantula İlkesi Tablosu

Tablo 10: Pantula İlkesine Göre Eşbütünleşme Testi Model Seçimi (İz İstatistikleri)

Eşbütünleşik Vektör Sayısı	Model 2	Model 3	Model 4
$r = 0$	57.38763 H ₀ red	50.86927 H ₀ red	83.25362 H ₀ red
$r \geq 1$	29.72877 H ₀ kabul	23.24484 H ₀ kabul	42.21489 H ₀ kabul

Kaynakça

Akel, V. (2015). Kırılgan beşli ülkelerinin hisse senedi piyasaları arasındaki eşbütünleşme analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 11 (24), 75-96.

Alkin, E. (1992). *Gelir ve büyüme teorisi* (1. Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.

- Andersson, B. (1999). *On the causality between saving and growth: Long and short run dynamics and country heterogeneity*. Working Paper, <https://ideas.repec.org/p/fth/uppaal/199918.html>, (Erişim Tarihi 02.05.2019).
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2009). Energy consumption and economic growth in Central America: Evidence from a panel cointegration and error correction model. *Energy Economics*, 31 (2), 211-216.
- Cardenas, M., & Escobar, A. (1998). Savings determinants in Columbia: 1925-1994. *Journal of Development Economics*, 57, 5-44.
- Carroll, C. D., & D. N. Weil. (1994). Saving and growth: A reinterpretation. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 40, 133-192.
- Çolak, Ö. F., & Öztürkler, H. (2012). Tasarrufun belirleyicileri: Küresel tasarruf eğiliminde değişim ve Türkiye’de hanehalkı tasarruf eğiliminin analizi. www.tbb.org.tr/Dosyalar/Arastirma_ve_Raporlar/colak.pdf (Erişim Tarihi:18.09.2012).
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 366, 427-431.
- Domar, E. D. (1946). Capital expansion, rate of growth and employment. *Econometrica*, 14 (2), 137-147.
- Dünya Bankası, Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/country/turkey>, Erişim Tarihi: 02.04.2019.
- Dünya Bankası, Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/EG.IMP.CON.S.ZS?locations=TR>, Erişim Tarihi: 27.10.2018.
- Eggoh, J. C., Bangake, C., & Rault, C. (2011). Energy consumption and economic growth revisited in African countries. *Energy Policy*, 39, 7408-7421.
- Enerji İşleri Genel Müdürlüğü (EİGM), Denge tabloları, Erişim Adresi: <https://www.eigm.gov.tr/tr-TR/Denge-Tablolari/Denge-Tablolari>, Erişim Tarihi: 02.04.2019.
- Engle, R. F., & Granger C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276
- Er, P. H., Tugu, C. T., & Çoban, O. (2014). Investigating the link between savings, inflation and economic growth: An ARDL analysis for the case of Turkey. *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 1(2), 81-90.
- Erol, E. İ., & Güneş, İ. (2017). Türkiye’de enerji ithalatı, ekonomik büyüme ve cari açık ilişkisi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(45), 340-352.
- Harrod, R. F. (1939). An essay in dynamic theory. *Economic Journal*, 49(193), 14-33.
- Hwang, D. B. K., & Gum, B. (1992). The causal relationship between energy and GNP: The case of Taiwan. *Journal of Energy and Development*, 16(2), 219–226.
- IMF (2007). Safe to save less? Assessing the recent decline in Turkey’s private saving rate. *Turkey Selected Issues IMF Country Report* No. 07/364
- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inferences on cointegration with applications to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.

- Kraft, J., & Kraft A. (1978). On the relationship between energy and Gnp. *Journal of Energy and Development*, 3, 401-403.
- Mahadevan, R., & Asafu-adjaye, J. (2007). Energy consumption, economic growth and prices: A reassessment using panel VECM from developed and developing countries. *Energy Policy*, 35, 2481-2490.
- Mehrara, M. (2007). Energy consumption and economic growth: The case of oil exporting countries. *Energy Policy*, 35, 2939-2945.
- Perron P. (1990). Testing for a unit root in a time series with a changing mean. *Journal of Business & Economic Statistics*, 8(2), 153-162.
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75, 335-346.
- Pokrovski, V. N. (2003). Energy in the theory of production. *Energy*, 28, 769-788
- Sevüktekin, M., & Nargeleçekenler, M., (2010). *Ekonometrik zaman serileri analizi: Eviews uygulamalı* (3. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.
- Soytaş, U., & Sarı, R. (2001). Energy consumption and GDP relations in Turkey: A cointegration and vector correction analysis. *Energy Economics*, 15, 838-844.
- Squalli, J. (2007). Electricity consumption and economic growth: Bounds and causality analyses of OPEC countries. *Energy Economics*, 29, 1192-1205.
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 65-94.
- T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *Ekonomik ve sosyal göstergeler*. Erişim Adresi: <http://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/>, Erişim Tarihi: 03.10.2019
- Taban, S. (2011). Do savings promote economic growth in Turkey? A causality analysis. *The Empirical Economic Letters*, 10 (7), 647-654.
- Tarı, R. (2014). *Ekonometri* (10). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2017). *Tasarruf-yatırım dinamikleri ve cari işlemler dengesi gelişmeleri*. Ankara: TCMB.
- TUİK. (2019). Erişim Adresi: <http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27667>, Erişim Tarihi: 02.04.2019.
- Uluslararası Enerji Ajansı (IEA). (2019). *Key world energy statistics*. Erişim Adresi: <https://webstore.iea.org/key-world-energy-statistics-2019>, Erişim Tarihi: 19.11.2019.
- Yeldan, E. (2010). *İktisadi büyüme ve bölüşüm teorileri* (1. Baskı). Ankara: Efil Yayınevi.

YABANCI SERMAYE YATIRIMLARINI ETKİLEYEN KURUMSAL FAKTÖRLER: GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER ÖRNEĞİ

Zekai ŞENOL¹ *
Elif ERER²

Öz

Yabancı sermaye yatırımlarını hukuk, eğitim, sivil ve politik haklar gibi kurumlar etkileyebilmektedir. Bunun yanında kurumların etkisi yabancı sermaye türüne ve ülkelerin gelişmişlik seviyesine göre değişebilmektedir. Bu çalışmada, 26 gelişmekte olan ve 29 gelişmiş olmak üzere toplam 55 ekonominin 2002-2017 dönemine ait verileri kullanılarak yabancı sermaye yatırımlarını etkileyen kurumsal faktörler, kurumsal faktörlerin ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre değişip değişmediği ve kurumsal faktörlerin doğrudan yabancı yatırımlar ve yabancı portföy yatırımları türlerine göre değişip değişmediği araştırılmıştır. Çalışma sermaye birikimleri yetersiz ve yabancı sermaye yatırımları yoluyla ekonomik gelişme sağlamak isteyen ekonomiler açısından önem arz etmektedir. Genelleştirilmiş momentler yöntemiyle yapılan çalışma sonuçları, kurumsal faktörlerin yabancı sermaye yatırımlarını etkiledikleri ve kurumsal kalitenin yabancı sermaye yatırımlarını artırdığını göstermiştir. Ayrıca, doğrudan yabancı yatırımlar ve yabancı portföy yatırımları türlerine göre kurumsal faktör etkilerinin pek değişmediği, ancak ülkelerin gelişmişlik farkları esas alındığında yabancı sermaye yatırım türlerine göre kurumsal faktör etkilerinde bazı değişiklikler olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yabancı Sermaye Yatırımları, Kurumsal Faktörler, Doğrudan Yabancı Yatırımları, Yabancı Portföy Yatırımları, Panel Veri Analizi

JEL Kodları: F21, E60, C23

INSTITUTIONS FACTORS AFFECTING FOREIGN CAPITAL INVESTMENTS: EVIDENCE FROM DEVELOPED AND EMERGING COUNTRIES

Abstract

Institutions such as law, education, civil and political rights can affect foreign capital investments. In addition, the impact of institutions may vary depending on the type of foreign capital and the level of development of countries. In this study, using the data of 55 economies, 26 emerging and 29 developed countries, for the period of 2002-2017, it has been investigated that the institutional factors affecting foreign capital investments whether the institutional factors affecting foreign capital investments have changed according to the developmental levels of the countries and whether the institutional factors have been changed according to the types of foreign direct investments and foreign portfolio investments. The study is important for economies that have insufficient capital stocks and want to achieve economic development through foreign capital investments. The results of the study using generalized moments method showed that institutional factors affect foreign capital investments and that institutional quality increases foreign capital investments. Moreover, it was observed that the institutional factor effects did not change much according to the types of foreign direct investments and foreign portfolio investments. However, it is determined that there are some changes in institutional factor effects according to foreign investment types according to the development differences of countries.

Keywords: Foreign Capital Investments, Institutional Factors, Foreign Direct Investments, Foreign Portfolio Investments, Panel Data Analysis

JEL Codes: F21, E60, C23

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF, Bankacılık ve Finans Bölümü, ORCID 0000-0001-8818-0752

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): zsenol@cumhuriyet.edu.tr,

² Dr., Bağımsız Araştırmacı, ORCID 0000-0002-2238-4602

Başvuru Tarihi (Received): 25.11.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

Dünya genelinde birçok ülke için yabancı sermaye yatırımlarından daha fazla pay alabilme önemli bir amaçtır. Politika yapıcılar, ülkelerinde istihdam sağlamak, gelir artırmak, teknoloji transferi oluşturmak, rekabeti artırmak için ülkelere yatırım yapacak firmaları ikna etme çabası yürütürler. Firmalar ise getirilerini artıracak, yatırımlarının riskini azaltacak, ekonomik ve politik avantajlar sağlayacakları ülkelere yatırım yapma gayreti içindedirler (Touchton, 2016: 217).

Yabancı sermaye yatırımları (YSY) ilgili literatüre göre doğrudan yabancı sermaye yatırımları (DYSY) ve yabancı portföy yatırımları (YPY) şeklinde ikiye ayrılmaktadır. DYSY, uluslararası bir firmanın mal ve hizmet üretimiyle ilgili faaliyetlerinin birden fazla ülkede yapıldığı, yatırımla ilgili firma varlık ve haklarının mülkiyette bir değişim olmaksızın başka bir ülkeye transfer edildiği bir durumdur (Li & Resnick, 2003: 178). DYSY genellikle bilgi, beceri ve teknoloji yoğun endüstrilerde yoğunlaşmakta ve DYSY aynı zamanda iyi eğitilmiş, nitelikli işgücü ihtiyacını da artırmaktadır (Dutta & Yeboah, 2013: 163).

YSY'lerin iki unsuru olan DYSY'ler ile YPY'ler arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. DYSY'ler yatırımcısına yönetim yetkisi sağlarken YPY'lerde genellikle yönetim yetkisi yoktur. DYSY'lerde karlılığı artırmak için verimliliği yükseltme, teknoloji geliştirme gibi imkanlar söz konusudur (Eğilmez, 2018: 60). Yatırım yapıldığında DYSY'ler likit değildir ve varlıkları elden çıkarmak maliyetlidir. DYSY'ler portföy yatırımlarına göre daha uzun bir zaman gerektirir ve yatırım getirileri finansal fırsatların değerlendirilmesinden ziyade mikro seviyedeki çabalara bağlıdır. DYSY'ler portföy yatırımlarına göre daha az oynaklık göstermektedirler (Ahlquist, 2006: 686). DYSY'lerden vazgeçmenin ve yatırım kararını değiştirmenin maliyeti yüksektir. Oysa portföy yatırımları genellikle piyasa değeri üzerinden değiştirilebilmektedir.

YPY'ler, kısa vadeli yatırımlar olarak çokuluslu şirketlerin doğrudan faaliyetlerini kapsamadığından demokratik kurumların engelleyici etkileri portföy yatırımları girişleriyle çok fazla ilgili değildirler. Portföy yatırımcıları, finansal ve mali teşviklerden yararlanmak, yatırım yaptığı ülkede pazar payını korumak veya yerli endüstrilerden gelen baskılardan korunmak ihtiyacı hissetmezler. YPY'ler için mülkiyet haklarının korunması önemli olduğundan demokratik ülkeler YPY'ler açısından daha güvenli yatırım alanlarıdır (Cao & Ward, 2014: 221).

Ekonomik gelişme üzerine olan literatür, 1990'ların sonlarından itibaren ülkeler arasındaki büyüme oranları ve kişi başına düşen milli gelir farklılıklarının nedenlerine ilişkin olarak ülkelerin kurumsal kalitesine odaklanmıştır. Özellikle etkin ekonomik ve politik özgürlüklerin genişletilmesi, sivil ve mülkiyet haklarının korunması, demokrasinin genel özellikleriyle tesis edilmesi, yolsuzluk seviyesinin azaltılması daha yüksek refah ile ilişkili olarak gösterilmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak yabancı sermaye yatırımlarının kurumsal belirleyicilerine yönelik akademik çalışmalarda artışlar görülmüştür. Kurumsal kalitenin yükselmesi, verimliliklerin artmasına, yatırımlarla ilgili belirsizliklerin azalmasına, yatırımlardan beklenen getirilerin artmasına neden olacak, böylelikle yatırımlar teşvik edilerek kalkınmanın destekleneceği beklenmektedir (Bénassy-Quéré, Coupet & Maylis, 2007: 764).

Temsili demokrasi altında demokratik kurumlar, yasama ve yürütme organlarının adil seçimi, vatandaşların oy ve rekabet etme hakları, bağımsız yargı ve sansürlerin kaldırılması gibi ifade ve örgütlenme özgürlüklerine ilişkin kurumsal hakları kapsar (Li & Resnick, 2003: 181). Gelişmiş politik haklara sahip ülkelerde politik değişimlerin ortaya çıkardığı olumsuzluklar giderilebilmekte böylece politik kararların yatırımlara olan olumsuz etkisi ortadan kalkmaktadır. Tersine durumda, zayıf politik kurumların bulunduğu, politik baskıların fazla olduğu, uzun dönem DYSY için gerekli istikrarı sağlayamayan, zayıf demokratik koşulların bulunduğu, öngörülemeyen hükümet müdahalelerinin söz konusu olduğu durumlarda yatırım maliyetleri artmaktadır (Gossel, 2017: 1034). Seçim süreçlerinde rekabetin olmayışı, hesap verme sorumluluğu olmayan temsilciler, yetersiz hukuk kuralları, ifade ve inanç özgürlüğünün sınırlandırıldığı

piyasa koşulları ticari işlemler için oldukça zor, borsalar için belirsizliktir. Bu tür ekonomilere yerli yatırımcıların yanı sıra yabancı yatırımcılar da yatırım yapmaktan çekinirler (Dutta & Yeboah, 2013: 16).

Demokrasi mülkiyet hakkını koruma mekanizmasının göstergesidir. Her bir yabancı yatırımcı için ülkenin detaylandırılmış varlık koruma sistemlerini anlamak zaman alıcı ve zor olacağından bunun yerine demokratik kurumları gözlemlemek daha kolaydır. Demokratik kurumlarla ilgili birçok rapor ve belgenin bulunması, vatandaşların ifade özgürlüğü, temsil edilme yeteneği ve adil seçim gibi yabancı ülkelerin politik sistemlerine ilişkin birçok ulaşılabilir kaynağın bulunmasından dolayı mülkiyet koruma sistemlerini anlamamanın yerine demokratik kurumlara bakılmaktadır. Mülkiyet haklarının korunmasından aynı zamanda özel mülkiyetin kamulaştırılması, yargı bağımsızlığı, yargıda yolsuzluğun varlığı, bireylerin ve işletmelerin sözleşmeden doğan haklarının yürürlüğe konması da anlaşılmaktadır (Cao & Ward, 2014: 223).

DYSY'lerin ülkelere girişini demokratik kurumlar bazı nedenlerle engelleyebilmektedir (Li & Resnick, 2003: 177): Seçilmiş hükümetler üzerindeki demokratik baskılar uluslararası firmaların oligopolistik veya monopolistik durumlarının zayıflamasına yol açabilir. Bu baskılar daha da ileri giderek hükümetlerin yabancı yatırımlara verdikleri teşvikleri engelleyebilir. Seçilmiş kurumlara geniş ulaşım, yaygın politik katılım ve yerli firmaların korunması ve teşvik edilmesi gibi taleplere demokratik kurumlar sıcak bakabilir. Demokrasiden kaynaklı olarak ortaya çıkan bu koşullar DYSY girişlerini azaltabilir.

Yukarıda ifade edilenlerden başka demokrasinin özel yatırımlara yönelik teşvikleri azalttığına ilişkin iki temel gerekçe söz konusudur (Feng, 2001: 272): İlk olarak demokrasi tüketim arzusunun artarak tüketim talebinin artmasına böylece yatırımlara ayrılma potansiyeli olan varlıkların tüketilmesine yol açar. Diğerinde ise demokrasi orta düzey seçmen gelirlerinin düşük gelir düzeyindekilere yeniden dağılmasına sebep olmakta, yatırım ve tasarruf imkanları azalmaktadır. Popülizm kusurlarını inceleyen çalışmalardan sonra demokraside sermayenin kamulaştırılmasına yönelik isteklerin olabileceği endişesi ifade edilmektedir.

Kalitesi dünya standartlarına göre düşük düzeyde bulunan kurumlar işletme maliyetlerini artırarak vergi etkisi oluşturabilme ve sözleşmelerin kusurlu şekilde uygulanması, getirilerle ilgili gelecekteki belirsizliği artırarak yatırımları olumsuz etkileyebilme özelliklerine sahiptirler (Daude & Stein, 2007: 318). Burada ifade edilen kurumsal kaliteden kaynaklı bazı sebepler ülkeler arasındaki DYSY'leri etkileyebilmektedir (Bénassy-Quéré vd., 2007: 764): İyi yönetim altyapısı verimlilik beklentilerini artırarak yabancı sermaye yatırımlarını ülkelere çekebilir. Yolsuzluk gibi kötü kurumsal durumlar yabancı sermaye maliyetini artırabilir. Diğer bir neden ise zayıf hükümet etkisinden kaynaklı belirsizlikler, mülkiyet haklarının ve yasal sistemlerin zayıf şekilde veya rüşvete dayalı olarak uygulanması gibi nedenlere bağlı olarak ortaya çıkabilecek maliyetlere karşı yabancı sermaye savunmasız ve hassas haldedir. Son iki neden DYSY'lerin ülkelere ayrılarak başka ülkelere yönelmesine sebep olmaktadır.

Yukarıda ifade edildiği üzere DYSY'leri etkileyebilecek kurumlar içinde ifade edilen bir diğer unsur da yolsuzluktur. Genel olarak yolsuzluk DYSY girişlerini engelleyici bir özellik olarak nitelendirilse de, bu konuda yolsuzluğun DYSY'leri cezbedici niteliğinden de bahsedilmektedir. Bu konuda yaygın olarak "çarkları kumlama" ve "çarkları yağlama" olarak iki tezat durum söz konusudur. Çarkları kumlama hükümetlerin yanlış uygulamalarının bulunduğu yolsuzluk ortamında yabancı sermaye maliyetlerinin artmasından dolayı yolsuzluğun DYSY'yi engelleyeceği yönündedir. Yolsuzluk aşağıdaki nedenlerden dolayı DYSY'yi engelleyebilir: Rüşvetin ortaya çıkaracağı direkt maliyetlerin artması, bürokratik sorunların artmasına yol açılması, mülkiyet haklarının korunmasıyla ilgili şeffaflığı azaltması, kamu hizmetleri ve altyapı kalitesinin azaltılması ve yerel firmaların lehine eşit olmayan çalışma koşullarının sağlanması. Çarkları yağlama görüşü ise, yolsuzluğun neden olduğu olumsuzlukları telafi ederek DYSY'yi çekebileceğini işaret etmektedir.

Bu görüşe göre, yolsuzluk ve düşük kalite yönetim birleştiği durumda, kötü bir şekilde de olsa devlet memurlarına teşvik sağlamak, böylece yolsuzluk ağırlaştırıcı bürokratik işlemlerin hızlanmasını sağlamaktadır. Bundan dolayı yolsuzluk kötü yönetimi telafi ederek DYSY'lerin artmasına imkan sağlamaktadır (Bellos & Subasat, 2011: 565). Yolsuzluğun DYSY girişi üzerine etkisi benzer bir şekilde "yağmacı el" ve "yardımcı el" nitelemesiyle de teorik olarak açıklanmaktadır (Egger & Winner, 2005: 934). Yardımcı el teorisine göre aşırı düzenleme ve yetersiz yasal sistemin mevcudiyeti halinde bozuk otokrasi ile yabancı sermaye arasındaki ilişki çokuluslu şirketlerin piyasaya girmelerine yardımcı olabilir. Yolsuzluk bürokratik prosedürleri hızlandırma niteliğine sahiptir, böylece DYSY'yi harekete geçirebilir (Lucke & Eichler, 2016: 936).

Politik istikrar ya da istikrarsızlık ülkeler arasında gerçekleşen sermaye hareketlerinde belirleyicilik niteliği taşıyan kurumsal göstergelerdendir. Siyasal istikrarsızlık koşullarında, ekonomik belirsizlikler artmakta, geleceğe yönelik öngörüler azalmakta, yatırım planları yapılamamaktadır. İstikrarsız koşullarda tasarruflar değersiz hale gelmekte, buna karşın tüketim talepleri artmaktadır. İstikrarsız yapıların kargaşaya dönüşmesi halinde insanlar işlerinden ve sahip oldukları varlıklardan mahrum kalabilmekte, tasarruf imkanı ortadan kalkmaktadır.

Bu çalışmada, (1) YSY'yi etkileyen kurumsal faktörlerin belirlenmesi, (2) YSY'yi etkileyen kurumsal faktörlerin ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre değişip değişmediğinin araştırılması ve (3) kurumsal etkenlerin YSY türleri olan DYSY ve YPY'ye göre değişip değişmediğinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Literatürde yer alan çalışmalar genellikle DYSY'leri ele almaktadırlar. Bu çalışmanın literatürdeki çalışmalardan farkı, DYSY ve YPY ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ayrımının aynı örneklem üzerinde uygulanarak kurumsal faktörlerin DYSY'ler ve gelişmekte olan ekonomilerde daha fazla etkili olup olmadığının araştırılmasıdır. Kurumsal yapının DYSY'lerde ve gelişmekte olan ülkelerde daha etkili olması beklenmektedir. DYSY'ler uzun vadeli ve sabit tesis yatırımlarıdır. Bu yüzden hukuk, politik istikrar, insani gelişim gibi kurumsal yapıdan YPY'lere göre daha fazla etkilenecektir. YSY'de kurumsal yapının, gelişmekte olan ekonomiler için daha önemli olduğu düşünülmektedir. Gelişmiş ekonomilerde genel olarak hukukun üstünlüğü, insani ve politik haklar, insani gelişim gibi kurumsal faktörler zaten istenilen standartlarda ya da istenilen standartlara yakın düzeydedir. Gelişmiş ekonomiler arasında bu faktörler bakımından önemli farklılıklar görülmemektedir. Buna karşın, gelişmekte olan ekonomiler arasında hukukun üstünlüğü, beşeri haklar, politik haklar, politik istikrar, insani gelişim, rüşvet ve yolsuzluk gibi kurumsal yapı unsurlarında önemli farklılıklar görülmektedir. Kurumsal faktörler gelişmiş ülkelerde daha iyi koşullarda bulunurken gelişmekte olan ülkelerde kurumsal faktörlerin bu standartlarda olduğunu söylemek güçtür. Bu nedenlerle, gelişmekte olan ekonomilere yönelik YSY'lerin kurumsal faktörlerden daha fazla etkilenmesi beklenmektedir.

1. Literatür

Literatürde bulunan çalışmaların büyük bir kısmı DYSY'yi konu edinirken, YPSY'yi ele alan çalışmalar daha az sayıdadır. Bunun sebebi olarak DYSY verilerine ulaşmanın daha kolay olması gösterilebilir. DYSY verileri Dünya Bankası, UNCTAD gibi kuruluşlarca kolaylıkla sağlanmaktadır. Ayrıca DYSY tutarları sabit sermaye yatırım unsurlarından meydana gelirken, YPY'ler pay senetleri ve borçlanma araçları olarak en az iki temel unsurdan meydana gelmektedir. Bu durum DYSY ile YPY arasında verilerin elde edilmesi bakımından farklılıkların oluşmasına neden olabilir.

YSY'yi etkileyen kurumsal etkenler olarak araştırmacılar tarafından, hukukun üstünlüğü, varlık ve yatırımcı koruma hakları, politik haklar ve özgürlükler, politik istikrar, insan hakları, yolsuzluk, kültürel ve dini değerler, coğrafi faktörler ve bölgesel yakınlık, demokrasi, hesap verebilirlik ve şeffaflık gibi değişik nitelikte faktörler literatürdeki çalışmalarda kullanılmıştır.

Feng (2001), 1978-1988 dönemi ve 42 gelişmekte olan ekonomiye ait verilerle yaptığı çalışmada, yatırımcıların varlık piyasalarına yatırım yapma kararlarını, demokratik ve politik kurumların etkileyip etkilemediğini araştırmıştır. Mülkiyet hakları ve özel yatırımları etkileyebilecek belirleyiciler olarak politik özgürlükler, politik istikrarsızlık ve politik belirsizlik değişken olarak kullanılmıştır. Çalışma sonuçları; politik özgürlüklerin özellikle insan sermayesini geliştirerek özel yatırımları teşvik ettiğini, politik istikrarsızlığın özel yatırımlar üzerinde negatif etkiye sahip olduğunu ve politik belirsizliğin özel yatırımları olumsuz şekilde etkilediğini göstermiştir. Benzer sayılabilecek çalışmada daha çok demokratik hakları konu edinen Gossel (2017) DYSY ile demokratik sermaye, demokratik haklar arasındaki ilişkiyi 42 Sahraaltı Afrika (SSA) ülkelerine ait verilerle 1972-2014 döneminde araştırmıştır. Demokratik sermaye, Persson ve Tabellini (2009) ve Jeitschko, Linz, Noguera ve Semykine (2014) çalışmalarında kullanılan demokratik sermaye endeksiyle ölçümlenmiştir. Demokratik haklar ise Freedom House tarafından oluşturulan politik haklar ve sivil özgürlükler endeksleriyle ifade edilmiştir. Çalışmada, demokratik sermayenin çağdaş demokrasiden (sivil özgürlükler ve politik haklar) daha önemli olduğu, DYSY'nin demokrasi bileşenlerine göre demokratik sermaye birikiminden daha fazla etkilendiğini, DYSY'nin demokrasisi daha gelişmiş ülkelerde demokratik sermaye birikimine daha fazla yanıt verdiği ve DYSY'nin sivil özgürlüklere tepki vermediği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Li ve Resnick (2003), 1982-1995 dönemine ait gelişmekte olan ülkeler örneğinde, demokratik kurumların DYSY girişleri üzerine olan etkilerini araştırmışlardır. Sonuçlar daha iyi mülkiyet koruma haklarının ülkelerin daha fazla DYSY almalarına imkan verdiğini ve demokrasinin ülkelerde mülkiyet koruma haklarını artırdığını, böylece ülkenin yabancı yatırım için daha cazip hale geldiğini göstermiştir. Yerel politik ve demokratik olayların esas alındığı çalışmada Jensen (2008) ve Belçika İhracat Kredi Ajansından (ONDD) elde ettiği verileri kullanarak hükümet el koymaları ve sözleşme sorunları gibi uluslararası yatırımcıların faaliyetlerine zarar verebilecek yerli politik olayların, çokuluslu firmaların ödedikleri sigorta primlerine etkisini doğrudan test etmiştir. Çalışma sonuçları, demokratik kurumların çok uluslu firmaların risklerini azalttığını, demokratik rejimlerin daha düşük risk seviyeleriyle ilişkili olduklarını göstermiştir.

Egger ve Winner (2005), 1995-1999 dönemi için 73 gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomi örneğinde yapılan analizlerde DYSY girişleri ile yolsuzluk arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlar, yolsuzluk ile DYSY arasında pozitif ilişki olduğu, yani yolsuzluğun DYSY girişlerin artırdığı göstermiştir. Aynı şekilde Bellos ve Subasat (2011), 1990-2005 dönemi ve 15 yatırım alan geçiş ekonomisi ülke ile 24 kaynak ülkeden elde ettiği veriler yardımıyla yolsuzluk ile DYSY arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Sonuçlar, seçili geçiş ekonomileri örneğinde yüksek yolsuzluk seviyesinin yüksek DYSY ile ilişkili olduğu, DYSY ile yolsuzluk arasında karşılıklı nedensellik bulunduğunu göstermiştir. Ortaya çıkan bu iki sonuç, YSY literatüründe ifade edilen “yardımcı el” görüşünü ampirik olarak desteklemiştir. Bayar ve Alakbarov (2016) ise yolsuzluk ile DYSY girişi arasındaki ilişkiyi 23 gelişmekte olan piyasa ekonomisi örneğiyle Westerlund-Durbin_Hausman eşbütünleşme testiyle incelemiştir. Sonuçlar yolsuzluk kontrolü ve hukukun üstünlüğünün DYSY yatırımları üzerinde etkiye sahip olmadığını göstermiştir.

Giofre (2013), 2001-2006 dönemine ilişkin, 14 temel yatırımcı ülkesindeki (kaynak ülke) pay senetleri ve borç menkul kıymetlerinden oluşan portföy yatırımları verileri kullanarak yatırımcı koruma haklarının sınır ötesi yatırımları nasıl etkilediğini araştırmıştır. Sonuçlar, yatırımcı koruma yasalarının yabancı yatırımlar üzerine önemli derecede etkiye sahip olduğunu, güçlü hissedar haklarının yabancı portföy yatırımlarını teşvik ettiğini göstermiştir. Latin Amerika'da yatırımları bulunan şirketlerin CEO ve diğer karar alıcılarıyla yaptıkları anket çalışmasıyla Biglaiser ve Staats (2010) DYSY'leri etkileyen politik kurumları belirlemek amacıyla politik, ekonomik ve coğrafik faktörlerin yatırımlar üzerine etkisini araştırılmışlardır. Çalışmada, mülkiyet hakları, hukukun üstünlüğüne bağlılık, etkili ve verimli mahkeme sistemlerinin yatırımcılar için önemli konular olduğu belirlenmiştir. Bulgular politik risk faktörleri gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Benzer konular Wang, Lixin ve Tian (2012) tarafından, 2002-2004 döneminde, Çin'in 120 şehrinde, 12.000 firma

ile yapılan anket çalışmasıyla zayıf hukuksal yapının bulunduğu koşullarda güçlü ekonomik temellerin DYSY alıp almayacağını araştırılmıştır. Çalışmada iyi ekonomik temellerin hukukun üstünlüğünün bulunmadığı koşullar altında DYSY çekebileceği, hukuk üstünlüğünün olmadığı bir ülke modelinde, bir bölgenin ekonomik yapısı geliştirilerek daha fazla yatırım alabileceği test edilmiştir. Wang, Lixin ve Tian (2012), uzun dönem kariyer ufkuna sahip ve kendi itibarını düşünen hükümet liderlerinin daha fazla yatırım çekebileceğini ima etmektedirler.

Literatürdeki çalışmaların büyük bir kısmında DYSY'ler esas alınmıştır. Bu konuda Daude ve Stein (2007), 34 kaynak ülke ve 152 yatırım alan ülkeden meydana gelen DYSY stok değerleriyle, 1982-2002 dönemine ilişkin veriler yardımıyla DYSY'nin kurumsal belirleyicilerini araştırmışlardır. Çalışmada, kurumsal kalitenin DYSY yatırımlarını pozitif etkilediği, bazı kurumların diğerlerinden daha fazla öneme sahip oldukları, özellikle hukuk ihlalleri, yasal düzenleme ve politik belirsizlikler, aşırı düzenleme sorumlulukları, hükümet istikrarsızlığı DYSY'lerin önündeki engeller olduğu ortaya konulmuştur. Bénassy-Quéré vd., (2007) ise, 1985-2000 döneminde 52 ülkeden sağladıkları verileri kullanarak kaynak ve yatırım alan ülke açısından DYSY'lerin belirleyicilerini, DYSY'lerde kurumların rollerini açıklamaya çalışmışlardır. Çalışmada kurumların kişi başına düşen GSYH'dan bağımsız olduğu, yani kurumsal kalitenin ekonomik gelişmişlikten bağımsız olduğu anlaşılmıştır. Çalışmada, bürokrasi, yolsuzluk, bankacılık sektörü ve yasal kurumların DYSY girişinin önemli belirleyicileri olduğu, iyi kurumların ülkelere yapılan DYSY yatırımlarını artırdığı ve kurumsal mesafenin iki yönlü olarak DYSY'yi azalttığı belirlenmiştir.

Lucke ve Eichler (2016) 1995-2009 döneminde 29 kaynak ülke ve 65 yatırım alan ülke örneğini kullanarak panel veri analiziyle DYSY'lerin kurumsal ve kültürel belirleyicilerini belirlemeye çalışmıştır. Sonuçlar, kurumsal ve kültürel belirleyicilerin DYSY açısından önemli olduğunu, gelişmekte olan ülkelere yönelen DYSY'nin daha iyi kurumlardan pozitif şekilde etkilendiğini, kültürel değişkenlerde ise, yabancı yatırımcı yatırım yapacağı ülkelerde daha az dinsel ve etnik çeşitlilik aradığını, yatırım yapılan ülke ile yatırımcının bulunduğu ülke (kaynak ülke) arasındaki büyük kültürel farklılıklardan uzak durulduğunu göstermiştir. Buchanan vd. (2012) 1996-2006 döneminde 164 ülkeden topladığı verilerle panel veri analiziyle kurumsal kalitenin DYSY düzeyi ve dalgalanması üzerine etkisini araştırmıştır. Bu çalışmayı DYSY'lerle ilgili diğer çalışmalardan ayıran en önemli özellik ise DYSY belirleyicilerine ek olarak DYSY dalgalanmasını da ele almasıdır. Çalışmada, iyi kurumsal kalitenin DYSY için önemli olduğu görülmüştür. Çalışma kurumsal kalitenin DYSY üzerinde pozitif ve önemli etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Çalışmada ayrıca kurumsal kalitenin DYSY dalgalanmasıyla negatif ve önemli derecede ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Bu çalışmadan, ülkelerdeki kurumsal kalite düzeyi arttıkça, ülkelere yönelen DYSY'lerin daha istikrarlı hale geldiği yönünde çıkarım yapmak mümkündür.

YPY'lerle ilgili olarak, Cao ve Ward (2014) 2001-2005 dönemine ait verilerle, hem yatırım yapan, hem de yatırım alan ülkeler düzeyinde, portföy yatırımlarının politik belirleyicilerini araştırmışlardır. Çalışmada, portföy yatırımlarının genellikle demokratik ülkelere daha fazla yöneldiği, portföy yatırımlarının mülkiyet koruma hakları tarafından etkilendiği, portföy yatırımları girişinin hesap verebilirlikten etkilendiği, buna karşın yönetici kısıtlamaları ve hukukun üstünlüğünden etkilenmediği tespit edilmiştir. Benzer şekilde fakat daha farklı bakış açısıyla Berkel (2004), 1997-2001 döneminde 38 ülkeden elde ettiği verilerle uluslararası pay senetleri portföylerinin kurumsal belirleyicilerini araştırmıştır. Çalışmada, coğrafi yakınlık ve ortak yasal köken şeklinde ölçümlenen bilgi asimetrisi, alternatif şekilde ortak olarak kullanılan dil veya sömürgecilğe dayanan bir geçmişin çok büyük ölçüde ve önemli derecede uluslararası pay senetleri portföylerini etkilediği, buna karşın sermaye akışı kısıtlamaları gibi doğrudan engellerin YPY'lere etkisinin görülmediği anlaşılmıştır.

DYSY ve YPY'lerin birlikte incelendiği çalışmalar ise Ahlquist (2006), Kinda (2012) ve Touchton (2016) tarafından yapılmıştır. Ahlquist (2006), 1985-2002 dönemine ait 90 gelişmekte olan ülke örneğinde, ekonomik politikanın portföy yatırımları ve DYSY'ler üzerine etkilerini

araştırmıştır. Çalışmada, portföy yatırımlarının hükümet uygulamalarına ve mali politika sonuçlarına duyarlı olduğu ve hükümet uygulamalarında ortaya çıkan yeni durumlara göre portföy yatırımcılarının portföylerini yeniden düzenledikleri, portföy yatırımlarının ekonomi politikalarıyla ilişkili olduğu görülmüştür. DYSY'nin politik kurumlara portföy yatırımlarından daha hassas olduğu, DYSY'nin daha demokratik rejimlere yöneldiği, doğrudan yatırımcıların makro seviyede ekonomik politika sonuçlarına duyarlı olmadıkları fakat demokratik politik kurumlarla ilgilendikleri görülmüştür. Daha istikrarlı ve daha demokratik politik kurumlara sahip ülkelerin DYSY'ler için daha cazip olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar, ekonomik koşulların YPY'leri daha fazla etkilerken, demokratik, politik ve kurumsal yapının DYSY'leri daha fazla etkilediğini vurgulamaktadır.

Kinda (2012), 1970-2003 dönemine ait 58 gelişmekte olan ülke örnekleminde DYSY ve YPY'nin belirleyicilerini tespit etmeye çalışmıştır. Sonuçlar, fiziksel altyapının DYSY girişini hızlandırdığı, finansal gelişimin portföy yatırımları üzerinde pozitif ve doğrusal olmayan bir etkiye sahip olduğunu, sermaye kontrolü ve ekonomik büyümenin gelişmekte olan ülkelerde sermaye akışlarının etkilediğini göstermiştir. Touchton (2016) ise, adil seçimlerin DYSY ve YPY'ye etkisini 1990-2013 dönemine ait verilerle panel veri analiziyle incelemiştir. Çalışma sonuçları, portföy yatırımlarının politik risk faktörlerine DYSY'den daha fazla hassas olduklarını göstermiştir. Adil olmayan seçim davranışının portföy yatırımlarını azalttığı, ne adil olmayan seçim davranışı ne de algılarının istatistiksel olarak DYSY ile bağlantılı olmadığı, politik haklar ve demokrasinin DYSY'yi etkilediği görülmüştür. DYSY ile YPY'nin birlikte incelendiği çalışmalarda, kurumsal etkenlerin DYSY ve YPY'leri genel olarak farklı şekilde etkiledikleri görülmektedir.

Daha önceki çalışmalarda insan sermayesi DYSY'nin belirleyicisi şeklinde kullanılırken Dutta ve Osei-Yeboah (2013) politik haklar ve sivil özgürlüklerin varlığı halinde insan sermayesiyle gelişmekte olan ülkelere yapılan DYSY girişleri arasındaki ilişkinin arttığını, iyi kurumların varlığı halinde insan sermayesinin DYSY faydalarını artırdığını ve DYSY'lerin daha etkin hale geldiğini belirlemiştir.

Kant (2018) 1999-2010 dönemi ve 48 gelişmekte olan ülke örnekleminde yaptığı çalışmada pay ve borçlanma araçları piyasalarında görülen daha büyük finansal açıklık seviyesinin daha kaliteli kurumlara yol açtığını belirlemiştir. Chen vd. (2019) 2000-2011 dönemi, 47 ülkeden elde ettikleri verilerle daha iyi kurumsal kaliteye sahip ülkelerdeki firmaların daha zayıf kurumsal kaliteye sahip ülkelerdeki firmalardan daha yüksek yatırım verimliliğine sahip olduklarını tespit etmişlerdir.

Yukarıda açıklanan literatür çalışmaları genel sonuç olarak; iyi kurumların yatırım risklerini azalttığı, YSY'leri daha istikrarlı hale getirdiği, kurumsal kalitenin YSY girişlerini artırdığı, DYSY ile YPY'lerin kurumlardan daha farklı şekil ve düzeylerde etkilenebildiklerini ortaya çıkarmıştır.

2. Veri Seti

Bu çalışmada, 26 gelişmekte olan ekonomi ve 29 gelişmiş ekonomi olmak üzere toplam 55³ ülkenin 2002-2017 dönemine ait yıllık verileri kullanılmıştır. Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) sınıflandırmasına göre belirlenmiştir. Veriler, Dünya Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF), Birleşmiş Milletler

³ Bu ülkeler; Arjantin, Avustralya, Avusturya, Bangladeş, Belçika, Brezilya, Kanada, Çin, Danimarka, Mısır, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Hindistan, Endonezya, İtalya, Japonya, Güney Kore, Malezya, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Pakistan, Filipinler, Portekiz, Rusya, Singapur, Güney Afrika, İspanya, İsveç, İsviçre, Tayland, Tunus, Türkiye, İngiltere, ABD, Uruguay, Bulgaristan, Şili, Macaristan, İsrail, Nijerya, Paraguay, Polonya, Romanya, Suudi Arabistan, Ukrayna, Çekya, Estonya, Slovakya, Ürdün, Kuveyt ve Litvanya'dan oluşmaktadır.

Kalkınma Programı (UNDP) ve Freedom House'den alınmıştır (Tablo 1). Çalışma örneklemini ve değişkenlerin belirlenmesinde ilgili literatür ve verilere ulaşılabilirlik belirleyici olmuştur.

Tablo 2: *Değişkenler ve Açıklamaları*

Değişkenler	Açıklamalar	Kaynak
DYSY	Doğrudan yabancı yatırımlar, GSYH'nın oranı olarak net girişi göstermektedir.	Dünya Bankası, Dünya Gelişme Göstergeleri
YPY	Yabancı portföy yatırımları, GSYH'nın oranı olarak yükümlülükleri göstermektedir.	Portföy Yatırımları, Yükümlülükler, IMF
Hukuk	-2,5 ile 2,5 arasındaki sıralamadır. Yüksek not, hukukun üstünlüğünü göstermektedir.	Dünya Bankası, Yönetim Göstergeleri
Yolsuzluk Kontrolü	-2,5 ile 2,5 arasındaki sıralamadır. Yüksek not, yolsuzlukla mücadelenin yüksekliğini göstermektedir.	Dünya Bankası, Yönetim Göstergeleri
Politik İstikrar ve Şiddet/Terör Yokluğu (PISTIKRAR)	-2,5 ile 2,5 arasındaki sıralamadır. Yüksek not, politik istikrar ile şiddet/terörün yokluğunu göstermektedir.	Dünya Bankası, Yönetim Göstergeleri
Sivil Hakları (SIVILHK)	Notlar 1-7 arasında sıralanmaktadır. Düşük not özgürlüğü, yüksek not kısıtlılığı ifade etmektedir.	Freedom House
Politik Haklar (POLITIKHK)	Notlar 1-7 arasında sıralanmaktadır. Düşük not özgürlüğü, yüksek not kısıtlılığı ifade etmektedir.	Freedom House
İnsani Gelişim (IGE)	Eğitim, sağlıklı yaşam ve ekonomik koşullar esas alınarak hesaplanan endekstir.	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)
Eğitim	Ülkelerin eğitim seviyelerini gösteren endekstir.	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)

Not: İnsan hakları ve politik haklar sıralaması tersine çevrilmiş, yüksek notun özgürlüğü, düşük notun kısıtlılığı göstermesi sağlanmış, böylece parametre katsayıları ile beklenen etki arasındaki uyum sağlanmıştır.

Çalışmada YSY'leri etkileyen kurumsal faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Yukarıda görüldüğü üzere YSY'leri belirlemeye yönelik çalışmalar literatürde bulunmaktadır. Bu nedenle, bu çalışmada farklı olarak bu faktörlerin ülkelerin gelişmişlik düzeyine ve YSY türlerine (DYSY ve YPY) göre değişip değişmediği, değişiyorsa nasıl bir değişim gösterdiğinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede çalışmada aşağıdaki hipotezler test edilmiştir.

H_{a0} = Kurumsal faktörlerin YSY'lere etkisi yoktur.

H_{b0} = Kurumsal faktörlerin YSY'lere etkisi ülke gelişmişlik düzeylerine göre değişmemektedir.

H_{c0} = Kurumsal faktörlerin etkisi DYSY ve YPY'ye göre değişmemektedir.

Tablo 3: Özet İstatistik Tablosu

	DYSY	YPY	HUKUK	YOLSUZLUK	PISTIKRAR	SIVILHK	POLITIKHK	IGE	EGITIM
Tüm Ülkeler									
Ortalama	4.045090	0.023929	0.626572	0.584186	0.144418	5.615909	5.702273	0.797051	0.741861
Medyan	2.373450	0.015650	0.605950	0.376200	0.359200	6.000000	7.000000	0.822000	0.777500
Maksimum	86.61080	0.627900	2.100300	2.470000	1.755200	7.000000	7.000000	0.953000	0.941000
Minimum	-15.98920	-0.238600	-1.427200	-1.496500	-2.810000	1.000000	1.000000	0.443000	0.280000
Standart Sapma	6.756335	0.046062	0.949471	1.078917	0.953052	1.612726	1.810724	0.112123	0.139793
Çarpıklık	4.945807	2.690760	-0.133352	0.134690	-0.715568	-0.911790	-1.285896	-0.946863	-0.842937
Basıklık	41.78967	39.28985	1.769921	1.779900	2.720075	2.674933	3.445171	3.331532	3.062168
Jarque-Bera	58757.68	49350.17	58.08820	57.24433	77.97201	125.8074	249.7839	135.5241	104.3546
Gözlem Sayısı	880	880	880	880	880	880	880	880	880
Gelişmiş Ülkeler									
Ortalama	4.683305	0.032695	1.273983	1.254515	0.735454	6.771552	6.907328	0.873325	0.838728
Medyan	2.631400	0.028250	1.403100	1.376700	0.877800	7.000000	7.000000	0.884000	0.850000
Maksimum	86.61080	0.224700	2.100300	2.470000	1.755200	7.000000	7.000000	0.953000	0.941000
Minimum	-15.98920	-0.238600	-0.260100	-0.444100	-1.626300	5.000000	5.000000	0.724000	0.667000
Standart Sapma	8.362169	0.050973	0.614917	0.819037	0.556728	0.440362	0.311809	0.046337	0.060383
Çarpıklık	4.403493	-0.247254	-0.632928	-0.312885	-1.566689	-1.593482	-3.431698	-0.733681	-0.627245
Basıklık	31.68274	6.871040	2.330776	1.776869	6.499899	4.323427	14.84038	2.969521	2.716661
Jarque-Bera	17405.08	294.4368	39.63823	36.49435	426.6356	230.2251	3621.149	41.64551	31.97780
Gözlem Sayısı	464	464	464	464	464	464	464	464	464
Gelişmekte Olan Ülkeler									
Ortalama	3.333235	0.014153	-0.095540	-0.163489	-0.514815	4.326923	4.358173	0.711976	0.633817
Medyan	2.187300	0.009150	-0.136200	-0.317750	-0.516450	4.000000	5.000000	0.727000	0.631000
Maksimum	28.01690	0.627900	1.825300	2.325600	1.585600	7.000000	7.000000	0.932000	0.862000
Minimum	-0.945500	-0.091300	-1.427200	-1.496500	-2.810000	1.000000	1.000000	0.443000	0.280000
Standart Sapma	4.208188	0.037596	0.704445	0.808948	0.867101	1.460763	1.844322	0.102333	0.123008
Çarpıklık	3.330716	10.52409	0.722092	1.124677	-0.122586	-0.007000	-0.358003	-0.465498	-0.403683
Basıklık	15.67220	172.3581	3.023180	4.103315	2.736894	2.404826	2.014408	2.972964	2.825670
Jarque-Bera	3552.628	504836.7	36.16091	108.7996	2.241790	6.143411	25.72362	15.03643	11.82535
Gözlem Sayısı	416	416	416	416	416	416	416	416	416

Tablo 4: Korelasyon Matrisi

Tüm Ülkeler	DYSY	YPY	HUKUK	YOLSUZLUK	PISTIKRAR	SIVILHK	POLITIKHK	IGE	EGITIM
DYY	1.0000								
YPY	-0.010(0.752)	1.000							
HUKUK	0.184(0.000)	0.252(0.000)	1.000						
YOLSUZLUK	0.203 (0.000)	0.258(0.000)	0.968(0.000)	1.000					
PISTIKRAR	0.199(0.000)	0.178(0.000)	0.816(0.000)	0.797(0.000)	1.000				
SIVILHK	0.091(0.006)	0.218(0.000)	0.690(0.000)	0.662(0.000)	0.679(0.000)	1.000			
POLITIKHK	0.038(0.257)	0.198(0.000)	0.609(0.000)	0.581(0.000)	0.567(0.000)	0.933(0.000)	1.000		
IGE	0.155(0.000)	0.158(0.000)	0.845(0.000)	0.813(0.000)	0.789(0.000)	0.630(0.000)	0.546(0.000)	1.000	
EGITIM	0.147(0.000)	0.149(0.000)	0.770(0.000)	0.739(0.000)	0.746(0.000)	0.694(0.000)	0.599(0.000)	0.938(0.000)	1.000
Gelişmiş Ülkeler	DYSY	YPY	HUKUK	YOLSUZLUK	PISTIKRAR	SIVILHK	POLITIKHK	IGE	EGITIM
DYY	1.000								
YPY	-0.061(0.188)	1.000							
HUKUK	-0.013(0.766)	0.270(0.000)	1.000						
YOLSUZLUK	0.009(0.843)	0.279(0.000)	0.962(0.000)	1.000					
PISTIKRAR	0.026(0.569)	0.131(0.004)	0.507(0.000)	0.484(0.000)	1.000				
SIVILHK	0.033(0.473)	0.201(0.000)	0.599(0.000)	0.545(0.000)	0.549(0.000)	1.000			
POLITIKHK	-0.0277(0.551)	0.226(0.000)	0.535(0.000)	0.489(0.000)	0.263(0.000)	0.490(0.000)	1.000		
IGE	-0.071(0.124)	0.143(0.001)	0.843(0.000)	0.789(0.000)	0.268(0.000)	0.468(0.000)	0.409(0.000)	1.000	
EGITIM	-0.020(0.661)	0.049(0.289)	0.650(0.000)	0.612(0.000)	0.233(0.000)	0.283(0.000)	0.283(0.000)	0.812(0.000)	1.000
Gelişmekte Olan Ülkeler	DYSY	YPY	HUKUK	YOLSUZLUK	PISTIKRAR	SIVILHK	POLITIKHK	IGE	EGITIM
DYY	1.000								
YPY	0.055(0.256)	1.000							
HUKUK	0.542(0.000)	0.018(0.704)	1.000						
YOLSUZLUK	0.604(0.000)	0.011(0.811)	0.936(0.000)	1.000					
PISTIKRAR	0.461(0.000)	0.006(0.896)	0.762(0.000)	0.789(0.000)	1.000				
SIVILHK	0.039(0.426)	0.098(0.044)	0.297(0.000)	0.330(0.000)	0.353(0.000)	1.000			
POLITIKHK	-0.096(0.049)	0.086(0.077)	0.199(0.000)	0.240(0.000)	0.212(0.000)	0.892(0.000)	1.000		
IGE	0.385(0.000)	-0.059(0.222)	0.655(0.000)	0.652(0.000)	0.724(0.000)	0.149(0.000)	0.058(0.236)	1.000	
EGITIM	0.310(0.000)	-0.030(0.530)	0.477(0.000)	0.490(0.000)	0.623(0.000)	0.309(0.000)	0.173(0.000)	0.885(0.000)	1.000

Not: Parantez içindeki değerler olasılıkları ifade etmektedir.

Tablo 2’de çalışmada kullanılan değişkenlere ait özet istatistikler görülmektedir. Buna göre, her üç ülke grubunda da, ülkelere yönelen DYSY’lerin YPY’lerden daha fazla olduğu görülmektedir. Öte yandan gelişmiş ülkelere yönelen DYSY ve YPY’lerin gelişmiş ülkelere yönelenlerden daha fazladır. Hukukun üstünlüğü, yolsuzlukla mücadele ve politik istikrar ve şiddet/terör yokluğu değişkenlerine ait ortalamaların gelişmekte olan ülkelerde negatif olduğu, aynı değişkenin gelişmekte olan ülkelerde ise pozitif olduğu, dolayısıyla bu değişkenlerle ilgili koşulların gelişmiş ülkelerde daha yüksek olduğu söylenebilir. Aynı şekilde sivil haklar, politik haklar, insani gelişim endeksi ve eğitim endeksi ortalamalarında da ortaya çıkan değerler, gelişmiş ülkelerde bu değişkenlerin ifade ettiği koşulların gelişmiş ülkelerde daha yüksek olduğunu işaret etmektedir. Bu sonuçlar gelişmiş ülkelerdeki kurumsal kalitenin gelişmekte olan ekonomilerden daha yüksek olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 3’deki korelasyon katsayıları ve anlamlılık düzeylerine baktığımızda, tüm ülkeler grubunda politik hakların DYSY ile olan ilişkisi hariç, kurumsal faktörlerin DYSY ve YPY’ler ile ilişkili oldukları ve bu ilişkinin pozitif yönde olduğu görülmektedir. Ülke gruplarında bakıldığında ise, gelişmiş ülkelerin YPY’ler ile, gelişmekte olan ülkelerin DYSY’ler ile daha çok ilişkili oldukları anlaşılmaktadır. Kurumsal faktörlerin kendi aralarındaki ilişkilere bakıldığında, gelişmekte olan ülkeler grubundaki insani gelişim endeksi ile politik haklar arasındaki korelasyon hariç tüm kurumsal faktörlerin tüm gruplarda birbirleriyle anlamlı korelasyon ilişkisine sahip oldukları görülmektedir. Buradan ülkelerdeki hukuk, eğitim, insani ve politik haklar, yolsuzlukla mücadele gibi kurumların birbirinden bağımsız olmadıkları, kurumların birbirlerini etkiledikleri, kurumsal kalitenin bir bütün olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Kurumsal faktörler arasındaki yüksek derece ve anlamlı korelasyon katsayıları DYSY ve YPY’ler için ikişer model kurulmasını gerekli hale getirmiştir. Bu çerçevede DYSY ve YPY’lerin kurumsal belirleyicilerini tespit etmek için aşağıdaki modeller oluşturulmuştur.

Model 1:

$$DYSY_{it} = \beta_0 + \beta_1 DYSY_{it-1} + \beta_2 Hukuk_{it} + \beta_3 Sivilhk_{it} + \beta_4 Politikhk_{it} + \beta_5 Egitim_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Model 2:

$$DYSY_{it} = \beta_6 + \beta_7 DYSY_{it-1} + \beta_8 Pistikrar_{it} + \beta_9 Ige_{it} + \beta_{10} Yolsuzluk_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Model 3:

$$YPY_{it} = \beta_{11} + \beta_{12} YPY_{it-1} + \beta_{13} Hukuk_{it} + \beta_{14} Sivilhk_{it} + \beta_{15} Politikhk_{it} + \beta_{16} Egitim_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Model 4:

$$YPY_{it} = \beta_{17} + \beta_{18} YPY_{it-1} + \beta_{19} Pistikrar_{it} + \beta_{20} Ige_{it} + \beta_{21} Yolsuzluk_{it} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

3. Ampirik Bulgular

Çalışmada ilk olarak tüm ülkeler, gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler için değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı içerip içermediği incelenmiştir. Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları Tablo 4’de yer almaktadır. Tablo 4’de yer alan yatay kesit bağımlılığı test sonuçları incelendiğinde, tüm ülkeler, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için tüm değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı içerdiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 5: Yatay Kesit Bağımlılığı Sonuçları

	Breusch-Pagan LM	CD LM1	CD LM2	Pesaran CD
Tüm Ülkeler				
DYSY	2808.113***	23.2691***	21.43577***	25.22559***
YPY	2661.254***	20.57433***	18.741***	17.14808***
Hukuk	5132.654***	65.92303***	64.0897***	11.21819***
Yolsuzluk	5203.285***	67.21906***	65.38573***	0.383861
Pistikrar	4304.5***	50.72691***	48.89358***	15.09059***
İge	21125.88***	359.389***	357.5557***	144.7001***
Eğitim	17099**	285.4982***	283.6648***	126.516***
Gelişmiş Ülkeler				
DYSY	803.4759***	12.9309***	11.9643***	17.7866***
YPY	800.9430***	12.8420***	11.8754***	8.3847***
Hukuk	120.796***	41.6132***	40.6466***	10.8008***
Yolsuzluk	1620.167***	41.5912***	40.6245***	13.7780**
Pistikrar	1120.446***	24.0544***	23.0877***	17.8759***
İge	5844.846***	189.8484***	188.8817***	76.2796***
Eğitim	4616.468***	146.7408***	145.7741***	66.1466***
Gelişmekte Olan Ülkeler				
DYSY	678.203***	12.833***	11.967***	11.027***
YPY	663.854***	12.241***	11.374***	11.161***
Hukuk	971.252***	24.339***	23.472***	11.574***
Yolsuzluk	981.130***	24.715***	23.849***	11.408***
Pistikrar	1143.916***	31.100***	30.234***	11.520***
İge	4588.644***	166.214***	165.374***	67.185***
Eğitim	3841.968***	136.927***	136.060***	59.549***

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyelerinde anlamlılıkları göstermektedir.

Değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı içermesi nedeniyle, değişkenlerin durağanlıklarının incelenmesinde ikinci nesil birim kök testi olan Pesaran (2007) testinden yararlanılmıştır. Pesaran birim kök test sonuçları Tablo 5’de yer almaktadır. Sivil haklar ve politik haklar değişkenleri endeks ya da fiyat gibi süreklilik göstermeyen, kesikli veri olmalarından dolayı birim kök analizine dahil edilmemiştir.

Tablo 5’de yer alan tüm ülkelere yönelik birim kök test sonuçlarına göre, hem sabit terimli hem de sabit terim ve trendli birim kök testleri açısından, DYSY ve YPY değişkenleri düzey değerlerinde; hukukun üstünlüğü, yolsuzlukla mücadele, politik istikrar ve terör varlığı, insani gelişim endeksi ve eğitim değişkenlerinin ise birinci farklarında durağan hale geldikleri ifade edilebilir.

Değişkenlerin durağanlıklarının incelenmesinin ardından, doğrudan yabancı yatırımlar ve yabancı portföy yatırımlarının kurumsal belirleyicilerini ortaya koymak amacıyla oluşturulan modellerde gözlenemeyen heterojenliğin varlığı araştırılmıştır. Modellerde gözlenemeyen heterojenliğin olması ve dikkate alınmaması durumunda, modeller sapmalı ve tutarsız olarak tahmin edilecektir.

Tablo 6: Pesaran CADF (2007) Birim Kök Testi Sonuçları

Tüm Ülkeler		
	Sabit Terimli	Sabit Terim ve Trendli
Değişkenler		
DYSY	-2.172(1)**	-3.882(0)***
YPY	-2.249(1)***	-3.099(0)***
Hukuk	-1.918(1)	-2.234(1)
ΔHukuk	-3.755(1)***	-3.809(0)***
Yolsuzluk	-1.640(1)	-2.292(1)
ΔYolsuzluk	-3.624(1)***	-3.686(0)***
Pistikrar	-2.005(1)	-2.393(0)
ΔPistikrar	-3.995(1)***	-4.224(0)***
İge	-2.229(1)***	-2.042(1)
Δİge	-3.144(1)***	-3.165(0)***
Eğitim	-2.302(2)***	-2.139(2)
ΔEğitim	-3.104(1)***	-3.331(1)***
Kritik Değerler	% 1 -2.200	%1 -2.720
	%5 -2.080	%5 -2.590
	%10 -2.010	%10 -2.530
Gelişmiş Ülkeler		
DYSY	-2.157(1)**	-4.230(0)***
YPY	-2.186(1)**	-3.232(0)***
Hukuk	-2.024(1)	-2.252(1)
ΔHukuk	-2.644(1)***	-4.013(0)***
Yolsuzluk	-1.692(1)	-2.309(1)
ΔYolsuzluk	-2.378(1)***	-3.475(0)***
Pistikrar	-1.548(1)	-2.505(0)
ΔPistikrar	-2.441(1)***	-4.537(0)***
İge	-2.052(1)	-2.493(1)
Δİge	-2.751(1)***	-3.539(0)***
Eğitim	-1.453(2)	-1.907(2)
ΔEğitim	-2.732(1)***	-2.942(1)***
Kritik Değerler	% 1 -2.320	%1 -2.830
	%5 -2.150	%5 -2.670
	%10 -2.070	%10 -2.580
Gelişmekte Olan Ülkeler		
DYSY	-2.188(1)**	-2.784(1)**
YPY	-2.183(1)**	-3.096(0)***
Hukuk	-1.493(1)	-1.998(1)
ΔHukuk	-2.331(1)***	-3.685(0)***
Yolsuzluk	-1.643(1)	-2.056(1)
ΔYolsuzluk	-2.300(1)**	-3.737(0)***
Pistikrar	-2.031(2)	-2.032(2)
ΔPistikrar	-2.556(1)***	-3.004(1)***
İge	-2.059(1)	-1.972(1)
Δİge	-2.908(0)***	-3.039(0)***
Eğitim	-2.066(1)	-2.229(1)
ΔEğitim	-2.177(1)**	-3.458(0)***
Kritik Değerler	% 1 -2.320	%1 -2.830
	%5 -2.150	%5 -2.670
	%10 -2.070	%10 -2.580

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyelerinde anlamlılıkları ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler Akaike bilgi kriterine göre uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Çalışmada gözlenemeyen heterojenliği test etmek amacıyla Breusch-Pagan LM testi ve F testinden yararlanılmıştır. Sonuçlar Tablo 6'da yer almaktadır. Tablo 6'da yer alan sonuçlar incelendiğinde, tüm ülkeler, gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler için oluşturulan modellerde gözlenemeyen heterojenliğin dikkate alınması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Heterojenliğin, diğer bir ifadeyle birim etkilerin, varlığı durumunda dinamik panel veri modelinin Havuzlanmış Klasik EKK

yöntemi ve Genelleştirilmiş EKK yöntemi ile tahmini sapmalı sonuçlar vermektedir. Bu nedenle dinamik panel veri modellerinin tahmininde, birim etkileri dikkate alan ve birim etkiler ile bağımsız değişkenlerin korelasyonlu olmasına izin veren “birinci fark tahmincisi” veya “genelleştirilmiş momentler tahmincisi” kullanılmaktadır (Tatoğlu, 2012: 70).

Tablo 7: Breusch-Pagan LM Testi ve F Testi Sonuçları

Tüm Ülkeler				
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Breusch-Pagan LM Testi	1009.67***	1008.62***	2.01***	58.34***
F Testi	12.20***	12.92***	21.14***	2.83***
Gelişmiş Ülkeler				
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Breusch-Pagan LM Testi	396.56***	385.16***	16.68***	14.47***
F Testi	9.67***	9.33***	3.03***	3.07***
Gelişmekte Olan Ülkeler				
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Breusch-Pagan LM Testi	997.84***	905.45***	948.83***	945.88***
F Testi	26.09***	23.10***	11.09***	11.14***

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyelerinde anlamlılıkları ifade etmektedir.

Çalışmada DYSY ve YPY kurumsal belirleyicilerine yönelik oluşturulan modeller dinamik bir yapıya sahip olmalarından dolayı, modellerde içsellik sorunu bulunmaktadır. Bu nedenle modellerin tahmininde, içsellik sorunu dikkate alarak bunu ortadan kaldıran Arellano ve Bover/Blundell ve Bond'un iki aşamalı sistem genelleştirilmiş momentler yönteminden (GMM) yararlanılmıştır.

Tablo 8: Tüm Ülkeler İçin Model Tahmin Sonuçları

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
L.DYSY	0.5686*** (0.0004)	0.5688*** (0.0003)	-	-
L.YPY	-	-	0.3353*** (0.0025)	0.3337*** (0.0030)
Hukuk	0.4402*** (0.0274)	-	0.0056*** (0.0003)	-
Sivilhk	0.4031*** (0.0347)	-	0.0032*** (0.000)	-
Politikhk	-0.4532*** (0.0333)	-	-0.0006*** (0.0003)	-
Yolsuzluk	-	0.5025*** (0.0152)	-	0.0100*** (0.0004)
Pistikrar	-	0.0361** (0.0187)	-	-0.0048*** (0.0005)
İge	-	1.8315*** (0.0152)	-	0.0133*** (0.0003)
Eğitim	2.4217*** (0.1679)	-	0.0034 (0.0023)	-
Wald Ki-kare	439000***	340000***	556178***	116000***
AR(1)	-2.26***	-2.25***	-2.11***	-2.11***
AR(2)	0.94	0.96	1.10	1.08
Sargan	505.04***	503.96***	254.79***	255.42***
Fark-Hansen	4.06	1.60	0.14	0.80
Hansen GMM	53.13	51.05	49.94	54

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyelerinde anlamlılıkları ifade etmektedir. L, değişkenin bir dönem gecikmesinin alındığını göstermektedir.

Arellano ve Bover/Blundell ve Bond'un iki aşamalı sistem genelleştirilmiş momentler tahmincisi, "birinci fark dönüşümü" yerine "ortogonal sapmalar" yöntemini kullanmaktadır. Bu sayede, birinci fark tahmincisinde ortaya çıkan, bazı birimlere ilişkin verilerin tümüyle kaybolabilme sorunu ortadan kalkmaktadır. Bu yöntemde, birinci fark tahmincisinde olduğu gibi cari dönem ile bir önceki dönem arasında fark alınması yerine, söz konusu değişkenin tüm mümkün gelecek değerlerinin ortalamasının farkı alınmaktadır. Bu sayede veri kaybı en düşük seviyeye inmektedir. Bu yöntem, hem hata terimlerinde otokorelasyon hem de sabit ve değişen varyans durumlarına dirençlidir. Bu yöntemde, orijinal ve dönüştürülmüş olmak üzere iki sistemli bir eşitlik kurularak değişkenler tahmin edilmektedir. Blundell ve Bond (1998), T'nin küçük olduğu durumlarda (N>T) dinamik panel veri modelinin etkin olarak tahmin edilebilmesi amacıyla yararlanılan moment şartının önemini vurgulamışlardır. Diğer bir ifadeyle, sistem GMM yöntemi N>T durumunda kullanılmaktadır (Tatoğlu, 2012: 86-87). Sarafidis vd. (2009), dinamik panel veri modellerinde heterojen yatay kesit bağımlılığı altında sistem GMM tahmincisinin standart GMM tahmincisine göre güvenilir sonuçlar verdiğini ifade etmişlerdir. Tablo 7'de tüm ülkeler için Model 1, Model 2, Model 3 ve Model 4'e ilişkin Arellano ve Bover/Blundell ve Bond'un iki aşamalı sistem genelleştirilmiş momentler tahmin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 7'deki Sargan, Fark Hansen ve Hansen-GMM test sonuçları, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olmadığı, modellerde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğunu ifade etmektedir. Bu sonuçlara göre eğitim hariç tüm değişkenlerin hem DYSY'leri hem de YPY'leri etkiledikleri görülmektedir. Eğitim ise sadece DYSY'leri etkilemiş görünmektedir. Değişkenlerden politik istikrar ve şiddet/terör sadece YPY'leri negatif etkilerken, politik hakların hem DYSY'leri hem de YPY'leri negatif yönde etkilediği anlaşılmaktadır. Diğer değişkenlerin katsayıları pozitifdir. Geçmiş dönem DYSY ve YPY'ler cari dönem DYSY ve YPY'leri pozitif yönde etkilemiştir.

Tablo 9: Gelişmiş Ülkeler İçin Model Tahmin Sonuçları

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
L.DYSY	0.5277*** (0.0049)	0.5350*** (0.0031)	-	-
L.YPY	-	-	0.4623*** (0.0170)	0.4779*** (0.0118)
Hukuk	0.1760 (0.2429)	-	0.0142*** (0.0018)	-
Sivilhk	0.8325*** (0.2417)	-	0.0046*** (0.0016)	-
Politikhk	-0.3341* (0.1955)	-	0.0071*** (0.0020)	-
Yolsuzluk	-	0.1522 (0.0933)	-	0.0073*** (0.0009)
Pistikrar	-	0.2824*** (0.1216)	-	0.0011 (0.0015)
İge	-	1.9356*** (0.2511)	-	0.0063*** (0.0011)
Eğitim	-1.7270*** (0.8868)	-	-0.0972*** (0.0119)	-
Wald Ki-kare	164844***	242244***	4336***	8034***
AR(1)	-2.12**	-2.13***	-3.20	-3.21
AR(2)	1.13	1.17	1.04	1.07
Sargan	311.75	310.77	205.82	203.56
Fark-Hansen	1.72	2.70	1.17	1.23
Hansen GMM	26.08	25.39	27.85	26.39

*Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyelerinde anlamlılıkları ifade etmektedir. L, değişkenin bir dönem gecikmesinin alındığını göstermektedir.*

Tablo 8’de gelişmiş ülkeler için Model 1, Model 2, Model 3 ve Model 4’e ilişkin Arellano ve Bover/Blundell ve Bond’un iki aşamalı sistem genelleştirilmiş momentler tahmin sonuçları yer almaktadır. Sargan, Fark Hansen ve Hansen-GMM test sonuçları, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olmadığı, modellerde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğunu ifade etmektedir. Elde edilen sonuçlara göre; hukukun üstünlüğü ve yolsuzlukla mücadele değişkenleri sadece YPY’leri, politik istikrar ve şiddet/terör değişkeni ise sadece DYSY’yi pozitif şekilde etkilemiştir. Yani bu değişkenler YSY türlerinden sadece bir tanesini etkilemişlerdir. Sivil haklar ve insani gelişim DYSY ve YPY’leri pozitif şekilde; politik haklar DYSY’yi negatif, YPY’yi pozitif şekilde ve eğitim değişkeni ise DYSY ve YPY’yi negatif şekilde etkilemiştir. Gelişmiş ülke grubunda özellikle hukuk ve yolsuzlukla mücadele değişkenlerinin DYSY’lere göre YPY’ler için daha önemli olduğu, buna göre politik istikrar ve şiddet/terör değişkeninin YPY’lere göre DYSY’de daha önemli olduğu söylenebilir. Gelişmiş ülkeler grubunda eğitimin katsayısı beklentinin tersine negatif çıkmıştır. Bu grupta YPY’lerin kurumsal faktörlere DYSY’lerden daha duyarlı olduğu ifade edilebilir. Ayrıca geçmiş dönem DYSY ve YPY’lerin cari dönem DYSY ve YPY’leri pozitif yönde etkiledikleri görülmektedir.

Tablo 9’da gelişmekte olan ülkeler için Model 1, Model 2, Model 3 ve Model 4’e ilişkin Arellano ve Bover/Blundell ve Bond’un iki aşamalı sistem genelleştirilmiş momentler tahmin sonuçları yer almaktadır. Sargan, Fark Hansen ve Hansen-GMM test sonuçları, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olmadığı, modellerde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğunu ifade etmektedir. Hukuk, politik haklar ve eğitim değişkenlerinin sadece DYSY’leri etkilediği, sivil haklar, yolsuzlukla mücadele, politik istikrar ve şiddet/terör yokluğu ve insani gelişim değişkenlerinin hem DYSY hem de YPY’leri birlikte etkiledikleri anlaşılmaktadır. Burada politik haklar ile politik istikrar ve şiddet/terör değişkenlerinin katsayıları negatiftir. Eğitim değişkeni ise sadece DYSY’yi etkilemiştir. Politik istikrar ve şiddet/terör değişkeni DYSY ve YPY’leri negatif yönde etkilemiştir. Buna göre gelişmekte olan ülkelerde politik istikrarsızlık, şiddet ve terör olduğu ve bunun YSY’leri olumsuz etkilediği görülmektedir. Gelişmekte olan ülkeler grubunda kurumsal faktörlerin YPY’lere göre DYSY’leri daha fazla etkiledikleri söylenebilir. YSY’lere ait geçmiş dönem verilerinin cari dönem YSY’leri pozitif etkilediği anlaşılmaktadır.

Tablo 10: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Model Tahmin Sonuçları

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
L.DYSY	0.8076*** (0.0115)	0.7913*** (0.0092)	-	-
L.YPY	-	-	0.0450*** (0.0079)	0.0582*** (0.0064)
Hukuk	0.5116*** (0.1336)	-	0.0006 (0.0005)	-
Sivilhk	0.1896** (0.0964)	-	0.0035*** (0.0006)	-
Politikhk	-0.2228*** (0.0442)	-	-0.0001 (0.0004)	-
Yolsuzluk	-	0.8938*** (0.0810)	-	0.0058*** (0.0006)
Pistikrar	-	-0.2302*** (0.0719)	-	-0.0059*** (0.0010)
İge	-	0.9843*** (0.1469)	-	0.0156*** (0.0003)
Eğitim	1.3898*** (0.4620)	-	-0.0026 (0.0035)	-
Wald Ki-kare	11083.87***	16255.15***	6525.56***	5397.92***
AR(1)	-2.31***	-2.32***	-2.21***	-2.21***
AR(2)	-0.84	-0.84	-0.79	-0.49
Sargan	221.40***	221.68***	274.44***	272.81***
Fark-Hansen	1.07	-3.18	-1.04	1.29
Hansen GMM	21.91	20.36	20.76	21.60

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyelerinde anlamlılıkları ifade etmektedir. L, değişkenin bir dönem gecikmesinin alındığını göstermektedir

Çalışmada ortaya çıkan sonuçları genel olarak değerlendirdiğimizde aşağıdaki sonuçlara ulaşmak mümkündür: Kurumsal faktörlerin büyük bir kısmı YSY'leri etkilemektedir. Tüm ülkeler örneğinde görüldüğü üzere kurumsal faktörlerin etkisi YSY türüne göre pek değişmemiş, DYSY ve YPY'lerin kurumsal faktörlerden büyük oranda aynı şekilde etkilendiğini söylemek mümkündür. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerine bakıldığında ise kurumsal faktörlerin etkilerinde bazı değişiklikler söz konusudur. Gelişmiş ülkelerde kurumsal faktörler DYSY'lere göre YPY'leri daha fazla etkilemiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ise kurumsal faktörler YPY'lere göre DYSY'leri daha fazla etkilemişlerdir. Buradan gelişmiş ülkelerde YPY'lerin, gelişmekte olan ülkelerde ise DYSY'lerin kurumsal kaliteye daha duyarlı olduğu ifade edilebilir. Ortaya çıkan parametre katsayıları genel olarak beklentilerle uyumlu olmasına rağmen gelişmiş ülkelerdeki eğitim değişkeni katsayısı beklentilerin tersine negatif olarak ortaya çıkmıştır.

Sivil haklar ve insani gelişimin bütün modellerde etkisi anlamlı olduğu gibi bu değişkenlerin katsayıları tamamen pozitifdir. Katsayısı tamamen pozitif olan diğer değişkenler ise yolsuzlukla mücadele ve hukukun üstünlüğüdür. Sonuçlara göre, sivil ve insan haklarındaki ilerlemeler, yüksek düzeyde insani gelişim, yolsuzlukla mücadeledeki başarı, hukukun üstünlüğüne riayet konuları doğrudan YSY'leri artırmaktadır. Politik haklar, politik istikrar ve şiddet/terör ile eğitim değişkenlerinin katsayıları bazı modellerde pozitif bazılarında ise negatiftir. Buna göre, bu değişkenlerin örneklem genelinde düzeylerinin farklı oldukları, yatırımcılar tarafından bu faktörlerin farklı şekillerde değerlendirildikleri söylenebilir.

Literatürde ortaya çıkan sonuçlar ile bu çalışma bulguları büyük oranda benzerlikler taşımaktadır. Literatürdeki çalışmalar genel olarak kaliteli kurumların YSY'leri olumlu etkilediğini göstermekte, bu çalışma sonuçları da genel olarak kurumsal kalitenin YSY'leri pozitif şekilde

etkilediğini göstermiştir. Bu çalışma bulgularıyla literatür sonuçlarını kurumsal faktörler çerçevesinde aşağıda ele alınmıştır.

Bu çalışmada hukukun üstünlüğünün YSY'leri pozitif etkilediği görülmüştür. Daude ve Stein (2007) hukuk engellerinin YSY'leri olumsuz etkilediği sonucuna ulaşırken Bayar ve Alakbarov (2016) hukukun DYSY'leri etkilemediğini görmüşlerdir. Gossel (2017) çalışmasında sivil hakların DYSSY'i etkilemediği sonucuna ulaşırken bu çalışmada sivil hakların YSY'leri pozitif etkilediği ortaya çıkmıştır. Politik haklarla ilgili sonuç Touchton (2016) çalışmasıyla benzerlik göstermektedir.

Yolsuzluk değişkeni literatürde birçok çalışmada kullanılmış ve farklı sonuçlar elde edilmiştir. Bu çalışmada yolsuzlukla mücadelenin YSY'leri pozitif etkilediği görülmüştür. Bu sonuç Bénassy-Quéré vd. (2007) çalışmasındaki sonuçla paralellik göstermektedir. Oysa Bayar ve Alakbarov (2016) yolsuzluk ile DYSY arasında ilişki olmadığını ortaya koymuştur. Egger ve Winner (2005) ile Bellos ve Subasat (2011) çalışmalarında ortaya çıkan DYSY ile yolsuzluk arasında pozitif ilişki bu çalışma sonucuyla farklılıklar göstermektedir. Politik istikrar ve şiddet/terör değişkeninin YSY'leri negatif etkilediğine ilişkin sonuç Feng (2001) ile Daude ve Stein (2007) sonuçlarıyla benzerlikler göstermektedir.

Bu çalışmanın bütününde kurumsal kalitenin YSY'leri artırdığı görülmektedir. Ortaya çıkan bu bütünsel sonuç Buchanan vd. (2012) ve Lucke ve Eichler (2016) çalışmalarındaki genel sonuçlara benzemektedir.

4. Sonuç

Ekonomik yapının faaliyetlerini yürütmesinde ve amaçlarını gerçekleştirmesinde, hukuksal yapı, eğitim sistemi, bireysel hak ve hürriyetler, kültürel, etnik ve dinsel değerler, politik yapı gibi kurumlarla değişik nitelikte ilişkiler söz konusudur. Bu yüzden, demokrasisi gelişmiş, hukukun üstünlüğüne sahip, sivil toplumu güçlü, kurumları kaliteli, beşeri sermayesi nitelikli toplumlarda ekonomik üretkenliğin daha fazla ve piyasaların daha istikrarlı olması beklenmektedir. Küreselleşmenin itici gücü olarak yabancı sermaye hareketleri artarak günümüzde küresel ekonomide önemli bir ekonomik unsur haline gelmiştir. Ekonomi yönetimleri, küresel sermaye hareketlerinden daha fazla pay almak adına ekonomik, politik, yasal birçok değişim ve dönüşümü gerçekleştirmişlerdir. YSY'ler amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla ülkelerin faiz, döviz kuru, enflasyon gibi ekonomik parametrelerinin yanında yatırım yaptıkları ülkelerde, yatırım iklimlerini etkileyebilecek hukuk, beşeri sermaye, yolsuzluk, politik istikrar, insan hakları gibi kurumsal yapılara da dikkat edebilmektedirler.

Bu çalışmada 2002-2017 dönemine ait 29 gelişmiş ve 26 gelişmekte olmak üzere toplam 55 ülke örneğinde YSY'lerin kurumsal belirleyicileri, kurumsal belirleyicilerin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göre değişip değişmediği ve kurumsal faktörlerin DYSY ve YPY'na göre değişip değişmediği genelleştirilmiş momentler yöntemiyle (GMM) araştırılmıştır.

Çalışma sonuçları hukukun üstünlüğü, bireysel haklar, yolsuzlukla mücadele, insani gelişim gibi kurumsal faktörlerin YSY'leri etkilediğini, genel olarak kaliteli kurumların YSY'leri artırdığını ortaya çıkarmıştır. Kurumsal faktörlerin ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre etkilerinde kısmi de olsa bazı farklılıklar söz konusudur. Kurumsal faktörlerin gelişmiş ülkelerde daha çok YPY'lerde, gelişmekte olan ülkelerde ise DYSY'lerde daha etkin olduğu görülmüştür. Tüm ülkeler örneğinde ise kurumsal faktörlerin YSY türlerine etkisiyle ilgili bariz farklar yoktur. Ortaya çıkan bu sonuçlara göre, genel olarak kurumsal faktörlerin YSY türlerine etkisi noktasında farklılıkların olmadığı, ancak ülkeler gelişmişlik düzeylerine göre ayrıldığında ve bu gelişmişlik farkları dikkate alındığında kurumsal faktörlerin DYSY ve YPY'lere olan etkilerinde kısmi farklılıkların ortaya çıktığı söylenebilir. Ortaya çıkan bu sonuçlar, cari açığı bulunan, yatırımlar için yeterli kaynakları olmayıp uluslararası yatırımlara ihtiyaç duyan ülkeler için yol gösterici niteliktedir. Bu bakımdan, ekonomik performansın yanında kurumsal performansın da YSY'ler

için gerekli olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca sonuçlar, uluslararası sermaye yatırımcıları, uluslararası portföy yöneticileri açısından da kullanılabilirlik taşımaktadır.

Kaynakça

- Ahlquist, J. S. (2006). Economic policy, institutions and capital flow: Portfolio and direct investment flows in developing countries. *International Studies Quarterly*, 50(3), 681-704.
- Asteriou, D., & Hall, S.G. (2007). *Applied econometrics: A modern approach using Eviews and Microfit revisited edition*. Newyork: Palgrave Macmillan.
- Bayar, Y., & Naib, A. (2016). Corruption and foreign direct investment inflows in emerging market economies. *Ecoforum Journal*, 5(2), 303-308.
- Bellos, S., & Turan, S. (2012). Corruption and foreign direct investment: A panel gravity model approach. *Bulletin of Economic Research*, 64(4), 565-574.
- Bénassy-Quéré, A., Coupet, M., & Maylis, M. (2007). Institutional determinants of foreign direct investment. *World Economy*, 30(5), 764-782.
- Berkel, B. (2007). Institutional determinants of international equity portfolios-a country-level analysis. *The BE Journal of Macroeconomics*, 7(1), 1-40.
- Biglaiser, G., & Joseph, L. S. (2010). Do political institutions affect foreign direct investment? A survey of US corporations in Latin America. *Political Research Quarterly*, 63(3), 508-522.
- Buchanan, B. G., LE, Quan V., & Meenakshi R. (2012). Foreign direct investment and institutional quality: Some empirical evidence. *International Review of Financial Analysis*, 21, 81-89.
- Cao, X., & Ward M. D. (2014). Do democracies attract portfolio investment? Transnational portfolio investments modeled as dynamic network. *International Interactions*, 40(2), 216-245.
- Chen, D., Yu, X., & Zhang, Z. (2019). Foreign direct investment covoment and home country institutions. *Journal of Business Research*, 95, 220-231.
- Daude, C., & Stein, E. (2007). The quality of institutions and foreign direct investment. *Economics and Politics*, 19(3), 317-344.
- Dutta, N., & Osei-Yeboah, K. (2013). A new dimension to the relationship between foreign direct investment and human capital: The role of political and civil rights. *Journal of International Development*, 25(2), 160-179.
- Egger, P., & Winer, H. (2005). Evidence on corruption as an incentive for foreign direct investment. *European Journal of Political Economy*, 21(4), 932-952.
- Eğilmez, M. (2018). *Değişim sürecinde Türkiye, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sosyo-ekonomik bir değerlendirme* (8. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Feng, Y. (2001). Political freedom, political instability, and policy uncertainty: A study of political institutions and private investment in developing countries. *International Studies Quarterly*, 45(2), 271-294.
- Giofre, M. (2013). Investor protection rights and foreign investment. *Journal of Comparative Economics*, 41(2), 506-526.
- Gossel, S. J. (2017). Democratic capital, democratic rights and FDI in Sub-Saharan Africa. *Journal of International Development*, 29(8), 1033-1061.

- Jensen, N. (2008). Political risk, democratic institutions, and foreign direct investment. *The Journal of Politics*, 70(4), 1040-1052.
- Kant, C. (2018). Financial openness & institutions in developing countries. *Research in International Business and Finance*, 46, 240-250.
- Kinda, T. (2012). On the drivers of FDI and portfolio investment: A simultaneous equations approach. *International Economic Journal*, 26(1), 1-22.
- Li, Q., & Resnick, A. (2003). Reversal of fortunes: Democratic institutions and foreign direct investment inflows to developing countries. *International Organization*, 57(1), 175-211.
- Lucke, N., & Eichler, S. (2016). Foreign direct investment: The role of institutional and cultural determinants. *Applied Economics*, 48(11), 935-956.
- Sarafidis, V., Yamagata, T., & Robertson, D. (2009). A test of cross section dependence for a linear dynamic panel model with regressors. *Journal of Econometrics*, 148(2), 149-161
- Tatoğlu, F. Y. (2012). *İleri panel veri analizi: Stata uygulamalı*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Touchton, M. (2016). Campaigning for capital: investment in comparative perspective. *International Interactions*, 42(2), 271-294.
- UNCTAD. (2018). *World investment report. investment and new industrial policies*. New York.
- Wang, X., Lixin C. X., & Tian Z. (2012). Foreign direct investment under a weak rule of law. *Economics of Transisiton*, 20(3), 401-424.

İŞVEREN MARKASININ ÖRGÜTSEL BAĞLILIK ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN BELİRLENMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA *

Umahan EFE^{1**}
Ceren KARAVELİOĞLU²
N. Derya ERGUN ÖZLER³

Öz

İşveren markası, işletmeleri çalışmak için arzu edilen yer konumuna taşımakta ve işveren markası sayesinde örgütsel bağlılık yaratılabilmektedir. İşveren markasının beş boyutu bulunmaktadır. Bunlar; uygulama değeri, ilgi değeri, gelişim değeri, sosyal değer ve ekonomik değer boyutlarıdır. Bu çalışmada işveren markasının ve boyutlarının örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Araştırma bulgularında işveren markasının bazı boyutlarının, örgütsel bağlılık üzerinde etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. İşveren markasının ilgi değeri boyutunun, örgütsel bağlılığın alt boyutlarından olan normatif bağlılık ve duygusal bağlılık, gelişim değeri boyutunun, örgütsel bağlılığın alt boyutlarından olan duygusal bağlılık, sosyal değer boyutunun ise örgütsel bağlılığın alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: İşveren Markası, İşveren Çekiciliği, Örgütsel Bağlılık
JEL Kodları: D23, M12

A RESEARCH ON DETERMINING THE EFFECT OF EMPLOYER BRAND ON ORGANIZATIONAL COMMITMENT

Abstract

Employer brand places businesses as the desired place to work and organizational commitment can be created through the employer brand. Employer brand has five dimensions. These; application value, interest value, development value, social value and economic value dimensions. In this study it is aimed to determine the effect of employer brand and dimensions on organizational commitment. In the research findings, it was revealed that some dimensions of employer brand had an effect on organizational commitment. It was found that the interest value dimension of employer brand had a significant effect on normative commitment and emotional commitment, which is one of the sub-dimensions of organizational commitment, emotional value, which is one of the sub-dimensions of developmental commitment, and social value dimension of organizational commitment, which was a significant effect on continuity commitment of the sub-dimensions of organizational commitment.

Keywords: Employer Brand, Employer Attraction, Organizational Commitment
JEL Codes: D23, M12

* Bu çalışma Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tez çalışmasından türetilmiş olup, Dumlupınar Üniversitesi Rektörlüğü'nden 13/07/2017 Tarih ve 56120658-050-99 –E.132100 sayılı yazısı ile Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden 55093314-300 Sayı ile gerekli etik izinler alınmıştır.

¹ İnsan Kaynakları Uzmanı, Kütahya, ORCID 0000-0002-9091-6009

** **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): umahan.efe@gmail.com

² Doç. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, ORCID 0000-0002-3984-6703

³ Doç. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü. ORCID 0000-0001-9020-0206

Başvuru Tarihi (Received): 29.11.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

En kısıtlı kaynağın yetenek olması, bulunabilirliğinin güç olması ve mevcut yeteneklerin elde tutulmasının zor olması işletmeleri işveren markasını yaratmaya zorlamıştır. Nitelikli işgörenlerin gözünde çekici olan, çalışılabilecek en iyi yer olarak tanımlanan işletmeler rakiplerine göre hedeflerini gerçekleştirmede büyük avantajlara sahip olmaktadır. İşgörenler, işveren markası sayesinde hem işlemenin amaç ve hedeflerini gerçekleştirmeye katkı sağlamakta hem de kendi hedeflerini gerçekleştirme imkânı bulmaktadır.

Yapılan araştırmalar incelendiğinde işveren markasının en önemli sonuçlarından birisinin örgütsel bağlılık olduğu görülmektedir. Güçlü işveren markasına sahip işletmelerde işgücü devir hızı daha az olmaktadır. İşveren markası ve uygulamaları ile çalışanlar örgüte daha güçlü bir şekilde bağlanmakta, işletmeler de, işgören devrinin az olması nedeniyle yeni işe alım maliyetlerine katlanmak zorunda kalmamaktadırlar.

1. Kavramsal Çerçeve

Günümüz şartlarında nitelikli işgörenleri işletmelere çekebilmek için yetenek savaşları ortaya çıkmış, işletmeler nitelikli işgörenleri kendilerine çekmek için imaj yaratma ve kimlik oluşturma çabası içerisine girmişlerdir. İşveren markası bu noktada ortaya çıkan ve marka yönetimi içerisinde en az bilinen bir kavram olmakla birlikte, son yıllarda insan kaynakları ve pazarlama akademisyenlerinin ortak çalışma konusu haline gelmiştir. İşveren markasında önemli üç hedef kitle bulunmaktadır. Bunlar; mevcut çalışanlar, potansiyel adaylar ve işten ayrılan işgörenlerdir (Öksüz, 2012: 20). İşveren markası; işletmelerin rakiplerinden farklılaşmasını vurgulamaktadır.

İşveren markası, işletmelerin kimliklerini oluşturmaktadır. Bunu oluştururken de mevcut işgörenleri elde tutmayı amaçlayan uygulamalar geliştirirken, potansiyel adayları da kendine çeken uygulamaları ortaya çıkarmayı ifade etmektedir. İşgörenler, toplumda olumlu imajı olan, işgörenlerine değer veren, onların gelişimine ve değişimine katkıda bulunan, maddi ve manevi destek veren işletmeleri tercih etmektedirler. İşletmeler de, işletmenin gelişimine katkıda bulunan ve ivme kazandıran nitelikli işgörenleri tercih etmektedirler. İşveren markası bu noktada önem kazanmaktadır. İşveren markasının temel varsayımı, yetenekli insan sermayesinin işletmeye değer getirmesidir. İşletmeler ikamesi olmayan insan sermayesini kendilerine çekerek rekabetçi avantajı yakalayabilmektedirler (Backhaus & Tikoo, 2004: 502-503).

Tüketicilerin kullanacakları ürünün imajı ne kadar önemli ise, işgörenler için de çalışacakları işletmenin imajı o kadar önemli olmaktadır. Bu bağlamda işveren markasında, “müşteri” denilince akla mevcut ve potansiyel işgörenler gelmektedir. İşveren marka yönetiminde temel amaç, mevcut müşterileri (işgörenleri) elde tutarken, yeni müşterileri de (aday işgörenleri) örgüte çekmektir (Baş, 2011: 29-30).

İşveren markası kavramının teorik olarak temelleri araştırıldığında, literatürde birkaç ana teoriden etkilenildiği görülmektedir. Bunlardan ilki, kaynak temelli yaklaşımdır. Kaynaklar, işletmelerin güçlü ve zayıf yönlerini belirleyen niteliklerdir ve işletmelerin güçlü yanlarıdır (Barney, 1991: 101). Bu yaklaşıma ilişkin farklı görüşler bulunsa da esas görüş, her türlü kaynağın bir araya getirilip, etkin bir şekilde yönetildiğinde örgütlerin yeteneklerinin geliştirilmesinde yönlendirici olacaktır. İşletmelerin özellikleri ve yönetsel beceriler, işletmeleri rakiplerinden ayıran temel özellikler olarak değerlendirilmektedir (Moingeon ve diğ., 1998: 298). Diğer teori ise, sinyal teorisidir. Bu teoriye göre işveren markası potansiyel işgörelere işletmenin özellikleri ile ilgili bilgi vermekte ve adayın işe başvurup başvurmama konusunda karar vermesine yardımcı olmaktadır (Celani & Singh, 2011: 222-238). Potansiyel işgörenler işveren markası ile işletmelerin yarattığı imajın doğru olduğu öngörüsüyle hareket ederek seçimlerini yapmaktadırlar.

İşveren markası “işveren tarafından işgörelere sunulmuş çeşitli yararlar paketi” olarak tanımlanmaktadır. Bu yararlar, işverenin işgörelere sunduğu; ücret, yan ödemeler, sosyal olarak sağladığı imkânlar, çalışma şartları, psikolojik yararlar, çalışanın eğitim ve gelişimine katkıda bulunma vb. maddi ve manevi yararlardır. İşverenin bu yararları sağlaması işletmenin imajını olumlu yönde etkilemektedir (Yılmaz & Yılmaz, 2010: 295).

İşveren markası özellikleri aşağıda Tablo 1’de görülmektedir (Babcanova vd., 2010: 56):

Tablo 1: İşveren Markası Özellikleri

	İşveren Markası
Markalama Faaliyetlerinin Yönü	Hem İçsel Hem Dışsal
Markalanan Varlık	Örgüt
Markalama Aracı	Mevcut ve Potansiyel İşgörelere
Kaynağı/Kökü	İnsan Kaynakları ve Pazarlama Yazını
İnsan Kaynakları Faaliyetleri	İşe Alma ve İşgörelere Seçimi Reklam İçsel ve Dışsal İletişim Benchmarking(Kıyaslama)
Amaç	İşletmenin, yeni kaliteli potansiyel işgörelere etkilemesini ve varolan işgörelere devamlılığını sağlamayı amaçlar
Amaçlanan Çıktılar	Yetenekli işgörelere kazanılması için verilen savaşın kazanılması, Yüksek kaliteli, yüksek motivasyonlu ve yüksek performans gösteren işgücü Rekabetçi üstünlük sağlama

Kaynak: (Babcanova vd., 2010, s.56)

Ambler ve Barrow (1996), yaptıkları çalışmada işveren markasını üç boyut altında ele almıştır. Bunlar; fonksiyonel, psikolojik ve ekonomik boyutlardır. Berthon (2005) ise, işveren markasını gelişim, uygulama, ekonomik, sosyal ve ilgi boyutları olmak üzere beş boyut olarak incelemiştir. Berthon’ un bu beş boyutu Ambler ve Barrow’ un işveren markası boyutlarının bir uzantısıdır. Berthon’un ilgi değeri ve sosyal boyutları Ambler ve Barrow’un psikolojik yararlar boyutlarına, gelişim ve uygulama boyutları ise fonksiyonel yararlar boyutuna karşılık gelmektedir. Berthon’un bu beş boyutu aşağıda kısaca özetlenmiştir:

- Uygulama Değeri Boyutu: İşletmenin müşteri odaklılığı ve öğrenilenleri uygulamaya aktarabilme fırsatı vermesini ifade etmektedir (Erkanlı vd., 2015: 89).
- İlgi Değeri Boyutu: İşgörelere heyecan verici bir çalışma ortamı sağlanmasına katkı sağlamaktadır. Böylelikle işgörelere yaratıcılığı desteklenmekte ve yüksek kalite ile yenilikçi ürünler üretilmektedir (Berthon vd., 2005: 151-172).
- Gelişim Değeri Boyutu: İşgörelere mesleki ve bireysel eğitimleri, gelişimleri açısından oldukça önemlidir. İşgörelere, işe yatkınlıklarının artması, bilgi ve deneyim kazanmaları, yeteneklerini artırmaları hem işletmeye ivme kazandırmalarına hem de bireysel gelişim ihtiyaçlarının karşılanmasına hazırlık oluşturmaktadır (Karatepe, 2005: 41). Bu boyutta bir diğer önemli husus ise, kişinin yönetim tarafından takdir edilmesidir. Kişisel gelişim ve kariyer gelişiminin etkili ve verimli bir şekilde işlediğini gören işgörelere işletmeye uyum sağlamaları kolaylaşmaktadır.

- Sosyal Değer Boyutu: Bu boyut, işgörenlerin tükenmesinin engellenmesi ve onların motive edilmesi için psikolojik ve biyolojik açıdan sürekli desteklenmelerini kapsamaktadır (Terlemez, 2012: 34). İşgörenlerin iş arkadaşları ve yöneticileri ile iyi ilişkiler kurabildikleri mutlu ve huzurlu bir çalışma ortamı oluşturulması vb. imkânlar örgütsel bağlılıklarını ve performanslarını olumlu yönde etkilemektedir.
- Ekonomik Değer Boyutu: Bu boyut, işgörenler için bir motivasyon aracı iken, işveren markasının da en temel unsurlarından birisidir. Ücret, ödül ve yan ödemeler, işyeri çalışma ortamı, işyerindeki sosyal ortam, çalışma saatleri, yönetici ve işgörenlerin niteliği, yenilikçi düşüncelere bakış açısı, farklı projelerde çalışma, yurtdışında çalışma imkânı olması gibi unsurlar hem işletmeye değer katmakta hem de işgörenin işletmeye bakış açısının olumlu olmasını sağlamaktadır (Kara, 2013: 56). İşveren markası açısından ekonomik değer boyutu tek başına yeterli olmamakla birlikte, eksikliği de büyük sorunlara yol açmaktadır. İşgörenler öncelikli olarak ekonomik açıdan tatmin oldukları zaman diğer boyutların etkinliğinden söz edilebilmektedir.

Örgütsel bağlılık, örgütün hedef ve çıkarlarına ulaşma yolunda eylemlerde bulunmak için içselleştirilen normatif baskıların bütünü olarak görülmektedir (Wiener, 1982: 418-428). İşgörenlerin örgütle özdeşleşmesinin ve örgüte katılımının bir gücü olarak tanımlanan örgütsel bağlılığın temel öğeleri; örgütün amaç ve değerlerinin benimsenip, kabullenilmesi, örgütün yararı için ekstra çaba sarf etmeye istekli olunması, örgütün ferdi olmak için güçlü istek duyulmasıdır (Porter vd, 1974: 603-609).

Örgütsel bağlılığı yüksek olan işgörenlerin genellikle örgütte daha verimli çalıştıkları, daha etkin ve üretken oldukları kabul edilmektedir. Bu nedenle örgütleri başarıya ulaştırmada kritik faktörlerden birisi de işgören bağlılığıdır. Örgüte bağlı bir işgören, işletmeye zarar verici davranışlardan kaçınmakta, kendi görevlerinin bilincinde olarak çalışmakta ve bu da örgüte olumlu yönde yansımaktadır. Bu nedenle her işletme işgörenlerin örgütsel bağlılığını artırmak istemektedir. Örgütsel bağlılığın düşük veya yüksek olmasının işletmeler üzerinde farklı etkileri olmaktadır. İşgörenlerin örgütsel bağlılık düzeyleri; düşük, ılımlı ve yüksek örgütsel bağlılık olarak sınıflandırılmaktadır. Düşük örgütsel bağlılıkta, bireyin örgüte bağlılığı düşük düzeydedir ve kendini örgüte bağlayacak güçlü tutumları yoktur. Örgüte karşı tutumları negatif yöndedir. Sadece kalmak zorunda olduğu için örgüttedir ve alternatif durumlarda örgütten ayrılmaya meyillidir. Bu durum örgüt açısından olumsuz birtakım sonuçlar doğurmaktadır (Randall, 1987: 463). İlimli örgütsel bağlılık, örgütle bütünleşmenin ve bağlılığın tam olarak sağlanmadığı bağlılık düzeyidir. Bu düzeydeki işgörenler örgütün tüm değerlerini değil bazı değerlerini kabullenmekte, örgütün beklentilerini karşılarken kendi değerlerini de korumayı sürdürmektedirler (Balay, 2000: 88). Fakat bu, her zaman iyi şekilde sonuçlanmamaktadır. İşgörenler kimi zaman ikileme düşerek çatışma yaşayabilmekte ve bu da işletmelerde verimsizliğe sebep olabilmektedir (Bayram, 2006: 136). Yüksek örgütsel bağlılıkta işgörenler, örgüte güçlü tutumlarla bağlılık göstermektedirler. Bu düzeyde örgütsel bağlılığa sahip olan işgörenler, üzerlerine düşen görevleri yaptıktan sonra örgüt için extra çaba sarf ederek örgüte yarar sağlamayı hedeflemektedirler. İşgörenlerin yüksek verimlilik ve sadakatla çalışmaları işletmeler açısından yararlı sonuçlar doğurmaktadır. İşletmeler işgörenlerin sadakatleri karşılığında onlara yetki devrederek ödüllendirme yoluna gitmektedir. Bunun sonucunda işgörenlerin iş doyumları yükselmektedir (Balay, 2000: 89). Bununla birlikte yüksek düzeyde örgütsel bağlılık insan kaynaklarının etkisiz kullanımını, iş dışı ilişkilerde fazla stres ve gerilime neden olma gibi olumsuz durumlara da yol açabilmektedir (Randall, 1987: 466).

Allen ve Meyer (1998) örgütsel bağlılığın bileşenlerini duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık olarak üç boyutta incelemiştir. Bu boyutlar aşağıda kısaca özetlenmiştir:

- **Duygusal Bağlılık:** İşgörenlerin kendi değerleri ile işletmenin değerlerinin örtüşmesi sonucu duygusal olarak örgütle bütünleşmesidir (Allen & Meyer, 1990: 1-18). Bu yaklaşıma göre işgören kendini örgütün bir parçası olarak görmekte, örgütle özdeşleşmekte ve kendi isteği ile örgütte kalmaya devam etmektedir. İşletmede kalan işgörenler herhangi bir zorunluluk nedeni ile değil kendi istekleri doğrultusunda işe devam etmektedirler. Bireylerin kişisel özelliklerinin ve iş tecrübelerinin birleşimi ile örgüte karşı hissedilen olumlu duygulardır. Duygusal bağlılığı yüksek olan işgörenler, örgütten ve örgütün bir parçası olmaktan memnuniyet duymaktadırlar. Örgüte karşı olumlu duygular devam ettiği sürece işgörenler işten ayrılmak istememektedirler (Elüstün, 2018: 35).
- **Devam Bağlılığı:** Bu yaklaşım ödül-maliyet ve ekonomik mantığa dayalı bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Devam bağlılığı, rasyonel bağlılık olarak da adlandırılmaktadır. İşgören, işten ayrılmayı düşündüğünde kaybedeceği yatırımları, teşvikleri, ödülleri düşünmekte ve bu şekilde örgütte kalmaya devam etmektedir. Bu tür bir bağlılık işletmelerin en son isteyeceği bağlılık türüdür. İşgörenler, karşılaşacağı seçeneklerin sınırlı olduğu düşüncesi ile işe devam etmektedirler. Devam bağlılığı yüksek olan işgörenler, çalışmaya ihtiyaçları olduğu için ya da seçenekler sınırlı olduğu için örgütte kalmaya devam etmektedirler (İşcan & Naktiyok, 2004: 185).
- **Normatif Bağlılık:** Bu bağlılık türünde işgörenlerin işten ayrılmayı istememesi, o davranışı bir yükümlülük ya da zorunluluk olarak görmesi, diğer bir deyişle kendini zorunlu hissetmesi ile ilgilidir. İşgören sergilediği davranışları ahlâki olarak doğru olduğuna inandığı için yapmaktadır. İşgörenler, örgüte bağlılığı bir erdem olarak gördükleri için örgüte devam etmektedirler (Kaya ve Selçuk, 2007: 180). Normatif bağlılık, genellikle örgütte uzun yıllar çalışan işgörenlerde görülmektedir. Normatif bağlılığı devam bağlılığından ayıran fark bu bağlılık türünde maddi yarar gözetilmemesidir (Elüstün, 2018: 36). İşgörenler, işletme tarafından verilen eğitimler, burslar ve her türlü sağlanan katkılar ve kurduğu iyi ilişkiler nedeniyle kendisini işletmesine karşı borçlu hissetmekte ve bu nedenler işe devam etmektedir. Diğer bağlılık türlerinde maddi yararlar ve psikolojik unsurlar önemli iken, normatif bağlılık da ahlakilik söz konusudur. Normatif bağlılığın gelişme göstermesinde iç ve dış faktörler ile toplumsal baskının etkisi çok fazladır (Gülova & Demirsoy, 2012: 58).

Farklı nedenlerden kaynaklanan bu üç bağlılık türünün işgörelere yansması da farklı şekillerde olabilmektedir. Duygusal bağlılıkta işgörelere kendi istediği için, devam bağlılığında zorunluluk hissettiği için, normatif bağlılıkta ise örgüte karşı bir yükümlülük duyduğu için işe devam etmektedirler. Örgütlerin en çok istediği bağlılık türü, işgörelere kendi isteği ile örgüte devam ettiği bağlılık türü olan duygusal bağlılıktır (Altınöz vd. 2013: 154).

2. İşveren Markasının Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisi

Örgütsel bağlılık ile ilgili literatürde pek çok araştırma bulunmasına rağmen işveren markasının yeni bir kavram olması nedeni ile bu konuda ülkemizde sınırlı sayıda araştırma olduğu görülmektedir. İşveren markası ile farklı değişkenler arasında yerli literatürde yapılmış bazı araştırmalar bulunmasına rağmen, işveren markası ve örgütsel bağlılık konusunun birlikte ele alındığı birkaç araştırma bulunmaktadır. Yapılan pek çok araştırmada güçlü işveren markasına sahip işletmelerde çalışanların örgütsel bağlılık düzeylerinin yüksek olduğu görülmektedir.

İş hayatında işveren markası kavramı gün geçtikçe daha fazla önem kazanmaktadır. Daha önce işler sadece insan kaynakları birimine bağlı olarak yürütülmekte iken, güçlü markaları bulunan işletmelerde işveren markası birimleri kurulmakta ve insan kaynakları pazarlama birimleri ile koordineli olarak çalışılmaktadır. İşgörelere tarafından güçlü markaları bulunan işletmeler çalışılmak istenilen yer olarak tercih edilmektedir.

İşveren markasının örgütsel bağlılığı, örgütsel bağlılığın da işveren markasını olumlu yönde etkilediği görülmektedir. İşveren markası işgörenlerin örgütsel amaçları benimseyerek örgüte aidiyet duygusunun geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. İşletmelerde örgütsel bağlılığın yüksek olması, marka haline gelmiş olmayı ve nitelikli işgörenleri işletmede tutabilme yeteneklerini göstermektedir (Kara, 2013: 90). İşveren markası en nitelikli adayları örgüte çekmekte ve onların bağlılıklarını sağlamaktadır. İşgörenlerin bağlılığı ve adanmışlığı, genellikle üretim etkinliğini de sağlamaktadır (Fernon, 2008: 49; Xiaofeng, 2009: 152).

İşgörenlerdeki örgütün merkezi kalıcı ve farklı özelliklerinin algıları ile bağlantılı olarak imaj ve kimlik bilgilerinin oluşturacağı işgören bağlılığının yüksek seviyelere ulaşması işveren markalaşma faaliyetlerinin başarılı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamaktadır (Martin, 2009: 11). Örgütsel bağlılığı sağlamanın önemli yollarından birisi de marka haline gelmiş bir işveren olmaktır. İşgörenler tarafından “çalışılabilecek en iyi yer” olarak algılanan, bu imajı kazanmış işletmelerde örgütten ayrılma davranışı daha az olmaktadır (Rosserthorn, 2009: 4).

İşveren markası, işletmelerin güven ve saygı oluşturmaya yardımcı olabilecek araçlardan birisidir. İşveren markasının vaat ettiği mesajların düzenli bir şekilde işletmenin içinde ve dışında, mevcut ve potansiyel işgörelere iletilmesi uzun dönemde işletmeye karşı bir güven ve bağlılık oluşmasını sağlamaktadır (Holliday, 1997: 58-60). İşveren markasının dışsal pazarlaması, işletmenin bir işveren olarak tercih edilmesini ve böylece mümkün olan en iyi işgörenlerin seçilmesini sağlamaktadır. Markanın farklılaştırıcı varsayımı sayesinde işletmeye nitelikli işgörenler çekilebilmekte ve mevcut işgörenlerin de örgüte bağlılıkları artırılmaktadır (Backhaus & Tikoo, 2004: 503).

İşveren markası sayesinde işgörenlerin kurumun amaçlarını kabul etmesi mümkün olmakta ve örgüte olan bağlılıkları artmaktadır (Edwards, 2005: 268-269). İşletmede sağlanan faydalar ve işgörenlerin zihnindeki olumlu imaj sayesinde işgörenlerde bağlılık duygusu oluşmaktadır. İşletmeye bağlılık, karşısına farklı istihdam fırsatları çıkmasına rağmen çalıştığı örgütte kalmaya karar vermek ve devamlılığa istekli olmak şeklinde ifade edilmektedir (Özutku, 2008: 80). Bu bağlılık, işveren markası uygulamaları ile yaratılabilmektedir. İşveren markası uygulamaları sayesinde işgörenlerin işletmede kalma oranları artmaktadır (Berthon vd., 2005: 154).

Yapılan bir çalışmada güçlü kurumsal markaların, yetenekli çalışanları çekme ve elde tutmaya katkısının yanı sıra çalışan bağlılığını artırdığı da belirtilmektedir (Vallaster & Chernatony, 2006: 761-762). İşveren markası oluşturmaya yönelik çabalar ile ürün markası oluşturmaya yönelik çabaların uyum içerisinde olması gerekmektedir. Böylelikle işletmelerin müşteriler ile birlikte mevcut çalışanlar ve potansiyel işgörenler tarafından da tercih edilmesi mümkün olmaktadır. Yapılan bir başka çalışmada ise, işveren markasının; öncelikleri basitleştirme ve bunlara odaklanma, verimliliği artırma ve işe alım, işgörenleri elde tutma ve onların bağlılığını geliştirme konusunda tutarlı bir çerçeve sağladığı belirtilmektedir (Wilkinson, 2009: 2).

Olumlu itibar kazanmış işletmelerin insan kaynakları uygulamalarına daha fazla güven duyulmakta ve işgörenlerin işletme ile ilgili düşünceleri daha olumlu olmaktadır. Bu durum örgütsel çekicilik sağlayarak işletmeyi cazibe merkezi haline getirmekte ve büyük ölçüde örgütsel bağlılık yaratmaktadır (Çiftçioğlu, 2009: 154).

Hayranlık duyulan ve işgörenler tarafından tercih edilen işletmelerin işgücü devir hızı azalmakta ve buna bağlı olarak da örgütsel bağlılığı artmaktadır (Yılmaz ve Yılmaz, 2010: 294). İşgörenlerin bağlılık düzeyi dışarıdaki iş olanaklarının cazibesinden ve dahil oldukları örgütün insan kaynakları politikalarından etkilenmektedir (Kuruüzüm vd., 2010: 193).

İşveren markası çalışmalarında işgörenlerin elde tutulması amaçlandığından, işletmeler örgüte bağlılığı yaratmaya yönelik çalışmalar yapmaktadırlar. İşveren markasının en önemli sonuçlarından birisinin örgütsel bağlılık olduğu ifade edilmektedir. İşgörenler çalıştıkları yerleri

“çalışılabilecek en iyi yer” olarak gördüklerinde, işletmeden ayrılmak istememektedirler (Baş, 2011: 35-42, 44).

Yapılan bir diğer araştırmada işveren markasının bağlılık ve memnuniyet üzerinde yüksek düzeyde bir etkisinin bulunduğu vurgulanmaktadır. Bu çalışmada ayrıca, işveren markası ile kazanılan olumlu çalışan deneyiminin örgüte duyulan bağlılığı artırdığı belirtilmektedir (Vinoth & Vasantha, 2015: 58).

İşletmelerin amaçlarını benimseyen ve bu amaçlar ile iş yapan işgörenlerde örgütsel bağlılık oluşmakta, iş tatmin duygusu gelişmekte ve böylece işten ayrılma oranlarında azalma olmaktadır. Bunun sonucunda işgörenlerde oluşan örgütsel bağlılık sayesinde işletmeler yeni işgörenler bulmak için ekstra maliyetlere katlanmak zorunda kalmamaktadırlar (Ardıç & Gündoğmuş, 2016: 3).

Kesoğlu ve Bayraktar’ın (2017) çalışmasında işveren markası ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki incelenmiş ve araştırma sonucunda işveren markası ile örgütsel bağlılık arasında pozitif ve anlamlı yönde bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Mevcut işgörenleri elde tutmada etkili olan ve potansiyel işgörenler için cazip hale gelen işveren markası örgütsel bağlılığı artırma açısından oldukça etkili olmaktadır.

İşgören bağlılığı ve işveren markası arasında pozitif yönde bir etkileşim olduğu pek çok akademik çalışma tarafından kabul edilmektedir. İşletmeler, hızlı öğrenen, farklı koşullara hızla uyum sağlayabilen, üstün nitelikli ancak örgütsel bağlılığı zayıf olan işgörenleri cezbedilmek için bağlılık oluşturma çabaları geliştirmektedirler (Erdoğan, 2003: 152-153).

Yeteneklerin ödüllendirildiği, farklı kuşakların bir arada çalıştığı ve işyerine sadakat gibi kavramların azaldığı bir yetenek pazarında pazarlama odaklı yetenek stratejileri geliştirmenin önemi artmaktadır (Sears, 2003: 69-83). Yeni kuşakların iş hayatına atılmasıyla birlikte işveren markası uygulamalarının daha da çeşitlenmesi beklenmektedir. Bu kuşakta yer alan işgörenler, çalışma ortamında daha esnek ve özgür olabildikleri, hiyerarşinin daha az olduğu örgütlerde çalışmak istemektedirler.

İşveren markasına sahip olan işletmeler modern insan kaynakları yöntemlerini kullanmakta, uygulamalarında işgörenlerin de fikirlerine yer vererek olumlu bir örgüt ortamı yaratmaya çalışmaktadırlar. Örgütünden memnun bir işgören örgütün hedeflerini kabul ederek işinden tatmin olmakta ve böylelikle örgütüne bağlanmaktadır. Bunun sonucunda da işgörenlerin örgütsel bağlılık ve iş tatmin düzeyleri artmaktadır (Ören & Yüksel, 2012: 46-48).

Mevcut işgörenlerin örgüt hakkındaki paylaştığı deneyimler potansiyel adayları işletmeye çekerek, örgütü daha cezbedici hale getirmektedir. İşgörenlerin markaya inanması daha yüksek motivasyon ve performansla çalışmalarını sağlamakta ve işletmeye olan bağlılıklarını olumlu yönde etkilemektedir (Balcı, 2014: 67).

Yapılan bir çalışmada işgörenlerin işveren markası algısı arttığında örgütsel bağlılıklarının arttığı, işveren markası algısı azaldığında ise örgütsel bağlılıklarının azaldığı belirtilmektedir (Bayrak, 2016).

İlgili yazındaki tüm araştırmalar incelendiğinde işveren markası ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğu görülmektedir. Güçlü işveren markası ile nitelikli işgörenleri elde tutmak mümkün olurken, örgütüne güçlü bir aidiyet duygusu ile bağlı olan işgörenlerin örgüt hakkında olumlu konuşarak, olumlu işveren markası imajı yaratma noktasında etkili olduğu görülmektedir.

3. Araştırmaya Yönelik Metodoloji ve Bulgular

İşveren markası ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik olarak yapılan bu araştırmanın metodolojisi ve araştırmadan elde edilen bulgular aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır.

3.1. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Sınırlılıkları

İşveren markası kavramının gelişimine bakıldığında son yıllarda oldukça ilerleme kaydettiği fakat örgütsel bağlılık ile ilişkisini inceleyen araştırmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bu nedenle beyaz ve mavi yakalı çalışanların işveren markası bağlamında değerlendirilip, örgütsel bağlılık düzeylerinin üretim sektöründe faaliyet gösteren kurumsal bir firmada incelenmesinin işveren markası ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi ortaya koymak açısından önemli olacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın genel amacı, işveren markasının örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini belirlemektir. Araştırmanın diğer amacı ise, işveren markasının boyutlarının örgütsel bağlılık boyutları üzerindeki etkisini belirlemektir.

Araştırma, başvuru alan diğer işletmelerin araştırma talebine olumlu yanıt vermeyişi nedeniyle ilgili işletme ile sınırlı kalmıştır. İzin, rapor, vardiyalı çalışma nedenleri ile araştırmanın ana kütleliğini oluşturan beyaz yakalı ve mavi yakalı insan kaynağının tümüne ulaşılabilmiştir. Araştırmada, ana kütleliyi oluşturan insan kaynağının üç vardiya şeklinde çalışması nedeniyle görüşme yöntemi kullanılamamış ve anket yönteminden yararlanılmıştır.

3.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi, Yöntemi, Veri Toplama Araçları

Bu araştırma için Dumlupınar Üniversitesi Rektörlük makamının 13/07/2017 tarihli ve 56120658-050-99-E.132100 sayılı yazısı ile Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Müdürlüğü'nden 55093314-300- Sayı No ile gerekli olan etik kurul izni alınmıştır.

Araştırmanın evrenini seramik üretimi yapmakta olan ilgili işletme oluşturmaktadır. Bu işletmede çalışan 348 mavi ve beyaz yakalı işgörenin tümüne tam sayım yapılmak istenmiş, fakat işletmede görev yapan mavi yakalı ve beyaz yakalı işgörenlerin vardiyalı çalışması, yıllık izinde olması ve raporlu olmaları gibi nedenlerle ancak 186 tanesine ulaşılarak anket uygulanmış ve anketlerin tümü değerlendirmeye uygun bulunmuştur.

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket tekniği kullanılmış ve ilgili literatür taraması sonucu hazırlanan anket formlarından yararlanılmıştır. Form, 5'li Likert ölçeğine göre hazırlanmış toplam 51 ifadeden ve 3 bölümden oluşmaktadır. Anketin ilk bölümü demografik özellikler ile ilgili 9 ifadeden; ikinci bölümü işveren markası bağlamında geliştirilmiş 25 ifadeden, üçüncü bölümü ise örgütsel bağlılık bağlamında geliştirilmiş 17 ifadeden oluşmaktadır.

Anketin ikinci bölümü; işveren markası bağlamında geçerlilik ve güvenilirliği daha önce ülkemizde yapılan araştırmalarda test edilmiş olan Berthon' un tanımladığı işveren markası boyutları esas alınarak geliştirilen ölçekten oluşmakta olup, 5'li Likert skalası kullanılmıştır (Güngördü, Ekmekçioğlu, Şimşek, 2014: 8-10). Anketin üçüncü bölümünü ise, geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiş ve ülkemizde birçok araştırmada kullanılmış olan Örgütsel Bağlılık Ölçeği ve 5'li Likert skalası oluşturmaktadır (Allen & Meyer, 1990: 1-18). Ölçeğin aslı 7'li Likert tipi ölçek olmasına rağmen diğer ölçek ile arasında uyum sağlanabilmesi için 5'li Likert tipi ölçek kullanılmıştır.

3.3. Araştırma Örneklemine İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamı içerisinde yer alan bulgular, mavi ve beyaz yakalı insan kaynaklarının; cinsiyetlerine, yaşlarına, medeni durumlarına, ortalama aylık gelirlerine, eğitim durumlarına, mesleğin bulunduğu sınıflandırmaya (mavi yaka/beyaz yaka), işletmedeki pozisyonlarına, araştırma kapsamındaki işletmede ne kadar süredir çalıştıklarına ve çalışma hayatlarının kaçınıcı yılında olduklarına ilişkin bulgulardır. Bu bulgular aşağıda Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Katılımcılara İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Tablolar	Gruplar	Frekans (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	53	28,49
	Erkek	133	71,51
Yaş	20-30	40	21,5
	31-40	53	28,5
	41 ve üzeri	93	50,0
Medeni Durum	Evli	137	73,66
	Bekâr	49	26,34
Ortalama Aylık Gelir	1603 TL (asgari ücret)	77	41,40
	1604 TL-3000 TL	89	47,80
	3001 TL ve üzeri	20	10,80
Eğitim	İlköğretim	39	21,00
	Lise	96	51,60
	Önlisans	18	9,70
	Lisans ve üstü	33	17,70
Meslek Sınıflandırması	Mavi Yaka	130	69,90
	Beyaz Yaka	56	30,10
İşletmedeki Pozisyon	Çalışan	132	71,00
	Yönetici	54	29,00
İşletmede Çalışılan Süre	1 yıla kadar	34	18,30
	1-5 yıl arası	39	21,00
	6-10 yıl arası	45	24,20
	11-15 yıl arası	15	8,10
	16 yıl ve üzeri	52	28,00
Çalışma Hayatındaki Süre	1 yıla kadar	9	4,80
	1-5 yıl arası	27	14,50
	6-10 yıl arası	37	19,90
	11-15 yıl arası	37	19,90
	16 yıl ve üzeri	76	40,90

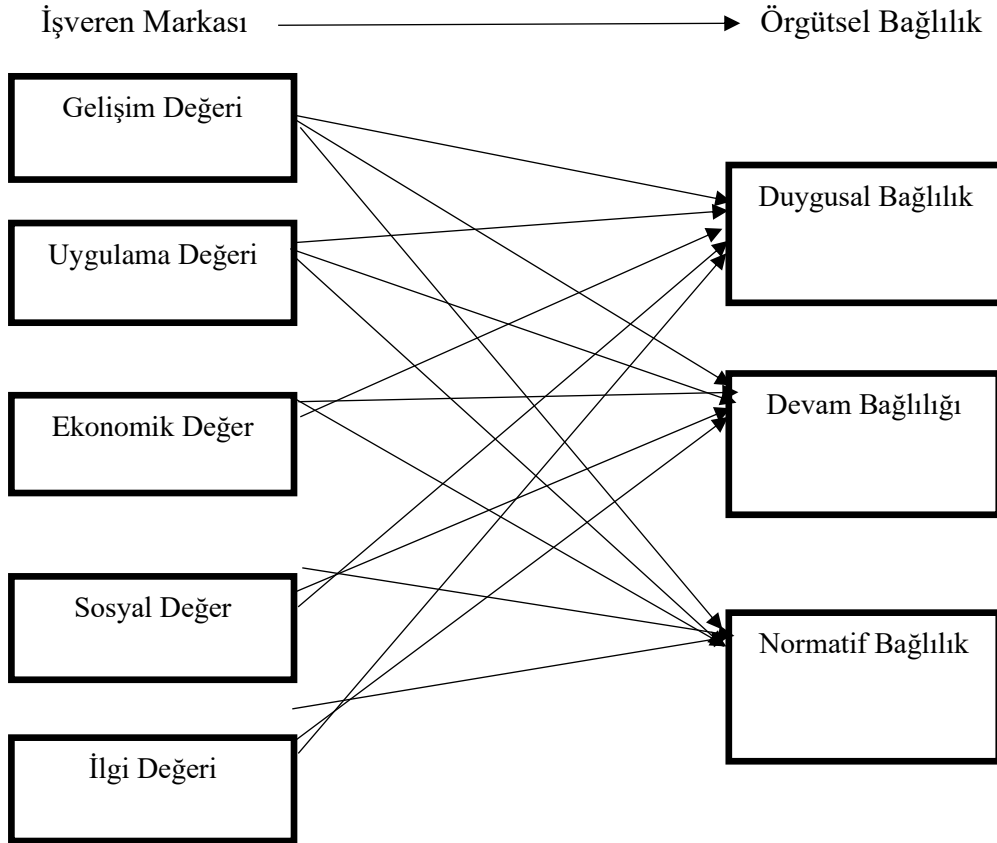
Tablo 2' de görüldüğü üzere ankete katılanların cinsiyetlerine göre yüzde dağılımlarına bakıldığında %71,51'lik kısmını erkeklerin, %28,49'luk kısmını ise kadınların oluşturduğu, yaşlarına göre yüzde dağılımlarına bakıldığında ise, %50'lik kısmının 41 ve üzeri yaş grubunda, %28,5'lik kısmının 31-40 yaş grubunda, %21,5'lik kısmının 20-30 yaş grubunda olduğu görülmektedir. Ankete katılanların medeni durumlarının yüzdelerik dağılımlarına bakıldığında, büyük bir kısmının (73,66'lık kısmının) evli olduğu, bekârların ise %26,34'lük bir orana sahip bulunduğu görülmektedir. Katılımcıların ortalama aylık gelirlerine göre yüzde dağılımlarına bakıldığında ise, %47,80'lik kısmının 1604-3000TL aralığında olduğu ve bu kategoriyi sırasıyla %41,40'lık oranla 1603 TL ücret ile asgari ücret düzeyinde ücret alanların ve en düşük katılım ile %10,80'lik oranla 3001TL ve üzeri ücret alanların izlediği görülmektedir. Yine ankete katılanların eğitim durumlarına göre dağılımlarına bakıldığında, %51,6'lık kısmının lise mezunu, %21,00'lık kısmının ilköğretim mezunu, %17,70'lik kısmının lisans ve üstü mezunu, %9,70'lik kısmının ön lisans mezunu olduğu, meslek sınıflandırmalarına göre bakıldığında ise, en büyük katılımın %69,90'lık oranla mavi yakalı çalışanlardan, %30,10'luk oranla beyaz yakalı çalışanlardan oluştuğu görülmektedir. Ankete katılan katılımcıların işletmedeki pozisyonlarına bakıldığında %71,00'lik oran ile en büyük katılımın çalışan kategorisinde olduğu ve yönetici kategorisinin de %29,00'lik bir yüzdeye sahip olduğu görülmektedir. Ankete katılanların araştırmanın yapıldığı

işletmede ne kadar süredir çalışıklarına göre dağılımlarına bakıldığında ise, %28,00'lık bir yüzde ile 16 yıl ve üzeri çalışanların, %24,20'lik yüzde ile 6-10 yıl arası çalışanların, %21,00'lık bir yüzde ile 1-5 yıl arası çalışanların, %18,30'luk bir yüzde ile 1 yıla kadar süreli çalışanların insan kaynaklarının ve %8,10'lık bir yüzde ile ise 11-15 yıl arası çalışanların olduğu görülmektedir. Son olarak ankete katılanların toplam çalışma hayatlarındaki sürelerle göre dağılımlarına bakıldığında, en çok katılımın %40,90'lık bir yüzde ile 16 yıl ve üzeri, %19,90'lık bir yüzde ile 6-10 yıl arası, %19,90'lık yüzde ile 11-15 yıl arası, %14,50'lik yüzde ile 1-5 yıl arası çalışanların olduğu ve en düşük katılımın %4,80'lik yüzde ile 1 yıla kadar süredir çalışanlardan oluştuğu görülmektedir.

4.4. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmada işveren markasının örgütsel bağlılık üzerinde bir etkisinin olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Berthon' un işveren markası için geliştirdiği boyutlar ile Allen Meyer'in örgütsel bağlılık için geliştirdikleri boyutlar temel alınarak aşağıda Şekil 1'deki model oluşturulmuştur.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

Şekil 1'de görüldüğü gibi, araştırmanın modeli işveren markasının örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini açıklamaktır.

Araştırmaya konu olan hipotezler aşağıda verilmiştir:

H₁ İşveren markasının örgütsel bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H₂: İşveren markasının örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{2a}: İşveren markasının alt boyutlarından olan uygulama değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{2b}: İşveren markasının alt boyutlarından olan ilgi değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{2c}: İşveren markasının alt boyutlarından olan gelişim değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{2d}: İşveren markasının alt boyutlarından olan sosyal değer boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{2e}: İşveren markasının alt boyutlarından olan ekonomik değer boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H₃: İşveren markasının örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{3a}: İşveren markasının alt boyutlarından olan uygulama değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{3b}: İşveren markasının alt boyutlarından olan ilgi değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{3c}: İşveren markasının alt boyutlarından olan gelişim değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{3d}: İşveren markasının alt boyutlarından olan sosyal değer boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{3e}: İşveren markasının alt boyutlarından olan ekonomik değer boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H₄: İşveren markasının örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{4a}: İşveren markasının alt boyutlarından olan uygulama değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{4b}: İşveren markasının alt boyutlarından olan ilgi değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{4c}: İşveren markasının alt boyutlarından olan gelişim değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{4d}: İşveren markasının alt boyutlarından olan sosyal değer boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

H_{4e}: İşveren markasının alt boyutlarından olan ekonomik değer boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.

4.5. Güvenirlilik Analizi

Çalışmada güvenirlilik analizi için kullanılan yöntemler arasında en yaygın kullanılan yöntem olan Cronbach Alpha yöntemi tercih edilmiştir. Bu analizler sonucunda elde edilen bulgular aşağıda Tablo 3' de görülmektedir.

Tablo 3: *Araştırmada Kullanılan İşveren Markası ve Örgütsel Bağlılık Ölçeklerinin Güvenirlik Analizi Bulguları*

Ölçek	Ölçekte Bulunan İfade Sayısı	Cronbach Alpha
İşveren Markası	21	0,877
Örgütsel Bağlılık	16	0,866

Tablo 3'e göre araştırmada kullanılan işveren markası ölçeğinin alpha değeri 0,877'dir ve ölçeğin aslı 25 ifadeden oluşmaktadır. Fakat yapılan analiz sonucu iki faktöre birden yüklenen ifadelerin olduğu görülmüş ve bu ifadeler çıkarılarak güvenirlilik analizi yapılmıştır. 11,12, 16 ve 18. ifadeler ölçekten çıkarılan ifadeleri oluşturmaktadır. Örgütsel bağlılık ölçeğinin alpha değeri ise; 0,866 bulunmuştur. Ölçek 17 ifadeden oluşmakta iken 1. ifade iki faktöre birden yüklendiği için analiz dışı bırakılmıştır. Kullanılan her iki ölçeğin de güvenirlilik düzeyinin oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

4.6. Araştırma Hipotezlerine İlişkin Bulgular

Araştırma hipotezlerini test etmek amacıyla yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgular aşağıdaki tablolarda görülmektedir.

Tablo 4: *İşveren Markasının Örgütsel Bağlılığa Etkisine İlişkin Regresyon Analizi Bulguları*

Model	R	R ²	Standart Hata	F	p
1	0,165	0,027	0,594	5,162	0,024

Model	B	Standart Hata	Beta	t	p
Sabit Terim	2,775	0,322		8,625	0,000
İşveren Markası	0,177	0,078	0,165	2,272	0,024

Bağımlı Değişken: Örgütsel Bağlılık					
Bağımsız Değişken: İşveren Markası					

Regresyon analizi sonucuna göre tek bir model oluşmuştur. F istatistiği sonuçları işveren markasına ait modelin anlamlı olduğunu ($p < 0,05$) göstermektedir. Tablo 4'de görüldüğü üzere bağımlı değişkendeki değişmeyi açıklayan işveren markası faktörünün 0,177 değeri ile istatistiksel olarak anlamlı olduğu ($p < 0,05$) sonucuna ulaşılmaktadır. Bu sonuca göre "İşveren markasının örgütsel bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır." hipotezi **kabul** edilmiştir. Yapılan regresyon analizi sonucuna göre işveren markasının, insan kaynaklarının örgütsel bağlılık göstermelerinde etkisi olduğunu söylemek mümkün olmaktadır. Elde edilen bulgular literatürü destekler niteliktedir. Kesoğlu ve Bayraktar (2017) çalışmasında yapılan analizlerin sonucuna göre işveren markasının tüm etmenlerinin örgütsel bağlılık kavramı ile anlamlı ve olumlu bir ilişki içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Bayrak (2016) çalışmasında, işgörenlerdeki işveren markası algısı arttığı zaman örgütsel bağlılıklarının arttığı, işveren markası algılarının azaldığı zaman örgütsel bağlılıklarının azaldığı görülmektedir.

Kara'nın (2013) bilişim sektöründe yapmış olduğu çalışmanın sonuçlarına göre işveren markası ile örgütsel bağlılık arasında tatmin edici düzeyde bir ilişki bulunduğu tespit edilmiştir. Yılmaz ve Yılmaz'a (2010) ait çalışmada ise anlamlılık düzeyinin %10 olması durumunda işveren markasının ve örgütsel bağlılığı artırdığı sonucu görülmektedir.

Bu ilişki için kurulacak regresyon denklemi aşağıda görülmektedir:

$$\text{Örgütsel Bağlılık} = 2,775 - (\text{İşveren Markası} \times 0,177)$$

Tablo 5: Örgütsel Bağlılık Boyutlarından Normatif Bağlılık Boyutuna İlişkin Çoklu Regresyon Analizi Bulguları

Model	R	R ²	Standart Hata	F	P
1	0,317	0,101	0,822	4,033	0,002

Model		β	Standart Hata	Beta	t	P
1	Sabit Terim	1,811	0,595		3,043	0,003
	Uygulama Değeri	-0,042	0,078	-0,047	-0,540	0,590
	İlgi Değeri	0,266	0,087	0,278	3,052	0,003
	Gelişim Değeri	0,056	0,109	0,046	0,516	0,607
	Sosyal Değer	0,179	0,142	0,106	1,261	0,209
	Ekonomik Değer	-0,088	0,091	-0,075	-0,973	0,332

Bağımlı Değişken: Örgütsel Bağlılık

Bağımsız Değişken: Uygulama, İlgi, Gelişim Değeri, Sosyal, Ekonomik Değer

Bağımlı değişkenin örgütsel bağlılık boyutlarından normatif bağlılık ve bağımsız değişkenin işveren markasının gelişim değeri, uygulama değeri, ekonomik değer, sosyalleşme değeri ve ilgi değeri boyutları olduğu çoklu regresyon analizi sonucunda ortaya çıkan bulgular Tablo 5'te görüldüğü şekildedir. Analiz sonucunda gelişim değeri (0,607), uygulama değeri (0,590), ekonomik değer (0,332) ve sosyal değer (0,209) boyutlarının anlamsız çıktığı ($p > 0,05$) görülmektedir. Değişkenlerin anlamsız çıkmaları sonucu “işveren markasının alt boyutlarından olan gelişim değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır”, “işveren markasının alt boyutlarından olan uygulama değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır”, “işveren markasının alt boyutlarından olan ekonomik değer boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır” ve “işveren markasının alt boyutlarından olan sosyal değer boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır” hipotezleri **red** edilmiştir.

Çoklu regresyon analizi sonucunda tek model oluşmuştur. F istatistiği sonuçlarına göre ilgi değeri değişkeni (0,003) için kurulan modelin anlamlı ($p < 0,05$) olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ulaşılan sonuçlara göre; işveren markasının ilgi değeri boyutu ile işgörenlere heyecan verici bir iş ortamı sunulmasının işgörenler açısından önemli olduğunu söylemekle birlikte “işveren markasının alt boyutlarından olan ilgi değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.” hipotezi **kabul** edilmiştir.

Bu modele göre kurulacak regresyon denklemi aşağıda görülmektedir:

$$\text{Normatif Bağlılık} = 1,811 - (\text{İlgi Değeri} \times 0,266)$$

Tablo 6: Örgütsel Bağlılık Boyutlarından Duygusal Bağlılık Boyutuna İlişkin Çoklu Regresyon Analizi Bulguları

Model	R	R ²	Standart Hata	F	P
1	0,423	0,179	0,811	7,827	0,000

Model		β	Standart Hata	Beta	t	P
1	Sabit Terim	1,825	0,587		3,109	0,002
	Uygulama Değeri	-0,141	0,077	-0,153	-1,821	0,070
	İlgi Değeri	0,234	0,086	0,237	2,726	0,007
	Gelişim Değeri	0,350	0,107	0,278	3,264	0,001
	Sosyal Değer	0,194	0,140	0,111	1,381	0,169
	Ekonomik Değer	-0,174	0,090	-0,143	-1,946	0,053

Bağımlı Değişken: Duygusal Bağlılık

Bağımsız Değişken: Uygulama, İlgi, Gelişim Değeri, Sosyal, Ekonomik Değer

Bağımlı değişkenin örgütsel bağlılık boyutlarından duygusal bağlılık ve bağımsız değişkenlerin işveren markası boyutları olan gelişim değeri, uygulama değeri, ekonomik değer, sosyalleşme değeri ve ilgi değeri boyutları olduğu çoklu regresyon analizi sonucunda ortaya çıkan bulgular Tablo 6'da görüldüğü şekildedir. Analiz sonucunda uygulama değeri (0,070), ekonomik değer (0,053), sosyal değer (0,169) boyutlarının istatistiksel olarak anlamsız çıktığı ($p>0,05$) görülmektedir. Değişkenlerin anlamsız çıkmaları sonucu “işveren markasının alt boyutlarından olan uygulama değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır”, “işveren markasının alt boyutlarından olan ekonomik değer boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır”, “işveren markasının alt boyutlarından olan sosyalleşme değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır” hipotezleri **red** edilmiştir.

Çoklu regresyon analizi sonucunda iki model oluşmuştur. F istatistiği sonuçlarına göre gelişim değeri değişkeni (0,350) ve ilgi değeri değişkeni (0,234) için kurulan modellerin anlamlı ($p<0,05$) olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ulaşılan sonuçlara göre; işgörenlerin gelişimlerine katkı sağlanması, bilgi ve deneyim kazanmalarının teşvik edilmesi ve yöneticileri tarafından desteklenmesinin, takdir görmesinin işgörenler üzerinde duygusal bağlılık yaratması üzerinde etkisi olduğu söylenebilmektedir ve “işveren markasının alt boyutlarından olan gelişim değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır” ve “işveren markasının alt boyutlarından olan ilgi değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan duygusal bağlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır” hipotezleri **kabul** edilmiştir. Bu sonuca göre işgörenlerin kişisel ve mesleki gelişimlerine katkı sağlanması ile heyecan verici iş ortamı sunulmasının örgütsel bağlılığı olumlu etkilediğini söylemek mümkün olmaktadır.

Bu modele göre kurulacak regresyon denklemi aşağıda görülmektedir:

$$\text{Duygusal Bağlılık} = 1,825 - (\text{Gelişim Değeri} \times 0,350) + (\text{İlgi Değeri} \times 0,234)$$

Tablo 7: Örgütsel Bağlılık Boyutlarından Devam Bağlılığı Boyutuna İlişkin Çoklu Regresyon Analizi Bulguları

Model	R	R ²	Standart Hata	F	P
1	0,287	0,082	0,813	3,228	0,008

Model		β	Standart Hata	Beta	t	P
1	Sabit Terim	2,398	0,589		4,074	0,000
	Uygulama Değeri	-0,126	0,077	-0,144	-1,626	0,106
	İlgi Değeri	-0,154	0,086	-0,164	-1,790	0,075
	Gelişim Değeri	0,104	0,108	0,087	0,970	0,333
	Sosyal Değer	0,288	0,140	0,174	2,051	0,042
	Ekonomik Değer	0,061	0,090	0,053	0,675	0,501

Bağımlı Değişken: Devam Bağlılığı

Bağımsız Değişken: Uygulama, İlgi, Gelişim Değeri, Sosyal, Ekonomik Değer

Bağımlı değişkenin örgütsel bağlılık boyutlarından devam bağlılığı ve bağımsız değişkenin işveren markası boyutları olan gelişim değeri, uygulama değeri, ekonomik değer, sosyal değer ve ilgi değeri boyutları olduğu çoklu regresyon analizi sonucunda ortaya çıkan bulgular Tablo 7’de görüldüğü şekildedir. Analiz sonucunda gelişim değeri (0.333), uygulama değeri (0,106), ekonomik değer (0,501) ve ilgi değeri (0,075) boyutlarının istatistiksel olarak anlamsız çıktığı ($p>0,05$) görülmektedir. Değişkenlerin anlamsız çıkmaları sonucu “işveren markasının alt boyutlarından olan gelişim değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır”, “işveren markasının alt boyutlarından olan uygulama değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır”, “işveren markasının alt boyutlarından olan ekonomik değer boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır” ve “işveren markasının alt boyutlarından olan ilgi değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır” hipotezleri **red** edilmiştir.

Çoklu regresyon analizi sonucunda tek model oluşmuştur. F istatistiği sonuçlarına göre sosyal değer değişkeni (0,042) için kurulan modelin anlamlı ($p<0,05$) olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ulaşılan sonuçlara göre; işgören, psikolojik ve biyolojik açıdan desteklendiği, yöneticisi ile iyi ilişkiler kurabildiği bir iş ortamında o örgütten ayrılmayı düşündüğünde ikilemde kalacak ve kaybedeceği bu durumları düşünerek ayrılmak istemeyerek sosyal değer boyutunun, devam bağlılığına etki etmiş olduğunu söylemek mümkün olmaktadır. Bu sonuca göre “işveren markasının alt boyutlarından olan sosyal değer boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan devam bağlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.” hipotezi **kabul** edilmiştir. Bu sonuca göre işgörenlerin mutlu, huzurlu ve eğlenceli iş ortamında çalışmasının örgütsel bağlılığı etkilediğini söylemek mümkün olmaktadır.

Bu modele göre kurulacak regresyon denklemi aşağıda görülmektedir:

$$\text{Devam Bağlılığı} = 2,398 - (\text{Sosyal Değer} \times 0,288)$$

4.7. İşveren Markası ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki Korelasyon Analizi

İşveren markasının örgütsel bağlılık ile arasındaki korelasyona ilişkin bulgular aşağıda Tablo 8’de gösterilmektedir.

Tablo 8: Değişkenlere İlişkin Korelasyon Analizi Sonucu

İşveren Markası	Örgütsel Bağlılık	
	K.K.S	,165*
Sig.	,024	
N	186	

Tablo 8.'e göre, üzerinde araştırma yapılan şirkette işveren markası ile örgütsel bağlılık arasında pozitif yönlü ($r= 0,165$) anlamlı ($p<0,05$) bir ilişki bulunmuştur. Mevcut ve potansiyel işgörenler için çekici olan işveren markası sayesinde örgütsel bağlılık seviyesi yükselebilmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Yapılan araştırma sonucunda işveren markasının, örgütsel bağlılık ve alt boyutları olan normatif bağlılık, duygusal bağlılık ve devam bağlılığı üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İşveren markasının alt boyutlarının örgütsel bağlılık alt boyutları üzerindeki etkisine bakıldığında ise; işveren markasının ilgi değeri boyutunun örgütsel bağlılık alt boyutlarından olan normatif bağlılık üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu, işveren markasının ilgi değeri ve gelişim değeri boyutlarının örgütsel bağlılığın alt boyutu olan duygusal bağlılık üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu ve işveren markasının sosyal değer boyutunun örgütsel bağlılığın alt boyutu olan devam bağlılığı üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu görülmektedir.

Bu çalışmadan elde edilen bulgular ile işveren markasının, örgütsel bağlılık üzerinde olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır ve bu bulgular literatürü destekler niteliktedir. Son yıllarda işveren markası algısının artması ile birlikte akademik yazında da işveren markası ile ilgili daha sık çalışma yapılmaya başlanmıştır. Kara'nın (2013) bilişim sektöründe yapmış olduğu araştırma bulgularına göre; işveren markası ile örgütsel bağlılık arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Bayrak'ın (2016) araştırma sonuçlarına göre işgörenlerin işveren markası algısı arttığı zaman örgütsel bağlılık artmakta, işveren markası algısı azaldığı zaman örgütsel bağlılıkları azalmaktadır. Kesoğlu ve Bayraktar'ın (2017) araştırma bulgularına göre işveren markası ve örgütsel bağlılık arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur. İşveren markasının, örgütsel bağlılık seviyesini yukarı seviyelere çekebileceği belirtilmiştir.

Bu araştırma, işveren markasının örgütsel bağlılık üzerinde etkili olduğu varsayımından yola çıkılarak yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre işveren markasının genel olarak örgütsel bağlılığın sağlanmasında etkili olduğu söylenebilmektedir. Fakat bu araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Çalışmada örgüte bağlılık genel düzeyindeki değişimin yalnızca %2'si işveren markası tarafından açıklanabilmektedir. Bu noktada işletmelerin işveren markası çalışmalarına da yer ayırmaları gerektiği düşünülmektedir. Araştırma sonucunda, örgütsel bağlılıktaki değişimin ancak %2'lik kısmının işveren markası ile açıklanabilmesi, örnekleme büyük çoğunluğun yaş ortalamasının yüksek işgörenler olması, mavi yakalı olması, eğitim seviyesinin ortaöğretim düzeyinde olması ve çalışma yaşamındaki sürenin yüksek olması ile açıklanabilmektedir. Daha önce üretim sektöründe bu çalışmanın yapılmamış olması ile işveren markası ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin üretim sektöründe tekrarlanması ve hatta belki de sadece mavi yakalı çalışanlar üzerinde araştırılması üzerine sonuçların genellenebilirliğine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Allen, N. J., Gregory, I., & Meyer, J. P. (1998). Examination of the combined effects of work values and early work experiences on organizational commitment. *Journal of Organizational Behavior*, 19(1), 29-52.

- Altınöz, M., Serdar, Ç. Ö. P., Çakıroğlu, D., Kervancı, F., & Keskin, N. (2013). Algılanan örgütsel desteğin büro çalışanlarının örgütsel bağlılık üzerine etkisi: Bir alan araştırması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 149-163.
- Ambler, T., & Barrow, S. (1996). The employer brand. *The Journal of Brand Management*, 4(3), 185-206.
- Ardıç, K., & Gümdoğmuş, E. (2016). Bireylerin kişilik özelliklerinin işveren çekiciliği algısına etkisi. *Journal of Behavior at Work*, 1(1), 1-14.
- Babčanová, D., Babčan, M., & Odlerová, E. (2010). Employer branding-source of competitiveness of the industrial plants. *Research Papers Faculty of Materials Science and Technology Slovak University of Technology*, 18(29), 55-61.
- Backhaus, K., & Tikoo, S. (2004). Conceptualizing and researching employer branding. *Career Development International*, 9(5), 501-517.
- Balay, R. (2000). *Yönetici ve öğretmenlerde örgütsel bağlılık*. Ankara: Pegem Akademi.
- Balcı, M. (2014). İşveren marka değeri yüksek şirketlerde, insan kaynakları risklerinin yönetimi üzerine bir araştırma. *Uluslararası Hakemli Pazarlama ve Pazar Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 56-81.
- Bayrak, M. E. (2016). *İşveren markasına yönelik uygulamaların örgütsel bağlılık üzerine etkisi ve medikal sektöründe bir uygulama*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17, 99-120.
- Baş, T. (2011). *İşveren markası: Yüksek nitelikli çalışanları çekmenin ve elde tutmanın anahtarı*. İstanbul: Optimist Yayım ve Dağıtım.
- Berthon, P., Ewing, M., & Hah, L. L. (2005). Captivating company: Dimensions of attractiveness in employer branding. *International Journal of Advertising*, 24(2), 151-172.
- Celani, A., & Singh, P. (2011). Signaling theory and applicant attraction outcomes. *Personnel Review*, 40(2), 222-238.
- Çiftçiöğlü, A. B. (2009). *Kurumsal itibar yönetimi*. Bursa: Dora Yayıncılık,
- Elüstün S, T. (2018). *Personel güçlendirme ile örgütsel bağlılık algısı ve ilişkisi: liman işletmesi çalışanları örneği*. Yüksek lisans tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Edwards, M. (2005). Employer and employee branding: HR or PR. *Managing human resources: personnel management in transition*. United Kingdom: Wiley Blackwell.
- Erdoğmuş, N. (2003). *Kariyer geliştirme: Kuram ve uygulama*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Erkanlı, H., Topuz, Y. V., & Cop, R. (2015). Kişilik ve bireysel değerlerin işveren marka çekiciliği algısına etkisi: İşletme bölümü öğrencileri üzerine bir örnek uygulama. *Journal of Faculty of Political Science*, (52), 85-107.
- Fernon, D. (2008). Maximising the power of the employer brand. *Admap*, 494, 49-53.
- Gülova, A. A., & Demirsoy, Ö. (2012). Örgüt kültürü ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: Hizmet sektörü çalışanları üzerinde ampirik bir araştırma. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 49-76.

- Güngördü, A., Ekmekçiöglü, E. B., & Şimşek, T. (2014). İçsel pazarlama bağlamında işveren markalaması üzerine ampirik bir çalışma. *Journal of Managament, Marketing and Logistics*, 1(1), 1-15.
- Holliday, K. K., & Karen, A. (1997). Putting brands to the test. *US Banker*, 107(12), 58-60.
- İşcan, Ö. F., & Naktiyok, A. (2005). Dijital çağ örgütleri. İstanbul: *Beta Yayınları*.
- Kara, M. N. (2013). *İşveren markası ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: Bilişim sektöründe bir uygulama*. Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Karatepe, S. (2005). *Örgütlerde iletişim-güdüleme ilişkisi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Kaya, N., & Selçuk, S. (2007). Bireysel başarı güdüsü organizasyonel bağlılığı nasıl etkiler?. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 8(2), 175-190.
- Kesoğlu, N., & Bayraktar, O. (2017). Örgütsel bağlılık ve işveren markası arasındaki ilişki ve bir araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü Tartışma Metinleri*, 120(2), 2-15.
- Kuruüzüm, A., Irmak, S., & Çetin, E. İ. (2010). İşe bağlılığı etkileyen faktörler: İmalat ve hizmet sektörlerinde karşılaştırmalı bir analiz. *Bilig*, 53, 183-198.
- Moingeon, B., Ramanantsoa, B., Métais, E., & Orton, J. D. (1998). Another look at strategy–Structure relationships: The resource-based view. *European Management Journal*, 16(3), 297-305.
- Öksüz, B. (2012). İşveren markası yönetimi sürecinde iletişimin önemi. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 7(2), 14-31.
- Ören, K., & Yüksel, H. (2012). Marka işveren veya işveren markası kavramı: Bu kavramın insan kaynakları yönetimi bağlamında ve işçi devir hızı kapsamında değerlendirilmesi. *Kamu-İş*, 12(3), 56-74.
- Özutku, H. (2008). Örgüte duygusal devamlılık ve normatif bağlılık ile iş performansı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 37(2), 79-97.
- Porter, L. W., Steers, R. M., Mowday, R. T., & Boulian, P. V. (1974). Organizational commitment, job satisfaction, and turnover among psychiatric technicians. *Journal of Applied Psychology*, 59(5), 603-609.
- Rosethorn, H. (2009). *The employer brand: Keeping faith with the deal*. United Kingdom: Surrey.
- Sears, D. (2003). *Successful talent strategies*. New York: Amacom.
- Terlemez, A. G. (2012). *İşveren markasının, işe adanmışlık ve işten ayrılma niyeti ile ilişkisinde örgütsel çekiciliğin rolü: Türk Hava Yolları örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul.
- Vallaster, C., & de, Chernatony, L. (2006). Internal brand building and structuration: The role of leadership. *European Journal of Marketing*, 40(7-8), 761-784.
- Vinoth, K., & Vasantha, S. (2015). Impact of employer brandon employee satisfaction with special reference to IT industry. *International Journal of Management, Information Technology and Engineering*, 3(9), 53-60.
- Wilkinson, A., Bailey, J., & Mourell, M. (2009). Australian industrial relations in transition. *Industrial Relations Journal*, 40(5), 358-371.

- Xiaofeng, Z. (2009, August). On employer brand construction of Chinese enterprises. In *2009 ISECS International Colloquium on Computing, Communication, Control, and Management* (Vol. 2, pp. 152-155). IEEE.
- Yılmaz, G., & Yılmaz, E. G. (2010). *Personel seçim sürecinde işveren markalama ve örgütsel çekiciliğin önemi yönetimde insan kaynakları çalışmaları*. Ankara: Turhan Kitabevi.

KÜRESELLEŞMENİN ULUSLARIN ÇEVRESEL PERFORMANSI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Sema YİĞİT¹

Öz

Toplumların hayatlarının her alanını etkileyen küreselleşmenin pek tabii çevre üzerinde de etkisi olacaktır. Çevreyle ilgili sorunların ve buna bağlı olarak çevresel duyarlılığın giderek daha fazla artması ile ülkelerin çevresel performanslarını ölçme ve değerlendirmeleri son yıllarda daha çok önem kazanmıştır. Bu bağlamda küreselleşmenin ülkelerin çevresel performanslarına etkisini belirlemeye yönelik yapılan bu çalışmada, ekonomik, sosyal ve politik küreselleşme boyutlarından oluşan ve İsviçre Ekonomi Enstitüsü tarafından yayınlanan KOF Küreselleşme Endeksi ile yine ülkelerin çevresel performansını çok yönlü ölçmeye imkân tanıyan ve Yale Çevre Hukuku ve Politikası Merkezi tarafından yayınlanan Çevresel Performans Endeksinden (ÇPE) yararlanılmıştır. Gayri safi yurt içi hasılların kontrol değişkeni olarak dâhil edildiği bu çalışmada üç değişkenin de ortak olarak verilerinin bulunduğu 174 ülkenin verileri ile analizler yapılmıştır. Model, yapısal eşitlik modeli (YEM) vasıtasıyla çoklu regresyon analizi kullanılarak test edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre küreselleşmenin sosyal ve politik boyutlarının çevresel performansa pozitif yönde etki yaptıkları görülmüştür. Ekonomik küreselleşmenin ise çevresel performans üzerindeki etkisi anlamlı değildir. Bununla birlikte GSYİH, politik küreselleşme ile çevresel performans arasındaki pozitif ilişkiyi güçlendirirken, sosyal küreselleşme ile çevresel performans arasındaki pozitif ilişkiyi zayıflatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Çevresel Performans, KOF Küreselleşme Endeksi, Çevresel Performans Endeksi
JEL Kodları: F64, Q50

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON ENVIRONMENTAL PERFORMANCE OF NATIONS

Abstract

Globalization, which affects every aspect of societies also have an impact on the environment. In recent years, it has become more important for countries to measure and evaluate their environmental performance as environmental problems and consequently environmental awareness increases. In this context, the KOF Globalization Index published by the Swiss Economic Institute, which is composed of economic, social and political globalization dimensions and The Environmental Performance Index (EPI) published by the Yale Environmental Law and Policy Centre, which measures the environmental performance extensively were used to determine the impact of globalization on the environmental performance of countries. In this study, where the gross domestic product was included as a control variable, analyses were made with the data of 174 countries in which all three variables have common data. Multiple regression analysis by employing structural equation modelling (SEM) was used to test the relationships in the model. According to the results of the analysis, social and political dimensions of globalization have positive effects on environmental performance. The impact of economic globalization on environmental performance is not significant. Besides, GDP strengthens the positive relationship between political globalization and environmental performance, while weakening the positive relationship between social globalization and environmental performance.

Keywords: Globalization, Environmental Performance, KOF Globalization Index, Environmental Performance Index
JEL Codes: F64, Q50

¹ Doç. Dr. Ordu Üniversitesi Ünye İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, ORCID 0000-0003-4497-7529,
semayigit@yahoo.com

Başvuru Tarihi (Received): 10.12.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

Küreselleşme olgusu çok uzun zamandır hayatımızda olmasına rağmen küreselleşmenin etkileri bütün boyutlarıyla tam olarak ortaya koyulamamıştır. Küreselleşmenin yararlı ve kaçınılmaz olduğunu iddia edenler olduğu gibi çeşitli alanlarda olumsuz etkisi olduğunu ifade edenler de bulunmaktadır. Küreselleşmenin çevresel etkisi de bu fikir ayrılığından nasibini almaktadır.

Küreselleşmenin çevreyle ilişkisinde iki zıt görüş söz konusudur. Küreselleşmenin çevreye olumlu etkisi olacağına dair görüşlerin temelinde küreselleşmenin, üretimi hammadde bazlı üretimden bilgi tabanlı hizmet endüstrisine kaydırarak daha verimli ve çevreye daha az zarar veren bir ekonomik gelişme modelini destekleyebileceği, daha temiz teknolojilerin yayılmasını ve benimsenmesini teşvik edeceği, yoksulluğu ve bununla ilişkili olumsuz çevresel etkileri hafifleteceği ve çevresel yatırımları finanse etmek için gerekli olan ek finansal kaynağı üreteceği varsayımı vardır. Bununla birlikte, artan ekonomik faaliyetler birim başına kaynak tüketimini ve dolayısıyla kirliliği azaltacak olsa da toplam üretim hacmini arttırdıkça kaynak tüketimi de artacaktır ve bu sonuç küreselleşmenin olumsuz etkilerinden biri olarak görülmektedir (Chung & Gillespie, 1998: 8; Pereira, 2012: 187; Tisdell, 2001: 189-190; Cole, 2004: 72). Bu iki zıt görüşün yanında küreselleşmenin hem olumlu hem olumsuz tarafları olduğuna dikkat çeken görüşler de vardır. Buna göre küreselleşmenin potansiyel faydaları ve riskleri olup önemli olan küreselleşme sürecini çevresel sürdürülebilirliği ve eşit insani gelişmeyi teşvik edecek şekilde yönetmektir (Panayotou, 2000: 1). Küreselleşmenin çevreye etkisinin olumlu veya olumsuz olmasından bağımsız olarak söz konusu etkilerin ülkeler arasında farklılık gösterebileceği de göz ardı edilmemelidir (Boyce, 2004). Her ülkenin kendine has faktör donanımları nedeniyle etkinin türü de derecesi de değişmektedir. Küreselleşmeden yarar sağlayanlar olduğu gibi ekonomik, kültürel ve çevresel açıdan zarar görenler de olabilecektir (Shuey, 2001: 1).

Bu çalışmada küreselleşmenin çevresel performansa olan karmaşık etkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Öncelikle çalışmanın iki ana değişkeni olan küreselleşme ve çevresel performans kavramları açıklanmış, sonrasında söz konusu iki değişken arasındaki ilişkiye dair ilgili literatür incelenerek çalışmanın gerekçesinin dayandığı kavramsal çerçeve sunulmuştur. Çoklu regresyon analizi yapılmış ve analizde hem küreselleşme hem de çevresel performans için ülkeler arası karşılaştırma yapmaya olanak sağlayan ve ilgili değişkenlerin çok boyutlu yapısını yansıtan küresel endekslerden yararlanılmıştır. Çevreyle ilgili sorunların son yıllarda önemli ölçüde artması bu doğrultuda sürdürülebilir çevre oluşturmaya yönelik farkındalığı ve çabaları artırmıştır. Ülkelerin strateji ve politikalarında da kendine daha fazla yer bulan çevre yönetimi bu alanda bilgi birikiminin artmasıyla etkin hale gelecek olup bu çalışmanın söz konusu bilgi birikimine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Küreselleşme

Küreselleşme yeni ve statik bir olgu olmayıp esasında bir süreci tanımlamaktadır. Küreselleşme süreçleri insanlık tarihi boyunca devam etmektedir ancak ilerleme oranı ve etkileri on altıncı yüzyılın sonundaki “erken modern” döneminden bu yana ve özellikle de son birkaç on yılda postmoderniteye geçiş ile artmaktadır (Pacione, 2009: 8). Küreselleşme, özellikle ABD, Avrupa ve Kanada gibi gelişmiş ülkeler ile Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi hükümetler arası kurumlar tarafından teşvik edilmekte olup faydalı ve kaçınılmaz olarak görülmektedir (Behrman, 2008: 204; Hammond & Grosse, 2003: 285).

Küreselleşme kavramı kelime olarak incelendiğinde yerine benzer kavramların da (entegrasyon, karşılıklı bağımlılık, küresel farkındalık, serbestleşme ve benzeşme) kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu tanımlar küreselleşmenin farklı yönlerini tanımlamakta ama tek başlarına tüm yönlerini yansıtmakta yetersiz kalmaktadırlar (Conley, 2000: 88). Bununla birlikte küreselleşme ile ilgili literatür incelendiğinde daha çok ekonomik küreselleşmenin kastedildiği ve tanımların da bu bağlamda verildiği görülmektedir. Ancak küreselleşme ekonomik bir olgudan çok daha fazlasıdır.

Bu doğrultuda küreselleşme, geniş kapsamına uygun olarak, *kıtalararası ekonomik, sosyal ve politik bütünleşmeyi* tanımlayan bir terim olarak ifade edilebilir. Bu dünya çapındaki bütünleşme insanlara iletişim kurma, seyahat etme ve uluslararası yatırım yapma imkânı sağlarken, işletmelere ürünlerini dünyaya sunma, insan, sermaye ve malzeme gibi kaynaklara daha etkin bir şekilde ulaşma, gelişmiş teknolojiyi paylaşma ve ölçek ekonomisinden yararlanma olanağı tanır (Shuey, 2001: 1).

Birçok araştırmacıya göre küreselleşmeden kasıt ekonomik küreselleşmedir ve artan iki taraflı ve çok taraflı, bölgesel ticaret ve yatırım anlaşmalarıyla dünya ekonomilerinin entegrasyonu olarak tanımlanmaktadır (Gallagher, 2009: 280). Bu bağlamda ekonomik küreselleşme belki de en büyük öneme sahip olsa da başka önemli küreselleşme türleri de vardır (Ritzer & Dean, 2015: 38). Bunlardan biri olan kültürel küreselleşme, dünyanın bir yerinde üretilen bilgi, emtia ve imgelerin dünya çapına yayılarak uluslar, bölgeler ve bireyler arasındaki kültürel farklılıkları “düzleştirme” eğiliminde olması sonucu ortaya çıkan küreselleşme türü (Heywood, 2013: 143) olup, dünyanın bir nevi homojen bir yapı haline gelmesine neden olmaktadır. Faaliyet alanları oldukça geniş ve uluslar üstü bir yapıda olan organizasyonların vasıtasıyla artan politik küreselleşme, dünyadaki siyasi ilişkilerin kuvvetlenmesi ve genişlemesi anlamına gelmektedir. Politik küreselleşme devlet egemenliği ilkesi, hükümetler arası kuruluşların artan etkisi, bölgesel ve küresel yönetim için gelecekteki beklentiler ve dünyayı etkileyen çevre politikaları ile ilgili önemli bir dizi politik sorun yaratmaktadır (Steger, 2013: 70).

Küreselleşmeyi farklı alt boyutlarla ölçen çeşitli endeksler yer almaktadır. Bu endekslerin çoğu küreselleşme için benzer ölçütleri (ticaret oranları, doğrudan yabancı yatırım, sermaye akışları gibi) tek tek veya bir arada kullanırlar (Zinkina, Korotayev, & Andreev, 2013: 322). A.T. Kearney / Dış Politika Küreselleşme Endeksi 2001 yılında başlatılan ve 2006 yılına kadar devam eden ilk küreselleşme endekslerinden biridir ve daha sonraki birçok endeks için örnek teşkil etmiştir (Gygli, Haelg, Potrafke, & Sturm, 2019: 547). Küresel ölçekte politik katılım, teknoloji, kişisel iletişim ve ekonomik bütünleşmeyi kapsamaktadır. Bu çalışmada da yararlanılan KOF Küreselleşme Endeksi küreselleşmeyi ekonomik, sosyal ve politik olmak üzere üç boyutta ele alıp ülkeleri buna göre değerlendirmektedir. Çalışmalarda sıklıkla kullanılan bir başka endeks ise Maastricht Küreselleşme Endeksi (MGI) olup küreselleşmenin politik, ekonomik, sosyal ve kültürel, teknolojik ve çevresel alanlarını kapsayan kapsamlı göstergeler setinden oluşur (Dreher, Gaston, Martens, & Boxem, 2010: 132).

Küreselleşmenin her alanda etkisi olduğu gibi çevre üzerinde de etkisi vardır. Çevresel sorunlar veya bu sorunlara yönelik çözümler küreselleşmenin etkisi ile uluslararası bir boyut kazanırlar. Bu yüzden ülkelerin çevresel performanslarını ölçmeleri, izlemeleri ve değerlendirmeleri önemlidir.

2. Çevresel Performans

Çevre sorunları 20. Yüzyılın sonlarında öne çıkmaya başladığında İsveç ve Amerika gibi ülkeler öncü bir tavır sergileyerek bu konuda ilk ulusal programları geliştirmişlerdir. 1980’lerde faaliyet gösteren Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu ve 1992 Rio Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi tarafından başlatılan ikinci program dalgası ise gelişmekte olan ülkeleri ve geçiş ekonomilerini etkilemiştir. Son yirmi yılda ise, küresel, bölgesel ve yerel yönetim mekanizmalarının hepsi çevre sorunlarına cevap verme konusunda daha da yoğunlaşmıştır (Fiorino, 2011: 367-368).

Etkili bir çevresel yönetim ekolojik durumları izlemeden ve çevresel baskılara verilen politik cevapların etkilerini ölçmeden mümkün olamaz (Hsu & Zomer, 2016: 1). Çevresel performansın tüm yönetim ölçeklerinde tanımlanması, ele alınan zaman kapsamında ve analiz birimleri arasında ölçülebilir ve karşılaştırılabilir göstergeler şeklinde ele alınması önemlidir (Sandu & Bănică, 2015: 63). Bu bağlamda çevresel performansın değerlendirilmesinde birtakım noktalara açıklık getirilmelidir (Meadowcroft, 2014: 27-30).

- Çevresel performans değerlendirmesi çevrenin kendi performansını (örneğin bir ekosistemin dış baskılara cevap verme kapasitesi) değil insanların çevreyi yönetmedeki performanslarını ifade eder.
- Çevresel performans değerlendirmesi verilerin toplanmasını ve yorumlanmasını, ölçüm araçlarının tasarımını ve istatistiksel tekniklerin uygulanmasını içerir. Ancak sadece var olanı ortaya koymaz yeterli-yetersiz veya daha iyi-daha kötü ayrımı da yaparak normatif bir özellik taşır.
- Çevresel performans değerlendirmesi değişkenler arasında nedensellik bağı kurar, sonuçları izler ve bu sonuçlara yol açan gelişmelere dikkat çeker.
- Çevresel performans çok boyutlu bir kavramdır. Çevre tek bir “şey” değil, farklı mekanizmalarla, toplumlarla etkileşime giren dinamik bir sistemler ve ilişkilerin birleşimidir ve insanlar tarafından farklı şekillerde anlaşılmaktadır.
- Son olarak, çevresel performansın değerlendirilmesi tek seferlik bir iş değildir. Bugün verilen kararlar gelecekte tekrar gözden geçirilebilir.

Bu hususları kapsayan bir çevresel performans değerlendirmesi yapılması izleme, ölçme ve buna uygun faaliyete geçme açısından oldukça önemlidir. Ülkelerin çevresel performans değerlendirmesi çeşitli örgütlerce yapılmaktadır. Bu kapsamda OECD ülkelere özgü raporlar hazırlayarak ülkelerin çevresel politika hedeflerine ulaşip ulaşmadığı konusunda bilgi sunmaktadır. Bu çalışmada da yararlanılan Dünya Ekonomik Forumu ile Yale Üniversitesi ve Columbia Üniversitesi tarafından ortaklaşa oluşturulan Çevresel Performans Endeksi de ülkeler arası karşılaştırma yapmak için önemli veriler sağlamaktadır.

3. Küreselleşme ve Çevresel Performans İlişkisi

Ulusal ekonominin ticaret, sermaye hareketliliği ve diğer sosyo-ekonomik ve politik yönleriyle dünya ekonomisine entegrasyonunu kapsayan küreselleşmenin çevre üzerinde çeşitli etkileri vardır (Rahman, 2020: 2). Küreselleşmenin çevresel performansa olan etkisi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan ilki küreselleşmenin olumlu etkisi üzerinde duran görüşlerdir. Buna göre küreselleşen dünyada ekonomik faaliyetlerin büyük bir kısmı çokuluslu işletmelerin elindedir ve tedarik zincirinde küresel dış kaynak kullanımı da sürekli artmaktadır. Çok uluslu şirketlerin, iş yaptıkları ülkelerdeki çevre politikalarındaki farklılıklardan yararlanmak yerine, ölçek ekonomileri veya itibar nedeniyle ortak bir çevresel performans standardı aramaya motive oldukları düşünülebilir. Bu yüzden çevresel düzenlemeler çok uluslu şirketler veya küresel tedarik zincirleri aracılığıyla yaygınlaştırılabilir. Ayrıca bu düzenlemeler firmaların çevresel performanslarını geliştirme yeteneklerini de etkileyebilir çünkü çevre teknolojisi, bilgi ve en iyi uygulamalar ticaret ve yatırım bağlantıları yoluyla yayılır (Lankoski, 2009: 22).

Bir diğer görüş ise küreselleşmenin çevresel performansa olumsuz etkisi olduğu üzerinedir (Gallagher, 2009: 281). Küreselleşme ekonomik büyümeyi, ticareti, yatırımları vb. teşvik ettiği için sonuç olarak daha fazla kirlilik ve çevresel bozulmaya yol açabileceği düşünülmektedir. Bu bakış açısına göre, çevresel zararın çoğu, sosyoekonomik gelişme sürecinin bir yan ürünüdür.

Küreselleşmenin çevreye etkisinin olumlu mu yoksa olumsuz mu olduğu konusundaki bu fikir ayrılıkları, ilgili literatür incelendiğinde de kendisini göstermektedir. İncelenen çalışmaların önemli bir kısmı küreselleşmeyi ölçmek için KOF ve MGI endekslerinden yararlanmışlardır. Bazı çalışmalarda küreselleşmenin ele aldıkları çevresel değişkenler üzerindeki etkisi olumlu olarak tespit edilirken bazılarında küreselleşmenin çevreye etkisinin olumsuz olduğu görülmüştür. Bazı çalışmalarda ise aralarında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Çalışmaların kullandığı analiz yöntemleri ise temelde ikiye ayrılmaktadır. Bir kısmında uzun dönemli ilişkileri incelemek amaçlı panel veri analizinden yararlanılmakta iken bir kısmında da bu çalışmaya benzer olarak değişkenler arası ilişkileri ortaya çıkarmak için regresyon analizlerinden yararlanılmıştır.

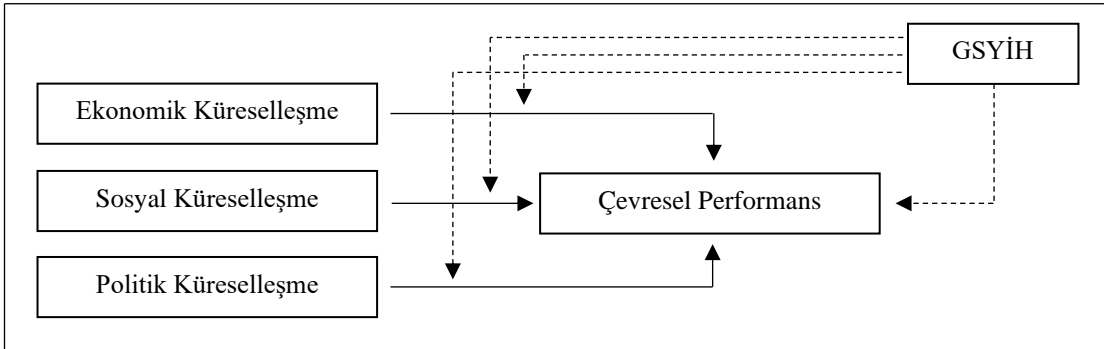
Sasana, Prakoso, & Setyaningsih (2018) çevreyle ilgili değişken olarak CO₂ emisyonunu ele almış ve ekonomik küreselleşmenin CO₂ emisyonu üzerinde negatif, sosyal ve politik küreselleşmenin ise pozitif etkisi olduğunu tespit etmişlerdir (Sasana, Prakoso, & Setyaningsih, 2018). Yine CO₂ emisyonu üzerinden küreselleşme-çevre ilişkisini araştıran başka bir çalışmada (Khan, Teng, Khan, & Khan, 2019) ekonomik küreselleşme, sosyal küreselleşme ve politik küreselleşmenin Pakistan'daki CO₂ emisyonları ile pozitif ilişkide olduğu görülmüştür. Benzer sonuç başka çalışmalarda da (Shahbaz, Shahzad, Mahalik, & Hammoudeh, 2018; Kalaycı & Hayaloğlu, 2019; Bu, Lin, & Zhang, 2016) elde edilmiştir. Bu çalışmalardan nispeten farklı bir sonuç olarak, gelişmekte olan ülkeleri kapsayan bir çalışmada ise, ekonomik küreselleşmenin çevresel iyileşme için hem kısa hem de uzun vadede yararlı etkilerinin bulunduğu ve dünya ile daha fazla ekonomik entegrasyona sahip ülkelerin daha az CO₂ emisyon seviyesine sahip oldukları şeklinde tespit edilmiştir (Lv & Xu, 2018).

MGI'dan yararlanılan bir çalışmada (Figge, Oebels, & Offermans, 2017) küreselleşmenin ve alt boyutlarının, ekolojik ayak izinin tüm değişkenleriyle pozitif ve önemli ölçüde ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Daha küreselleşmiş ülkelerin daha yüksek ekolojik ayak izlerine sahip olduğu ve bu nedenle ekosistemler üzerinde daha yüksek baskılar uyguladığı şeklinde bir sonuç elde etmişlerdir. Yine MGI'yı kullanan başka bir çalışmada (Martens & Raza, 2010) küreselleşmenin ve tüm boyutlarının çevresel performans ile pozitif yönde ilişkili olduğu görülmüştür.

Bu çalışmaların yanı sıra küreselleşme-çevre ilişkisinin doğrusal olmadığını tespit eden bir çalışmada (Shahzadi, Yaseen, & Anwar, 2019) söz konusu ilişkinin ters U şeklinde olduğu, bunun da küreselleşmenin belirli bir seviyeye ulaştıktan sonra çevre bozulmasını azalttığı anlamına geldiği ifade edilmiştir. Çevresel değişken olarak enerji tüketiminin ele alındığı bir çalışmada (Doğan & Değer, 2016) ise küreselleşme ile enerji tüketimi arasında bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

İlgili literatür incelenerek oluşturulan araştırma modeli Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: *Araştırmanın Modeli*

Model, küreselleşmenin 3 boyutu ile çevresel performans ve kişi başına düşen GSYİH değişkenlerini kapsamaktadır. Kontrol değişkeni kişi başına düşen GSYİH olup buradan diğer değişkenlere doğru giden kesikli çizgiler GSYİH ve küreselleşme boyutlarının çevresel performans üzerindeki etkileşim etkisini temsil etmektedir.

4. Yöntem

Araştırma modelinin analizi için SPSS ve AMOS yazılımları kullanılmıştır. Küreselleşmenin alt boyutlarının çevresel performans üzerindeki etkisini analiz etmek için korelasyon ve regresyon analizi kullanılmıştır. Aynı zamanda ekonomik gelişme ve küreselleşme boyutlarının etkileşiminin birlikte çevresel performans üzerindeki etkisi de çalışmada yapısal eşitlik modeli kurularak analiz edilmiştir. Yapısal eşitlik modellemesi (SEM) kullanılarak gerçekleştirilen çoklu regresyon analizleri ile ölçüm hatasının en aza indirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu yöntemle etkileşim

etkisinin de ortaya çıkarılmasına olanak sağlanılmıştır. Çevresel Performans Endeksi, GSYİH (Kişi Başı) ve Küreselleşme Endeksi değerlerinin eksiksiz bir şekilde olduğu ülke sayısı 174'tür. Bu yüzden analize 174 ülkeye ait değerler dâhil edilmiştir.

Çalışmanın iki ana değişkenine dair veriler için küresel endekslerden yararlanılmıştır. Kontrol değişkeni olan GSYİH için ise Dünya Bankası'ndan alınan veriler kullanılmıştır. Küreselleşme endeksi için KOF Küreselleşme Endeksi, çevresel performans değerlendirmesi için ise Çevresel Performans Endeksi (ÇPE) kullanılmış olup her ikisi de aşağıda açıklanmıştır.

4.1. Küreselleşme Endeksi

KOF Küreselleşme Endeksi Dreher (2006) tarafından oluşturulmuş olup sonrasında Dreher vd. (2008) tarafından güncellenmiştir. 1970 yılından beri birçok ülke için ekonomik, sosyal ve politik boyuttaki küreselleşmeyi ölçmektedir. Endeksin güncellenmiş halinde değişkenler “de facto” ve “de jure” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. De facto değişkenler uluslararası akışları ve faaliyetleri; de jure değişkenler ise bu faaliyetleri kolaylaştıran ve teşvik eden politikalar ile koşulları temsil eder (Gygli, vd., 2019: 544). KOF endeksi 1 ila 100 arasında bir ölçeğe sahiptir, puan ne kadar yüksekse o kadar yüksek küreselleşme seviyesini gösterir. Ekonomik, sosyal ve politik küreselleşme boyutları çeşitli değişkenler vasıtasıyla ölçülmektedir. Bunlar (KOF, 2019):

Ekonomik küreselleşme boyutu hem ticari hem de finansal küreselleşmeyi içerir. Ticari küreselleşme, mal ve hizmet ticareti, gümrük vergileri, harçlar ve ticari kısıtlamaları içerir. Finansal küreselleşme ise yabancı yatırımları, yatırım kısıtlamalarını, sermaye hesabının açıklığını ve uluslararası yatırım anlaşmalarını içerir.

Sosyal küreselleşme boyutu ise üç bölümden oluşmaktadır. Kişilerarası temaslar; uluslararası telefon bağlantıları, turist sayıları, göç, telefon abonelikleri, uluslararası havaalanları ve vize kısıtlamaları referans alınarak ölçülür. Bilgi akışları; uluslararası patent başvuruları, uluslararası öğrenciler ve yüksek teknoloji ürünü mal ticareti, TV ve internete erişim, basın özgürlüğü ve uluslararası internet bağlantıları referans alınarak belirlenir. Kültürel yakınlık ise, kültürel mal ticaretinden, uluslararası marka tescillerinden ve McDonald's restoranlarının ve IKEA mağazalarının sayısından ölçülür. Aynı zamanda bu boyut sivil haklar (vatandaşların özgürlüğü), cinsiyet eşitliği ve okul eğitiminde kamu harcamalarına da odaklanmaktadır.

Politik küreselleşme boyutu, BM barışı koruma misyonlarına katılımı birlikte elçiliklerin ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarının (STK'ların) sayısı referans alınarak ölçülür. Bu boyut ayrıca uluslararası kuruluşların üyeliklerini ve uluslararası anlaşmaları da dikkate alır.

4.2. Çevresel Performans Endeksi

2018 Çevresel Performans Endeksi (ÇPE), çevre sağlığı ve ekosistem canlılığını kapsayan on konu kategorisinde 180 ülkeyi sıralamaktadır. Bu ölçütler, ülkelerin çevresel politika hedefleri oluşturmaya ne kadar yakın oldukları konusunda ulusal ölçekte bir ölçü sağlamaktadır (Yale University, 2018).

ÇPE'de farklı ağırlıkta çeşitli göstergeler yer almaktadır. Çevresel sağlık kategorisinde ağır metaller, su ve temizlik ile hava kalitesi olmak üzere üç ana gösterge yer almaktadır. Ekosistem canlılığı kategorisinde ise tarım, su kaynakları, hava kirliliği, iklim ve enerji, balıkçılık, ormanlar ile biyoçeşitlilik ve habitat olmak üzere yedi ana gösterge vardır. Bunların yanında çalışmada 2018 yılı kişi başına düşen GSYİH'ye ilişkin veriler de kullanılmış olup, güncel ABD Doları şeklinde Dünya Bankası'ndan alınmıştır.

5. Bulgular

İlk olarak Çevresel Performans, GSYİH ve küreselleşmenin alt boyutlarının birbirleri ile arasındaki ilişki ortaya konulmuştur. Tablo 1, bu değişkenleri içeren Pearson Korelasyon testinin sonucunu göstermektedir.

Tablo 1: Pearson Korelasyon Testi Sonuçları

		Çevresel Performans	GSYİH (Kişi Başı)	Ekonomik Küreselleşme	Sosyal Küreselleşme
GSYİH (Kişi Başı)	Pearson Correlation	,732**			
	N	174			
Ekonomik Küreselleşme	Pearson Correlation	,751**	,640**		
	N	174	174		
Sosyal Küreselleşme	Pearson Correlation	,839**	,702**	,848**	
	N	174	174	174	
Politik Küreselleşme	Pearson Correlation	,423**	,353**	,260**	,338**
	N	174	174	174	174

** . Korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlıdır (2-tailed).

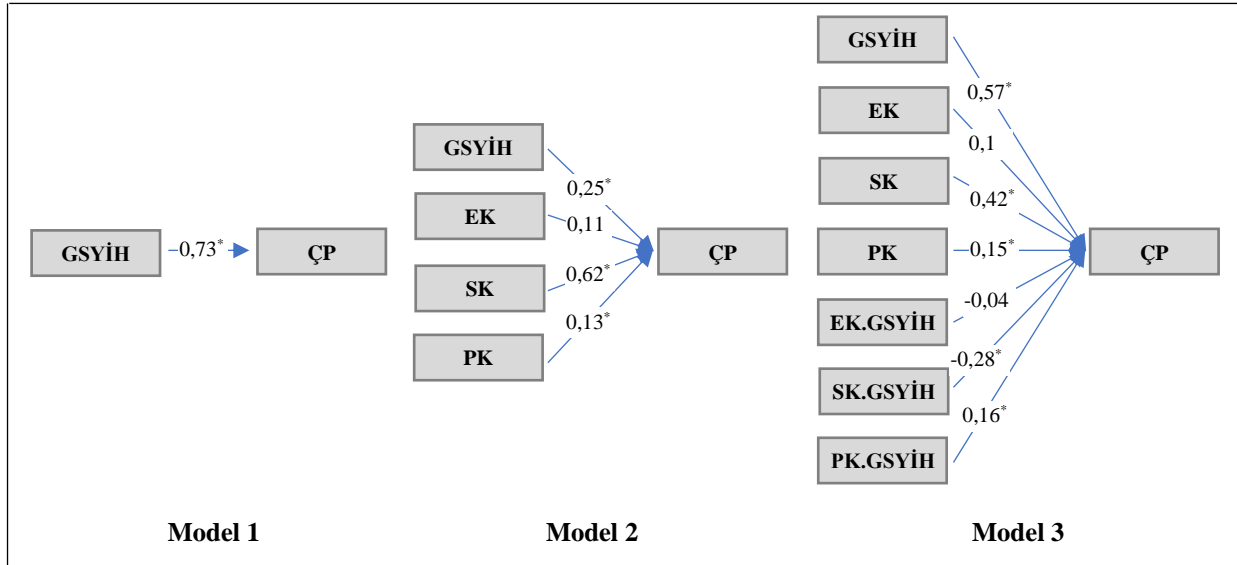
Tablo 1 incelendiğinde ÇP ile GSYİH arasında güçlü bir korelasyon (0,73) olduğu görülmektedir. Aynı zamanda ÇP'nin küreselleşmenin üç boyutu ile de ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Özellikle ÇP'nin sosyal ve ekonomik küreselleşme boyutları ile arasında çok kuvvetli bir bağ olduğu söylenebilir. Bununla birlikte ÇP'nin politik küreselleşme boyutu ile arasında anlamlı bir bağ bulunmaktadır.

GSYİH küreselleşmenin üç boyutu ile de ilişkilidir. Bu ilişki yine çevresel performansta olduğu gibi sosyal ve ekonomik küreselleşme boyutlarında çok daha kuvvetli, politik küreselleşme boyutunda ise daha zayıf ama anlamlı ilişki düzeyindedir.

Beklenildiği üzere küreselleşmenin her üç boyutunun da kendi arasında anlamlı bir bağ bulunmaktadır. Ekonomik ve sosyal küreselleşme boyutlarının kendi aralarındaki bağ çok kuvvetli iken bu iki boyutun politik küreselleşme boyutu ile arasındaki bağ nispeten daha zayıftır.

Etkileşim etkisini ölçmek için GSYİH'nin etkileşim terimleri ve küreselleşmenin üç boyutu oluşturulmuştur. Regresyon analizinde çoklu korelasyon olması analiz sonuçlarının sağlıklı olmasının engellemektedir. Çoklu korelasyon her bir değişken için VIF değeri ile ölçülmekte olup bu değer 10'dan yüksek olması bağımsız değişkenler arasında çoklu korelasyon olduğunu göstermektedir. Bu durumdan kaçınmak için bağımsız değişkenlerin değerlerinin standardize değerlere çevrilmesi gerçekleştirilmiştir. Böylece çoklu korelasyon olma riski ortadan kaldırılmıştır. VIF değerleri tekrar ölçülerek değer 10'dan düşük olduğu tespit edilmiştir.

Değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak için üç ayrı model kurulmuştur.

Şekil 2: Yol Diyagramı

Model 1 sadece kontrol değişkeni olan GSYİH'yi göstermektedir. GSYİH'nin (kişi başı) çevresel performansa karşı pozitif ve anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Model 2 ise kontrol değişkeni ile birlikte küreselleşmenin boyutlarını da birlikte ele almaktadır. Analiz sonuçlarına göre küreselleşmenin alt boyutlarından biri olan ekonomik küreselleşmenin çevresel performansa anlamlı bir etkisi tespit edilememiştir. Sosyal ve politik küreselleşme boyutlarının çevresel performansa etkisi sırası ile 0,62 ve 0,13 olup anlamlıdır.

Model 3'te GSYİH ile küreselleşmenin alt boyutlarının birlikte çevresel performansa etkisini göstermektedir. Model 3'ün analiz sonuçlarına göre GSYİH'nin küreselleşmenin alt boyutlarından sosyal ve politik küreselleşme boyutları ile birlikte çevresel performans üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu görülmektedir. Ancak GSYİH ve sosyal küreselleşme çevresel performans üzerinde doğrudan olumlu bir etkiye sahipken, bu iki boyutun etkileşiminin çevresel performans üzerinde olumsuz bir etkisi ortaya çıkmıştır. GSYİH'nin politik küreselleşme boyutu ile etkileşiminin ise çevresel performansa karşı etkisi olumlu yönde olmuştur.

Model 3'ün analizi için oluşturulan yapısal eşitlik modelinin uyum endeksi değerleri CMIN/DF: 1,119; GFI: 0,997; CFI: 1,000; RFI: 0,979; NFI: 0,998; TLI: 0,998 ve RMSEA: 0,026 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre oluşturulan modelin analize uygun olduğu söylenebilir. Her üç modele ait analiz sonuçları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları

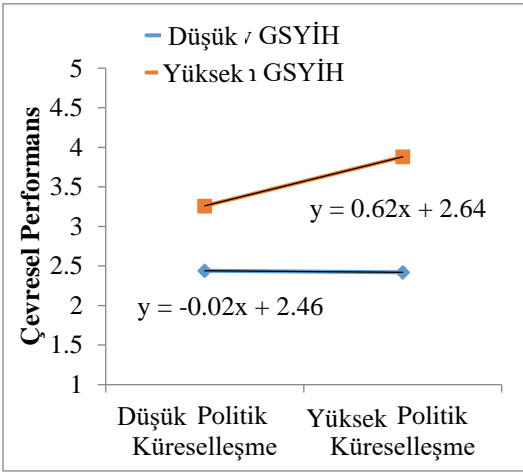
	Model 1	Model 2	Model 3
GSYİH(Kişi Başı)	0,730*	0,253*	0,572*
Ekonomik Küreselleşme	----	----	----
Sosyal Küreselleşme		0,621*	0,416*
Politik Küreselleşme		0,125*	0,150*
GSYİH (Kişi Başı) x Eko. Küreselleşme			----
GSYİH (Kişi Başı) x Sos. Küreselleşme			-0,275*
GSYİH (Kişi Başı) x Pol. Küreselleşme			0,157*
R^2	0,536	0,757	0,772

*. Model 0,05 düzeyinde anlamlıdır (2-tailed).

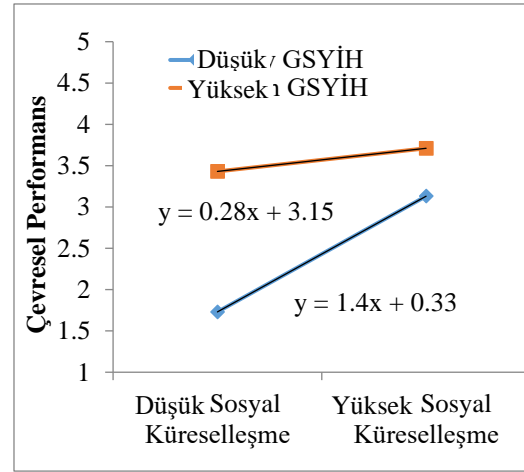
GSYİH ile küreselleşmenin alt boyutlarından sosyal ve politik küreselleşme boyutlarının birlikte etkileşiminin ÇP üzerindeki etkisinin anlamlı olduğu görülmüştür. Ancak GSYİH'nın farklı düzeylerde bu alt boyutlar ile etkileşimi ÇP üzerinde farklı sonuçlar doğurmaktadır. GSYİH'nın düşük olduğu ülkelerde politik küreselleşmenin ÇP üzerindeki etkisi çok düşük ve negatif yöndedir. Yüksek gelire sahip ülkelerde ise politik küreselleşmenin ÇP üzerine etkisi pozitifdir.

GSYİH'nın yüksek olduğu ülkelerde sosyal küreselleşmenin ÇP üzerinde etkisi daha sınırlı iken düşük GSYİH'ya sahip olan ülkelerde bu etkinin çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Gelirdeki değişimin bu alt boyutların ÇP üzerindeki etkisini nasıl değiştirdiği Şekil 3 ve Şekil 4'te görülmektedir.

Şekil 3: Politik Küreselleşme ve GSYİH'nın ÇP Üzerindeki Etkileşim Etkisi

Şekil 4: Sosyal Küreselleşme ve GSYİH'nın ÇP Üzerindeki Etkileşim Etkisi

Şekil 3 incelendiğinde ülkelerin kişi başına düşen gelirleri arttıkça politik küreselleşmenin çevresel performansa olan etkisinin arttığı görülmektedir. Şekil 4 ise ülkeler zenginleştikçe sosyal küreselleşmenin çevresel performansa olan etkisinin azaldığını göstermektedir.

6. Sonuç

Çevre, ekonomik faaliyetlerin büyüyen etkisine karşı giderek bozulmakta ormanlar yok olmakta, tarım alanları ve meralar tükenmekte, sulak alanlar kurumakta, yeraltı su kaynakları azalmakta, toprak ve hava kirlenmekte ve iklim değişmektedir (Dikkaya & Deniz, 2006: 174). Kirliliğin kontrolünü ve doğal kaynakların yönetimini kapsayan çevresel performans, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomilerde artan bir endişe kaynağıdır. Çevresel kalite, bir ülkenin vatandaşlarının sağlık ve güvenliğini ve yaşanacak bir yer olarak çekiciliğini doğrudan etkileyerek, yaşam kalitesinde büyük bir rol oynar. Ayrıca, çevresel performansın, bir ülkenin ekonomik büyümeyi destekleme kapasitesi yani ekonomik rekabetçiliği üzerinde de dolaylı etkisi vardır (Esty & Porter, 2002: 78). Bu nedenle çevre yönetimi yapılmalı ve bu sürecin içinde ise çevre performansının değerlendirilmesi mutlaka olmalıdır. Çünkü bazen Peter Drucker'a, bazen Lord Kelvin'e bazen de Edward Demings'e mal edilen genel kabul görmüş söze göre "ölçemediğin şeyi geliştiremezsin."

Çevre performansını ölçmek ve pek tabii ülkeler arası karşılaştırma yapmaya imkân tanımak araştırmacılar çeşitli ölçütleri baz almışlardır. CO₂ emisyonu ve karbon ayak izi en sık kullanılan tekli ölçütlerdir. Ülkelerin çevresel performansını tek bir ölçüte göre değerlendirmenin eksik bir

bakış açısı oluşturacağı düşünülerek bu çalışmada birden fazla gösterge kapsamında değerlendirme yapmayı mümkün kılan ÇPE kullanılmıştır.

Çalışmada temel olarak ülkelerin küreselleşme düzeylerinin çevresel performanslarına etkisini ölçmek amaçlanmıştır. Küreselleşme düzeyi için KOF Küreselleşme endeksinden çevresel performans için ise Çevresel Performans Endeksinden yararlanılmıştır. GSYİH ise bu ilişkide düzenleyici etkisi olduğu düşünülerek araştırmanın modeli oluşturulmuştur. Üç farklı model kurulmuş varsayılan bu ilişki ağı açıklanmaya çalışılmıştır.

Yapılan analizler neticesinde ÇPE ile GSYİH arasında yüksek bir korelasyon olduğu görülmektedir. Bu sonuç gelir seviyesi yüksek ülkelerin çevresel performanslarının daha fazla olduğunu dolayısıyla çevreye daha fazla önem verdiklerini göstermektedir. Bu doğrultuda gelişmiş ülkelerin sürdürülebilir bir çevreyi korumak için daha çok çaba sarf ettikleri sonucuna varılabilmektedir.

Bu çalışma da dâhil birçok çalışmada (Weiß, Sachs, & Weinelt, 2018; Dreher, 2006) gösterildiği üzere ekonomik küreselleşmenin gelir artışına neden olduğu görülmektedir. Gelirdeki artışın ise da çevre kalitesi için daha fazla talep oluşturduğu düşünülmektedir. Ayrıca ekonomik küreselleşmenin kapsamında yer alan doğrudan yabancı yatırımların daha katı çevresel düzenlemelere sahip, daha verimli çalışan, daha yüksek teknolojiye işletmeleri ülkeye getirebileceğini bunun da çevresel performansa olumlu etkisi olacağı ifade edilmektedir (Boyce, 2004: 109). Ancak analiz sonuçlarında ekonomik küreselleşmenin ülkelerin çevresel performansına etkisinin anlamlı olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte sosyal ve politik küreselleşme boyutlarının çevresel performansa etkisi sırası ile 0,621 ve 0,125 olup anlamlıdır. Özellikle sosyal küreselleşmenin çevresel performansa etkisinin yüksek olduğu görülmektedir. Literatürdeki çalışmalarda (Sasana, Prakoso, & Setyaningsih, 2018; Khan, Teng, Khan, & Khan, 2019) bunun tam tersi sonuçlara rastlanmıştır. Bu çalışmada elde edilen sonucun sosyal küreselleşmenin, bilgi akışını ve kültürel yakınlığı geliştirmesi nedeniyle ülkelerin en az enerji tüketimi, en yüksek verimlilik veya çevreye en az zararlı teknoloji gibi bilgilere erişimi kolaylaştırmasının etkisi nedeniyle ortaya çıktığı düşünülmektedir.

GSYİH ile küreselleşmenin alt boyutlarının birlikte çevresel performansa etkisi incelendiğinde GSYİH'nın küreselleşmenin alt boyutlarından sosyal ve politik küreselleşme boyutları ile birlikte çevresel performans üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu söylenebilmektedir. Yalnız GSYİH ve sosyal küreselleşme çevresel performans üzerinde doğrudan olumlu bir etkiye sahipken, bu iki boyutun etkileşiminin çevresel performans üzerinde olumsuz bir etkisi ortaya çıkmıştır. GSYİH'nın politik küreselleşme boyutu ile etkileşiminin ise çevresel performansa karşı etkisi olumlu yönde olmuştur. Buna göre GSYİH, politik küreselleşme ile çevresel performans arasındaki pozitif ilişkiyi güçlendirirken, sosyal küreselleşme ile çevresel performans arasındaki pozitif ilişkiyi zayıflatmaktadır.

Politik küreselleşme çevresel performansa olumlu etki etmektedir. Ülkelerin politikaları küreselleştikçe çevresel performansları da artmaktadır. Yalnız bu sonucun düşük gelirli ülkeler için geçerli olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte yüksek gelir seviyesine sahip ülkeler için politik küreselleşmenin çevresel performansa etkisi çok daha fazladır. Ülkeler zenginleştikçe politik küreselleşmenin çevresel performansa olan etkisi artmaktadır.

Sosyal küreselleşmenin de çevresel performansa etkisinin olumlu olduğu görülmektedir. Ülkeler sosyal açıdan küreselleştikçe çevresel performansları da artmaktadır. Bu etkinin düşük gelirli ülkelerde yüksek gelirli ülkelere göre çok daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ülkeler zenginleştikçe sosyal küreselleşmenin çevresel performansa olan etkisi azalmaktadır.

Çevre ile ilgili problemler gün geçtikçe artmakta bu ise ülkeleri daha ciddi önlemler almaya ve daha etkili faaliyetlerde bulunmaya itmektedir. Küreselleşmenin her alanda etkisi olduğu gibi

çevre üzerinde çeşitli etkileri vardır. Bu etkileri açığa çıkarmak ve ülkenin ekonomik gelişmişlik seviyesine göre söz konusu etkinin farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmeye çalışan bu çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Kaynakça

- Behrman, J. N. (2008). Obstacles to globalization: A research agenda. *Global Strategic Management, 14*, 203–228.
- Boyce, J. K. (2004). Green and brown? Globalization and the environment. *Oxford Review of Economic Policy, 20*(1), 105-128.
- Bu, M., Lin, C.-T., & Zhang, B. (2016). Globalization and climate change: New empirical panel data evidence. *Journal of Economic Surveys, 30*(3), 577-595.
- Chung, C., & Gillespie, B. (1998). Globalisation and the Environment: New Challenges for the Public and Private Sectors. OECD (Ed.), *Globalisation and the environment perspectives from OECD and dynamic non-member economies* içinde (ss. 7-16). Paris: OECD Proceedings.
- Cole, M. A. (2004). Trade, the pollution haven hypothesis and the environmental Kuznets curve: Examining the linkages. *Ecological Economics, 48*(1), 71-81.
- Conley, T. (2000). Defining and understanding economic globalisation. *Policy, Organisation & Society, 19*(1), 87-115.
- Dikkaya, M., & Deniz, F. (2006). Ekonomik küreselleşmenin yol açtığı problemler: Teorik bir bakış. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2*(3), 163-181.
- Doğan, B., & Değer, O. (2016). How globalization and economic growth affect energy consumption: Panel data analysis in the sample of Brazil, Russia, India, China countries. *International Journal of Energy Economics and Policy, 6*(4), 806-813.
- Dreher, A. (2006). Does globalization affect growth? Evidence from a new index of globalization. *Applied Economics, 38*(10), 1091–1110.
- Dreher, A., Gaston, N., & Martens, P. (2008). *Measuring globalisation gauging its consequences*. New York: Springer.
- Dreher, A., Gaston, N., Martens, P., & Boxem, L. V. (2010). Measuring globalization- opening the black box. A critical analysis of globalization indices. *Globalistics and Globalization Studies, 1*(1), 166-185.
- Esty, D., & Porter, M. E. (2002). Ranking national environmental regulation and performance: A Leading indicator of future competitiveness? M. E. Porter, J. D. Sachs, P. K. Cornelius, J. W. McArthur, & K. Schwab (Ed.), *The global competitiveness report 2001–2002* içinde (ss. 78-101). New York: Oxford University Press.
- Figge, L., Oebels, K., & Offermans, A. (2017). The effects of globalization on ecological footprints: An empirical analysis. *Environment, Development and Sustainability, 19*(3), 863–876.
- Fiorino, D. J. (2011). Explaining national environmental performance: Approaches, evidence, and implications. *Policy Sciences, 44*(4), 367-389.
- Gallagher, K. P. (2009). Economic globalization and the environment. *Annual Review of Environment and Resources, 34*(1), 279-304.
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., & Sturm, J.-E. (2019). The KOF Globalisation Index – Revisited. *The Review of International Organizations, 14*(3), 543-574.

- Hammond, C., & Grosse, R. (2003). Rich man, poor man: Resources on globalization. *Reference Services Review*, 31(3), 285-295.
- Heywood, A. (2013). *Politics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hsu, A., & Zomer, A. (2016). Environmental performance index. *Wiley StatsRef: Statistics Reference Online*, 1-5.
- Kalaycı, C., & Hayaloğlu, P. (2019). The impact of economic globalization on CO₂ emissions: The case of NAFTA countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(1), 356-360.
- Khan, M. K., Teng, J.-Z., Khan, M. I., & Khan, M. O. (2019). Impact of globalization, economic factors and energy consumption on CO₂ emissions in Pakistan. *Science of the Total Environment*, 688(20), 424-436.
- KOF. (2019, Kasım 22). *Measures*. KOF Globalisation Index: <https://kof.ethz.ch/en/news-and-events/media/press-releases/2018/12/kof-globalisation-index-globalisation-lull-continues.html> adresinden erişildi.
- Lankoski, L. (2009). *Linkages between environmental policy and competitiveness*. OECD Environment Working Papers No. 13. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/218446820583.pdf?expires=1575979570&id=id&acname=guest&checksum=E9657F2883DD7D616F30787F334FCE9A> adresinden erişildi.
- Lv, Z., & Xu, T. (2018). Is economic globalization good or bad for the environmental quality? New evidence from dynamic heterogeneous panel models. *Technological Forecasting & Social Change*, 137, 340-343.
- Martens, P., & Raza, M. (2010). Is globalisation sustainable? *Sustainability*, 2(1), 280-293.
- Meadowcroft, J. (2014). Comparing environmental performance. A. Duit (Ed.), *State and environment the comparative study of environmental governance içinde* (s. 27-52). London: The MIT Press.
- Pacione, M. (2009). *Urban geography a global perspective (Third Edition)*. New York: Routledge.
- Panayotou, T. (2000, Temmuz). *Globalization and environment*. Cambridge: Harvard University CID Working Paper Series 53.
- <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/39569837/053.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden erişildi.
- Pereira, J. V. (2012). Globalization, technology, and environment. C. N. Madu, & C.-h. Kuei içinde, *Handbook of Sustainability Management* (s. 187-204). London: World Scientific.
- Rahman, M. M. (2020). Environmental degradation: The role of electricity consumption, economic growth and globalisation. *Journal of Environmental Management*, 253(1), 1-8.
- Ritzer, G., & Dean, P. (2015). *Globalization: A basic text*. Oxford: John Wiley & Sons.
- Sandu, A., & Bănică, A. (2015). Assessing the local environmental performance in Western Moldavia (Romania). *Present Environment and Sustainable Development*, 9(1), 63-79.
- Sasana, H., Prakoso, J. A., & Setyaningsih, Y. (2018). The impact of globalization againts environmental condition in Indonesia. *International Confrence on Energy, Enviromental and Information System*. Semarang, Indonesia.

- Shahbaz, M., Shahzad, S. J., Mahalik, M. K., & Hammoudeh, S. (2018). Does globalisation worsen environmental quality in developed economies? *Environmental Modeling & Assessment*, 23(2), 141-156.
- Shahzadi, A., Yaseen, M. R., & Anwar, S. (2019). Relationship between globalization and environmental degradation in low income countries: An application of Kuznet Curve. *Indian Journal of Science and Technology*, 12(19), 1-13.
- Shuey, R. (2001). *Globalization: Implications for U.S. National Security*. CRS Report for Congress.
https://www.everycrsreport.com/files/20010615_RL31018_31078adbb50e98426ae6553329b150d507ad80e1.pdf adresinden erişildi.
- Steger, M. B. (2013). *Globalization: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Tisdell, C. (2001). Globalisation and sustainability: Environmental Kuznets Curve and the WTO. *Ecological Economics*, 39(2), 185-196.
- Weiß, J., Sachs, A., & Weinelt, H. (2018). *2018 Globalization report who benefits most from globalization?* Gütersloh: Bertelsmann-Stiftung.
- Yale University. (2018). *2018 environmental performance index*. Yale Center for Environmental Law & Policy.
<https://epi.envirocenter.yale.edu/downloads/epi2018policymakerssummaryv01.pdf> adresinden erişildi.
- Zinkina, J., Korotayev, A., & Andreev, A. I. (2013). Measuring globalization: Existing methods and their implications for teaching global studies and forecasting. *Campus-Wide Information Systems*, 30(5), 321-339.

ÇEKİM MODELİ UYGULANMASINDA KARŞILAŞILAN TEMEL SORUNLAR VE AMPİRİK ÇÖZÜM STRATEJİLERİNE YÖNELİK BİR LİTERATÜR İNCELEMESİ*

Anna KIZILTAN^{1**}
Hasan ŞAHİN²

Öz

1960'lerden itibaren dış ticaret analizlerinde kullanılmaya başlanan çekim modeli yarım asırdır hem uluslararası hem de bölgesel ticaret ile ilgili ekonomik araştırmalarda en yaygın kullanılan modellerden birisi olmuştur. Bunun ana nedeni modelin dış ticaret analizlerinde teorik altyapısının sağlam ve ampirik açıklama gücünün yüksek olmasıdır. Ancak modelin uygulanması sırasında çok yönlü ticaret direnci, sıfır ticaret akımları, mesafe ve ayrıştırılmış ticaret akımları gibi önemli alanlarda hatalar yapıldığı gözlemlenmiştir. Bunlar modelin ampirik uygulamasında tahmin sonuçlarını sapmalı ve tutarsız hale getirebilmektedir. Çalışmamız çerçevesinde çekim modelinin uygulanmasında karşılaşılan bu ana sorunlar çeşitli açılardan ele alınmaktadır. Bu sorunların giderilmesine yönelik çözüm stratejilerini içeren kapsamlı bir literatür incelemesi sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çekim Modeli, Ticaret Akımları, Ampirik Stratejiler

JEL Kodları: C13, C33, F10

A LITERATURE REVIEW ON THE MAIN PROBLEMS AND EMPIRICAL SOLUTION STRATEGIES IN THE APPLICATION OF THE GRAVITY MODEL

Abstract

The gravity model, which began to be applied in international trade analysis since the 1960s, has been one of the most widely used models in economic research for both international and regional trade for half a century. The main reasons for this are solid theoretical foundation and high degree of empirical explanatory power of the model in international trade analysis. However, it was observed that when applying the model mistakes are made in such important areas as multilateral trade resistance, zero trade flows, distance and disaggregated trade flows. These inaccuracies in empirical application of the model may cause to the biased and inconsistent estimation results. Within the framework of our study, these main problems encountered in the application of the gravity model are considered from various perspectives. A comprehensive literature review of solution strategies to address these issues is presented.

Keywords: Gravity model, trade flows, empirical strategies

JEL Codes: C13, C33, F10

* Bu çalışma, danışmanlığı Prof. Dr. Hasan Şahin tarafından yapılan ve "Avrasya Ülkelerinin Dış Ticaretlerinin Çekim Modeli Çerçevesinde Analizi" başlıklı Dr. Anna Kızıltan'a ait doktora tezinden türetilmiştir.

¹ Yrd. Doç. Dr., Onbeş Kasım Kıbrıs Üniversitesi, SBF, Ekonomi ve Finans Bölümü, ORCID 0000-0002-2108-2741

**** Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): annakiziltan@gmail.com

² Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, SBF, İktisat Bölümü, ORCID 0000-0001-5922-068X

Başvuru Tarihi (Received): 17.12.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

17. yüzyılda Newton tarafından fizik alanında geliştirilen Evrensel Çekim Yasası'nın mantığı 20. yüzyılda yaygın olarak sosyal bilimlerde de kullanılmaya başlanmıştır. İktisat bilimine *çekim modeli* olarak giren çekim yasasının ilk matematiksel tanımlaması ve ampirik uygulanması, 1962 yılında Hollandalı iktisatçı Jan Tinbergen tarafından yapılmıştır. Tinbergen (1962), ülkelerin fiziki cisimler olarak algılanabileceğini ve bu ülkelerin büyüklüklerinin gayri safi yurt içi hasıla (GSYH) cinsinden temsil edilebileceğini ileri sürmüştür. Bununla birlikte, çekim yasasındaki mesafenin ülkelerin başkentleri veya iktisadi açıdan en büyük şehirleri arasındaki mesafe cinsinden ifade edilebileceğini söyleyen Tinbergen (1962), ticari akımların ülkelerin ekonomik büyüklükleri ile pozitif, aralarındaki mesafe ile negatif ilişkili olduğunu göstermiştir.

Çekim modeli, ticari akımların açıklanmasında kullanılmaya başlandığı dönemde iktisadi anlamda hiçbir teorik altyapıya sahip değildir. Fratianni (2007: 4) bunu “Diğer kuramsal çerçevelerin aksine, çekim denklemi karşılıklı ticaret akımları açıklamakta büyük ampirik başarıya sahip olmuştur. Ancak uzun zamandır çekim denklemi, teorik desteği olmadığı düşünüldüğünde, bir anlamda, babasız bir çocuktur.” şeklinde tanımlamıştır. Ancak ampirik olarak oldukça yüksek açıklama gücü³ sergilemesi iktisatçıların ilgisini çekmiş ve çekim modelinin teorik altyapısı ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmaya başlanmıştır. Çekim modelinin ilk teorik açıklamasını yapan Anderson (1979), tam uzmanlaşma teorisine dayanarak; talebi modelleyip çekim denkleminde yer alan gelir değişkenlerinin var olmasının gerekçesini ve onların çarpımsal (logaritmik doğrusal) formunu açıklamıştır. Mesafeyi transit maliyetler için bir temsil edici değişken olarak tanımlayarak; çekim modelinin teorik altyapısını oluşturmaya çalışmıştır. Bergstrand (1985) ise çekim denkleminin fiyat değişkeni içermediği için eksik tanımlandığını ileri sürmüştür. Geliştirdiği genel denge modeli çerçevesinde çekim denkleminin arz yönünü açık bir şekilde modelleyerek; fiyat terimlerinin önemli bir açıklayıcı değişken olduğunu da göstererek literatüre önemli bir katkıda bulunmuştur.

Ürünlerin kaynak ülke prensibi çerçevesinde değil, üretici firmalar arasında farklılaştığını varsayan Helpman (1987) ise çekim modeli için tekeli rekabet modeli çerçevesinde teorik bir altyapı geliştirmiştir. Ülkelerin farklılaştırılmış ürünlerin üretiminde uzmanlaşmaları durumunda; ticaret hacmini, gelirin yanı sıra ülkelerin nispi ekonomik büyüklüklerinin de belirlediğini ileri sürmüştür. Karşılıklı ticari akımların belirlenmesinde nüfusun önemine dayanan Bergstrand (1989) ise nüfus değişkeninin çekim modeli çerçevesindeki teorik açıklamasını yapmıştır. Çekim modelinin itibarını akademisyenler arasında yükselten ve literatürde genel kabul görmüş diğer ticaret modellerinin arasında yer almasına büyük katkıda bulunan teorik çalışma ise Anderson ve van Wincoop (2003) tarafından yapılmıştır. Bu araştırmacılar iki ülke arasındaki ticaretin sadece bu ülkelere bağlı değişkenlerden etkilenmediğini, aynı zamanda diğer ülkelerle olan ilişkilerine de bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çekim modelinin mutlaka içermesi gereken göreceli ticaret maliyetlerini çok yönlü ticaret direnci şeklinde tanımlamışlardır.

Klasik uluslararası ticaret modellerinde ihracat arzı genellikle yerel talep karşılandıktan sonra kalan üretim miktarı; ithalat talebi ise yerel üretim aracılığı ile karşılanan talepten geriye kalanlar olarak yorumlanır. Ancak Deardorff (1998), böyle bir durumda ticari akımların, ticaret partnerleri olan ülkelerin gelirleri tarafından belirlenemeyeceğini ileri sürerek Heckscher-Ohlin Modeli çerçevesinde çekim denkleminin teorik açıklamasını yapmıştır. O'na göre iki ülke arasındaki ticaret, sadece gelir ve bu ülkelerin arasındaki mesafe tarafından belirlenmez. Serbest ticaretin olduğu durumda karşılıklı ticaret, ihracatçı ve ithalatçı ülkenin üretim ve tüketim oranlarının dünya

³ Açıklama gücü çekim modelleri için genellikle % 60 ile % 95 arasındadır (Piermartini & Teh, 2005: 37; Piermartini & Yotov, 2016: 3).

ortalamasından ne kadar farklı olduğuna; tersi durumlarda ise, ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin aralarındaki göreceli mesafeye bağlıdır.

Eaton ve Kortum (2002) karşılıklı ticarete teknoloji ve coğrafyanın önemini vurgulayarak geliştirdikleri Ricardo-vari model çerçevesinde çekim modelinin teorik altyapısının oluşturulmasına ciddi bir katkıda bulunmuşlardır. Teknolojik farklılıklardan kaynaklanan üretim verimliliğindeki farklılıklara bağlı olarak ülkeler arasındaki karşılaştırmalı üstünlükleri modelleyen yazarlar, ülkeler arasındaki ticaretin, maliyetlere ve coğrafi engellere karşı hassasiyetinin üretim teknolojisine bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Çekim modelinin ve içerdiği değişkenlerin teorik altyapısını oluşturan temel çalışmalar, ticari akımların değişen yapısını teorik çerçevede açıklamaya ve modelin “doğru” bir ekonometrik tanımlamasını oluşturmaya devam eden çalışmalarla zenginleştirilmektedir (Piermartini & Yotov, 2016). Çekim modeli, altındaki temel fikir ile dayandığı sade ve aynı zamanda kusursuz mantık sayesinde mantıklı herhangi bir ticaret teorisi çerçevesinde türetilmektedir.

Farklı teorik modellerle uyumlu ve ampirik olarak başarılı olması, çekim modelinin yaygın bir şekilde kullanılmasına yol açmıştır. Ancak çekim modelinin ampirik uygulanması çoğu zaman yanlış ve hatta tutarsız tahmin sonuçlarına yol açabilecek önemli sorunlara ve zorluklara da sahiptir. Çekim modeli için yapılan teorik çalışmalara paralel olarak gelişen ve pratikte nasıl uygulanabileceğini araştıran ampirik çalışmalar temel olarak çok yönlü ticaret direnci, sıfır ticaret akımları, mesafe ve ayrıştırılmış ticaret akımları gibi dört önemli konu üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, çekim modelinin ampirik uygulamasında karşılaşılan ana sorunları ve bu sorunların çözülmesi için başvurulabilecek ampirik stratejileri incelemektir. Bu kapsamda bir sonraki bölümde çekim modelinin gelişimi tarihsel perspektiften ele alınacaktır. Takip eden bölümde çekim modelinin uygulanmasında dikkat edilmesi gereken konular belirtilecek ve literatürde bunlar için önerilen ampirik stratejiler değerlendirilecektir. Sonuç bölümünde ise çalışmamızın genel özeti ile değerlendirmelerimiz sunulacaktır.

1. Çekim Modelinin Tarihçesi

Uluslararası ticarete çekim modeli; karşılıklı ticari akımları, genellikle GSYH cinsinden ölçülen ticari partnerlerin ekonomik büyüklükleri ve ticari maliyetleri yansıttığı için aralarındaki mesafe aracılığıyla açıklayan bir modeldir. Modelin altyapısı 17. yüzyılda Newton tarafından fizik alanında geliştirilen Evrensel Çekim Kanunu'na dayandığından adını buradan almaktadır. Newton'un Çekim Teorisi'ne göre iki fiziki cisim arasındaki çekim gücü, büyüklüklerinin çarpımıyla doğru, aralarındaki mesafenin karesiyle ise ters orantılıdır. Newton'un cisimler arasındaki çekim gücü fikri, 20. yüzyılla birlikte sadece fizikte değil sosyal bilimlerde de yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Çekim modelinin uzun bir tarihsel geçmişi bulunmaktadır. Birçok bilim adamı, farklı konular arasındaki akımların, bu konuların “büyüklüğü” ve arasındaki mesafe ile ilişkili olduğunu belirtmişlerdir. Ticaret ve sanayi merkezlerinin göç hareketlerini nasıl kendilerine çektiklerini ve mesafenin bu hareketleri nasıl azalttığını açıklayan Ravenstein'in (1885) çalışması çekim gücü hakkında sosyal bilimlerde ilk önemli çalışmalardan birisidir. Ticari akımları mesafeyle ilişkilendirmeye çalışan Isard ve Peck (1954), mesafenin azaltıcı etkisini ampirik olarak göstermiştir. Aslında Isard (1954) çalışmasında çekim modelini tanımlamaya çok fazla yaklaşmıştır; ancak çalışmasında ticari akımları açıklamak için Newton'un Çekim Yasası'nı değil de bir başka fizik kanunu olan elektrik potansiyelini kullanmıştır. Karşılıklı ticari akımlar ve mesafe ile ilgili ampirik çalışmalar için ölçüm konusunu, ticaret bileşenlerini, kültürel faktörleri ve politikaların önemini vurgulamıştır. 1960'lı yıllarda çekim modeli konusunda birçok çalışma yapılmakla birlikte modelin ilk matematiksel tanımlaması ve ampirik uygulaması Jan Tinbergen'in yönettiği ve Hollanda Ekonomi Kurumu'na (Nederlands Economisch Instituut) bağlı

R. Rijken van Olst, F. Hartog, H. Linnemann ve A. van Oven isimli Hollandalı iktisatçılardan oluşan bir grup tarafından yapılmıştır. Ancak çekim modeli ve ampirik uygulaması ile ilgili ilk yayınlanan çalışma bireysel olarak Tinbergen (1962) tarafından gerçekleştirilebilmiştir. Aynı dönemde Finlandiyalı iktisatçılar Pöyhönen (1963) ve Pulliainen (1963) tarafından da çekim modeli üzerinde çalışmalar yayınlanmıştır. Tinbergen'in danışmanlığında Linnemann'ın hazırladığı doktora tezi (1966) de çekim modelinin ilk versiyonları için standart bir referans haline gelmiştir.

Bu ilk çalışmalar çekim modelinin 1960'lı yıllarda yoğun olarak kullanılmasına yol açmıştır. Çekim modeli; ülkeler arasında gerçekleşen ticaretin, sermaye, yatırım ve göç hareketlerinin ve diğer birçok sosyal unsurun açıklanması için uygulanabilmektedir. Ancak yoğun olarak karşılıklı ticari akımlarda kullanıldığı görülmektedir.

Tinbergen (1962: 263), ticari akımları açıklayan sade çekim modelini “fiyatların belirtilmediği bir ciro ilişkisi” olarak tanımlayıp genel bir mantıksal temel ileri sürmüştür. Ona göre ticaret; arz potansiyeli (ihracatçı ülkenin GSYH'sı), talep potansiyeli (ithalatçı ülkenin GSYH'sı) ve taşıma maliyetleri (mesafe) tarafından belirlenmektedir. Denklem olarak basit/standart çekim modeli şu şekilde ifade edilebilir:

$$T_{ij} = g \frac{Y_i^\alpha Y_j^\beta}{D_{ij}^\theta} \quad (1)$$

Burada T_{ij} – i ve j ülkeleri arasındaki ticaret (ithalat, ihracat veya toplam ticaret); g – çekim sabiti (*gravitational constant*); Y_i (Y_j) – GSYH ile ölçülen i (j) ülkesinin ekonomik büyüklüğü/geliri; D_{ij} – i ve j ülkeleri arasındaki mesafe; α , β , θ – ise parametrelerdir. Bu denklemle karşılıklı ticaret; ekonomik büyüklükler ve mesafe aracılığı ile açıklanmaktadır: İki ticari partner, gelirlerinin yüksek olması durumunda ithalata daha fazla harcama yapmaya eğilimli olurlar ve aralarındaki ticaret hacmi de büyür. Aynı zamanda ekonomik açıdan büyük ülkeler, geniş bir ürün yelpazesi ürettiklerinden ihracat yaparak diğer ülkeler tarafından yapılan harcamaların büyük bir kısmını kendilerine çekerler. İki ülke arasındaki mesafenin ve dolayısıyla ticari maliyetlerin artması ise ülkeler arası ticaretleri azalır.

Çekim modelinde ticari partnerlerin ekonomik büyüklükleri onların arz-talep güçlerini gösterir (Head, 2003: 3). Mesafe, çekim denkleminde ticari maliyetleri yansıtmak için kullanılmaktadır. Geniş anlamda mesafe, ülkeler arasındaki mutlak uzaklığı, taşıma ve işlem maliyetlerini, iletişim ve piyasa araştırma maliyetlerini, kültürel farklılıklardan kaynaklanan kültürel mesafeyi, tarife engellerini ve diğer iktisadi ve iktisadi olmayan faktörleri temsil etmektedir. Ticari partnerlerin arasındaki mesafe, dünya ticaretini belirleyen en önemli faktörlerden biri olup düşünülen aksine önemini korumaya devam etmektedir (van Bergeijk & Brakman, 2010: 1-2).

Çekim modelinin tarihinde teorik dönem, literatürde genel kabul görmüş Anderson'un (1979) çalışmasıyla başlamış ve hâlâ da devam etmektedir. Çekim modeli hakkındaki teorik tartışmalar zaman içinde boyut değiştirirse de zaman içinde çekim modeli ile ilgili olarak değişmeyen tek şey yüksek ampirik açıklama gücü olmuştur.

2000'li yıllarda, özellikle Anderson ve van Wincoop'un (2003) katkılarıyla çekim modeli, literatürde genel kabul görmüş ve diğer ticaret modelleri arasında yerini almıştır. Çekim modelinin birçok teori çerçevesinde türetilebilmesinin mümkün olduğu gösterildiğinden çekim modeli ile ilgili literatürde yeni bir yön oluşmuştur. Bu literatür, “doğru” bir ekonometrik tanımlama ve denkleme yeni değişkenler eklenerek modelin zenginleştirilmesi/genişletilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Modele ekonomik büyüklüğün ifadesi olan GSYH ve ülkeler arasındaki mesafenin yanı sıra, satın alma gücünü temsil eden kişi başına düşen GSYH değişkeni, ülkeler arasındaki

faktör dağılım farkını gösteren Linder etkisi, ortak dil, sömürgeciliğin etkisi, sınır paylaşımı, serbest ticaret anlaşmaları ve para birliklerini gösteren kukla değişkenleri gibi farklı açıklayıcı değişkenler eklenmiştir. Bu şekilde ortaya konan genel/basit çekim modelinin genişletilmiş logaritmik-doğrusal versiyonu şu şekilde ifade edilebilir;

$$\ln T_{ij} = g + \alpha \ln Y_i + \beta \ln Y_j + \theta \ln D_{ij} + \lambda V_{ij} + u_{ij} \quad (2)$$

Burada ilk üç değişken 1 numaralı denklemlerle tanımlanan temel modelin açıklayıcı değişkenleri ile aynıdır. V_{ij} ile gösterilen değişken, aslında yapılan çalışmanın amacına uygun olarak değişen ve genellikle kukla değişkenleri ile temsil edilen bir değişkenler vektörüdür. Denklemlerde sadelik/basitlik sağlamak amacıyla zaman endeksleri dâhil edilmemiştir. Ancak çekim modelinde (mesafe hariç) tüm değişkenler zaman içinde değişebilirler ve sektörel veriler için de kullanılabilirler.

Doğru tanımlanan bir çekim modeli ile ticarete sınırların önemi, tercihli ticaret anlaşmalarıyla temsil edilen bölgeciliğin bu anlaşmalara taraf ülkeler arasında gerçekleştirilen ticaret üzerindeki etkisi (Frankel, 1997; Bayoumi & Eichengreen, 1997; Soloaga & Wintersb, 2001; Dee & Gali, 2005; Cheong, Kwak & Tang, 2015; Brodzicki & Uminski, 2018; vd.), DTÖ'ye üye olmanın ticaret üzerindeki etkisi (Rose, 2004; Rose, 2005; Subramanian & Wei, 2007; Helpman, Melitz & Rubinstein, 2007; Liu, 2009; Felbermayr & Kohler, 2010; Dutt, Mihov & van Zandt, 2013; vd.), ticaret ve büyüme arasındaki ilişki (Frankel & Romer, 1999; Dollar & Kraay, 2003; vd.), ticaretin çevre üzerindeki etkisi (Antweiler, Copeland & Taylor, 2001; Frankel & Rose, 2005; vd.), kültürel ve kurumsal farklılıkların ticaret üzerindeki etkisi (Linders vd., 2005; Linders, 2013; Grosjean, 2011; Grinblatt & Keloharju, 2001; vd.) gibi çeşitli konuların açıklaması yapılabilmektedir.

2. Çekim Modelinin Ampirik Uygulaması: Ampirik Stratejiler

Çekim modeli için yapılan teorik çalışmalara paralel bir şekilde modelin teorik altyapısındaki gelişmelerin pratikte nasıl uygulanabileceğini araştıran ampirik çalışmalar da yapılmaktadır. Çekim modelinin uygulamasıyla ilgili olan ampirik çalışmalar dört önemli konu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlar teorik açıdan önemi kanıtlanan ve çekim modeli çerçevesinde yapılan herhangi bir çalışmanın ciddiye alınması için mutlaka kullanılması gereken *çok yönlü direnç faktörü*; ticaret istatistiklerinde yaygın olan ve hayatın gerçeğini yansıtan *sıfır ticaret akımları*; çekim modelinin ana açıklayıcı değişkenlerinden biri olan *mesafe* değişkeni ve uluslararası ticareti etkileyen faktörlerin etkisinin daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesine imkan veren *ayrıştırılmış ticaret akımlarıdır*. Takip eden alt bölümde bunlar detaylı olarak incelenecektir.

2.1. Çok Yönlü Ticaret Direnci

İyi tanımlanan bir çekim modelinde, göreceli ticari maliyetlerin hesaba katılmasının önemini gösteren Anderson ve van Wincoop (2003); çok yönlü ticaret direncini, i ve j ülkelerinin tüm ticari partnerleriyle yaptıkları ticaret esnasında karşılaştıkları ortalama ticaret direnci şeklinde tanımlarlar. Çok yönlü ticaret direnci bu şekilde basit ve anlaşılır görünse de doğrudan gözlemlenemediğinden ampirik tahmini oldukça zordur.

Çok yönlü ticaret direnci faktörünün temsil edilmesinin birkaç alternatif yolu bulunmaktadır. Anderson ve van Wincoop (2003) çok yönlü ticaret direnci faktörünün karşılıklı ticaret akımları üzerindeki etkisini fiyat endeksleri aracılığı ile modellemektedirler. Ancak tahmin prosedürü Doğrusal Olmayan En Küçük Kareler (nonlinear least-squares) yöntemini gerektirdiğinden bu yaklaşım literatürde yaygın olarak kullanılmamaktadır. Çok yönlü ticaret direnci faktörünün ampirik uygulama esnasında Doğrusal En Küçük Kareler (linear least-squares) yöntemiyle tahmin edilmesi için diğer alternatif, Straathof (2008) tarafından önerilmiştir. Straathof (2008), Anderson ve van Wincoop'un (2003) doğrusal olmayan denklemler sisteminin sonuçlarını doğrusallaştırmıştır. Ancak bu yöntem beraberinde içsellik problemini de getirdiğinden yaygın

olarak kullanılmamaktadır. Çok yönlü direnç faktörünün hesaba katılması için uzaklık değişkeninin vekil değişken olarak kullanılması, sık uygulanan ve basit bir yöntemdir. Bu konuda en yaygın olarak uygulanan yöntem ise ithalatçı ve ihracatçı ülkeler için sabit etkilerin kullanılmasıdır (Rose & van Wincoop, 2001; Feenstra, 2004; Redding & Venables, 2004; Anderson & van Wincoop, 2004; Baldwin & Taglioni, 2006).

İthalatçı ve ihracatçı için kukla değişkenlerin çekim modeline dâhil edilmesi, mesafe ve diğer iki yönlü değişkenlerin karşılıklı ticari akımlar üzerindeki etkisinin yansız bir biçimde tahmin edilmesini sağlar (Piermartini & Teh, 2005: 39). Söz konusu ülke kukla değişkenleri 0 veya 1 değerini alır ve ülkeye özgü tüm özellikleri kapsayarak; ülkenin yaptığı ithalatın/ihracatın genel düzeyini kontrol ederler (Bacchetta vd., 2012: 107). Sabit etkiler yönteminin uygulama kolaylığı ve görece ticari engellerin ortalama etkisini tutarlı tahmin etmesi, literatürde en yaygın olarak kullanılan yöntem olmasını sağlamaktadır. Ancak ticari maliyetleri oluşturan taşıma maliyetleri, döviz kuru gibi bazı faktörler ve dolayısıyla da göreceli ticari maliyetler zaman içinde değişebilmektedir. Bu yüzden sabit etkiler yöntemi çok yönlü ticaret direncinin sadece belli bir dönemdeki ortalamasını temsil ederken; zaman içindeki değişimlerin bileşimini içermez. Zaman içindeki değişimlerin bileşimi denklemde hata teriminin bir parçası haline gelir ve sapmalı tahmine sebep olabilirler (Adam & Cobham, 2007: 9). Ticari maliyetleri oluşturan coğrafi, kültürel ve tarihi özellikler gibi birçok faktör ise uzun zaman boyunca değişmezlik özelliğine sahiptirler.

Baier ve Bergstrand (2009), çok yönlü ticaret direnci faktörünün hesaba katılması için alternatif bir yöntem ortaya koymuşlardır. Anderson ve van Wincoop'un (2003) kullandığı varsayımlar çerçevesinde çok yönlü ticaret direnci terimine birinci sıra Taylor serisi açılımını uygulayıp çok yönlü direnç faktörünün doğrusal yaklaşımını (*linear approximation*) çekim denklemi çerçevesinde tahmin etmeyi önermişlerdir. Bu yaklaşık yöntemi kapsamında Doğrusal En Küçük Kareler yöntemiyle tahmin edilen çekim denkleminin indirgenmiş formu şu şekilde ifade edilmektedir (Baier & Bergstrand, 2009: 80);

$$\ln X_{ij} = \beta_0 + \ln GDP_i + \ln GDP_j - (\sigma - 1) \ln t_{ij} + (\sigma - 1) \left[\left(\sum_{j=1}^N \theta_j \ln t_{ij} \right) - \frac{1}{2} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N \theta_i \theta_j \ln t_{ij} \right) \right] + (\sigma - 1) \left[\left(\sum_{i=1}^N \theta_i \ln t_{ij} \right) - \frac{1}{2} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N \theta_i \theta_j \ln t_{ij} \right) \right] \quad (3)$$

Burada θ_i – i ülkesinin GSYH'sının dünya GSYH'sındaki payı, t – ticari maliyetler, σ – ikame esnekliğidir. Baier ve Bergstrand (2009), 3 numaralı denklemde t ile ifade edilen ticari maliyetleri mesafe ve sınır ile, θ ile ifade edilen GSYH payını ise $1/N$ (N – ülke sayısı) ile temsil etmişlerdir. Kare parantezlerdeki ifadeler çok yönlü ticaret direncinin doğrusal yaklaşımlarıdır. Parantezdeki ilk ifade, ithalatçı/ihracatçı ülkenin karşılaştığı tüm ticari engelleri ifade eden uzaklık vekil değişkeni⁴; ikinci ifade de dünya ticari maliyetlerini ifade etmektedir. Çok yönlü ticaret direnci faktörü için geliştirdikleri doğrusallaştırma yaklaşımı sayesinde i ve j ülkeleri arasındaki karşılıklı ticaretin, bir taraftan iki yönlü ticari maliyetlerin çok yönlü ticari maliyetlere olan oranına, diğer taraftan çok yönlü ticari maliyetlerin dünya ticaret maliyetlerine olan oranına bağlı olduğu göstermiştir (Bacchetta vd., 2012: 110-1).

⁴ Head (2003: 8-9), çok yönlü ticaret direnci faktörünün uzaklık değişkeni aracılığı ile temsil edilebileceğini ileri sürmüştür. İhracatçı ve ithalatçı ülkeler için uzaklık vekil değişkeni $Rem_i = \sum_j \frac{t_{ij}}{GDP_j / GDP_w}$ şeklinde olan formül aracılığı ile hesaplanır. Ancak bu yöntem sadece mesafenin yarattığı ticari engellerin etkisini yansıttığı için teorik açıdan yanlış bulunmaktadır (Anderson & van Wincoop, 2003).

Çok yönlü ticaret direnci faktörü, çekim modeli çerçevesinde mutlaka bir şekilde hesaba katılmalıdır. Aksi takdirde sonuçlar sapmalı ve güvenilmez olacaktır. Baldwin ve Taglioni (2006), çekim modeli ile ilgili yapılan hataları derecelendirerek; çekim modelinde çok yönlü ticaret direnci faktörünün dışarıda bırakılmasını en büyük veya “altın madalyalı hata” (*gold medal mistake*) olarak değerlendirmektedirler.

2.2. Sıfır Ticaret Akımları

Sıfır ticari akımların varlığı⁵, ticari akımların analizinde diğer önemli bir problemdir. Çünkü çekim modelinin standart tahmin yolu, değişkenlerin logaritması alındıktan sonra elde edilen doğrusal logaritmik formun tahmin edilmesidir. Sıfırın logaritması tanımlı olmadığından sıfır olan ticaret akımları, tahminde kullanılan veri setinin dışında bırakılır. Ampirik çalışmalarda bu sorunu çözmek için, genellikle iki alternatif yaklaşım uygulanmaktadır. Bu yöntemler; sıfır olan ticaret akımlarının dışarıda bırakılarak örneklemin daraltılması, En Küçük Kareler (EKK) yöntemiyle tahmin yapılması veya değişkenlerin logaritmaları alınmadan önce küçük bir sabitin (genellikle 1 olarak alınmaktadır) ticari akımlara eklenmesi ve Tobit tahmin yönteminin uygulanması şeklinde sıralanabilir. Ticari akımlarla ilgili veri setindeki sıfır değerleri tesadüfi dağıtılmış ise, yani bu sıfırlar rastgele eksik olan verilerden veya yuvarlama hatalarından kaynaklanıyor ise bu iki yöntem kullanılabilir. Çünkü sıfırlar bu durumda açıklayıcı bilgi içermezler. Ancak veri setindeki sıfırların gerçekten sıfır olan ticaret akımlarını temsil etmesi ve böylece önemli bilgi içermesi durumunda ise bu iki yöntemden birinin uygulanması, önemli açıklayıcı bilginin kaybolmasına ve tutarsız sonuçlara sebep olabilir (Brakman vd., 2010).

Sıfır olan ticari akımların çekim modelinin tahmini esnasında yarattığı sorunlar, alternatif bir şekilde çözümlenebilir. Doğrusal Olmayan En Küçük Kareler yöntemi veya Poisson Pseudo Maksimum Olabilirlik tahmin edicisi (Santos Silva & Tenreiro, 2006) uygulandığında; ticari akımlarla ilgili tüm veriler, hatta logaritmanın alınması gerekmediğinden sıfır ticari akımlar bile kullanılabilirler. Bu tahmin edici, sıfır olan gözlem sayısını eksik tahmin ettiğinden genellikle sıfırların az olduğu örneklemlerde kullanılması önerilmektedir (Bosker & Garretsen, 2010: 209).

Çekim modeli ile ilgili teorik çalışmalarda sıfır ticari akımlar sorunu yakın zamana kadar ihmal edilmiştir (van Bergeijk & Brakman, 2010: 13). Ticaret teorisi, genel olarak firmaların özdeş olduğunu ve davranışlarının temsili bir firma aracılığı ile tanımlanabileceğini varsayar. Bu tip teorik bir varsayım çerçevesinde geliştirilen modeller, sıfır ticari akımları; ancak ölçüm hatası, eksik bilgi veya ticaret maliyetlerinin aşırı yüksek olmasının sonucu olarak açıklayabilir. Ancak tüm bu faktörler ticaret verilerinde sıfır olan ticari akımların önemli miktarda olma olgusunu açıklayamaz (Bacchetta vd., 2012: 115).

Helpman, Melitz ve Rubinstein (HMR) (2007), sıfır ticari akımları açıklayan teorik bir model geliştirip çekim modelinin, ülkelerin ticaret yapma olasılığını hesaba katarak tahmin edilmesini önermişlerdir. HMR modelinde, heterojen firmalar farklılaştırılmış ürünleri üretip; ihracat esnasında sabit ve değişken olmak üzere iki farklı maliyetle karşılaşmaktadır. Değişken ticaret maliyetleri ihraç edilen ürün miktarını azaltırken; sabit ihracat maliyetleri firmanın ihracat yapma kararı alma olasılığını azaltmaktadır. Sabit ihracat maliyetlerinin; ihracat faaliyetlerini kârlı yapan seviyeden daha yüksek olması durumunda ticaret yapılmamakta ve böylece sıfır ticaret akımları söz konusu olmaktadır.

HMR (2007) geliştirdikleri teorik çekim modeli için iki aşamalı tahmin prosedürü önermektedirler: İlk aşamada iki ülkenin ticaret yapma olasılığı Probit denklemi ile tahmin edilir: i ve j ülkeleri arasındaki ticari akımların pozitif olma olasılığı, ihracatçı ve ithalatçı kukla

⁵ Helpman, Melitz & Rubinstein (2007: 14) analiz ettikleri 158 ülkenin yarısının birbirleriyle ticaret yapmadığını tespit etmişlerdir.

değişkenleri ile sabit ve değişken maliyetlerden oluşan karşılıklı ticari maliyetlere bağlıdır. İkinci aşama, çekim modelinin tahmin edilmesinden ibarettir. Birinci aşamada elde edilen sonuçlar; sıfır ticaret akımlarının dâhil edilmemesinden dolayı oluşan örneklem seçim yanlılığını düzeltmek ve ihracat yapan firmaların oranını tahmin etmek için kullanılır. İkinci aşamadaki çekim denklemi doğrusal olmayan denklem olduğundan HMR (2007: 13) tahmin yöntemi olarak maksimum olabilirlik yönteminden faydalanmıştır.

İki aşamalı HMR yaklaşımı, ampirik uygulama esnasında ticaret yapma olasılığının ve ticaret hacminin birbirinden ayırt edilmesini sağlamak amacıyla; ticaret yapma olasılığını etkilediği için birinci aşamada kullanılan, fakat ticaret hacmini etkilemediği için ikinci aşamada kullanılmayan bir değişken gerektirmektedir. Ancak böyle bir etki yaratacak uygun bir değişken bulmak oldukça zordur (Brakman vd., 2010: 306). HMR (2007). Bu amaçla din değişkeninin kullanılmasını önermişlerdir.

Sıfır ticari akımların yarattığı sorunları çözüme yollarından biri olan iki aşamalı HMR yaklaşımı ampirik literatürde bir taraftan eleştiri alırken (Santos Silva & Tenreyro (2009), Bacchetta vd. (2012)); diğer taraftan özellikle çok sayıda sıfır ticaret akımı içeren örneklerde Poisson tahmin edicisinden daha iyi sonuçlar verdiği için tahmin yöntemi olarak önerilmektedir (Bosker & Garretsen, 2010: 209).

Yukarıda özetlenen faktörlerden dolayı sıfır ticari akımlarla ilgili çözüm yolunun seçimi, araştırmacının analiz ettiği örnekleme ile ilgili düşüncesine bağlıdır: Analiz edilen örnekleme sıfır ticaret akımları açıklayıcı bilgi içeriyor mu; yoksa bu sıfırlar tesadüfi dağıtılmış ve dolayısıyla önemli bilgi içermiyor mu? Verilecek cevap ne olursa olsun ticaret analizinde sıfır ticaret akımları mutlaka ciddiye alınmalı ve alternatif çözüm yollarından biri seçilerek sapmalı tahmin sonuçlarını önlemek amacıyla kullanılmalıdır.

2.3. Mesafe

Ticaret engelleri ve ticaret akımları arasındaki ilişkiyi modelleyen çekim teorisinin en büyük katkısı, ticaret maliyetlerinin önemini vurgulamasıdır. Küreselleşme sürecinde dünyanın git gide düzleşmesi/daralması (Friedman, 2005), beklentilerin aksine, ticaret maliyetlerinin ve dolayısıyla mesafenin önemini azaltmamaktadır. Ticaret maliyetleri hâlâ önemini korumaktadırlar. Anderson ve van Wincoop (2004: 692-3), gelişmiş ülkelerde “temsili ticaret maliyetlerinin” (*representative trade costs*) ithal edilen bir ürün fiyatının yaklaşık % 170’ini⁶ oluşturduğunu tahmin etmişlerdir. Örneğin onlara göre, A ülkesinde fiyatı 100 Euro olan bir ürünün B ülkesine ihraç edildiğindeki fiyatı yaklaşık olarak 270 Euro’ya yükselmektedir. Çekim modeli ile ilgili ampirik çalışmalar da ticaret maliyetlerinin, ticaret üzerinde yarattığı etkinin büyük olduğunu desteklemektedirler. Örneğin, Disdier ve Head (2008); 103 makalede 1.467 tane tahmin edilmiş mesafe etkisine dayanarak; çekim denklemi tahminlerinin meta analizini yapmışlardır. Mesafenin etkisini gösteren θ parametresinin tahmin edilmiş değeri arttıkça, mesafenin ticari akımlar üzerindeki negatif etkisinin arttığını ve böylelikle mesafenin ve coğrafi konumun, ticari akımları belirlemedeki rolünün/öneminin de buna paralel olarak arttığını bulmuşlardır. Mesafenin ticaret üzerindeki ortalama etkisi 0,9 civarındadır. Böylece ticari maliyetleri temsil eden mesafedeki % 10’luk bir artış, uluslararası ticaretin % 9 oranında azalmasına sebep olacaktır. Aynı analize göre mesafenin önemi 1870–1950 döneminde azalmış, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamıştır.

⁶ Temsili ticaret maliyetlerinin % 170’lik değeri şu şekilde dağıtılmıştır: Taşıma maliyetleri % 21, sınır ile ilgili ticaret engelleri % 44, perakende ve toptan dağıtım maliyetleri % 55 (Anderson & van Wincoop, 2004: 692).

Teorik ve ampirik çalışmalar, ticari maliyetlerin önemini açıkça ispatlasa da bu maliyetleri ampirik tanımlamak oldukça zordur. Ticari maliyetler fonksiyonu, en geniş formda şu şekilde ifade edilebilir (Bosker & Garretsen, 2010: 202):

$$C_{ij} = f(X_{ij}, X_i, X_j, v_{ij}) \quad (4)$$

Buna göre, i ve j ülkeleri arasında gerçekleşen ticaret ile ilgili olan maliyetler (C_{ij}); altyapı, kurumsal ve coğrafi özellikler gibi ihracatçı ve ithalatçı ülkelere özgü maliyet faktörlerinin (X_i ve X_j), taşıma maliyetleri, tarifeler, sınır komşuluğu, ortak dil, gümrük anlaşmalarına üyelik gibi iki yönlü maliyet faktörlerinin (X_{ij}) ve gözlemlenemeyen faktörlerin (v_{ij}) bir fonksiyonudur.

Tablo 1: Ampirik literatürde kullanılan ticaret maliyetleri fonksiyonları

Çalışma	Örneklem	Ticaret maliyetleri fonksiyonu
<i>Doğrudan tahmin</i>		
Hanson (2005)	ABD ilçeleri	$T_{ij} = \exp(\tau D_{ij})$
Brakman vd. (2004)	Avrupa bölgeleri	$T_{ij} = \tau D_{ij}^\delta$
Mion (2004)	İtalya bölgeleri	$T_{ij} = \exp(\tau D_{ij})$
<i>İki aşamalı tahmin</i>		
Redding ve Venables (2004)	Dünya ülkeleri	$T_{ij} = D_{ij}^\delta \exp(\alpha B_{ij})$ veya $T_{ij} = D_{ij}^\delta \exp(\alpha B_{ij}) \exp(\beta_1 isl_i + \beta_2 isl_j + \beta_3 llock_i + \beta_4 llock_j + \beta_5 open_i + \beta_6 open_j)$
Knaap (2006)	ABD eyaletleri	$T_{ij} = D_{ij}^\delta \exp(\alpha B_{ij})$
Breinlich (2006)	Avrupa bölgeleri	$T_{ij} = D_{ij}^\delta \exp\left(\alpha_1 L_{ij} + \sum_i \alpha_{2i} B_{ij}^i\right)$
Hering ve Poncet (2006)	Çin şehirleri	$T_{ij} = D_{ij}^\delta \exp(\alpha_1 B_{ij}^f + \alpha_2 B_{ij}^c + \alpha_3 B_{ij}^{fc})$

Not: D_{ij} - genellikle büyük çember yöntemiyle hesaplanan mesafeyi [Brakman vd. (2004) mesafeyi yolculuk süresi olarak, Breinlich (2006) büyük çember yöntemiyle hesaplanan nüfusla ağırlıklandırılmış mesafe olarak ifade etmektedir], B_{ij} - komşu iki ülkenin/bölgenin etkisini yansıtan sınır kukla değişkenini, isl_i - i ülkesinin ada olup olmadığını gösteren kukla değişkenini, $llock_i$ - i ülkesinin karayla çevrili olup olmadığını gösteren kukla değişkenini, L_{ij} - ortak dil kukla değişkenini ifade etmektedir.

Kaynak: Bosker ve Garretsen (2010: 203)

Ticari maliyetleri oluşturan faktörlerden en önemlisi taşıma maliyetleridir. Ancak veri eksikliğinden, taşıma maliyetleri ampirik çalışmalarda genellikle mesafe aracılığı ile temsil edilmektedirler. Az sayıda makalede ise ticaret maliyetleri için gerçek taşıma maliyetleri kullanılmıştır (Limao & Venables, 2001; Combes & Lafourcade, 2005). Tablo 1’de ampirik literatürde kullanılan ticari maliyet fonksiyonları özetlenmiştir: Ticari maliyetler fonksiyonunun tüm tanımlamalarında mesafe değişkeni mevcut olması oldukça ilgi çekicidir. Mesafenin bu kadar önemsenmesinin nedenleri şu şekilde özetlenebilir (Head, 2003: 6-7):

- Taşıma maliyetlerini her zaman hesaplamak mümkün değildir; dolayısıyla mesafe, taşıma maliyetleri için bir “temsil edici” değişken niteliği taşımaktadır.
- Taşıma maliyetlerinin diğer bir boyutu olan taşıma süresi boyunca harcanan zaman da her ülke grubu için kolay hesaplanabilen bir şey değildir.

- Mesafe, eşzamanlılık maliyetlerini de temsil etmektedir: Üreticiler, üretim süreci boyunca farklı ülkelerden girdi kullandıklarında, söz konusu girdilerin zamanında gelmesi oldukça önemlidir.
- İletişim maliyetleri çerçevesinde mesafe; yöneticiler, tüketiciler vs. arasında bizzat yapılabilecek görüşme olasılığı için temsil edici bir değişkendir (Krugman, 1995). Çünkü iş dünyası için gayri resmi bilgi alışverişi, ticaret ortakları arasında güvenli ilişkilerin gelişmesi açısından çok önemli bir unsurdur.
- İşlem maliyetleri. Mesafe aynı zamanda, ticari imkânların araştırılması ve potansiyel ticaret ortakları arasında güvenli kurumların oluşması ile de ilişkilidir.
- Kültürel mesafe. Coğrafi anlamda daha büyük mesafeler, daha büyük kültürel farklılıklar ile doğrudan ilişkili olabilir. Kültürel farklılıklar ticareti birçok yönde etkileyebilirler.

Mesafenin ticari maliyetlerdeki ve dolayısıyla karşılıklı ticari akımların belirlenmesindeki önemi tartışılmaz olmakla birlikte, mesafenin ölçüm yöntemleri hakkında literatürde bir fikir birliği bulunmamaktadır. Mesafe, sadece ülkelerin başkentleri arasındaki coğrafi mesafe olarak alındığında hangi yöntemle hesaplanmalıdır? Kara yollarının uzunluğunu hesaba katarak mı, yoksa doğrudan harita üzerinden düz bir çizgi çizerek mi ölçülmelidir? Çünkü mallar deniz üzerinden, kara yolları, tren yolları veya hava yolları ile taşınmaktadır. Ülkeler arasında sınırlar var olduğundan ticareti mesafeden dolayı etkileyen, doğrudan tarifeler ve tarife dışı engeller, taşıma maliyetleri, dolaylı bir taşıma maliyeti olarak sınırlardaki ve gümrüklerdeki bekleme zamanı ve ulaşım altyapısının kalitesi vs. (Golovko, 2009: 6-7) gibi birçok faktör söz konusudur.

Çekim modeli ile ilgili ampirik literatürde ülkeler arasındaki mesafe, neredeyse her zaman “büyük çember” (*great circle*) yöntemiyle ülkelerin merkezleri arasında ölçülmektedir. Pratikte başkentler, en büyük şehirler veya coğrafi olarak merkezi konumdaki büyük şehirler, ülkelerin merkezleri olarak seçilirler. Analiz edilen ülkelerin küçük ve/veya birbirinden uzak olması durumunda şehir seçimi çok önemli değildir. Bu durum seçilen şehrin ekonomi merkezi olması durumu için de geçerlidir (Head & Mayer, 2010:167). Çekim literatüründe mesafe ölçme yöntemi olarak genel kabul gören büyük çember yönteminde, incelenen her ülke başkentinin/ekonomi merkezinin enlem ve boylam değerleri aracılığıyla ilgili ülkeler arasındaki asgari mesafe hesaplanmaktadır. Büyük çember yönteminin formülü aşağıdaki gibidir (Head, 2003: 5):

$$D_{ij} = 3962,6 * arccos \left((\sin(Y_i) * \sin(Y_j)) + (\cos(Y_i) * \cos(Y_j) * \cos(X_i - X_j)) \right) \quad (5)$$

Burada D_{ij} - i ve j ülkeleri arasındaki mesafe, X - radyana dönüştürmek için 57,3 ile çarpılmış derece olarak ölçülmüş olan boylam, Y - 57,3 ile çarpılmış enlem değeridir.

Ülkelerin birbirine yakın olması durumunda çekim modeline, mesafenin yanı sıra komşuluk kukla değişkeni de dâhil edilmektedir (Head & Mayer, 2010:167; Bosker & Garretsen, 2010: 206). Büyük çember formülü aracılığı ile hesaplanan mesafenin yerine nüfusla ağırlıklandırılmış mesafe (Breinlich, 2006) veya yolculuk süresi (Brakman vd., 2004) kullanılabilir. Örneğin Christie (2002), Merkez ve Doğu Avrupa ülkeleri için, mesafe yerine, sınırda bekleme zamanı dâhil aralarındaki ortalama taşıma zamanını gösteren bir taşıma zamanı matrisini kullanmıştır. Djankov ve Freund (2002) ise Rusya Ulaştırma Bakanlığı'nın verilerini kullanarak mesafe matrisini bölgesel merkezler arasındaki en kısa kara yollarının uzunluğu olarak oluşturmuşlardır. Son zamanlarda ise mesafenin ölçüm yöntemleri ile ilgili yeni yaklaşımlar da önerilmektedir. Head ve Mayer (2010), genellikle kullanılan ortalama mesafe ölçme yöntemlerinin, coğrafi olarak büyük bir alanı kapsayan ülkeler için, uygun bir yaklaşım olmadığını ileri sürmüşlerdir. Onun yerine ise efektif mesafe ölçüm yöntemini önermişlerdir. Bu yöntemde ülkeler arasındaki ticari akımların,

bölgeleri arasındaki ticaretin toplamı olduğu gibi; “efektif” mesafe de ticaret yapan ülkelerin bölgeleri arasındaki mesafenin toplamı olarak hesaplanır:

$$d_{ij} = \left(\sum_{k \in i} (y_k/y_i) \sum_{l \in j} (y_l/y_j) d_{kl}^\theta \right)^{1/\theta} \quad (6)$$

Burada d_{ij} - i ve j ülkeleri arasındaki “efektif” mesafe, y_i (y_j) - i (j) ülkesinin GSYH’sı, y_k (y_l) - i (j) ülkesinin k (l) bölgesinin GSYH’sı, d_{kl} - k ve l bölgeleri arasındaki mesafe, θ - mesafenin ticaret üzerindeki etkisini gösteren parametredir. Head ve Mayer (2010: 190) geliştirdikleri “efektif” mesafe ölçüm yöntemini kullanarak; klasik ortalama mesafe yöntemine kıyasla ülkeler arasındaki mesafenin, ticaret üzerindeki etkisinin daha az olduğunu göstermişlerdir.

Ticaret maliyetlerini temsil eden mesafenin nasıl ölçülmesi gerektiği sorusuna literatürde kesin bir cevap olmamakla birlikte bu konudaki araştırmalar ve tartışmalar devam etmektedir. Ancak büyük çember yöntemiyle hesaplanan mesafe, ortak sınır ve dil benzerliği kuklaları, denize çıkış kuklası gibi ülkelerin coğrafi özelliklerini gösteren değişkenler dışsal olarak değerlendirilebileceğinden ticaret maliyetleri fonksiyonunun temsil edilmesinde tercih edilmelidirler (Bosker & Garretsen, 2010: 206).

Mesafe değişkeninin yukarıda anlatıldığı üzere bazı ilave faktörlerle ilişkilendirilmesinin/ağırlıklandırılmasının bir nedeni de zaman içinde sabit olan bir değişken olmasının yol açtığı sıkıntıların önüne geçmektir. Özellikle zaman serileri analizinde zamanla sabit bir değişkenin ticari akımların zaman içindeki değişimini açıklamaları mümkün değildir. Bu durumda, mesafe değişkeninin zamanla değişen bazı faktörler yardımıyla ağırlıklandırılarak analize dahil edilmesi mümkün olmaktadır. Yatay-kesit ve panel regresyonlarında böyle bir sıkıntı yaşanmamaktadır.

2.4. Ayrıştırılmış Ticaret Akımları

Uzun bir dönem boyunca çekim modeli ile ilgili teorik ve ampirik çalışmalar, modelin teorik altyapısını oluşturan ilk çalışmaların ülkelerin ekonomik özellikleri çerçevesinde yapılması ve sektörel bazda ayrıntılı ticaret verilerinin eksik olması nedeniyle genellikle makroekonomi alanında yapılmıştır (van Bergeijk & Brakman, 2010: 15). Ancak zamanla çekim modelinin mikro iktisadi altyapısı teorik açıdan geliştirildikçe ve ticaret akımları ile ilgili ayrıştırılmış verilerin kullanılma imkânı arttıkça çekim modeli ayrıştırılmış ticaret akımlarının açıklanmasında da kullanılmaya başlanmıştır (Rauch, 1999; Eaton & Kortum, 2002; Buch vd., 2003; Melitz, 2003; Krauthaim, 2007; Helpman, Melitz & Rubinstein, 2007; Chaney, 2008; Hillbery & Hummels, 2008; Head & Mayer, 2010; Möhlmann vd., 2010).

Çekim modelinin ayrıştırılmış ticaret akımlarına uygulanması, uluslararası ticareti etkileyen faktörlerin etkisinin daha ayrıntılı bir şekilde analiz edilmesine imkân vermektedir. Çünkü farklı sektörler ve farklı ürün grupları, ticareti engelleyen faktörlerdeki değişmelere farklı tepkiler vermektedirler. Möhlmann vd. (2010), 55 ülkenin 10 ürün grubu için çekim modelini uygulayarak; mesafe değişkeni parametresinin farklı ürün kategorileri arasında önemli ölçüde değiştiğini tespit etmişlerdir. Onlara göre mesafenin temsil ettiği taşıma maliyetleri, en çok homojen ürünlerin ticaretinde önemlidir. Farklılaştırılmış ürünlerin ticaretini ise ağırlıklı olarak ortak dil ve ortak geçmiş gibi faktörler etkilemektedir.

Sektörlere ve ürün gruplarına göre ayrıştırılmış ticaret verileri, özellikle gelişmekte olan ülkeler için hâlen eksik olduğundan çekim modelinin ayrıştırılmış ticaret akımlarının analizinde, istenilen seviyede kullanılması çoğu zaman imkânsızdır. Bununla birlikte, ayrıştırılmış ticaret verilerinin analizi; sektörler/ürün kategorilerine özgü tepkilerin daha iyi anlaşılmasını ve böylece dünya

ekonomisinde artan uzmanlaşma sürecinde ticareti kolaylaştıracak/artıracak uygulamaların oluşturulmasını sağlayacaktır.

3. Sonuç

Çekim modeli, sağlam bir teorik altyapıya ve güçlü ampirik açıklama gücüne sahip olduğundan dış ticaret analizlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak ampirik uygulamalar sırasında yanlış çıkarımlara yol açabilecek hatalar yapılabilmektedir. Bu çalışmada çekim modelinin uygulanmasında karşılaşılan ana sorunlar ve bu sorunların çözülmesi için başvurulabilecek ampirik stratejiler ele alınmıştır. Bu amaçla, çekim modeli için yapılan teorik çalışmalara paralel olarak gelişen ve çok yönlü ticaret direnci, sıfır ticaret akımları, mesafe ve ayrıştırılmış ticaret akımları gibi dört önemli konunun nasıl uygulanabileceğini araştıran bir literatür incelemesi yapılmıştır.

Çok yönlü ticaret direnci iki ülkenin tüm ticaret partnerleriyle yaptıkları ticaret esnasında karşılaştıkları ortalama ticaret direnci olarak tanımlanabilir. Çok yönlü ticaret direncinin ampirik çalışmalarda göz ardı edilmesi çalışmaların sonuçlarını sapmalı ve yanlış yapmaktadır. Bu sebeple de literatürde, iyi tanımlanan bir çekim modelinde çok yönlü ticaret direnci faktörünün mutlaka hesaba katılması gerektiği konusunda bir fikir birliği mevcuttur. Çekim modelinin uygulanmasında dikkat edilmesi gereken diğer önemli husus sıfır ticaret akımlarıdır. Bunlar tesadüfi dağılımlarında açıklayıcı bilgi içermediklerinden yaygın olarak örneklem dışında bırakılabilmektedirler. Bu sorunun çözümünde sıkça başvuru alan diğer bir yöntem ise değişkenlerin logaritması alınmadan önce küçük bir sabitin bu ticaret akım değerlerine eklenmesidir. Ancak veri setindeki sıfırların gerçekten sıfır olmaları ve böylece reel bir bilgi içermeleri durumunda ise bu tür yöntemlerin kullanılması ciddi sorunlara yol açabilmektedir. Literatürde sıfır ticaret akımları probleminin çözülmesi için Poisson pseudo maksimum olabilirlik tahmin edicisi gibi alternatif tahmin yöntemleri önerilmektedir.

Çekim modelinin klasik değişkenlerinden olan mesafe değişkeni de ampirik uygulama esnasında birçok soruna yol açabilmektedir. Literatürde mesafenin nasıl ölçülmesi gerektiği konusunda tartışmalar devam etmektedir. Bununla birlikte, bu modellerde ticaret maliyetlerini temsil eden coğrafi uzaklık genellikle büyük çember yöntemi ile ölçülmektedir. Bunun yanı sıra mesafe ile doğrudan ilişkili ticaret maliyetleri; ortak sınır, dil benzerliği, denize çıkış gibi çeşitli kukla değişkenleri aracılığıyla da temsil edilebilmektedir. Son olarak ise ayrıştırılmış ticaret akımları ile uluslararası ticareti etkileyen faktörlerin etkisinin ayrıntılı bir şekilde analizi yapılmaktadır.

Bu çalışmanın ayırıcı katkısı, dış ticaret üzerine yapılacak analizlerde çekim modeli uygulaması açısından yol gösterici olmaktır. Bu sayede bu analizlerde karşılaşılan çeşitli problemler önlenecek, dış ticaret modellerine bağlı analizlerin yorumlanması daha doğru bir şekilde yapılabilecektir. Bu alanda yapılacak çalışmaların artmasının dış ticaret açığı problemi olan Türkiye açısından da önemli olduğu düşünülmektedir. Bu çerçevede yapılacak analizlerde doğru çıkarımlar ve buna yönelik politika önermeleri geliştirilebilecektir.

Kaynakça

- Adam, C., & Cobham, D. (2007). Modelling multilateral trade resistance in a gravity model with exchange rate regimes. In *Conference Paper No. CDMC07/02, CASTLECLIFFE, School of Economics & Finance, University of St. Andrews, UK*.
- Anderson, J. (1979). A theoretical foundation for the gravity equation. *American Economic Review*, 69(1), 106-116.
- Anderson, J., & van Wincoop, E. (2003). Gravity with gravitas: A solution to the border puzzle. *American Economic Review*, 93(1), 170-192.

- Anderson, J., & van Wincoop, E. (2004). Trade costs. *Journal of Economic Literature*, 42, 691-751.
- Antweiler, W., Copeland, B., & Taylor, M. (2001). Is free trade good for the environment? *American Economic Review*, 91(4), 877-908.
- Bacchetta, M., Beverelli, C., Cadot, O., Fugazza, M., Grether, J. M., Helble, vd. (2012). *A practical guide to trade policy analysis*. Geneva, CH: World Trade Organization.
- Baier, S., & Bergstrand, J. (2009). Bonus vetus OLS: A simple method for approximating international trade-cost effects using the gravity equation. *Journal of International Economics*, 77(1), 77-85.
- Baldwin, R., & Taglioni, D. (2006). Gravity for dummies and dummies for gravity equations. *NBER Working Paper No. 12516*. National Bureau of Economic Research.
- Bayoumi, T., & Eichengreen, B. (1997). Is Regionalism Simply a Diversion? Evidence from the Evolution of the EC and EFTA. In *Regionalism versus Multilateral Trade Arrangements, NBER-EASE Volume 6* (pp. 141-168). University of Chicago Press.
- Bergeijk, P. A. G. van, & Brakman, S. (Ed.) (2010). *The gravity model in international trade: Advances and applications*. Cambridge University Press.
- Bergstrand, J. (1985). The gravity equation in international trade: Some microeconomic foundations and empirical evidence. *Review of economics and statistics*, 67(3), 474-481.
- Bergstrand, J. (1989). The generalized gravity equation, monopolistic competition, and the factor-proportions theory in international trade. *Review of economics and statistics*, 71(1), 143-153.
- Bosker, M., & Garretsen, H. (2010). Trade costs, market access, and economic geography: Why the empirical specification of trade costs matters. In P. A. G. van Bergeijk and S. Brakman (Ed.) *The Gravity Model in International Trade: Advances and Applications*, 193-223, Cambridge University Press.
- Brakman, S., Garita, G., & Garretsen, H. (2010). Economic and financial integration and the rise of cross-border M&As. In P. A. G. van Bergeijk and S. Brakman (Ed.) *The Gravity Model in international trade: Advances and applications* (pp. 296-322). Cambridge University Press.
- Brakman, S., Garretsen, H., & Schramm, M. (2004). The spatial distribution of wages: Estimating the Helpman-Hanson Model for Germany. *Journal of Regional Science*, 44(3), 437-466.
- Breinlich, H. (2006). The spatial income structure in the European Union—what role for Economic Geography? *Journal of Economic Geography*, 6(5), 593-617.
- Brodzicki, T., & Uminski, S. (2018). A gravity panel data analysis of foreign trade by regions: The role of metropolises and history. *Regional Studies*, 52(2), 261-273.
- Buch, C., Kleinert, J., & Toubal, F. (2003). Determinants of German FDI: New evidence from micro-data. *Discussion paper no. 09/03*, Deutsche Bundesbank.
- Chaney, T. (2008). Distorted gravity: The intensive and extensive margins of international trade. *The American Economic Review*, 98(4), 1707-1721.
- Christie, E. (2002). Potential trade in South-East Europe: A gravity model approach. *SEER-South-East Europe Review for Labour and Social Affairs*, (04), 81-101.
- Cheong, J., Kwak, D. W., & Tang, K. K. (2015). Heterogeneous effects of preferential trade agreements: How does partner similarity matter?. *World Development*, 66, 222-236.

- Combes, P. P., & Lafourcade, M. (2005). Transport costs: Measures, determinants, and regional policy implications for France. *Journal of Economic Geography*, 5(3), 319-349.
- Deardorff, A. (1998). Determinants of bilateral trade: Does gravity work in a neoclassical world? In J. Frankel (Ed.), *The regionalization of the world economy* (pp. 7-32). University of Chicago Press.
- Dee, P., & Gali, J. (2005). The trade and investment effects of preferential trading arrangements. In *International Trade in East Asia, NBER-East Asia Seminar on Economics, Volume 14* (pp. 133-176). University of Chicago Press.
- Disdier, A. C., & Head, K. (2008). The puzzling persistence of the distance effect on bilateral trade. *The Review of Economics and Statistics*, 90(1), 37-48.
- Djankov, S., & Freund, C. (2002). Trade flows in the former Soviet Union, 1987 to 1996. *Journal of Comparative Economics*, 30(1), 76-90.
- Dollar, D., & Kraay, A. (2003). Institutions, trade, and growth. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 133-162.
- Dutt, P., Mihov, I., & van Zandt, T. (2013). The effect of WTO on the extensive and the intensive margins of trade. *Journal of International Economics*, 91(2), 204-219.
- Eaton, J., & Kortum, S. (2002). Technology, geography, and trade. *Econometrica*, 70(5), 1741-1779.
- Feenstra, R. (2004). *Advanced international trade: Theory and evidence*. Princeton University Press.
- Felbermayr, G., & Kohler, W. (2010). Modelling the extensive margin of world trade: New evidence on GATT and WTO membership. *The World Economy*, 33(11), 1430-1469.
- Frankel, J. (1997). Regional trading blocs in the world trading system. *Institute for International Economics, Washington DC*.
- Frankel, J., & Romer, D. (1999). Does trade cause growth? *American Economic Review*, 379-399.
- Frankel, J., & Rose, A. K. (2005). Is trade good or bad for the environment? Sorting out the causality. *Review of Economics and Statistics*, 87(1), 85-91.
- Fратиanni, M. (2007). The gravity equation in international trade. *Working Papers 2007 – 17*, Indiana University, Kelley School of Business, Department of Business Economics and Public Policy.
- Friedman, T. L. (2005). *The world is flat: A brief history of the twenty-first century*. Macmillan.
- Golovko, A. (2009). Çekim Modeli: Avrasya Ülkelerinin Dış Ticareti. *Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi, Eskişehir, Türkiye*.
- Grinblatt, M., & Keloharju, M. (2001). How distance, language, and culture influence stockholdings and trades. *The Journal of Finance*, 56(3), 1053-1073.
- Grosjean, P. (2011). The weight of history on European cultural integration: A gravity approach. *The American Economic Review*, 101(3), 504-508.
- Hanson, G. (2005). Market potential, increasing returns and geographic concentration. *Journal of International Economics*, 67(1), 1-24.
- Head, K. (2003). Gravity for Beginners. *Working Paper 2053*. Faculty of Commerce. University of British Columbia.

- Head, K., & Mayer, T. (2010). Illusory border effects: Distance mismeasurement inflates estimates of home bias in trade. In P. A. G. van Bergeijk and S. Brakman (Ed.), *The gravity model in international trade: Advances and applications* (pp. 165-192). Cambridge University Press.
- Helpman, E. (1987). Imperfect competition and international trade: Evidence from fourteen industrial countries. *Journal of the Japanese and International Economies*, 1(1), 62-81.
- Helpman, E., Melitz, M., & Rubinstein, Y. (2007). Estimating trade flows: Trading partners and trading volumes. *NBER Working Paper No. 12927*. National Bureau of Economic Research.
- Hering, L., & Poncet, S. (2006). Market Access impact on individual wages: Evidence from China. *Working paper, CEPII*.
- Hillberry, R., & Hummels, D. (2008). Trade responses to geographic frictions: A decomposition using micro-data. *European Economic Review*, 52(3), 527-550.
- Isard, W. (1954). Location theory and trade theory: Short-run analysis. *The Quarterly Journal of Economics*, 68, 305-320.
- Isard, W., & Peck, M. J. (1954). Location theory and international and regional trade theory. *The Quarterly Journal of Economics*, 68(1), 97-114.
- Knaap, T. (2006). Trade, location, and wages in the United States. *Regional Science and Urban Economics*, 36(5), 595-612.
- Krauthaim, S. (2007). Gravity and Information: Heterogeneous Firms, Exporter Networks and the 'Distance Puzzle'. *Mimeo*, Florence: European University Institute.
- Krugman, P. (1995). Growing world trade: Causes and consequences. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1995(1), 327-377.
- Limao, N., & Venables, A. J. (2001). Infrastructure, geographical disadvantage, transport costs, and trade. *The World Bank Economic Review*, 15(3), 451-479.
- Linders, G. (2013). Cultural and institutional determinants of bilateral trade flows. *The Quarterly Journal of Economics*, 128(1), 249-85.
- Linders, G., Slangen, A., de Groot, H., & Beugelsdijk, S. (2005). *Cultural and Institutional Determinants of Bilateral Trade Flows* (No. 05-074/3). Tinbergen Institute.
- Linnemann, H. (1966). *An econometric study of international trade flows*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Liu, X. (2009). GATT/WTO promotes trade strongly: Sample selection and model specification. *Review of International Economics*, 17(3), 428-446.
- Melitz, M. J. (2003). The impact of trade on intra-industry reallocations and aggregate industry productivity. *Econometrica*, 71(6), 1695-1725.
- Mion, G. (2004). Spatial externalities and empirical analysis: The case of Italy. *Journal of Urban Economics*, 56(1), 97-118.
- Möhlmann, L., Ederveen, S., De Groot, H., & Linders, G. J. (2010). Intangible barriers to international trade: A sectoral approach. In P. A. G. van Bergeijk and S. Brakman (Ed.) *The Gravity Model in international trade: Advances and applications* (pp. 224-251). Cambridge University Press.

- Piermartini, R., & Yotov, Y. V. (2016). *Estimating trade policy effects with structural gravity* (No. ERSD-2016-10). WTO Staff Working Paper.
- Piermartini, R., & Teh, R. (2005). Demystifying modelling methods for trade policy. *WTO Discussion Papers No 10*, World Trade Organization.
- Pöyhönen, P. (1963). A tentative model for the volume of trade between countries. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 90, 93-100.
- Pulliainen, K. (1963). A world trade study: an econometric model of the pattern of the commodity flows in international trade in 1948-1960. *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*, 16(2), 78-91.
- Rauch, J. E. (1999). Networks versus markets in international trade. *Journal of International Economics*, 48(1), 7-35.
- Ravenstein, E. G. (1885). The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), 167-235.
- Redding, S., & Venables, A. J. (2004). Economic geography and international inequality. *Journal of International Economics*, 62(1), 53-82.
- Rose, A. K. (2004). Do we really know that the WTO increases trade? *American Economic Review*, 94, 98-114.
- Rose, A. K. (2005). Does the WTO make trade more stable? *Open Economies Review*, 16(1), 7-22.
- Rose, A. K., & van Wincoop, E. (2001). National money as a barrier to international trade: The real case for currency union. *The American Economic Review*, 91(2), 386-390.
- Santos Silva, J., & Tenreyro, S. (2006). The log of gravity. *The Review of Economics and Statistics*, 88(4), 641-658.
- Santos Silva, J., & Tenreyro, S. (2009). Trading partners and trading volumes: Implementing the Helpman-Melitz-Rubinstein model empirically. *Center of Economic Performance (CEP) Discussion paper no. 935*.
- Soloaga, I., & Wintersb, A. (2001). Regionalism in the nineties: What effect on trade? *The North American Journal of Economics and Finance*, 12(1), 1-29.
- Straathof, B. (2008). Gravity with gravitas: comment. *CPB discussion paper no. 111*, The Haag.
- Subramanian, A., & Wei, S. J. (2007). The WTO promotes trade, strongly but unevenly. *Journal of International Economics*, 72(1), 151-175.
- Tinbergen, J. (1962). *Shaping the world economy: Suggestions for an international economic policy*. New York: Twentieth Century Fund.

TEKNOLOJİ YÖNETİMİNDE MOORA VE ARAS ÇOK ÖLÇÜTLÜ KARAR VERME TEKNİKLERİ İLE PATENT DEĞERLEME*

Nurcan DENİZ¹

Öz

Stratejik öneme sahip patent değerlendirme, bir firmanın portföyündeki patentlerin değerlerine göre sıralanması olarak özetlenebilir. Ancak patent değerlendirme konusunda genel kabul görmüş bir yöntem mevcut değildir. Söz konusu yöntemler maliyet temelli yaklaşım, pazar temelli yaklaşım ve gelir temelli yaklaşım olmak üzere üç ana başlık altında toplanmaktadır. Bu çalışma kapsamında Türkiye’de otomotiv sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın sahip olduğu on adet patentin on iki ölçüt ile TOPSIS ve VIKOR adlı çok ölçütlü karar verme teknikleri ile değerlendirildiği Yavuz ve Baki (2019)’nin çalışmasındaki veriler dikkate alınarak, farklı çok ölçütlü karar verme tekniklerinden MOORA ve ARAS ile patent sıralaması gerçekleştirilmiştir. Ölçüt ağırlıkları olarak da Yavuz ve Baki (2019)’nin entropi yöntemi ile belirledikleri ağırlıklar kullanılmıştır. MOORA ağırlıklı oran analizi ve ARAS sonucunda elde edilen sıralama hem kendi içerisinde, hem de diğer yöntemlerle benzerlik ve farklılıklar içermektedir. MOORA ve ARAS ile en iyi seçenek olarak belirlenen birinci patent, TOPSIS yönteminde de ilk sırada yer alırken; VIKOR yönteminde ikinci sırada yer almaktadır. Diğer taraftan MOORA ve ARAS yönteminde en kötü seçenek olarak belirlenen yedinci patent ise diğer iki yöntemde de dokuzuncu sırada yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Patent değerlendirme, teknoloji yönetimi, çok ölçütlü karar verme, MOORA

JEL Kodları: M11, M13, M19

PATENT EVALUATION WITH MOORA AND ARAS MULTI CRITERIA DECISION MAKING TECHNIQUES IN TECHNOLOGY MANAGEMENT

Abstract

Patent evaluation which has strategic importance is simply defined as ranking patents in a firm’s portfolio according to their values. However, there is not a generally accepted method to value patents. Methods are classified based on cost, market, and revenue. In this study ten patents of an automotive sector company from Turkey are ranked according to the twelve criteria with multi criteria decision making techniques MOORA and ARAS. The data is derived from Yavuz and Baki (2019)’s study in which two of multi criteria decision making methods called TOPSIS and VIKOR are used. Also the weights of criteria determined with entropy method in Yavuz and Baki (2019)’s study are used. The ranking of the patents as a result of the MOORA weighted ratio analysis and ARAS has both similarities and dissimilarities within and with the other methods. The first patent which is determined the best alternative in MOORA and ARAS, is again in the first rank in TOPSIS but in second rank in VIKOR. On the other hand, the seventh patent which has ninth rank in the other methods, is determined as the worst alternative in MOORA and ARAS.

Keywords: Patent evaluation, Technology management, multi criteria decision making, MOORA

JEL Codes: M11, M13, M19

* Bu çalışma 26-28 Eylül 2019 tarihleri arasında gerçekleştirilen “I. Ulusal Teknoloji Transfer Ofisleri Kongresi”nde “Özet Bildiri” olarak sunulan “Çok Ölçütlü Karar Verme Tekniklerinden MOORA ile Patent Değerleme” başlıklı çalışmanın geliştirilmiş halidir.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, ORCID 0000-0002-6617-3700, ndeniz@ogu.edu.tr.

Başvuru Tarihi (Received): 03.02.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

Bilgi ekonomisinin hızla büyümesi ile birlikte, soyut varlıklar şirketler için daha değerli hale gelmektedir ve bu varlıkların değerlendirilmesi de teknoloji yönetimi alanında önemli bir araştırma konusudur (Chiu ve Chen, 2007: 1054). Zira böylece bilgi satılabilir bir varlık haline getirilerek şirketlerin büyümeleri ve karlılıklarının artırılmasında önemli bir rol oynamaktadır (Sözer, 2008: 1'den aktaran Yavuz ve Baki, 2019: 28). Yıkıcı yenilik çağında soyut varlıklar bir şirketin başarısında temel rol oynamaktadır (Mukundan vd. 2019: 1029). Söz konusu soyut varlıklar fikri sermaye ve fikri mülkiyetten oluşmaktadır. Fikri mülkiyet genellikle patentler ile korunmaktadır. Kurumların sürdürülebilir rekabeti garanti altına almak için de patent değerlerini belirlemek oldukça önemlidir (Chiu ve Chen, 2007: 1054). Söz konusu haklar ayrıca ülkelerin gelişmişlik göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir (Tayş, 2012: 8'den aktaran Yavuz, 2018: 3). Patentler buluş sahibine koruma sağlamakla birlikte patent belgelerinde yer alan mevcut bilginin topluma açıklanması ile teknolojik gelişmenin sağlanmasına da aracılık etmektedir (Çalışkan, 2011: 1'den aktaran Yavuz ve Baki, 2019: 28). Bunun yanında patentler gelir sağlayan bir yatırım aracı olarak finansal amaçlar için de kullanılmaktadır (Sözer, 2008: 1'den aktaran Yavuz ve Baki (2019: 28).

“Patente konu olan buluşun (teknolojinin) değerinin tespiti” olarak tanımlanan “patent değerlendirme” zor ve karmaşık yatırım problemlerinden birisidir (Sözer, 2008: 4'den aktaran Yavuz, 2018: 20). Patent değerlendirme kapsamında, patentler önem derecesi ve potansiyellerine göre değerlendirilirler (Ploskas vd. 2019: 317). Şirketlerin patent portföyündeki patentlerin yönetimi ve geliştirilmesinden sorumlu olan fikri mülkiyet hakları yöneticilerinin görevlerinden bazıları patentlerin analizi, seçimi ve değerlemesidir (Lawryshyn vd. 2017: 155). Yöneticiler bu işi yılda bir veya iki kez gerçekleştirirler (Collan vd. 2013: 4749). Patent değerlendirme aynı zamanda patent madenciliği sisteminde gerçekleştirilen görevlerden birisidir (Ploskas vd. 2019: 317). Patentlerin ekonomik olarak değerlendirilmesi aynı zamanda patent kalite modelleme yaklaşımlarından birisidir (Mukundan vd. 2019: 1029). TTO'ların temel faaliyet alanlarından birisi de fikri sınai (sanayi/endüstri) mülkiyet hakları (FSMH) yönetimi ve lisanslama hizmetleridir (Wang ve Hsieh, 2015: 263'den aktaran Yavuz, 2018: 20). Patent analizi aynı zamanda teknolojik eğilimleri tespit etmek için de etkili bir yaklaşımdır ve teknolojik eğilimlerin tespit edilmesi teknoloji fırsat analizinin başlangıç noktasını oluşturması yönüyle önemlidir (Rodriguez vd. 2016: 426).

Patent değerlendirme patent belgesinin yenilenmesi veya muhasebe kaydı, Ar-Ge yatırım kararları ve verimli şirket yönetimi gibi konularda gereklidir (European Patent Office [EPO], 2011: 150-151'den aktaran Yavuz ve Baki, 2018: 01). Patent değerlendirme ayrıca şirketlere stratejik kararlarında yol gösterici bir araçtır (Yavuz ve Baki, 2018: 1). Değerli patentlere önem vermek, patent başvuru maliyetlerini azaltmak ve patentlerin ticarileşmesinden elde edilen karı en üst düzeye çıkarmak için gereklidir (Wang ve Hsieh, 2015: 263'ten aktaran Yavuz, 2018: 20). Bir şirketin patent portföyünde yer alan patentlerin kategori, miktar ve içeriklerinin analizi sonucunda o şirketin kabiliyetleri ve stratejisi de belirlenebilir. Bu nedenle patent portföyü kurumsal stratejik planlamamada önemli rol oynar (Hsieh, 2013: 309). Patent veritabanlarından iki temel bilgi edinilebilir. Birincisi metinsel veridir (sınıflandırma kodları, özet, tanım ve iddialar). İkinci grup ise patentlerin diğer atıflarla ilişkilerini gösteren atıf ağlarıdır. Bu bilgiler teknoloji fırsat analizinde oldukça önemlidir (Rodriguez vd. 2016: 427). Patent değerlendirme aynı zamanda işletmeye dışarıdan yapılacak yatırımların teşvik edilmesi, halka arz, lisanslama, fikri mülkiyet alım satım işlemleri, birleşme ve devralma gibi konularda da önemli rol oynamaktadır (EPO, 2011: 150 den aktaran Yavuz, 2018: 21). Patent analizi sadece parasal amaçlarla kullanılan patentler için değil aynı zamanda parasal amaçlarla kullanılmayan patentlerin de tanımlanmasını sağlaması yönüyle önemlidir. Zira söz konusu patentlerin yenilenip yenilenmemesi veya ticari olmayan kuruluşlara bağışlayarak vergi indiriminden yararlanmak seçeneklerinin gözden geçirilmesi gerekir (Çetindamar vd. 2017: 174).

Patentleri sayısal olarak sıralamak ve seçmek için kullanılan yöntemlerden birisi onların gelecekteki değerlerini tahmin etmektir. İyi bir sıralama gerçekleştirmek için önemli olan finansal bilginin yanısıra finansal olmayan bilgiyi de içermesidir (Collan vd. 2013: 4749). Patent değerlendirme konusundaki yazın incelemesi sonucunda bu konuda genel kabul görmüş bir yöntemin mevcut olmadığı görülmektedir. Yazındaki çalışmalarda temel olarak üç temel değerlendirme yöntemi görülmektedir: Maliyet Temelli Yaklaşım, Pazar Temelli Yaklaşım ve Gelir Temelli Yaklaşım (Lawryshyn vd. 2017: 155; Collan vd. 2013: 4749; Chiu ve Chen, 2007: 1055). Avrupa Patent Ofisi (EPO)'nin (2011) Intellectual Property Course Design Manual adlı çalışmasındaki patent değerlendirme metodlarında ise bu üç yaklaşıma Opsiyon Fiyatlandırma Temelli Yaklaşım da eklenmiştir (Yavuz, 2018: 21). Chiu ve Chen (2007: 1055) ise patent değerlemede kullanılan teknikleri amaçlarına göre sıralamıştır:

- (1) Maliyetler: Maliyet temelli yöntemler
- (2) Pazar koşulları: Pazar temelli yöntemler
- (3) Gelir: Tahmini nakit akışına dayalı yöntemler
- (4) Zaman: Paranın zamana göre değerine izin veren İndirgenmiş nakit akışı (DCF) yöntemleri
- (5) Belirsizlik: oynak nakit akışına izin veren İndirgenmiş nakit akışı (DCF) yöntemleri
- (6) Esneklik: İndirgenmiş nakit akışı (DCF) temelli Karar Ağacı Analizi yöntemleri
- (7) Risk değiştirme: Opsiyon Fiyatlama Teorisi temelli yöntemler
 - (a) Kesikli zaman: Binomial Model (B-M) temelli yöntemler
 - (b) Sürekli zaman: Black–Scholes (B–S) Opsiyon Fiyatlama modeli temelli yöntemler

Yavuz, (2018: 44-45) tez çalışmasında patent değerlendirme konusundaki yazın taramasını istatistiksel yöntemler, finansal yöntemler, yapay zekâ, matematiksel yöntemler, melez (Karma) yöntemler, çok kriterli karar verme yöntemleri ve diğer yöntemler olarak gerçekleştirmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde patent değerlendirme MOORA ve ARAS ile ilgili yazın taramasına yer verilecektir. 3. Bölümde MOORA yöntemi hakkında bilgi verilecektir. 4. Bölüm yöntemin bir gerçek hayat problemine uygulanmasına ilişkindir. Bu uygulama sonucunda elde edilen bulgular 5. Bölümde yer alırken, son bölüm sonuç bölümüne ayrılmıştır.

1. Yazın Taraması

Patent Değerleme yazını kronolojik olarak incelendiğinde Chiu ve Chen (2007: 1054)'in patent değerlendirme için AHP'ye dayalı nesnel bir skorlama sistemi önerdikleri görülmektedir. Collan vd. (2013: 4749) ise patentleri çoklu uzman değerlendirmesine dayalı bir karar destek sistemi geliştirerek sıralamışlardır. Bu sistemi geliştirirken bulanık mantıktan ve TOPSIS-AHP çerçevesinden yararlanmışlardır. Hsieh (2013: 307) bir patentin ticarileştirmeden önce değerinin belirlenmesine yönelik stratejik haritalamaya dayalı Delphi yöntemi, bulanık ölçüm ve teknoloji portföy planlamayı birlikte ele alan bir yöntem geliştirmiştir. Han ve Sohn (2015: 821) ise metin madenciliği ve sağkalım analizine dayalı olarak patent değerlemeyi tercih etmişlerdir. Bu çalışmada ayrıca ihlal riskleri de dikkate alınarak yazına katkı sağlanmıştır. Rodriguez vd. (2016: 426) patent atıf ağlarında patentleri sınıflandırmak ve sıralamak için bir algoritma geliştirmişlerdir. Lawryshyn vd. (2017: 155) yeni bir dinamik oybirliği modeli ile reel opsiyon çerçevesine dayalı, belirsizlikleri de ele alan bir patent seçme ve sıralama modeli önermişlerdir. Falk ve Train (2017) atıflara ilişkin istatistiksel analizlere ve tahminlemeye dahil bir patent değerlendirme yaklaşımı önermişlerdir. Mukundan vd. (2019: 1029) patent portföy ölçümünde kullanılmak üzere AHP-TOPSIS'e dayalı hibrit bir çok ölçütlü bir patent kalitesi modeli geliştirmişlerdir. AHP ile ağırlıkları belirledikten sonra TOPSIS aracılığıyla sıralama yapmışlardır. Önerdikleri modeli telekomünikasyon ve biyoteknoloji olmak üzere iki farklı sektörde test etmişlerdir. Bu kapsamda

teknolojik ve ekonomik değer indikatörleri tanımlamışlardır. Ploskas vd. (2019)'nin çalışması diğerlerinden farklıdır. Zira bu çalışmada patentlerin çok ölçütlü karar verme teknikleri aracılığıyla değerlendirilip sıralanırken geleceği en parlak patentin seçiminde kaç adet ölçütün kullanılması gerektiği sorusunu cevaplamışlardır. Ayrıca diğer çalışmalardan farklı olarak ölçütlerin ağırlıklandırılmasında uzman görüşleri kullanmak yerine sezgisel bir doğrusal en iyileme modeli kullanmışlardır. Önerilen model 22 kimyasal arasından en iyi patentleri belirlemek için web-tabanlı bir karar destek modeli olarak uygulanmıştır. Patentlerin atıf ağlarındaki bilgileri de ölçüt olarak kullanan modelde sıralama amaçlı çok ölçütlü karar verme (ÇÖKV) tekniklerinden TOPSIS kullanılmıştır. Araştırma sonuçları 8 ölçüt kullanılarak elde edilen sonuçların %95'ine 5 ölçüt ile de ulaşılabildiğini göstermektedir.

Patent değerlendirme problemi birçok ölçütün birlikte ele alınmasını gerektiren yapısı nedeniyle ÇÖKV tekniklerinin kullanılması için uygundur. Bununla birlikte yazın taramasına göre çok az çalışmada ÇÖKV tekniklerinin kullanıldığı, bu tekniklerinde genellikle çok kullanılan AHP ve TOPSIS teknikleri ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu çalışmanın amacı daha önce Yavuz ve Baki (2019) tarafından TOPSIS ve VIKOR teknikleri ile otomotiv sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın sahip olduğu patentlerin değerlerine göre yapılan sıralamanın yazında ilk kez MOORA ve ARAS adlı ÇÖKV teknikleri kullanılarak sıralanmasıdır.

MOORA tekniğinin kullanıldığı yazın incelendiğinde Aktepe ve Ersöz'ün (2014) AHP- VIKOR ve MOORA yöntemlerini depo yeri seçim problemine uyguladıkları görülmektedir. Özdağoğlu (2014: 283) farklı normalizasyon yöntemlerinin alınan kararda bir değişiklik yaratıp yaratmadığını incelemektedir. Bu amaçla veri setleri türetilerek MOORA çok ölçütlü karar verme yöntemi için farklı normalizasyon yöntemleri uygulanmış ve tercih sırasının değişip değişmediği incelenmiştir. Aksoy vd. (2015) Türkiye Kömür İşletmeleri'ne ait sekiz işletmenin AHP temelli MULTIMOORA ve COPRAS yöntemleri ile performans değerlendirmesi amaçlanmıştır Şimşek vd. (2015), TOPSIS ve MOORA yöntemleriyle otel işletmesi için en uygun tedarikçinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada MOORA yönteminin hem oran hem de Referans yaklaşımları ayrı ayrı uygulanmıştır. Yazın taraması sonucunda Lin vd. (2017) LED bisikleti patent analizinde DEMATEL adlı çok ölçütlü karar verme yöntemini kullanmıştır. Jain (2017), esnek imalat sistemlerinin performans faktörlerini sıralamak için MOORA ile tercih seçim indeksini birlikte kullanmışlardır. Pérez-Domínguez vd. (2018: 1) ise çalışmasında MOORA ile Pisagor bulanık sayıları birleştirmiştir. Ghouschi vd. (2019) hata türü ve etkileri analizinde hataları önceliklendirmek için Z-sayı kuramına dayalı Z-MOORA tekniğini kullanmıştır. Dinçer vd. (2019) ise finansal hizmetlerin değerlendirilmesinde DEMATEL-ANP ve MOORA tekniklerini kullanmışlardır. Pathapalli vd. (2019) de tezgâhların çalışma parametrelerinin optimizasyonunda WASPAS yöntemi ile birlikte MOORA yöntemini kullanmışlardır. Patent değerlemede ise MOORA yönteminin kullanıldığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu da, bu çalışmanın özgünlüğünü göstermektedir.

Diğer taraftan ARAS tekniğine ilişkin yazın taramasında Zavadskas ve Turskis (2010)'in bu tekniği ofisler için klima seçimine ilişkin gerçek hayat problemine uyguladıkları görülmektedir. Diğer taraftan ARAS yöntemi Turskis ve Juodagalvienė (2016) tarafından inşaat mühendisliği alanında merdiven seçiminde kullanılmıştır. Aras (2017) ise lojistik işletmelerinin en uygun araç seçimi için AHP-ARAS hibrit yönteminden faydalanmışlardır. Ilgaz Yıldırım vd. (2019) ARAS yöntemini havayolu işletmelerinde personel seçiminde kullanmışlardır. Bir otel işletmesinin su ısıtma ihtiyacının karşılanması için güneş enerjisi su ısıtma sistemleri arasından en etkin olanın belirlenmesinde Arslan (2018) ARAS ve ORESTE yöntemlerini kullanmıştır. Liao vd. (2019) dijital tedarik zinciri finans tedarikçi seçiminde en iyi- en kötü yöntemini kullanarak ölçüt ağırlıklarını belirledikten sonra seçenekleri sıralamak amacıyla ARAS yönteminden faydalanmışlardır. Ghenai vd. (2020) yenilenebilir enerji sistemlerinin sürdürülebilirlik değerlendirmesinde ARAS yöntemini SWARA yöntemi ile birlikte kullanmışlardır. Büyüközkan

ve Güler (2020) akıllı saat seçiminde bulanık ARAS yöntemini bulanık SAW yöntemi ile birleştirirken; güncel olan bir diğer çalışmada ise Çalış Boyacı (2020) Türkiye'deki çevre dostu şehirlerin seçimi için geliştirdikleri çok ölçütlü karar verme yaklaşımında ARAS'tan yararlanmışlardır. Patent değerlemede ARAS yöntemi de daha önce kullanılmamıştır. Bu da, bu çalışmanın özgünlüğünü göstermektedir.

2. Yöntem

2.1. MOORA Yöntemi

Bir ÇÖKV yöntemi olan MOORA (Multi-objective Optimization by Ratio Analysis) metodu, ilk kez Brauers ve Zavadskas'ın (2006) "The MOORA Method and Its Application to Privatization in a Transtion Economy" adlı çalışmaları ile ortaya konmuştur (Önay, 2018: 245). Temel olarak MOORA, ağırlıklandırma probleminin üstesinden gelmek için önerilmiştir. Basitliği, matematiksel hesaplama azlığı, yüksek derecede istikrarlı olması ve hesaplama zamanı azlığı yöntemin avantajları arasındadır. Ghoushchi vd. (2019: 3) Tüm amaçları değerlendirmeye alarak alternatifler arası tüm etkileşimleri bütünsel yapıda göz önüne alması MOORA yönteminin üstünlüğüdür (Aktepe ve Ersöz, 2014: 4). Öznel ağırlıklı normalleştirme yerine nesnel değerler kullanması da diğer üstünlüğüdür (Karaca, 2011: 232den aktaran Aksoy vd. 2015: 8).

Temel olarak MOORA Oran Metodu, Referans Noktası Yaklaşımı ve Tam Çarpım Formu olmak üzere üç şekilde uygulanmaktadır (Jain, 2017: 1903). Ayrıca diğer MOORA metotları sonucu yapılan sıralamaları en son baskınlıklarına göre değerlendirerek, son bir değerlendirme yapılmasını sağlayan MULTIMOORA da vardır (Karaca, 2011: 24'ten aktaran Aksoy vd. 2015: 9). MULTIMOORA bu yönüyle robust bir yöntemdir (Ghoushchi vd. 2019: 3) Yazında ayrıca Ghoushchi vd. (2019: 1)'nin belirsizlik durumunu ele almak için Z-sayı kuramına dayalı olarak geliştirdiği Z-MOORA tekniği de tespit edilmiştir.

Bu çalışmada oran sistemi yaklaşımına dayalı MOORA yöntemi kullanıldığı için, bu yaklaşımın adımlarına yer verilecektir (Önay, 2018: 246-248; Şimşek vd. 2015: 143-144; Aksoy vd. 2015: 9-10):

1. Adım: *Başlangıç Matrisinin Oluşturulması*: Tüm seçenek ve ölçütlerin yanıtlarının yer aldığı bir matris ile başlamaktadır. Matris " x_{ij} " şeklinde gösterilmektedir. $i = 1, 2, \dots, m$ seçenekleri ifade ederken; $j = 1, 2, \dots, n$ ölçüt sayısını ifade etmektedir. Dolayısıyla x_{ij} ifadesi, i . seçeneğin j . ölçüt değerini göstermektedir.
2. Adım: *Normalizasyon*: Bu adımda normalizasyon işlemi gerçekleştirilmektedir. Farklı ölçeklerde ve farklı birimlerde performans değerlerine sahip ölçütlerin ortak birime dönüştürülerek karşılaştırılabilirliği sağlamak ve ölçüt performans değerlerinin çok geniş aralıklarda değerler aldığı durumlarda verilerin daha küçük aralıklara çekilmesi amacıyla normalizasyon işleminden yararlanılır (Yıldırım, 2015). (1) denklemi başlangıç matris değerlerinin, bu değerlerin karelerinin toplamalarının kareköküne oranlanması ile elde edilir. " x_{ij}^* " normalleştirilmiş değerleri göstermektedir ve $[-1, 1]$ arası değer almaktadır.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m x_{kj}^2}} \quad (1)$$

3. Adım: *En İyileme*: Bu aşamada en büyükleme yönlü ölçütlerin toplamı ile en küçükleme yönlü ölçütlerin toplamının farkından (Denklem (2)) hareketle hesaplama gerçekleştirilmektedir. Burada söz konusu ölçütler $j = 1, 2, \dots, g$ olmak üzere en büyükleme yönlü ölçütler iken geri kalan $j = g+1, g+2, \dots, n$ ise en küçükleme yönlü ölçütlerdir. y_i^* de i . seçeneğin tüm ölçütlere göre normalleştirilmiş değerlendirmesini ifade etmektedir. Bu değer tüm ölçütlerin ağırlıklarının (önem katsayısı) aynı olması durumu için geçerlidir. Ölçüt ağırlıklarının farklı olması durumunda ölçütlerin x_{ij}^* değerlerinin ağırlıkları ile çarpılmış toplamalarının alınması gerekmektedir.

$$y_i^* = \sum_{j=1}^g x_{ij}^* - \sum_{j=g+1}^n x_{ij}^* \quad (2)$$

4. Adım: *Sıralama*: Denklem (2)'den hareketle hesaplanan y_i^* değerlerinin büyükten küçüğe doğru sıralanması MOORA yönteminin son adımını oluşturmaktadır.

2.2. ARAS Yöntemi

Additive Ratio Assesment (ARAS) yöntemi, Zavadskas ve Turskis tarafından 2010 yılında yazılan “A new additive ratio assessment (ARAS) method in multicriteria decision-making” adlı makale ile yazına kazandırılmıştır. İdeal pozitif ve negatif çözüme olan göreceli uzaklıkları dikkate alan yaklaşımlardan farklı olarak ARAS yöntemi, seçeneklerin fayda fonksiyonu değerlerinin, karar probleminde araştırmacı tarafından eklenen optimal seçeneğe ait fayda fonksiyonu değeri ile karşılaştırılmasına dayanmaktadır. İşlem kolaylığı ve paket program gereksinimi olmaması bakımından ARAS, karar vericiler için kolaylıkla uygulanabilir bir yöntemdir (Yıldırım, 2015)

ARAS yönteminin uygulanması 4 adımdan oluşmaktadır (Zavadskas ve Turskis, 2010; Yıldırım, 2015)

1. Adım: *Karar Matrisinin Oluşturulması*: Karar probleminde ait seçenekler ve seçenekleri değerlendirmek üzere kullanılacak ölçütler belirlendikten sonra seçeneklerin ölçütlere ait değerlerinin gösterildiği karar matrisi oluşturulmaktadır. Tipik ÇÖKV yöntemlerinden farklı olarak başlangıç karar matrisinin en üstüne her bir ölçüte ait optimal değerlerden oluşan bir satır eklenmektedir. m seçenek sayısını, n ise ölçüt sayısını göstermek üzere X karar matrisi x_{0j} (j . ölçütün optimal değeri) ve x_{ij} (i . seçeneğin j . ölçütte gösterdiği performans değeri) değerlerinden oluşmaktadır.

Karar probleminde ölçüte ait optimal değer bilinmiyorsa, fayda yönlü(daha yüksek daha iyi) ölçütler için Denklem (3) ve maliyet yönlü (daha düşük daha iyi) ölçütler için Denklem (4) kullanılarak hesaplanır.

fayda durumu :

$$x_{0j} = \max_i x_{ij} \quad (3)$$

maliyet durumu:

$$x_{0j} = \min_i x_{ij} \quad (4)$$

2. Adım: *Normalize Karar Matrisinin Oluşturulması*: \bar{X} normalize karar matrisi \bar{x}_{ij} değerlerinden oluşmaktadır. \bar{x}_{ij} değerleri ölçütün fayda yönlü olması durumunda Denklem (5) kullanılarak hesaplanmaktadır.

$$\bar{x}_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=0}^m x_{ij}} \quad (5)$$

Ölçütün maliyet yönlü olması durumunda ise normalizasyon işlemi iki adımda gerçekleştirilir. İlk adımda Denklem (6) kullanılarak performans değerleri fayda yönlü hale dönüştürülürken; ikinci adımda Denklem (7) kullanılarak normalizasyon işlemi tamamlanır.

$$x_{ij}^* = \frac{1}{x_{ij}} \quad (6)$$

$$\bar{x}_{ij} = \frac{x_{ij}^*}{\sum_{i=0}^m x_{ij}^*} \quad (7)$$

3. Adım: *Ağırlıklı Normalize Karar Matrisinin Oluşturulması*: Bu adımda her bir ölçüte ilişkin önem dereceleri w_j (ağırlıklar) kullanılarak \hat{X} ağırlıklı normalize karar matrisi oluşturulur. Ağırlık değerleri $0 < w_j < 1$ koşulunu sağlamaktadır ve ağırlıklar toplamı 1 olacak şekilde

sınırlandırılmıştır. \hat{x}_{ij} değerleri Denklem (8) aracılığı ile normalize değerler ve ağırlıklar kullanılarak elde edilir.

$$\hat{x}_{ij} = \overline{x_{ij}} * w_j \quad (8)$$

4. Adım: *Optimallik Fonksiyon Değerlerinin Hesaplanması*: Bu adımda her bir seçenek için optimallik fonksiyon değeri hesaplanarak seçenekler değerlendirilir. Öncelikle i . seçeneğin optimallik fonksiyon değerini gösteren S_i değerleri Denklem (9) kullanılarak elde edilir.

$$S_i = \sum_{j=1}^n \hat{x}_{ij} \quad i = 0,1, \dots, m \quad (9)$$

S_i değerleri arttıkça seçeneklerin etkinliği artmaktadır. Sonrasında Denklem (10) kullanılarak seçeneklere ait S_i değerleri S_0 optimal fonksiyon değerine oranlanıp K_i fayda dereceleri hesaplanmaktadır.

$$K_i = \frac{S_i}{S_0} \quad i = 1,2, \dots, m \quad (10)$$

K_i , $[0,1]$ aralığında değer almakta ve seçeneklerin fayda fonksiyonu değerlerinin göreceli etkinliğini göstermektedir. Söz konusu değerler büyükten küçüğe sıralanarak seçenekler sıralanmaktadır.

3. Uygulama

Bu çalışmada bir otomotiv firmasının sahip olduğu 10 patent, belirlenen ölçütlere göre ÇÖKV tekniklerinden MOORA ve ARAS yöntemlerine göre sıralanmıştır. Ölçütlerin belirlenmesi aşamasında Yavuz ve Baki (2019: 37) yazın taraması ile patent konusunda uzman iki akademisyen ve uygulama yapılan şirketin aynı zamanda patent vekili olan iki yetkilisinin görüşleri doğrultusunda ölçütleri belirlemiştir. Söz konusu çalışmada kullanılan ÇÖKV teknikleri ile karşılaştırma yapılacağından dolayı söz konusu 12 ölçüt aynen alınmıştır. Bu ölçütler ve tanımları Tablo 1'de görselleştirilmiştir. Bu tabloda ayrıca ölçütlerin yönüne (en büyükleme / en küçükleme) ilişkin bilgi de yer almaktadır. Tablonun son sütunu ise yine Yavuz ve Baki (2019: 39)'nin çalışmasında entropi yöntemi ile elde edilen ağırlık değerleri yer almaktadır. Ölçüt ağırlıkları incelendiğinde en önemli olduğu tespit edilen üç ölçütün sırasıyla patent aile boyu, teknoloji sınıfı (IPC) kodu ve ürün yaşam döngüsü olduğu görülmektedir. Ağırlık değerleri en düşük olan üç ölçüt ise en düşükten başlayarak potansiyel pazar payı, teknolojik düzeyi ve geriye doğru atıf sayısıdır (Yavuz ve Baki, 2019: 39).

Tablo 1: Ölçütlere İlişkin Bilgiler

Ölçüt	Adı	Tanımı	Yönü	Ağırlığı
1	İstem sayısı	Buluşun korunması istenilen unsurların sayısı	En büyükleme	0,048
2	Patentin kalan ömrü	Başvurusu yapılan patentin korumasının sona ermesi için kalan süre	En büyükleme	0,086
3	Patent aile boyu	Patent korumasına sahip olan ülkelerin sayısı	En büyükleme	0,248
4	Teknoloji sınıfı (IPC) kodu	Buluşun ait olduğu teknik sınıf	En büyükleme	0,157
5	Ürün yaşam döngüsü	AR-GE, yükseliş, olgunluk ve düşüş aşamalarından oluşan ‘S’ şeklinde gösterilen kazanç-zaman grafiği	En büyükleme	0,129
6	Potansiyel pazar payı	Piyasadaki toplam satış miktarı ve gelirleri içinde patent sahibi firmaya ait olan pay	En büyükleme	0,029
7	İhlal tespit yönteminin zorluğu	Patentin ihlal edildiğinin ne kadar zor veya kolay tespit edilebildiği	En büyükleme	0,057
8	Teknolojik düzeyi	Patentin sahip olduğu teknolojik düzey	En büyükleme	0,038
9	<i>İtiraz durumu</i>	Patentin aldığı itiraz sayısı	<i>En küçükleme</i>	0,07
10	<i>Geriye doğru atıf sayısı</i>	İlgili patentin daha önceki patentlere tırnak içinde yaptığı atıf	<i>En küçükleme</i>	0,045
11	<i>Tescile kadar geçen süre</i>	Patent başvurusundan tesciline kadar geçen süre	<i>En küçükleme</i>	0,048
12	<i>Rakip firmaların sayısı</i>	Patentlenen ürüne ikame ürünler üreten firmaların sayısı	<i>En küçükleme</i>	0,046

Ölçütler ve ağırlık değerlerinin belirlenmesinden sonra “2. Yöntem” bölümünde açıklanan adımlar takip edilerek uygulama gerçekleştirilmiştir.

3.1. MOORA Uygulaması

1. Adım: Başlangıç Matrisinin Oluşturulması: 10 adet patentten her birinin 12 ölçüte ilişkin değerlerinin yer aldığı başlangıç matrisi Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: *Başlangıç Matrisi*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A1	8	16	3	2	2	4	2	4	3	3	48	7
A2	11	16	1	2	1	1	3	3	2	0	40	4
A3	7	16	1	3	2	5	3	2	2	0	40	15
A4	7	17	2	5	1	3	4	1	3	10	34	6
A5	8	17	2	2	4	5	3	4	3	10	28	12
A6	12	18	1	2	4	5	1	3	2	0	16	8
A7	4	18	1	2	2	3	3	2	2	0	16	16
A8	10	19	1	3	1	5	2	4	2	0	8	7
A9	5	19	1	5	2	5	1	3	2	0	8	8
A10	6	19	1	4	1	3	4	2	2	0	8	12

2. Adım: Normalizasyon: Denklem (1) kullanılarak gerçekleştirilen normalizasyon işlemi sonucunda elde edilen normallaştırılmış matris Tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 3: *Normalleştirilmiş Matris*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A1	0,310	0,288	0,612	0,196	0,277	0,308	0,226	0,426	0,405	0,208	0,532	0,216
A2	0,426	0,288	0,204	0,196	0,139	0,077	0,340	0,320	0,270	0,000	0,443	0,124
A3	0,271	0,288	0,204	0,294	0,277	0,385	0,340	0,213	0,270	0,000	0,443	0,464
A4	0,271	0,306	0,408	0,490	0,139	0,231	0,453	0,107	0,405	0,692	0,377	0,185
A5	0,310	0,306	0,408	0,196	0,555	0,385	0,340	0,426	0,405	0,692	0,310	0,371
A6	0,464	0,324	0,204	0,196	0,555	0,385	0,113	0,320	0,270	0,000	0,177	0,247
A7	0,155	0,324	0,204	0,196	0,277	0,231	0,340	0,213	0,270	0,000	0,177	0,494
A8	0,387	0,343	0,204	0,294	0,139	0,385	0,226	0,426	0,270	0,000	0,089	0,216
A9	0,193	0,343	0,204	0,490	0,277	0,385	0,113	0,320	0,270	0,000	0,089	0,247
A10	0,232	0,343	0,204	0,392	0,139	0,231	0,453	0,213	0,270	0,000	0,089	0,371

3. Adım: En İyileme: Denklem (3) kullanılarak gerçekleştirilen en iyileme sonucunda elde edilen y_i^* değerleri Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4: y_i^* Değerleri

Patentler	y_i^* Değerleri
A1	-0,029
A2	-0,031
A3	-0,341
A4	-0,037
A5	-0,200
A6	-0,088
A7	-0,381
A8	-0,082
A9	-0,084
A10	-0,229

4. Adım: Sıralama: y_i^* değerlerinin büyükten küçüğe sıralanması sonucu elde edilen seçeneklerin sıralanması Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5: Patentlerin Sıralaması

Patentler	y_i^* Değerleri
A1	-0,029
A2	-0,031
A4	-0,037
A8	-0,082
A9	-0,084
A6	-0,088
A5	-0,200
A10	-0,229
A3	-0,341
A7	-0,381

3.2. ARAS Uygulaması

1. Adım: Başlangıç Matrisinin Oluşturulması: 10 adet patentten her birinin 12 ölçüte ilişkin değerlerinin yer aldığı başlangıç matrisi Tablo 2'de yer almaktadır. Tekrar olmaması açısından burada tekrar yer verilmemiştir. Sadece tablonun en üst satırına fayda yönlü ilk sekiz ölçüt için Denklem (3) uyarınca ilgili sütunun en büyük, maliyet yönlü son dört ölçüt içinse Denklem (4)'ten hareketle ilgili sütunun en küçük değerlerinden oluşan A0 satırı eklenmiştir.

Tablo 6: A0 Satırı

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A0	12	19	3	5	4	5	4	4	2	0	8	4

2. Adım: Normalize Karar Matrisinin Oluşturulması: Fayda yönlü ilk sekiz ölçüt için Denklem (5) ve maliyet yönlü son dört ölçüt için Denklem (6) kullanılarak normalizasyon işlemi gerçekleştirilmiştir. 10. Ölçüt için optimal değer en küçük değer 0 olduğu ve matematiksel olarak 1, 0'a bölünemeyeceği için söz konusu 0 değerleri 0,0001 olarak alınmıştır. Sonuç olarak elde edilen normalleştirilmiş \bar{X} matrisi Tablo 6'da gösterilmiştir.
3. Adım: Ağırlıklı Normalize Karar Matrisinin Oluşturulması: Tablo 1'in son sütununda yer alan ölçüt ağırlıkları ile Tablo 6'da yer alan değerlerin çarpımından hareketle Denklem (8) aracılığıyla hesaplanan \hat{X} ağırlıklı normalize karar matrisi Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 6: *Normalleştirilmiş Matris*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A0	0,133	0,098	0,176	0,143	0,167	0,114	0,133	0,125	0,100	0,125	0,164	0,167
A1	0,089	0,082	0,176	0,057	0,083	0,091	0,067	0,125	0,067	0,000	0,027	0,095
A2	0,122	0,082	0,059	0,057	0,042	0,023	0,100	0,094	0,100	0,125	0,033	0,167
A3	0,078	0,082	0,059	0,086	0,083	0,114	0,100	0,063	0,100	0,125	0,033	0,044
A4	0,078	0,088	0,118	0,143	0,042	0,068	0,133	0,031	0,067	0,000	0,039	0,111
A5	0,089	0,088	0,118	0,057	0,167	0,114	0,100	0,125	0,067	0,000	0,047	0,056
A6	0,133	0,093	0,059	0,057	0,167	0,114	0,033	0,094	0,100	0,125	0,082	0,083
A7	0,044	0,093	0,059	0,057	0,083	0,068	0,100	0,063	0,100	0,125	0,082	0,042
A8	0,111	0,098	0,059	0,086	0,042	0,114	0,067	0,125	0,100	0,125	0,164	0,095
A9	0,056	0,098	0,059	0,143	0,083	0,114	0,033	0,094	0,100	0,125	0,164	0,083
A10	0,067	0,098	0,059	0,114	0,042	0,068	0,133	0,063	0,100	0,125	0,164	0,056

Tablo 7: *Ağırlıklandırılmış Matris*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A0	0,006	0,008	0,044	0,022	0,022	0,003	0,008	0,005	0,007	0,006	0,008	0,008
A1	0,004	0,007	0,044	0,009	0,011	0,003	0,004	0,005	0,005	0,000	0,001	0,004
A2	0,006	0,007	0,015	0,009	0,005	0,001	0,006	0,004	0,007	0,006	0,002	0,008
A3	0,004	0,007	0,015	0,013	0,011	0,003	0,006	0,002	0,007	0,006	0,002	0,002
A4	0,004	0,008	0,029	0,022	0,005	0,002	0,008	0,001	0,005	0,000	0,002	0,005
A5	0,004	0,008	0,029	0,009	0,022	0,003	0,006	0,005	0,005	0,000	0,002	0,003
A6	0,006	0,008	0,015	0,009	0,022	0,003	0,002	0,004	0,007	0,006	0,004	0,004
A7	0,002	0,008	0,015	0,009	0,011	0,002	0,006	0,002	0,007	0,006	0,004	0,002
A8	0,005	0,008	0,015	0,013	0,005	0,003	0,004	0,005	0,007	0,006	0,008	0,004
A9	0,003	0,008	0,015	0,022	0,011	0,003	0,002	0,004	0,007	0,006	0,008	0,004
A10	0,003	0,008	0,015	0,018	0,005	0,002	0,008	0,002	0,007	0,006	0,008	0,003

4. Adım: Optimallik Fonksiyon Değerlerinin Hesaplanması: Tablo 8’de Denklem (9) ve (10) dan hareketle hesaplanan S_i ve K_i değerleri yer almaktadır. Patentlerin en iyiden başlayarak sıralanmasına ilişkin sonuç tablosu ise Tablo 9’da yer almaktadır.

Tablo 8: S_i ve K_i Değerleri

Patentler	S_i Değerleri	K_i Değerleri
A0	0,146	
A1	0,096	0,659
A2	0,074	0,504
A3	0,077	0,528
A4	0,091	0,619
A5	0,095	0,647
A6	0,089	0,605
A7	0,073	0,499
A8	0,084	0,573
A9	0,092	0,628
A10	0,085	0,578

4. Bulgular

Tablo 5 ve Tablo 9’daki sıralamalar incelendiğinde belirlenen 12 ölçüt dikkate alınarak MOORA-Ağırlıklı Oran Yöntemi’ne ve ARAS yöntemine göre yapılan sıralama sonucunda en değerli patentin A1 kodlu patent olduğu görülmektedir. Değeri en düşük olan patent ise her iki yöntemde de A7 kodlu patent olarak tespit edilmiştir. Tablo 10’da, MOORA ve ARAS ile elde edilen patent sıralaması Yavuz ve Baki (2019: 40-41)’nin TOPSIS ve VIKOR yöntemleri ile elde ettiği sıralamalar ile karşılaştırılmıştır. Tabloda görüleceği üzere dört farklı ÇÖKV tekniği ile yapılan sıralamalar birbirinden farklıdır. Karşılaştırma sonuçları A1 patentinin TOPSIS yöntemi ile elde edilen sıralamada da en değerli patent olduğunu göstermektedir. Söz konusu patent VIKOR yönteminde ise 2. Sırada yer almaktadır. VIKOR yönteminde en önemli olduğu tespit edilen A4 patenti ise hem MOORA hem de TOPSIS yönteminde 3. Sırada yer almaktadır. Buna karşın ARAS yönteminde söz konusu patent 4. sıradadır. Çalışma sonuçları en değerli patent belirlenmesinde görece olarak tutarlı olmakla birlikte, en az değerli patent seçiminde aynı durum söz konusu değildir. Zira hem TOPSIS hem de VIKOR yönteminde son sırada yer alan A2 patenti, MOORA yönteminde 2. Sırada yer alırken; ARAS yönteminde 9. Sırada yer almaktadır. MOORA ve ARAS yönteminde son sırada yer alan A7 patenti ise diğer yöntemlerin her ikisinde de dokuzuncu sırada yer almaktadır. Sıralamada arada yer alan patentlere bakıldığında A3, ARAS, TOPSIS ve VIKOR yöntemlerinde 8. sırada iken, MOORA yönteminde 9. sıradadır. ARAS ve TOPSIS yönteminde 2. sırada yer alan A5, VIKOR’da 3. iken MOORA’da kendine 7. sırada yer bulmuştur.

Tablo 9: Patentlerin Sıralaması

Patentler	K _i Değerleri
A1	0,659
A5	0,647
A9	0,628
A4	0,619
A6	0,605
A10	0,578
A8	0,573
A3	0,528
A2	0,504
A7	0,499

Tablo 10: Patentlerin Farklı ÇÖKV Yöntemleri İle Sıralanması

Patentler	MOORA	ARAS	TOPSIS	VIKOR
A1	1	1	1	2
A2	2	9	10	10
A3	9	8	8	8
A4	3	4	3	1
A5	7	2	2	3
A6	6	5	4	5
A7	10	10	9	9
A8	4	7	7	7
A9	5	3	5	4
A10	8	6	6	6

Diğer taraftan ARAS ve VIKOR'da 5. ve TOPSIS'te 4. sırada yer alan A6, MOORA yönteminde 6. sıradadır. Her üç teknikte 7. Sırada yer alan A8'in MOORA yönteminde 4. sıraya yükseldiği görülmektedir. A9'un sıralaması MOORA ve TOPSIS'te benzer şekilde 5. sırada iken; ARAS'ta 3. ve VIKOR'da 4. sıradadır. Son olarak A10'un sıralamadaki yeri MOORA haricindeki diğer tekniklerde 6. sırada iken, MOORA'da 8.dir.

5. Sonuç

Bu çalışma kapsamında patent değerlemede yeni çok ölçütlü karar verme tekniklerinden MOORA ve ARAS kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan hem MOORA hem de ARAS tekniklerinin, ilk kez patent değerlemede kullanılmış olması çalışmanın katkısıdır. Önerilen yöntem, Birdoğan ve Baki (2018) çalışmasında entropi yöntemiyle elde edilen ağırlıklar kullanılarak uygulanmış ve sonuçlar söz konusu çalışmada kullanılan TOPSIS ve VIKOR yöntemleri ile karşılaştırılmıştır (Tablo 10). "4.Bulgular" kısmında da açıklandığı üzere entropi yöntemi ile elde edilen aynı ölçüt ağırlıkları kullanılmasına rağmen yöntemlerin kendi hesaplama farklılıklarından kaynaklanan sıralama değişiklikleri gözlenmiştir.

Çalışmanın sonuçları teknoloji yöntemi konusunda çalışan akademisyenler için önemli olduğu kadar, sektörde çalışanlar için de önem taşımaktadır. Zira kurumların yönetim kararlarında patentlerin nesnel ve hassas bir şekilde değerlemesi gerekmektedir (Chiu ve Chen, 2007: 1056).

Gelecek çalışmalarda öncelikle duyarlılık analizi gerçekleştirilerek farklı ağırlıkların sonuç üzerindeki etkisinin incelenmesi faydalı olacaktır. Ayrıca MOORA tekniğinin referans yaklaşımı uygulandıktan sonra MULTIMOORA da uygulanabilir. Bunun yanında entropi tekniği haricinde AHP veya özgün ağırlıklandırma yaklaşımları da kullanılabilir. MOORA ve ARAS haricinde farklı ÇÖKV teknikleri kullanılarak patent değerlendirme çalışmaları gerçekleştirilebilir. Hatta birden fazla teknik birarada kullanılarak farklı yaklaşımlar ortaya konabilir. Söz konusu teknikler farklı sektörlerdeki patentlerin değerlendirilmesinde kullanılabilir. Farklı ÇÖKV teknikleri ile elde edilen sıralamalar bir arada ele alınarak daha bütüncül sonuçlar elde edilebilir. Ayrıca ANP ve DEMATEL gibi ÇÖKV teknikleri kullanılarak ölçütlerin kendi arasındaki ilişkilerin belirlenmesi de mümkündür. Patentler bir şirketin geleceğini koruyan varlıklar olduğu için patent analizinin geleceğe yönelik bir çaba olduğunu unutmamak gerekir (Collan vd. 2013: 4749). Bu nedenle de patent analizi ve değerlemede kullanılacak yöntemlerinin belirsizliği de dikkate alması önemlidir. (Lawryshyn vd. 2017: 155). Bu anlamda ÇÖKV tekniklerinin bulanık mantıkla birleştirilmesi de faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Aksoy, E., Ömürbek, N., & Karaatlı, M. (2015). AHP temelli MULTIMOORA ve COPRAS yöntemi ile Türkiye Kömür İşletmeleri'nin performans değerlendirmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(4), 1-28.
- Aktepe, A., & Ersöz S. (2014). AHP-VIKOR ve MOORA yöntemlerinin depo yeri seçim probleminde uygulanması. *Endüstri Mühendisliği Dergisi*, 25(1-2), 2-15.
- Arslan, H. M. (2017). Determination of optimal vehicle selection of logistics companies with AHP-ARAS hybrid method, *Alphanumeric Journal*, 5(2), 271-282.
- Arslan, H. M. (2018). ARAS ve ORESTE yöntemleri ile otel işletmeleri için en etkin güneş enerjisi su ısıtma sisteminin belirlenmesi, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 58-69.
- Büyükközkın, G., & Güler, M. (2020). Smart watch evaluation with integrated hesitant fuzzy linguistic SAW-ARAS technique. *Measurement*, 153, 107353.

- Collan, M., Fedrizzi, M., & Luukka, P. (2013). A multi-expert system for ranking patents: An approach based on fuzzy pay-off distributions and a TOPSIS–AHP framework. *Expert Systems with Applications*, 40, 4749–475.
- Chiu, Y. J., & Chen, Y. W. (2007). Using AHP in patent valuation. *Mathematical and Computer Modelling*, 46, 1054–1062.
- Çalış Boyacı, A. (2020). Selection of eco-friendly cities in Turkey via a hybrid hesitant fuzzy decision making approach. *Applied Soft Computing Journal*, 89, 106090.
- Çetindamar, D., Phaal, R., & Probert, D. (2017). *Teknoloji yönetimi-faaliyetleri ve araçları* (2. Basım). Ankara: Efil Yayınevi.
- Değerli, M., & Tolon, M. (2016). Teknoloji transfer ofisleri için kritik başarı faktörleri. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 9(2), 197-220.
- Dinçer, H., Yüksel, S., & Martínez, L. (2019). Interval type 2-based hybrid fuzzy evaluation of financial services in E7 economies with DEMATEL-ANP and MOORA methods. *Applied Soft Computing Journal*, 79, 186–202.
- Falk, N., & Train, K. (2017). Patent valuation with forecasts of forward citations. *Journal of Business Valuation and Economic Loss Analysis*, 12(1), 101–121.
- Ghenai, C., Albawab, M., & Bettayeb, M. (2020). Sustainability indicators for renewable energy systems using multi-criteria decision-making model and extended SWARA/ARAS hybrid method. *Renewable Energy*, 146, 580-597.
- Ghoushchi, S. J., Yousefi, S., & Khazaeili, M. (2019). An extended FMEA approach based on the Z-MOORA and fuzzy BWM for prioritization of failures. *Applied Soft Computing Journal*, pp. 811-13.
- Han, E. J., & Sohn, S. Y. (2015). Patent valuation based on text mining and survival analysis. *The Journal of Technology Transfer*, 40, 821–839.
- Hsieh C. H. (2013). Patent value assessment and commercialization strategy. *Technological Forecasting & Social Change*, 80, 307–319.
- Ilgaz Yıldırım, B., Uysal, F., & Ilgaz, A. (2019). Havayolu işletmelerinde personel seçimi: ARAS yöntemi ile bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(33), 219-231.
- Jain, V. (2018). Application of combined MADM methods as MOORA and PSI for ranking of FMS performance factors. *Benchmarking: An International Journal*, 25(6), 1903-1920.
- Lawryshyn, Y., Collan, M., Luukka, P., & Fedrizzi, M. (2017). New procedure for valuing patents under imprecise information with a consensual dynamics model and a real options framework. *Expert Systems with Applications*, 86, 155–164.
- Liao, H., Wen, Z., & Liu, L. (2019). Integrating BWM and ARAS under hesitant linguistic environment for digital supply chain finance supplier section. *Technological and Economic Development of Economy*, 25(6), 1188-1212.
- Lin, Z. C., Hong, G. E., & Cheng, P. F. (2017). A study of patent analysis of LED bicycle light by using modified DEMATEL and life span. *Advanced Engineering Informatics*, 34, 136–151.
- Mukundan, R., Jain, K., & Pathari, V. (2019). A model for measuring and ranking a firm's patent portfolio. *Technology Analysis & Strategic Management*, 31(9), 1029-1047.

- Önay, O. (2018). MOORA (3. Baskı). B. F. Yıldırım & E. Önder (Ed.) *Çok kriterli karar verme yöntemleri içinde* (ss. 245-253). Bursa: Dora Yayıncılık.
- Özdağoğlu, A. (2014). Normalizasyon yöntemlerinin çok ölçütlü karar verme sürecine etkisi–MOORA yöntemi incelemesi. *Ege Akademik Bakış*, 14(2), 283-294.
- Pathapalli, V. R., Basam, V. R., Gudimetta, S. K., & Koppula, M. R. (2019). Optimization of machining parameters using WASPAS and MOORA. *World Journal of Engineering*, doi: 10.1108/WJE-07-2019-0202
- Pérez-Domínguez, L., Rodríguez-Picón, L. A., Alvarado-Iniesta, A., Cruz, D. L., & Xu, Z. (2018). MOORA under pythagorean fuzzy set for multicriteria decision making. *Hindawi Complexity*, 1-10.
- Ploskas, N., Zhang, T., Sahinidis, N. V., Castillo, F., & Sankaranarayanan, K. (2019). Evaluating and ranking patents with multiple criteria: How many criteria are required to find the most promising patents? *Computers and Chemical Engineering*, 123, 317–330.
- Rodriguez, A., Tosyali, A., Kim, B., Choi, J., Lee, J. M., Coh, B. Y., & Jeong, M. K. (2016). Patent clustering and outlier ranking methodologies for attributed patent citation networks for technology opportunity discovery. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 63(4), 426-437.
- Turskis, Z. & Juodagalvienė, B. (2016). A novel hybrid multi-criteria decision-making model to assess a stairs shape for dwelling houses. *Journal of Civil Engineering and Management*, 22(8), 1078-1087.
- Şimşek, A., Çatır, O., & Ömürbek, N. (2015). TOPSIS ve MOORA yöntemleri ile tedarikçi seçimi: Turizm sektöründe bir uygulama. *Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute*, 18(33), 133-161.
- Yavuz, N. (2018). *Patent değerlerinin çok kriterli karar verme yöntemleri ile sıralanması: Otomotiv sektöründe bir uygulama*. Yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Yavuz, N., & Baki, B. (2019). Patent değerlerinin çok kriterli karar verme yöntemleri ile sıralanması: Otomotiv sektöründe bir uygulama. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(17), 27-52.
- Yıldırım, B. F. (2015). Çok kriterli karar verme problemlerinde ARAS yöntemi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(9), 285-296.
- Zavadskas, E. K., & Turskis, Z. (2010). A new additive ratio assessment (ARAS) method in multicriteria decision-making. *Technological and Economic Development of Economy*, 16(2), 159-172.

BÖLGESEL DÜZEYDE KAMU HARCAMALARININ İŞSİZLİK DÜZEYİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ *

Ersin Nail SAĞDIÇ^{1**}
Fazlı YILDIZ²

Öz

Bu çalışmada, Türkiye’de 26 Kalkınma Bölgesi dikkate alınarak kamu harcamaları ve işsizlik düzeyi arasındaki ilişki panel ARDL yöntemiyle 2004-2018 dönemi yıllık verileri ile incelenmiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelenmesi için birim kök testleri ile durağanlık sınaması yapılmış, sonrasında ise uzun dönemli ilişkinin varlığı panel eşbütünleşme testleri ile saptanmıştır. Uzun ve kısa dönem katsayıların tahmini Panel ARDL metoduna dayalı Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi (PMGE) ile gerçekleştirilmiştir. Panel ARDL-PMGE sonuçları, uzun dönemde kamu harcamalarındaki %1’lik artışın işsizlik oranını %0,043 oranında azalttığını, kısa dönemde ise kamu harcamalarındaki %1’lik artışın işsizlik oranını %0,75 düzeyinde artırdığını ortaya koymaktadır. Araştırmanın bulguları, Türkiye’de bölgesel düzeyde kısa dönemde Abrams Eğrisi Hipotezi’nin, uzun dönemde ise Keynesyen Yaklaşım’ın geçerli olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Harcamaları, İşsizlik, Kamu Kesimi Büyüklüğü, Abrams Eğrisi

JEL Kodları: H50, C29, J21

THE IMPACT OF REGIONAL PUBLIC EXPENDITURES ON UNEMPLOYMENT: THE CASE OF TURKEY

Abstract

In this study, the relationship between regional unemployment rate and public expenditures in Turkey has been investigated by panel autoregressive distributed lag (ARDL) method. The panel data consists of 26 Development Regions of Turkey for the period 2004-2018. In order to analyse the long-run relationship between variables, stationary is tested by panel unit tests, then cointegration is estimated. According to the results of Panel ARDL-PMGE, 1% increase in public expenditures reduced the regional unemployment by 0,043% in the long run. On the contrary, 1% increase in public expenditures increased the regional unemployment by 0,043% in the short run. The result of this study show that Abrams curve hypothesis is valid in the short run, while the Keynesian approach is valid in the long run.

Keywords: Public Expenditures, Unemployment, Government Size, Abrams Curve

JEL Codes: H50, C29, J21

* Bu çalışmanın ilk versiyonu, 26-28 Nisan 2018 tarihlerinde Nevşehir’de düzenlenen “4th SCF International Conference on Economic and Social Impacts of Globalization” de özet bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ORCID 0000-0002-4022-8515

**** Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): ersinnailsagdic@dpu.edu.tr,

² Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ORCID 0000-0003-1387-7883.

Başvuru Tarihi (Received): 11.02.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

İşsizlik, günümüz devletleri açısından ekonomik boyutunun yanında sosyal ve siyasal etkileri de olan en önemli sorunlardan biridir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde uygulanan ekonomi politikalarında fiyat istikrarı kapsamında enflasyonla mücadele ve tam istihdam sağlama amacı çerçevesinde işsizlikle mücadele ön plana çıkmaktadır. İstihdam artışı sağlayarak işsizlikle mücadele etmede para ve maliye politikası uygulamaları ülkelerin izlediği temel politikalarlardır. Maliye politikası araçları içinde işsizlikle mücadelede en etkili olduğu kabul edilen araç kamu harcamalarıdır. İşsizlikle mücadelede kamu kesiminin rolü, kamu kesiminin etkinliği tartışmaları ekseninde iki farklı şekilde değerlendirilmektedir. *Birincisi*, genişletici politikalar ile orta ve uzun dönemde kamu harcama politikalarının toplam talep düzeyini ve üretim hacmini olumlu etkileyerek istihdam hacmini etkilemesi ve işsizlik seviyesi üzerinde azaltıcı etkide bulunmasıdır. Bu yaklaşım, bir politika değişkeni olarak kamu harcamalarının makroekonomik istikrar sağlayıcı özelliğini ön plana çıkararak, istihdam artışı sağlayıcı etkilerine dayandırılmış iyimser bakış açısını içerir. Literatürde kamu harcamaları ve işsizlik ilişkisine ilişkin negatif yönlü sonuçların elde edildiği Battaglini & Coates (2011), Egbulonu & Amadi (2016), Holden & Sparrman (2018), Qiong & Junhua (2015), Karras (1993), Tagkalakis (2013), Fedderke vd. (2006), Kanca & Bayrak (2015), Aslan & Kula (2010) ve Cvecic & Sokolic (2018) Keynesyen Yaklaşımı destekleyen araştırma sonuçlarına göre kamu kesimindeki büyüme işsizlik oranlarını azaltıcı etkide bulunmaktadır.

İkincisi, bir ekonomide kamu kesimi büyüklüğündeki artışın işsizlik oranları üzerinde arttırıcı etkisi olduğunu savunan, yani kamu kesimi büyüklüğünü işsizliğin kaynağı olarak gören Abrams (1999) tarafından ortaya atılan Abrams Eğrisi Hipotezi olarak literatürde kabul görmüş olan yaklaşımdır. Bu alandaki öncül çalışmalardan birisi olan Abrams (1999), kamu kesiminin büyümesinin işsizlik üzerindeki artış sebeplerini; kamu harcamalarındaki artışı finanse etmek için artan vergi yükünün ikame etkisi, kamu harcamalarının özel yatırımlar üzerindeki dışlama etkisi, kamu sağlık sigortası ödemeleri, işsizlik sigortası ödemeleri ve işgücü piyasasını etkileyecek yoğun düzenlemelerin özel sektöre yönelik kamusal ihlalleri arttırarak ekonomik etkinliği azaltması sonucu işgücü piyasası üzerindeki bozucu etkide bulunması olarak belirtmektedir. Literatürde kamu harcamaları ve işsizlik ilişkisine ilişkin pozitif yönlü ilişkiyi koyan Abrams (1999)'un çalışmasına benzer olarak, Feldmann (2006), Feldmann (2009), Wang & Abrams (2011), Barbanchon (2016), Christopoulos vd. (2005), Yongjin (2011), Scully (1989), Mahdavi & Alanis (2013), Afonso vd. (2018) ve Matsumae & Hasumi (2016)'da kamu kesiminin büyümesinin işsizlik oranlarını arttırıcı etkide bulunduğu ilişkin sonuçlar elde etmişlerdir.

Bu çalışmada, kamu harcamaları ile işsizlik arasındaki ilişki yukarıda belirtilmiş olan literatürdeki iki farklı bakış açısı ön planda tutularak incelenmiştir. Çalışma ile, bölgesel düzeyde Türkiye özelinde yapılan ampirik çalışmalar açısından yeni bir yaklaşım sunarak iki değişken arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkileri ortaya çıkarmak ve literatüre katkıda bulunmak hedeflenmiştir. Bu amaçla Türkiye'de bölgesel düzeyde kısa ve uzun dönemde kamu harcamalarının işsizlik düzeyi üzerinde etkisinin olup olmadığı çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu ilişkiyi tahmin edebilmek amacıyla öncelikle bölgesel düzeyde kişi başına düşen kamu harcamaları ve işsizlik oranı değişkenlerinin yatay kesit bağımlılıkları, uzun dönem eğim katsayılarının homojenliği, durağanlık seviyeleri ve eşbütünleşme ilişkileri araştırılmıştır. Bunu takiben kamu harcamaları ve işsizlik düzeyi arasındaki ilişki Panel ARDL-PMGE yöntemiyle tahmin edilmiştir.

Çalışma giriş bölümünü takip eden altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, kamu kesimi büyüklüğü ve işsizlik arasındaki temel teorik ilişkileri özetlemektedir. İkinci bölümde, Türkiye'de

1999-2018 yılları arasında kamu harcamaları ve işsizlik düzeyinin seyri değerlendirilmiştir. Üçüncü bölüm, kamu kesimi büyüklüğü ve işsizlik arasındaki ilişkiyi konu ile ilgili incelenmiş ampirik literatür ışığında özetlemektedir. Dördüncü bölümde veri seti ve oluşturulan model hakkında temel bilgilere yer verilmiştir. Beşinci bölümde çalışmada kullanılan yöntem ve oluşturulan model sonucunda elde edilen bulgular açıklanmaktadır. Sonuç bölümünde ise araştırmanın ampirik bulguları değerlendirilmiş ve temel öneriler sunulmuştur.

1. Teorik Çerçeve

Kamu harcamalarının ekonomik değişkenlerle etkileşimi, farklı iktisadi düşünce okulları içerisinde ortaya çıkardığı etkiler açısından uzun tartışma konularından biridir. Bazı ekonomistler kamu kesiminin büyümesine karşıtken, diğerleri ise kamu kesiminin ekonomiyi yönlendirmek için daha aktif ve katılımcı bir rol üstlenmemesi durumunda ülkelerin istikrarsız büyüme, uzun süreli durgunluk ve işsizlik oranlarında artışa kadar birçok sorunla karşılaşılacağını iddia etmektedirler. Bu bakış açısındaki farklılık, kamu harcamalarının işsizlik üzerindeki etkileri konusunda da görüş farklılıklarını ortaya koymaktadır. Kamu kesimi ekonomik büyüklüğü ve kamu kesiminin ekonomiye müdahale düzeyi ile işsizlik ilişkisi iktisat teorilerinde farklı açılardan incelenmiştir. Bu yaklaşımlardan Klasik-Liberal, Keynesyen ve Monetarist iktisadi yaklaşım bu ilişkiye yönelik değerlendirmeleri yönüyle bu kısımda incelenecektir.

Klasik-Liberal iktisadi yaklaşım; emek ve diğer üretim faktörlerinin tam istihdam düzeyinde olduğunu ve bir ekonomide fiyat ve ücretlerin tam istihdam seviyesini sağlayacak nitelikte esnek olduğunu varsaymaktadır. Klasik iktisatçılar, bir ekonomide fiyat ve ücretlere müdahale edilmeksizin serbestçe oluşumuna izin verilirse işsizliğin yok olacağını ve tam istihdam seviyesine ulaşılacağını savunmaktadırlar (Onodugo vd., 2017: 33-34). Klasik tam istihdam varsayımı, aşırı üretim ve genel işsizliğin imkansız olduğu inancına dayanmaktadır. Herhangi bir işsizlik durumunda, bu koşulların uzun dönemde devam etmeyeceğine inanılmaktadır, çünkü doğal olarak dengeye geri getirmeye çalışan ekonomik faktörler (kendi kendini ayarlayan mekanizma/görünmez el) vardır. Dolayısıyla tam istihdamın varlığı nedeniyle ekonominin tam istihdama ulaşmak için harcama yoluyla devlet müdahalesine ihtiyacı olmayacaktır. Klasik iktisatçılar, reel ücret düzeyinin emek piyasasındaki arz ve talebe göre oluşacağını, istihdam düzeyinin para hacminden bağımsız oluştuğunu, tam istihdam düzeyindeki bir ekonomide geçici (arızî) ve isteğe bağlı işsizliğin olabileceğini, ancak eksik istihdam olarak isteğe bağlı olmayan bir işsizlik düzeyinin oluşmayacağını savunmaktadırlar (Tarhan & Kaya 2011: 226). Klasik iktisadi düşünce, kamu harcamaları ve yatırımlar arasındaki dışlama etkisinden dolayı kamu harcamalarının gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) üzerinde etkisinin olmayacağını ve devletin maliye politikası araçlarıyla ekonomiye müdahale etmesinin uzun dönemde enflasyon ve işsizlik oranlarını arttıracığı görüşünü savunmaktadır. Klasik yaklaşım, arz yönlü bir ekonomik teoridir ve devletin ekonomi üzerindeki müdahalesinin savunma, adalet, diplomasi ve güvenlik hizmetleriyle sınırlı olması gerektiğini ve ekonomik hayatın işleyişinde devlete yer olmadığını, piyasanın fiyat mekanizması yardımıyla işleyeceği görüşünü ön planda tutmaktadır (İslatince, 2017: 63).

Keynesyen iktisadi yaklaşım; talep yetersizliği ve piyasa başarısızlıklarına ilişkin ortaya çıkan ekonomik sorunları piyasanın kendi dinamikleri ile çözemeyeceğini, aksine talep yetersizliği ile birlikte oluşacak işsizlik sorununun ekonomik konjonktüre göre kamu kesiminin müdahalesi dolayısıyla büyümesi ile azaltılabileceğini savunmaktadır. Keynesyen yaklaşım, mali politikalarda sağlanacak genişleme ile kamu kesiminin ekonomik büyüme ve istihdam üzerinde olumlu yönde etkili olacağı görüşünü savunmaktadır. Keynesyen Okul görüşlerini, ücret esnekliği ve görünmez el tarafından ekonomide tam istihdam denge seviyesinin sağlanacağı görüşünü reddetmektedir ve analizini kamu politikalarının ekonomideki toplam talep seviyesini etkilemedeki gücüne dayandırmaktadır. Keynesyenlere göre tam istihdam düzeyine Klasiklerin savunduğu gibi esnek

ücretlere dayalı ücret düşüşleri sonucunda değil, kamu politikaları sonucunda toplam talep seviyesindeki artış ile ulaşılabacaktır. Keynes, tam istihdam seviyesine ulaşmak için ücret esnekliği yerine toplam talep artışı sağlayacak kamu çalışanlarına yönelik kamu harcaması artışı yapılması şeklinde maliye politikası önerisini geliştirmiştir. Keynes, bu politikanın toplam talebi arttırıcı ve irade dışı işsizlik oranını azaltıcı etkisi olacağını savunmaktadır. Keynesyen Okul, tam istihdam seviyesinin zaman zaman ekonominin gereklerine uygun mali politikaların devam ettirilerek korunacağı yaklaşımını benimsemiştir (Onodugo vd., 2017: 34).

Geleneksel Keynesyen paradigmada, aşağı yönlü fiyat ve kısa vadede ücret katılıkları belirlenen istihdam talebinin durumunu belirlemektedir. Bu nedenle, özel sektör harcamaları bastırıldığında, “toplam talep eksikliği” sorununu ele almak ve çıktı/geliri arttırmak için daha yüksek kamu harcamaları ve/veya daha düşük vergiler şeklinde telafi edici maliye politikası uygulamaları gerekmektedir. Daha sonra, tüketimi öncelikle mevcut harcanabilir gelirlerinin bir fonksiyonu olan tüketiciler daha fazla tüketim düzeyine ulaşabilecektir. Para politikasının faiz oranının yükselmesini engelleyecek kadar uygun olmaması durumunda, özel harcamaların dışlanması ve net ihracattaki düşüş nedeniyle dengeleyici bazı maliye politikası uygulamaları ortaya çıkabilmektedir. Genel olarak, toplam çıktı artışı işsizlik oranının döngüsel bileşenini azaltmaktadır. Bu paradigmada, daha yüksek devlet harcamalarının kaynağının vergi mi yoksa borç finansmanı mı olduğu önemli hale gelmektedir (Mahdavi & Alanis, 2013: 2927). Keynes, ekonomide milli gelirin tam istihdam düzeyinde istikrarlı olması için devletin etkin bir rolü olması gerekliliğini kabul etmiştir. İşsizlikle mücadelede toplam harcamaların genişletici para politikası (*faiz oranlarındaki düşüş ile özel yatırımlar üzerinde artış etkisi*) ve genişletici maliye politikası (*kamu harcamaları artışı ve çarpan etkisi ile milli gelir üzerinde artış etkisi*) ile arttırılması gereklidir. Keynes, kamu harcamalarının çarpan etkisi ile milli gelir ve istihdam üzerindeki etkisi dolayısıyla maliye politikasının para politikasına göre daha etkili olduğunu savunmaktadır (İslatince, 2017: 161). Keynes’e göre devlet, kamu harcamaları artışı veya vergi indirimi aracılığıyla özel tüketim harcamalarında artış sağlayarak toplam talebi desteklemeli ve durgunlukla mücadele etmelidir (İslatince, 2017: 154).

Monetarist iktisadi yaklaşım; para arzının özel harcamalar üzerindeki etkisini inceleyen, para arzının düşük olduğu bir ekonomide yüksek faiz oranlarından dolayı özel harcamaların teşvik edilemeyeceğini ve tek başına maliye politikası araçlarının toplam talebi arttırıcı etkisi olmadığını savunmaktadır. İşsizlikle mücadelede geçici/kalıcı kamu müdahaleleri ile maliye politikası araçlarına başvurmadan para politikası araçlarını kullanmanın daha etkin olduğu ve ekonomide doğal bir işsizlik oranının varlığı Monetaristler tarafından kabul edilmektedir. Monetarist iktisatçılar, para arzındaki değişimlerin ekonomik faaliyetler üzerinde etkili olduğunu, özellikle üretim (hasıla), fiyatlar genel düzeyi ve istihdam düzeyi üzerinde temel belirleyici faktörün para arzı olduğunu, fiyatlar ve ücretlerin esnek olduğunu ve özel sektörün istikrarlı bir yapıya sahip olduğunu savunmaktadırlar. Monetarist yaklaşımın varsayımı, ekonomiyi kontrol altına almak için maliye politikasının kullanımının yol açtığı sorunların para politikası kullanımı yoluyla hafifletilebileceği yönündedir (Onodugo vd., 2017: 34). Monetaristlere göre kısa dönemde nominal para arzındaki artışın ekonominin reel değişkenleri olan istihdam ve üretim üzerinde ücretlerin tam esnek olmayışı ve para yanılığısından dolayı artış yönlü etkisi vardır. Uzun dönemde ise, işsizlik ve üretim artışına ilişkin sorunların giderilmesinde hükümetin görevi, genişletici harcama politikalarına ilişkin uygulamalardan ziyade yapısal sorunların giderilmesine yönelik rekabetçi piyasa oluşturmak, ekonomide arz koşullarını iyileştirmek ve müdahaleci piyasa uygulamalarını azaltan yaklaşımlar geliştirmektir. Monetarist parasal aktarım mekanizmasına göre kısa dönemde para arzındaki değişimler reel ekonomi üzerinde doğrudan etki ortaya çıkarırken, uzun dönemde para politikası fiyatlar üzerinde kalıcı, üretim üzerinde ise geçici etkiler meydana getirir (Adaçay, 2017: 178-179).

2.Abrams Eğrisi (G-U Eğrisi): Türkiye (1999-2018)

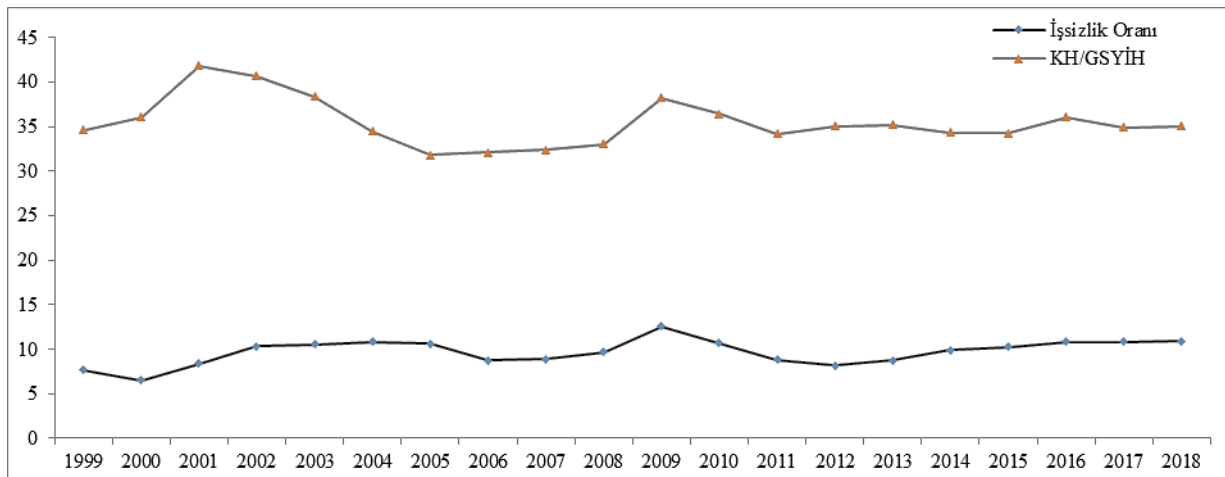
Kamu harcamaları ile ölçülen kamu kesimi büyüklüğündeki artışın işsizlik oranlarını olumsuz etkilemesinin birçok sebebi vardır. Bu alandaki öncül çalışmalardan birisi olan Abrams (1999) çalışması literatürde “Abrams Eğrisi” olarak tanımlanmaktadır. Literatürde Abrams Eğrisi Hipotezi çerçevesinde incelenen ampirik çalışmalarda, kamu harcamaları artışı ile ölçülen kamu kesimi büyüklüğündeki artışın işsizlik üzerinde artış yönlü etki göstermesinin sebepleri; kamu harcamalarındaki artışı finanse etmek için vergi yükündeki artış, boş zaman ve çalışma zamanı tercihinin boş zaman lehine tercih edilmesi, işsizlik ve kamu sağlık sigortası ödemelerinin işsizlik tercihini etkilemesi ve artan kamu harcamalarının özel kesim üzerinde dışlama etkisi yaratması olarak belirtilmiştir (Bayraktar, 2017: 113).

Tablo 1: Türkiye’de İşsizlik Oranları ve Kamu Harcamalarının Seyri (1999-2018)

Yıllar	İşsizlik Oranı	Kamu Harcamaları / GSYİH
1999	7.69	34.61
2000	6.49	36.09
2001	8.38	41.82
2002	10.36	40.70
2003	10.54	38.34
2004	10.84	34.46
2005	10.64	31.78
2006	8.72	32.11
2007	8.87	32.38
2008	9.71	33.04
2009	12.55	38.23
2010	10.66	36.44
2011	8.80	34.21
2012	8.15	35.06
2013	8.73	35.20
2014	9.88	34.33
2015	10.24	34.27
2016	10.84	36.05
2017	10.82	34.94
2018	10.90	35.09
Ortalama (1999-2018)	9.69	35.46

Kaynak: Tabloda yer alan işsizlik oranları verisi The World Bank (2019), kamu harcamaları/GSYH verisi ise CB Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019) kaynağından elde edilmiştir.

Grafik 1: Türkiye’de İşsizlik Oranları ve Kamu Harcamalarının Seyri (1999-2018)

Kaynak: Tablo 1’de yer alan verilere dayalı olarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 1, Türkiye’de 1999-2018 dönemi için işsizlik oranları ile kamu kesimi büyüklüğünü ifade eden KH/GSYH oranlarını göstermektedir. 1999-2018 dönemine ait verilerin dağılımı, Abrams (1999) tarafından G-U eğrisi olarak adlandırılan ve sonrasında literatürde Abrams Eğrisi olarak isimlendirilen kamu kesimi büyüklüğü ile işsizlik oranı arasında pozitif bir ilişki olduğunu (korelasyon katsayısı: 0,1129) açıkça ortaya koymaktadır. Türkiye’de 1999-2018 döneminde işsizlik oranının en yüksek olduğu yıl 2009 yılı (%12,55), en düşük olduğu yıl 2000 yılı (%6,49), ilgili dönem işsizlik oranı ortalaması ise %9,69’dur. Kamu kesimi büyüklüğü göstergesi olan KH/GSYH oranının en yüksek olduğu yıl 2001 yılı (%41,82), en düşük olduğu yıl 2005 yılı (31,78), ilgili dönem ortalaması ise %35,46’dır.

Türkiye ekonomisinde işsizlik oranı ve kamu kesimi büyüklüğündeki payın en yüksek olduğu dönemler kriz yılları olan 2001 ve 2009 yıllarıdır. Ekonomik krizin yaşandığı dönemlerde ekonomik faaliyetlerdeki daralma kaynaklı üretim ve gelir azalışları ile birlikte işsizlik oranlarında yükseliş ve krizin olumsuz etkilerini telafi etmek için harcama politikalarında genişleme ile kamu harcamalarında artış yönlü değişim meydana gelir. Türkiye ekonomisinde 1999 sonrası dönemde yaşanan finansal nitelikli krizler sonrasında ekonomiye devlet müdahalesi artarak, özellikle kamu harcamalarında dalgalı bir gelişme gözlemlenmiştir. Türkiye’de 1999 yılından itibaren enflasyonu düşürerek fiyat istikrarını sağlamaya hedefi doğrultusunda ekonomi politikalarında kamu harcamalarını azaltarak daraltıcı maliye politikası stratejisi oluşturulmuştur. Ancak, ülkede yaşanan ekonomik, siyasi ve sosyal nitelikli sorunlar bu politikaların uygulanmasını engellemiştir. Özellikle 1999 sonrası dönemde kamu harcamalarında artışın ana sebepleri olarak, 2000 Kasım, 2001 Şubat ve 2008 ABD kaynaklı küresel finans krizleri gösterilebilir. Finansal nitelikli ekonomik krizlerin olumsuz etkilerini hafifletmek ve ülke içinde talebi canlandırmak amacıyla izlenen politikalar sonucunda maliye politikaları ön plana çıkmış ve kamu harcamalarında artış devam etmiştir (Fırat ve Tuğlu, 2019: 7).

3.Literatür İncelemesi: Kamu Kesimi Büyüklüğü ve İşsizlik İlişkisi

Literatürde kamu harcamaları ve işsizlik ilişkisine ilişkin Türkiye ve diğer ülkeleri kapsayan farklı yöntemler kullanılarak ampirik nitelikte çalışmalar yapılmıştır. İlgili literatür incelendiğinde, kamu harcamaları ve işsizlik arasındaki ilişkiyle ilgili iki farklı sonuca ulaşıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi, Abrams Eğrisi’nin geçerliliğini doğrulayan, kamu büyüklüğü ile işsizlik arasında pozitif bir ilişkinin varlığını destekleyen çalışmalardır. İkincisi ise, kamu harcamaları ve işsizlik ilişkisine ilişkin negatif yönlü (işsizlik oranlarını azaltıcı etki) sonuçların elde edildiği Abrams Eğrisi yaklaşımının aksine Keynesyen yaklaşımı destekleyen sonuçlara ulaşılmış çalışmalardır. Literatürde incelenmiş olan çalışmalar iki farklı sonucu içerecek nitelikte özet olarak sunulmuştur.

Kamu harcamaları ve işsizlik oranı arasında pozitif (doğrusal yönlü) ilişki olduğu sonucuna ulaşılmış olan Abrams Eğrisi hipotezini destekleyen ampirik çalışmalar ve özet bulguları: Literatürde öncül çalışmalardan biri olan Abrams (1999) çalışmasında, G7 ülkelerinde 1984-1993 dönemi için kamu kesimi büyüklüğü ile işsizlik ilişkisini regresyon analizi ile pozitif olarak tespit etmiştir. Abrams (1999) ve daha sonraki kapsamlı literatür, kamu kesimi büyüklüğünün işsizlikle pozitif yönde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Kamu kesimi büyüklüğü ile işsizlik arasındaki ilişkiyi Abrams Eğrisi’ne benzer şekilde bulan Feldmann (2006), artan kamu harcamalarının finansmanı için vergi yükünün artmasının bireylerin harcanabilir gelirlerini arttırarak vergilerin ikame etkisini ortaya çıkaracağını ve kurumların vergi yüklerindeki artışın ise sermayenin marjinal verimliliğinde azalış sonucu yatırım eğiliminde azalışa ve işsizlik artışına sebep olduğu tespitinde bulunmuştur. Feldmann (2009), kamu kesiminin özel kesime görece daha büyük paya sahip olduğu ekonomilerde işgücü piyasalarının esnekliklerini yitirerek (daha katı) istihdam yaratma kabiliyetlerinin azalacağını belirtmiştir. Ayrıca Feldstein & Pobera (1984) ve Wang & Abrams

(2011), kamu kesimi büyüklüğünün işsizlik oranlarını arttırıcı etkisini; kamu kesimince finanse edilen işsizlik ve kamu sağlık sigortası ödemeleri, tazminat ödemeleri ve özel sigorta programlarının çalışanların işten ayrılma motivasyonlarını arttırması ve iş arama motivasyonlarını azaltması ile ilişkilendirmiştir.

Barbanchon (2016), kamu kesimi tarafından pasif istihdam politikaları çerçevesinde izlenen politikalar (iş bulamayanlara yönelik asgari gelir ödemesi vb. işsizlik ödenekleri) ve güvenceler uzun süreli devam ettikçe işsiz bireylerin var olan işsizlik koşullarını devam ettirme eğilimlerinin arttığını ve bu durumun kamu transfer harcamalarının istihdamı arttırıcı yönüyle etkinsizliğine neden olduğunu iddia etmektedir. Doménech & Garcia (2008)'e göre, kamu kesimi büyüklüğündeki artışın vergi gelirlerinde artış baskısı ortaya çıkaracağı beklentisi, ekonomide üretim faktörlerinin tahsisinde etkinliği ve istihdamı olumsuz etkileyen sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Christopoulos vd. (2005), Abrams Eğrisini 1961-1999 dönemini kapsayan 10 Avrupa ülkesi için test ettikleri çalışmada, kamu büyüklüğü ve işsizlik arasındaki pozitif ilişkiyi, dışlama etkisi sonucunda özel yatırımlardaki azalışın işsizliğe neden olması, kamu harcamalarındaki artışın yüksek vergileri zorunlu kılması ve işsizlik ödemeleri ile kamu sağlık sigortası ödemelerindeki artışın işsizlik maliyetleri üzerindeki azaltıcı etkisi ile ilişkilendirmiştir.

Bayrakdar (2014) çalışmasında, Türkiye ekonomisinde 2000-2013 dönemi için çeyrek dönemlik verilere dayalı yapılan ARDL analizi ile kamu büyüklüğündeki (kamu harcamaları/GSYİH) %1 oranındaki artışın işsizliği %0,16 oranında arttırdığı ve iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Aysu & Dökmen (2011), 1990-2007 dönemini kapsayan 17 OECD ülkesi için kamu büyüklüğü ve işsizlik ilişkisini inceledikleri çalışmada, kamu büyüklüğünün işsizlik oranları üzerindeki etkisini pozitif olarak bulmuşlardır. Kamu büyüklüğündeki %1'lik artışın, işsizlik oranı üzerindeki etkisi %0,88'lik artıştır. Yongjin (2011), kamu kesimi büyüklüğü ve işsizlik ilişkisini farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkeler (32 gelişmiş, 51 gelişmekte olan ülke) için incelemiştir. Araştırma sonucunda gelişmekte olan ülkelere göre daha yüksek derecede kamu kesimi büyüklüğünün işsizliği arttırdığı bulgusuna ulaşmıştır. Araştırmanın bu sonucu, ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının sonuçların farklılaşmasına neden olabileceğini göstermektedir.

Scully (1989), kamu kesimi büyüklüğündeki artışların teknik verimliliği azaltarak işsizliği tetiklediğini, bu durumun da üretim olanakları eğrisinden uzaklaşılacak bir dengesizlik oluşturduğunu iddia etmektedir. Ayrıca, kamu kesiminin yarattığı katma değer özel sektörden düşük olması, kaynakların politik/bürokratik kriterlere göre tahsisi, vergi yükü artışı ve politik fiyatlandırılmış kamu mallarının yarattığı tüketimde ikame etkisi özel kesim ekonomik aktörlerinin yatırım tercihlerini azaltarak işsizliği arttırmaktadır. Mahdavi & Alanis (2013), 1977-2006 dönemi için ABD'de 50 eyalet ve yerel idareyi kapsayan kamu harcamaları ve işsizlik ilişkisini inceledikleri çalışmalarında; kamu harcamaları ile işsizlik oranları arasında uzun dönemli ilişki olduğunu ancak kamu harcamalarının uzun dönemde işsizlik oranları üzerinde azaltıcı etkide bulunmadığını tespit etmişlerdir. Durkaya & Ceylan (2016), 2002-2014 döneminde Türkiye ekonomisi için yaptıkları çalışmada kamu büyüklüğü, reel GSYİH ve işsizlik arasında uzun dönemli negatif ancak istatistiksel olarak anlamsız bir ilişki bulmuşlardır. Nedensellik ilişkisini ise kısa dönemli işsizlik oranından kamu kesimi büyüklüğüne ve reel GSYİH'den işsizlik oranına doğru tek yönlü tespit etmişlerdir. Durkaya ve Ceylan (2016) çalışmaları sonucunda Türkiye ekonomisinde işsizliği azaltmada talep yönlü kamu politikalarının etkili olmadığını, uzun dönemde arz yanlı ve piyasa ağırlıklı çözümlerin geliştirilmesi gerekliliği önerisini geliştirmişlerdir.

Afonso vd. (2018), sekiz büyük gelişmekte olan ülke için 1980-2015 dönemini kapsayan çalışmalarında kamu büyüklüğü, işsizlik ve enflasyon arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Genel

olarak, araştırmanın sonuçlarında kamu büyüklüğünün hem işsizlik hem de enflasyonla pozitif ilişki içinde olduğu görülmüştür. Araştırmada kamu büyüklüğü göstergesi olarak kamu tüketim harcamaları, dolaylı ve dolaysız vergiler alınmıştır. Kamu tüketim harcamaları ve dolaylı vergiler işsizlikle istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir. Afonso vd. (2018), araştırmanın ampirik bulgularına ilişkin genel değerlendirmeleri şu şekildedir: Kamu tüketim harcamalarının, işsizlik oranını arttıran, kamu kesimi faaliyetlerine duyarlı özel yatırımlar üzerinde aşağı yönlü baskı yapan etki yaratmış olabileceği, ayrıca kamu harcamalarındaki artışın istihdam yaratmaksızın büyümeye neden olması sebebiyle iş fırsatları yaratmamış olmasıdır. Kaya vd. (2015), Türkiye ekonomisine ilişkin 1990-2013 dönemini kapsayan çalışmalarında kamu harcamalarının istihdam hacmi üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını, ancak özel sektör yatırım harcamalarının istihdamı arttırıcı etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Matsumae & Hasumi (2016) tarafından Japonya’da sıfır faiz oranı politikasını içeren 1980-2012 dönemine ilişkin yapılan analiz sonucunda, kamu tüketim ve yatırım harcamalarının işsizlik oranları üzerinde artış yönlü etkide bulunduğunu, bu durumun kamu tüketim harcamalarının özel tüketimi etkileme gücünün olmadığı ve kamu yatırım harcamalarının özel kesim işletmeleri üzerindeki zamansal etkisinin ise reel ücret seviyesinde artış yönlü olduğu belirtilerek kamu harcamalarının işsizliği azaltıcı niteliği bulunmadığını tespit etmişlerdir. Güney ve Balkaya (2018), Türkiye ekonomisine ilişkin 2006-2017 dönemini kapsayan çalışma sonucunda kamu harcamalarının (cari, transfer ve yatırım harcamaları) işsizlik ve genç işsizlik oranlarını arttırıcı etkisini tespit etmişlerdir. Toplumsal refah artışı amacıyla yapılan harcamaların özellikle transfer harcamalarının genç işsizlik oranları üzerindeki olumsuz etkisi kamu harcamalarının beklenen amaçlarının dışında etkilere sebep olabileceğini göstermektedir. Şu ana kadar incelenmiş ampirik çalışmalar, Abrams Eğrisi’nin geçerliliğini doğrulayan, kamu büyüklüğü ile işsizlik arasında pozitif bir ilişkinin varlığını destekleyen nitelikte sonuçlara sahiptir. Topal ve Günay (2018), 1965-2016 yılları arasında Türkiye’de Abrams Eğrisi Hipotezi’nin geçerliliğini araştırmışlardır. Araştırma sonuçları, Abrams Eğrisi Hipotezinin ilgili dönemde geçerli olduğunu, kamu harcamalarının milli gelire oranı (kamu sektörü hacmi) ile işsizlik oranı arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir.

Kamu harcamaları ve işsizlik oranı arasında negatif (ters yönlü) ilişki olduğu sonucuna ulaşılmış olan Keynesyen Yaklaşım’ı destekleyen ampirik çalışmalar ve özet bulguları: Literatürde kamu harcamaları ve işsizlik ilişkisine ilişkin negatif yönlü (işsizlik oranlarını azaltıcı etki) sonuçların elde edildiği Abrams Eğrisi yaklaşımının aksine Keynesyen yaklaşımı destekleyen sonuçlara ulaşılmış çalışmalar da vardır. Bu çalışmaların sonuçlarına göre, kamu kesimindeki büyüme işsizlik oranlarını azaltıcı etkide bulunmaktadır. Bu çalışmalardan biri olan Battaglini & Coates (2011), kamu harcamalarında veya vergi indirimlerindeki artışın işsizliği azaltabileceğini, ancak bu durumun uzun vadede kamu borçlanmasında önemli artışlar pahasına gerçekleşebileceği görüşünü savunmaktadır. Egbulonu & Amadi (2016) çalışmalarında, 1970-2013 döneminde Nijerya’da kamu harcamalarındaki ve kamu borç stokundaki artışın istihdam artışına yol açarak işsizlik oranı üzerinde azaltıcı etkide bulunduğu, vergi gelirlerinin ise işsizlikle pozitif bir ilişkisinin olduğu, dolayısıyla Nijerya’da işsizlik oranı ve maliye politikası araçları arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu ortaya konmuştur.

Holden & Sparrman (2018), 1980-2007 dönemi ve 20 OECD ülkesini kapsayan çalışmada, kamu alımlarının GSYİH içindeki oranında %1 düzeyinde meydana gelen artış istihdam oranını %0,24 düzeyinde arttırmaktadır. Yine aynı dönemde kamu alımlarında GSYİH’nın yüzde 1’ine eşit bir artışın işsizlik oranını yaklaşık %0,3 puan azalttığı tespit edilmiştir. Bu etki, sabit döviz kuru sistemi uygulayan ülkelere dalgalı kur rejimine sahip olan ülkelere göre daha yüksek ve kalıcıdır ve ekonomik konjoktüre göre de farklılık göstererek, daralma dönemlerinde canlanma dönemlerine göre daha yüksektir. Karras (1993), kamu harcamalarındaki kalıcı ve geçici

değişikliklerin gelişmiş ve gelişmekte olan 37 ülkede istihdam ve büyüme üzerindeki etkilerini incelediği çalışmada; kamu harcamalarındaki kalıcı değişikliklerin, istihdam üzerinde aynı büyüklükteki kamu harcamalarındaki geçici (konjonktürel) değişikliklerden daha büyük bir etki yarattığını tespit etmiştir. Bu bulgulara dayanarak, kamu harcamalarındaki kalıcı değişimlere istihdamın daha fazla tepki verdiği, kamu harcamalarının çıktı esnekliğinin pozitif olduğu, ancak kamu büyüklüğündeki artış ile işsizliğin azaldığını destekler nitelikte olduğu belirtilmiştir.

Fouladi (2010), İran ekonomisi için CGE modeliyle 2001 yılına ilişkin yaptığı çalışmada kamu harcamalarının verimliliğini kamu tüketim ve yatırım harcamaları (tarım, gaz & petrol, inşaat, sanayi & madencilik ve hizmet sektörleri) özelinde incelemiştir. Sonuçlar, kamu harcamalarının ekonomiyi maliyet türlerine bağlı olarak farklı şekillerde etkilediğini doğrulamaktadır. Kamu tüketim harcamalarının artırılması, üretimde, istihdamda ve yatırımda düşüşe neden olmasına rağmen, kamu yatırım harcamalarının, hangi alanda yapıldığına bağlı olarak ekonomi üzerinde farklı etkileri bulunmaktadır. Gaz ve petrol ile hizmetler sektöründeki kamu yatırım harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde artış etkisi varken, inşaat, sanayi & madencilik ve tarım sektörlerinin etkisi azalış yönlüdür. Ancak, bütün sektörlerdeki kamu yatırımlarının istihdam üzerinde beklenen etkisi ise artış yönlüdür. Odo vd. (2017), Nijerya'da 1980-2015 dönemi için kamu harcamaları, işsizlik ve enflasyon ilişkisini inceledikleri çalışmada, kamu harcamalarındaki artışın işsizliği azalttığı ve enflasyonun tek haneli limitte kaldığı ölçüde kamu harcamalarının istihdam yaratacağı sonucuna ulaşımlardır. Araştırma sonuçlarına göre, kamu harcamalarındaki artış uzun dönemde işsizliği olumlu yönde etkilediği için devletin kamu harcamalarını arttırarak ve para arzındaki istikrarı koruyarak işsizliği azaltacak istikrar politikası uygulaması önerisi geliştirilmiştir.

Qiong & Junhua (2015), 1991-2013 dönemi verilerine dayalı Çin ekonomisinde savunma harcamaları ve savunma dışı diğer kamu harcamalarının işsizlik üzerindeki etkilerini araştırdıkları çalışmada; savunma harcamalarının işsizlik üzerinde arttırıcı, savunma dışı harcamaların ise işsizliği azaltıcı nitelikte etkileri olduğu sonucuna ulaşımlardır. Savunma dışı harcamalar, savunma harcamalarından farklı olarak piyasaya enjekte edilen bir tür yatırım harcaması niteliğinde olduğundan ekonomik büyümenin ağırlıklı olarak yatırım tarafından yönlendirildiği Çin gibi bir ekonomide, savunma niteliğinde olmayan harcamalar ile işsizlik arasında kayda değer işsizliği azaltıcı (negatif) bir ilişki ortaya koyması beklenen bir sonuç olarak yorumlanmıştır. Daha da önemlisi, askeri olmayan harcamaların bileşiminde eğitim, sosyal güvenlik ve istihdam harcamaları doğrudan/dolaylı istihdama etki eder niteliktedir ve bu harcamaların işsizlik seviyesini azaltma yönlü etkisi vardır. Onodugo vd. (2017), Nijerya'da 1980-2013 dönemini kapsayan çalışmada sermaye ve tekrarlayan cari harcamalar olarak ayrıştırılmış kamu harcamalarının ve özel yatırımların işsizlik üzerindeki etkisini incelemiştir. Hem kısa, hem de uzun dönemde sermaye harcamalarının, işsizliğin azaltılmasına yönelik katalizör görevi gördüğü, ancak tekrarlayan cari harcamaların işsizlik üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Araştırmanın kısa dönem sonuçlarında bulunan tekrarlayan cari harcamalar ile işsizlik arasındaki pozitif ilişki, Nijerya ekonomisinde tekrarlayan cari harcamalardaki herhangi bir artışın işsizlik oranını arttıracığı ve ekonomik gelişme eğilimini olumsuz etkileyeceği tespit edilmiştir. Ayrıca, özel sektörün gelişmesinde büyük ölçüde kamu kesiminin sermaye (altyapı) yatırımlarının etkinliği yüksek bulunmuştur.

Onuaho & Agbede (2019), 2000-2017 döneminde 20 Afrika ülkesi için yaptıkları çalışmada, altyapı ve eğitim harcamalarının işsizlik oranını düşürürken, savunma ve sağlık harcamalarının bölgedeki işsizlik oranını arttırdığını tespit etmişlerdir. Tagkalakis (2013), Yunanistan'daki maliye politikası değişikliklerinin işsizlik üzerindeki etkilerini 2000-2012 yılları arasında incelediği çalışmada, kamu alımları, kamu tüketim harcamaları, kamu ücret ödemeleri ve kamu yatırımlarında bir artış olduğunda işsizliğin azaldığı, ancak kamu alımları ve bileşenlerinde bir azalma olduğunda ise işsizliğin arttığı sonucuna ulaşmıştır. Fedderke vd. (2006), kamu sektörünün

altyapı finansmanını sağlamasının çıktığı büyümesine, daha fazla istihdama ve ekonomide yeni işlerin yaratılmasına yol açtığı değerlendirilmesinde bulunmuşlardır. Yıldız ve Çiçek (2018), Türkiye’de 2006-2017 döneminde merkezi yönetim faiz dışı kamu harcamaları, GSYİH ve işsizlik ilişkisini inceledikleri çalışmada, MYFD kamu harcamaları ve GSYİH’deki artışların işsizlik oranları üzerinde azaltıcı etkide bulunduğu, ayrıca MYFD kamu harcamaları ve GSYİH’den işsizlik oranına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Cvecic & Sokolic (2018), 2005-2014 dönemi 27 AB üyesi ülke ve Norveç’i kapsayan çalışmada, seçilmiş makroekonomik, demografik, kurumsal ve eğitimle ilgili göstergelerin genç işsizlik ve genel işsizlik oranları üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Araştırma sonucunda GSYİH’nın yüzdesi olarak işgücü piyasası politikalarına yönelik yapılan kamu harcamalarının genç işsizlik oranları üzerindeki etkisi pozitif (arttırıcı) ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bununla birlikte, işgücü piyasası politikalarına ilişkin katılımcı sayısı ve işsiz kişi başına yapılan kamu harcaması dikkate alındığında işsizlik oranları üzerinde negatif (azaltıcı) etki tahmin edilmiştir. Bu durum işgücü piyasası politikalarına ilişkin uygulanan kamu harcamalarının genel işsiz nüfusu genç işsiz nüfusa göre daha iyi hedeflediğini göstermektedir. Kanca & Bayrak (2015), Abrams (1999) modelini modifiye ederek Türkiye ekonomisinde 1980-2013 dönemine ilişkin kamu harcamaları bileşenleri (cari, yatırım ve transfer harcaması) ile işsizlik arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmada, transfer harcamalarının milli geliri etkileyerek işsizlik oranları üzerinde azaltıcı etkisi olduğu ve transfer harcamaları ile işsizlik oranı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Aslan & Kula (2010), Türkiye ekonomisinde 2000-2007 dönemine ilişkin kamu sektörü büyüklüğü ile farklı eğitim düzeylerine göre işsizlik ilişkisini inceledikleri çalışmalarında kamu sektörü büyüklüğünün işsizlik üzerinde azaltıcı etkide bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çelikay (2017), 2008-2015 döneminde Türkiye’de 81 il düzeyinde işsizlik, kamu harcamaları ve iç göç değişkenleri arasındaki ilişkiyi analiz ettiği çalışmada, kamu harcamalarından işsizliğe doğru sadece uzun dönemde tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmişken, işsizlikten kamu harcamasına yönelik kısa ve uzun dönemde nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Bölükbaş (2018), kamu kesimi büyüklüğü göstergesi olarak kamu cari harcamalarındaki değişim ile işsizlik ve genç işsizlik arasındaki nedensellik ilişkisini incelediği Türkiye ekonomisinde 2005-2018 dönemini kapsayan çalışmada, kamu kesimi büyüklüğünden işsizlik ve genç işsizliğe doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini tespit etmiştir. Topal (2017), Türkiye’de 2004-2016 yılları arasında bölgesel düzeyde (26 Bölge) kamu yatırımlarının istihdam üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Bulgular kamu yatırımlarının uzun dönemde işsizliği azalttığını ve kamu yatırımlarından işsizliğe doğru nedensellik olduğunu göstermektedir.

4. Veri Seti ve Model

Bu çalışmada Türkiye’de kamu harcamaları ve işsizlik arasındaki ilişki 26 Kalkınma Bölgesi düzeyinde (Düzyey II) panel veri analizi kullanılarak araştırılmaktadır. Analiz 2004-2018 dönemini kapsamaktadır. Bölgesel düzeyde işsizlik ve kamu harcamaları arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla bağımlı değişken olarak bölgesel düzeyde işsizlik oranı (İS), bağımsız değişken olarak ise bölgesel düzeyde kişi başına düşen kamu harcamaları (KH) dikkate alınmıştır. Bölgesel düzeyde kamu harcamaları GSYİH deflatörü ile reelleştirilmiştir. Kamu harcaması verisi Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü’den (MGM), işsizlik oranı verisi ise Türkiye İstatistik Kurumu’ndan (TÜİK) derlenmiştir. Değişkenler doğal logaritmaları alınarak analize dahil edilmiştir. Analizler Stata 12, Gauss 10 ve Eviews 9 paket programları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Topal (2017) ve Çelikay (2017)’in çalışmalarında kullanılan modeller dikkate alınarak, Türkiye’de 2004-2018 yılları arasında bölgesel düzeyde kamu harcamaları ve işsizlik oranı arasındaki ilişki aşağıdaki model yardımıyla tahmin edilmiştir.

$$LNİS_{it} = \beta_0 + \beta_1 LNKH_{it} + e_{it} \quad (1)$$

Eşitlikte LNİS bölgesel düzeyde işsizlik oranını, LNKH ise bölgesel düzey reel kişi başına düşen kamu harcamalarını temsil etmektedir. Tablo 2’de değişkenlerin tanımları, elde edildikleri kaynaklar, modellerde beklenen etkiler, tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon değeri özetlenmiştir. 2004-2018 dönemini kapsayan toplam 390 gözlem değeri mevcuttur. 26 Kalkınma bölgesi temelinde, ortalama 10,12 olarak gerçekleşen işsizlik oranı, en düşük 1,8, en yüksek 28,3 düzeydedir. Kişi başına düşen reel kamu harcaması tutarı ortalama 2.020 TL olarak gerçekleşmiştir. Bölgesel düzeyde kişi başına düşen en düşük reel kamu harcaması tutarı 362 TL, en yüksek reel kamu harcaması tutarı ise 11.381 TL olarak gerçekleşmiştir. Değişkenler arasındaki korelasyon değeri ise işsizlik oranı ile kamu harcamaları arasında negatif bir ilişki olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

	DEĞİŞKEN	Kaynak	Beklenen Etki
LNİS	İşsizlik Oranı	TÜİK	- / +
LNKH	Kişi başına düşen reel kamu harcaması	MGM	
Tanımlayıcı İstatistikler			
	LNİS	LNKH	
Ortalama	10.120	2020.357	
Medyan	9.600	1649.825	
Maximum	28.300	11381.320	
Minumum	1.800	362.250	
Standart Sapma	4.174	1430.450	
Çarpıklık	1.060	2083.923	
Basıklık	4.612	10.448	
Jarque-Bera	115.413	1183.723	
Gözlem	390	390	
Korelasyon			
		LNİS	
LNKH		-0.112904	

5. Araştırma Metodolojisi ve Bulgular

Panel veri analizinde zaman serilerine benzer şekilde model spesifikasyon hatası ya da sahte regresyon riskinden kaçınabilmek için analizde kullanılan serilerin durağanlıkları önem arz etmektedir. Serilerin durağanlık durumlarına göre analiz şekillenmektedir. Bu nedenle analizde öncelikle serilerin durağanlığı sınanmıştır. Serilerin durağanlığı ise panel veri analizinde serilerde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığına göre sınanmaktadır. Bunun yanında yatay kesit bağımlılığı eşbütünleşme yöntemlerini de belirlemektedir. Bu amaçla serilerin durağanlık seviyelerinin tespitinden önce yatay kesit bağımlılıkları araştırılmıştır. Panel veri analizinde her bir kesitin birbiri ile olan ilişkisi ve bölgelerde gelen şoklar diğer birimleri (bölgeleri) etkileyebilmektedir. Söz konusu ilişkinin analizlerde gözardı edilmesi sonuçların etkin ve tutarlı olmasını engellemektedir. Panel veri analizinde yatay kesit bağımlılığı Breusch ve Pagan (1980) CDLM₁ testi (LM₁), Pesaran (2004) CDLM₂ (LM₂) testi, Pesaran (2004) CDLM testi (CD) ve Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) CDLM_{adj} (LM_{adj}) testleri ile tespit edilebilmektedir. Tablo 3, seriler arasında yatay kesit bağımlılığı olup olmadığını gösteren test sonuçlarını özetlemektedir. Söz konusu testlerin H₀ hipotezleri seriler arasında yatay kesit bağımlılığı yoktur şeklindedir. Tablodan da anlaşılacağı üzere analizde kullanılacak her iki seride olasılık değerleri 0,01 den küçük olduğu için H₀ hipotezleri reddedilerek, serilerde yatay kesit bağımlılığının olduğuna karar verilmiştir.

Tablo 3: Serilerin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

	LM ₁	LM ₂	CD	LM _{adj}
LNİS	872.9575 (0.000)	20.472 (0.000)	19.544 (0.000)	16.202 (0.000)
LNKH	4840.450 (0.000)	176.090 (0.000)	175.162 (0.000)	69.573 (0.000)

Modelde kullanılacak serilerin yatay kesit bağımlılıkları tespit edildikten sonra söz konusu serilerin durağanlıklarını belirlemek amacıyla yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF birim kök testi kullanılmıştır. Pesaran CADF birim kök testi birimler arasındaki yatay kesit bağımlılığını yok etmektedir.

Tablo 4: İkinci Nesil Birim Kök Test Sonuçları

			Lag	t-bar	cv10	cv5	cv10	Z[t-bar]	P-value
I(0)	LNİS	Sabitli	0	-2.407	-2.070	-2.170	-2.340	-3.184	0.001
			1	-2.690	-2.070	-2.170	-2.340	-4.497	0.000
I(0)	LNİS	Sabitli ve Trendli	0	-2.696	-2.590	-2.690	-2.880	-1.984	0.024
			1	-3.172	-2.590	-2.690	-2.880	-4.150	0.000
I(1)	LNİS	Sabitli	0	-3.325	-2.070	-2.170	-2.340	-7.438	0.000
			1	-3.141	-2.070	-2.170	-2.340	-6.586	0.000
I(1)	LNİS	Sabitli ve Trendli	0	-3.234	-2.590	-2.690	-2.880	-4.433	0.000
			1	-3.102	-2.590	-2.690	-2.880	-3.831	0.000
I(0)	LNKH	Sabitli	0	-2.208	-2.070	-2.170	-2.340	-2.263	0.012
			1	-2.054	-2.070	-2.170	-2.340	-1.547	0.061
I(0)	LNKH	Sabitli ve Trendli	0	-2.366	-2.590	-2.690	-2.880	-0.482	0.315
			1	-2.142	-2.590	-2.690	-2.880	0.538	0.705
I(1)	LNKH	Sabitli	0	-3.597	-2.070	-2.170	-2.340	-8.703	0.000
			1	-2.476	-2.070	-2.170	-2.340	-3.504	0.000
I(1)	LNKH	Sabitli ve Trendli	0	-3.442	-2.590	-2.690	-2.880	-5.383	0.000
			1	-2.548	-2.590	-2.690	-2.880	-1.311	0.095

Tablo 4'te değişkenlerin sabitli, sabitli ve trendli durumlarında birim kök testi sonuçları özetlenmiştir. Pesaran CADF Testi'nde, t-bar istatistiğinin kritik değerlerle karşılaştırılması ve Z(t-bar) istatistiğinin olasılık değerlerine göre serilerin durağanlık seviyeleri tespit edilebilmektedir. Değişkenlerin sabitli, sabitli ve trendli durumlarda durağanlıklarının farklılık gösterdiği görülmektedir. Bunun yanında düzey ve birinci farklarda da durağanlıkları farklılık göstermektedir. Değişkenlerin birim kök sonuçları elde edildikten sonra seriler arasında uzun dönemli ilişki varlığının tespiti, diğer bir ifadeyle eşbütünleşik olup olmadıkları eşbütünleşme testleri yardımıyla belirlenmektedir. Eşbütünleşme testleri ise serilerin durağanlık düzeyleri, yatay kesit bağımlılığı ve modelin homojen olup olmamasına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bundan dolayı eşbütünleşme testi gerçekleştirilmeden önce eşbütünleşme denklemindeki katsayıların homojen ya da heterojen olduğunu belirleyen Pesaran ve Yamagata (2008) Delta Testi kullanılmıştır. Tablo 5, H_0 hipotezinde eşbütünleşme denklemindeki eğim katsayılarının homojen olduğunu belirten Pesaran ve Yamagata (2008) Delta Testi sonuçlarını ve modeldeki yatay kesit bağımlılığı sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 5: Delta Testi ve Model Yatay Kesit Bağımlılı Testi

		İstatistik	p-değeri
Homojenlik	Delta Tilde	-1.270	0.898
	Delta Tilde adj	-1.409	0.921
	CDLM1	459.134	0.000
Yatay Kesit Bağımlılığı	CDLM2	6.497	0.000
	CDLM	1.818	0.035
	CDLM-ADJ	1.341	0.090

Pesaran ve Yamagata (2008) Delta Testi sonuçlarına göre H_0 hipotezi kabul edilerek modeldeki eğim katsayılarının homojen olduğu ve değişkenlerin tahmin sonuçlarının birimden birime değişmediğine karar verilmiştir. Bunun yanında eşbütünleşme modelinde yatay kesit bağımlılığı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Değişkenlerin farklı seviyelerde durağanlaştığı ve eğim katsayılarının homojen olduğunu belirledikten sonra değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik ilişki içerisinde olup olmadıkları Westerlund (2008) tarafından geliştirilen Durbin Hausman Panel

Testi ve Durbin Hausman Grup Testi ile sınanmıştır. Durbin-Hausman Testi bağımlı değişkenin durağan olması şartıyla bağımsız değişkenlerinin durağan olup olmaması durumunda da eşbütünleşme analizi yapılmasına imkan vermektedir. Söz konusu test aynı zamanda değişkenlerin eğitim katsayılarının homojen veya heterojen olmasının yanında yatay kesit bağımlılığını da dikkate almaktadır (Westerlund, 2008: 196-198).

Tablo 6: *Westerlund (2008) Durbin Hausman Eşbütünleşme Test Sonuçları*

İstatistik	Değer	Z-Değeri	Olasılık	Olasılık (Bootstrap)
Gt	-1.863	-4.347	0.000	0.000
Ga	-2.431	1.537	0.938	0.300
Pt	-8.034	-4.653	0.000	0.000
Pa	-2.009	-1.731	0.042	0.000

Tablo 6, Durbin Hausman eşbütünleşme test sonuçlarını özetlemektedir. Modelde eğitim katsayıları homojen olarak tespit edildiğinden dolayı panelin genelini temsil eden Pt ve Pa değerleri yorumlanmaktadır. Eşbütünleşme modelinde yatay kesit bağımlılığı olduğu için asimptotik olasılık değerleri yerine bootstrap dağılımı ile elde edilen dirençli olasıklar dikkate alınmaktadır. Durbin Hausman Testi'nin boş hipotezi eşbütünleşme yoktur şeklindedir. Panel genelini temsil eden Pt ve Pa değerlerinin olasılık değerlerine bakıldığında söz konusu boş hipotez reddedilerek bölgesel düzeyde kamu harcamaları ve işsizlik oranı arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu görülmektedir.

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığından sonra eşbütünleşme katsayılarının yönü ve büyüklüğünün tahmin edilmesi gerekmektedir. Durbin-Hausman eşbütünleşme testi kamu harcamaları ve işsizlik arasında uzun dönemli ilişkiyi ortaya koymaktadır. Söz konusu ilişkideki parametreler hem kısa dönemde hem de uzun dönemde, Panel ARDL modeline dayanan Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi (PMGE), Havuzlanmış Grup Tahmincisi (MGE) ve Dinamik Sabit Etkiler Tahmincisi (DFE) metodları ile tahmin edilebilmektedir. Söz konusu tahmin metodlarında serilerin aynı seviyede durağan veya eşbütünleşik olması gerekmemektedir. Bu çalışmada eşbütünleşme parametrelerinin uzun ve kısa dönemli tahminleri Panel ARDL yöntemine dayalı PMGE metodu ile gerçekleştirilmiştir. Kamu harcamaları ve işsizlik arasındaki uzun dönemli ilişkinin Panel ARDL metoduyla tahmin denklemi aşağıda gösterilmiştir.

$$LNİS_{it} = \sum_{k=1}^p \phi_{ik} LNİS_{i,t-k} + \sum_{k=0}^n \gamma_{ik} LNKH_{i,t-k} + \mu_{it} + e_{it} \quad (2)$$

Eşitlik 2'de p ve n gecikme uzunluklarını temsil etmektedir. γ_{ik} ve ϕ_{ik} , kamu harcamaları ve işsizlik oranının uzun dönem katsayılarını, μ_{it} birim etkileri ve e_{it} hata terimini temsil etmektedir. Modelde optimum gecikme uzunlukları AIC bilgi kriteri dikkate alınarak tüm değişkenler için hesaplanmış, modeller karşılaştırılarak ARDL-PMG (2, 2) modeli tercih edilmiştir.

$$\Delta LNİS_{it} = \phi_i (\Delta LNİS_{i,t-1} - \gamma_t LNKH_{it}) + \sum_{k=1}^{p-1} \sigma_{ik} \Delta LNİS_{i,t-k} + \sum_{k=0}^{n-1} \delta_{ik} \Delta LNKH_{i,t-k} + \mu_{it} + e_{it} \quad (3)$$

Analizde tahmin edilen Panel ARDL yöntemindeki hata düzeltme modeli ise eşitlik 3'te gösterilmektedir. Eşitlik 3, değişkenler arasındaki kısa dönem dengesini ve hata düzeltme katsayısını tahmin etmektedir. Hata düzeltme parametresini temsil eden ϕ_i , negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunda kısa ve uzun dönemli katsayılar yorumlanabilmektedir. Panel ARDL yönteminde uzun dönemde homojenlik testi yardımıyla PMGE, MGE ve DFE tahmincileri arasında seçim yapılabilmektedir. Söz konusu tahminciler arasında seçim yapabilmek için Hausman Test kullanılmaktadır. PMG tahmincisi uzun dönem homojeniteye, kısa dönemde ise sabit ve parametrelerde heterojeniteye izin vermektedir. MG tahmincisi ise parametreler üzerinde uzun ve kısa dönemde herhangi bir kısıt koymamaktadır. Tablo 7, Panel ARDL yöntemine dayalı PMGE, MGE ve DFE sonuçlarını özetlemektedir. Bunun yanında bölgeler itibarıyla hata düzeltme terimleri ve kısa dönem katsayılarını da göstermektedir. Hausman testi sonuçları, MGE

tahmincisinin DFE tahmincisine göre daha tutarlı, PMGE tahmincisinin ise MGE tahmincisine göre daha tutarlı olduğunu göstermektedir. Buradan yola çıkılarak Pesaran vd. (1999) tarafından geliştirilen ARDL-PMGE tahmincisinin daha etkin ve tutarlı sonuçlar verdiğiinden sonuçlar bu yöntemle yorumlanacaktır.

Tablo 7: Panel ARDL Tahmin Sonuçları (2,2)

Bağımlı Değişken: LNİS	ARDL- PMGE (2,2)	MGE	DFE
Uzun Dönem Katsayılar			
LNKH	-0.043 (0.000)	-0.041 (0.361)	-0.397 (0.360)
Hata Düzeltme Katsayısı			
(φ_i)	-0.5224 (0.000)	-0.6130 (0.000)	-0.4432 (0.000)
Kısa Dönem Katsayılar			
Δ LNKH	0.7553 (0.000)	0.8229 (0.000)	0.6595 (0.000)
Sabit	1.230 (0.000)	1.425 (0.000)	1.040 (0.000)
Gözlem Sayısı: 364, Log Likelihood: 194.8555			
Hausman Testi: MGE-PMGE = 0.00 (0.97), MGE-DFE=0.00 (0.99)			
Bölgeler Düzeyinde Hata Düzeltme Katsayıları ve Kısa Dönem Katsayılar (PMGE)			
Bölge	EC (φ_i)	Δ LNKH	
TR10	-0.6637	0.007	0.3282
TR21	-0.4136	0.025	-0.9657
TR22	-0.6535	0.016	0.1509
TR31	-0.5195	0.014	-0.0445
TR32	-0.4623	0.002	1.2623
TR33	-0.4722	0.009	1.1819
TR41	-0.7588	0.000	0.5114
TR42	-0.4637	0.057	1.3870
TR51	-0.4936	0.002	-0.4126
TR52	-0.1923	0.151	-0.3197
TR61	-0.4124	0.008	-0.4295
TR62	-0.3712	0.039	1.2669
TR63	-0.9084	0.000	0.8341
TR71	-0.5117	0.015	1.0106
TR72	-0.6005	0.036	0.5504
TR81	-0.4076	0.124	2.7114
TR82	-0.9523	0.000	0.1109
TR83	-0.4379	0.082	1.4114
TR90	-0.9491	0.025	0.7847
TRA1	-0.4236	0.009	-0.7525
TRA2	-0.3532	0.001	3.3520
TRB1	-0.2138	0.086	0.9992
TRB2	-0.6962	0.003	0.7590
TRC1	-0.4706	0.009	1.6931
TRC2	-0.5079	0.032	2.3609
TRC3	-0.2735	0.014	-0.1048

Tablo 7, ARDL-PMGE yöntemine dayalı hata düzeltme modelinin Türkiye’de kişi başına düzen kamu harcamaları (LNKH) ve işsizlik oranı (LNİS) arasındaki kısa ve uzun dönemli katsayıları göstermektedir. PMGE tahmincisine dayalı sonuçlarından, hata düzeltme teriminin negatif ve anlamlı olduğu (-0,5224; 0,000) görülmektedir. Söz konusu anlamlılık kamu harcamaları ve işsizlik oranı arasında uzun dönemli bir eşbütünlüşme ilişkisinin varlığına işaret etmektedir. Bu sonuçlar Durbin-Hausman Eşbütünlüşme test sonuçlarını da desteklemektedir. LNİS ve LNKH serilerinin durağanlıklarından kaynaklanan sapmaların uzun dönemde %52’sinin düzeleceği ve uzun dönem dengesine doğru hareket edeceğine işaret etmektedir. PMGE sonuçları incelendiğinde hem kısa dönem hem de uzun dönemde parametreler istatistiki olarak anlamlıdır. Uzun dönemde bölgesel düzeyde kişi başına düşen kamu harcamalarının işsizlik oranını azalttığı tespit edilmiştir. Uzun dönemde LNKH’de %1’lik artış işsizlik oranını %0,043 azaltmaktadır.

LNKH değişkeninin 0,7553 olan kısa dönem parametreside istatistiki olarak anlamlı ve pozitif olarak tespit edilmiştir. Buna göre Türkiye’de kısa dönemde bölgesel düzeyde kişi başına düşen kamu harcamalarında %1’lik artış işsizlik oranını %0,75 düzeyinde arttırmaktadır. Fakat hata düzeltme teriminden anlaşılacağı üzere söz konusu kısa dönemli negatif etki uzun dönemde %52 oranında düzelecektir. PMGE yönteminde uzun dönem parametreleri her bir birim (bölge) için ortak olarak tahmin edilmektedir. Buna rağmen hata düzeltme parametreleri ve kısa dönem parametreleri birimden birime (bölge) değişmektedir. Hata düzeltme terimleri bölgeler düzeyinde incelendiğinde TR52, TR81 ve TRC3 bölgeleri haricinde anlamlı ve negatif olarak tespit edilmiştir. Buradan yola çıkarak Türkiye’de bölgeler (birimler) düzeyinde de kişi başına düşen kamu harcamaları ve işsizlik oranları arasında uzun dönemli ilişki olduğu görülmektedir. Bölgeler düzeyinde meydana gelen sapmaların ortalama olarak %60’lar düzeyinde uzun dönem dengesine yaklaşma hızına sahip oldukları belirtilebilir. Özellikle TR41, TR63, TR82, TR90 bölgelerinde uzun dönem dengesine yaklaşma hızı oldukça yüksek düzeydedir. Bölgeler bazında LNKH değişkeninin kısa dönem katsayılarına bakıldığında TR32, TR42, TR81, TR83, TRA2, TRC1 ve TRC2 bölgelerinin kısa dönemde işsizlik üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. TR51 bölgesinde ise kamu harcamalarının hem uzun dönem hem de kısa dönemde işsizlik oranı üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif etkisi mevcuttur.

5. Sonuç

Kamu kesimi büyüklüğü, günümüzde yaygın kabul gören liberal görüşlerin aksine devletlerin farklı sebepler doğrultusunda ekonomiye müdahale etme amaçları sonucunda azalmamaktadır. Bu sebepler; ekonomide konjonktürel dengesizlikleri giderme, ekonomik büyüme ve kalkınmayı sağlama, işsizlikle mücadele, dış şokların ve kriz dönemlerinin olumsuz etkilerini azaltma, sosyal refah devleti politikalarına yönelik uygulamalar, bölgesel gelişmişlik farklılıklarını azaltma ve gelir dağılımını iyileştirici politikalar. Bu sebeplerin en önemlilerinden birisi olan işsizlikle mücadele, politika yapıcılar ve uygulayıcılar açısından ekonomik boyutunun yanında sosyal ve siyasal etkilerinin de fazla olması yönüyle daha öncelikli bir konuma sahiptir. Kamu kesimi büyüklüğü ve kamu kesiminin ekonomiye müdahale düzeyi ile işsizlik ilişkisi iktisat teorilerinde Klasik ve Keynesyen yaklaşımların temel tartışma konularından biridir. Klasik yaklaşım, ekonomide kamu kesimi müdahalesinin olumsuz sonuçlar ortaya çıkaracağını savunurken, Keynesyen yaklaşım mali politikalarda sağlanacak genişleme ile kamu kesiminin ekonomik büyüme ve istihdam üzerinde olumlu yönde etkili olacağı görüşünü savunmaktadır. Bu çalışmada, kamu harcamaları ile ölçülen kamu kesimi büyüklüğündeki değişimin işsizlik üzerinde ortaya çıkaracağı etki bu tartışmalar çerçevesinde literatürdeki çalışmalar da göz önünde bulundurularak araştırılmıştır.

Literatürde kamu harcamaları ve işsizlik oranı arasındaki ilişkiyi inceleyen Türkiye ve diğer ülkeleri kapsayan bir çok çalışma mevcuttur. Bu alanda öncül çalışmalardan birisi olan Abrams (1999) çalışması temel referans alınarak literatürdeki yerli ve yabancı birçok çalışma incelenmiştir. Türkiye için yapılan çalışmalarda, Çelikay (2017) ve Topal (2017) çalışmaları haricinde genel olarak zaman serisi analizine dayalı çalışmaların yapıldığı görülmüştür. Bu çalışma ile, kamu harcamaları işsizlik ilişkisi Türkiye özelinde bölgesel düzeyde Panel ARDL yöntemi ile incelenerek, literatürdeki çalışmalardan farklılaşma ve iki değişken arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkileri ortaya çıkararak literatüre katkıda bulunmak hedeflenmiştir. Bu amaçla 26 Kalkınma Bölgesi dikkate alınarak 2004-2018 yılları arasında bölgesel kamu harcamaları ve işsizlik düzeyleri arasındaki ilişki Panel ARDL-PMGE metodu ile analiz edilmiştir. 26 Kalkınma Bölgesi düzeyinde kişi başına reel kamu harcamaları (LNKH) ve işsizlik oranı (LNİS) değişkenleri ile gerçekleştirilen analizde, öncelikle değişkenlerin ve modelin yatay kesit bağımlılıkları, değişkenlerin durağanlıkları, uzun dönemli eşbütünleşmenin varlığı ve eşbütünleşme denklemindeki katsayıların homojenliği araştırılmıştır. Ön testler ve eşbütünleşme analizi,

Türkiye’de 2004-2018 yılları arasında 26 Kalkınma Bölgesi temelinde işsizlik oranı kamu harcamaları arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığına işaret etmiştir.

Panel ARDL-PMGE metodu ile tahmin edilen uzun dönemli eşbütünleşme katsayılarının sonucunda, uzun dönemde kamu harcamalarında %1’lik artışın işsizlik oranını bölgesel düzeyde %0,043 oranında azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, Abrams Eğrisi Hipotezinin uzun dönemde geçerli olmadığını, Keynesyen Yaklaşımın geçerli olduğunu göstermiştir. Panel ARDL-PMGE hata düzeltme katsayısının negatif ve anlamlı çıkması (-0,5224), bölgesel düzeyde kamu harcamaları ve işsizlik oranlarının durağanlıklarından kaynaklanan sapmaların uzun dönemde %52 düzeyinde dengeye geleceğini göstermektedir. Kısa dönemde ise, bölgesel düzeyde kamu harcamalarında %1’lik artış işsizlik oranını %0,75 düzeyinde artırmaktadır. Bu sonuç ise Abrams Eğrisi Hipotezinin kısa dönemde geçerli olduğunu göstermektedir. TR51 bölgesinde kısa dönemde kamu harcamaları ve işsizlik oranı arasındaki ilişki negatif ve anlamlı, TR32, TR42, TR81, TR83, TRA2, TRC1 ve TRC2 bölgelerinde ise pozitif ve anlamlı olarak tespit edilmiştir.

Bu çalışmanın sonuçları, bölgesel düzeyde işsizlikle mücadelede kamu harcamalarının etkinliğinin kısa ve uzun dönem açısından farklı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Kısa dönemde, kamu harcamalarının işsizliği arttırıcı etkisinin olması Abrams (1999) ve bu çalışma sonrasında benzer sonuçların elde edildiği çalışmalarla uyumlu bir sonuçtur. Kısa dönemde işsizliği azaltmada kamu harcamaları artışı ile desteklenen talep yanlı politikaların etkin olmadığı, bu politikaların yerine arz yanlı politikalara öncelik verilmesi gerektiği, kamu kesiminin kamu harcamalarını genişletmekten ziyade piyasa yanlı büyümeyi özendirici, özel kesim işletmelerinin faaliyetlerini destekleyici, piyasaya yönelik müdahaleci uygulamaları azaltıcı ve rekabet koşullarını iyileştirici politikalara öncelik vermesi açısından önemsenmesi ve dikkate alınması gereken bir sonuçtur. Uzun dönemde ise, kamu harcamalarının işsizliği azaltıcı etkisinin olması, maliye politikası araçlarından kamu harcamalarının talep yanlı bir politika aracı olarak kullanıldığında işsizlik oranları üzerinde azaltıcı nitelikte sonuçlar ortaya çıkardığını göstermektedir. Maliye politikası aracı olarak kamu harcamalarının Keynesyen etkisinin uzun dönemde ortaya çıkması, gelecekte işsizlikle mücadelede uygulanması planlanan kamusal politikalar ile maliye politikası araçlarının belirlenmesi ve bunların dizayn edilmesi açısından politika yapıcılara ve uygulayıcılara yol gösterici nitelikte bir sonuçtur.

Kaynakça

- Abrams, B. A. (1999). The effect of government size on the unemployment rate. *Public Choice*, 99(3/4), 395-401.
- Adaçay, R. (2017). Monetarizm, yeni klasik iktisat teorisi ve yeni keynesgil iktisat. B. Erdem & H. İslatince (Ed.), *İktisadi düşünceler tarihi* içinde (ss. 170-197). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Yayın No: 2388.
- Afonso, A., & Şen, H., & Kaya, A. (2018). *Government size, unemployment, and inflation nexus in eight large emerging market economies* (REM Working Paper No. 038-2018). SSRN web sitesinden erişildi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3174414.
- Aslan, A., & Kula, F. (2010). Kamu sektör büyüklüğü-işsizlik ilişkisi: Abrams eğrisi’nin Türkiye ekonomisi için testi. *Maliye Dergisi*, 159, 155-166.
- Aysu, A., & Dökmen, G. (2011). An investigation on the relationship between government size and unemployment rate: Evidence from OECD countries. *Sosyo-Ekonomi*, 2, 181-190.
- Barbanchon, T. L. (2016). The effect of the potential duration of unemployment benefits on unemployment exits to work and match quality in France. *Labor Economics*, 42, 16-29. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2016.06.003>.

- Battaglini, M., & Coate S. (2011). *Fiscal policy and unemployment* (NBER Working Papers No.17562). The National Bureau of Economic Research web sitesinden erişildi: [https://https://www.nber.org/papers/w17562](https://www.nber.org/papers/w17562).
- Bayraktar, S. (2014). *Kamu büyüklüğü ve işsizlik arasındaki ilişkinin analizi: Türkiye örneği*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bayraktar, S. (2017). Kamu büyüklüğünün işsizlik üzerine etkisi: Teorik bir inceleme. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 8(2), 95-117.
- Bölükbaş, M. (2018). Kamu büyüklüğü işsizliğin ve genç işsizliğin nedeni midir? Türkiye örneği. *Aydın İktisat Dergisi*, 3(2), 1-17.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- CB Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *Gösterge ve istatistikler, kamu kesimi istatistikleri yıllar bazında devlet istatistikleri*. <http://www.sbb.gov.tr/yillar-bazinda-genel-devlet-istatistikler> adresinden erişildi.
- Christopoulos, D. K., & Loizides, J., & Tsionas, E. G. (2005). The Abrams curve of government size and unemployment: Evidence from panel data. *Applied Economics*, 37(10), 1193-1199. <https://doi.org/10.1080/00036840500109274>.
- Cvecic, I., & Sokolic, D. (2018). Impact of public expenditure in labour market policies and other selected factors on youth unemployment. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 31(1), 2060-2080. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2018.1480970>.
- Çelikay, F. (2017). İşsizlik, kamu harcamaları ve iç göçler arasındaki nedensellik ilişkileri: Türkiye üzerine bir inceleme. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 205-219.
- Doménech, R., & Garcia J. R. (2008). Unemployment, taxation and public expenditure in OECD economies. *European Journal of Political Economy*, 24(1), 202-217. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2007.05.003>.
- Durkaya, M., & Ceylan, S. (2016). İşsizliğin azaltılmasında kamu kesimi büyüklüğünün rolü. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 53(615), 23-40.
- Egbulonu, K. G., & Amadi, K. W. (2016). Effect of fiscal policy on unemployment in the Nigerian economy. *International Journal of Innovative Finance and Economics Research*, 4(3), 1-7.
- Fedderke, J., & Perkins, P. & Luiz, J. (2006). Infrastructural investment in long-run economic growth: South Africa 1875-2001. *World Development*, 34(6), 1037-1059. doi: 10.1016/j.worlddev.2005.11.004.
- Feldmann, H. (2006). Government size and unemployment: Evidence from industrial countries. *Public Choice*, 127(3/4), 451-467.
- Feldmann, H. (2009). Government size and unemployment: Evidence from developing countries. *The Journal of Developing Areas*, 43(1), 315-330.
- Feldstein, M., & Poterba, J. (1984). Unemployment insurance and reservation wages. *Journal of Public Economics*, 23 (1-2), 141-167. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(84\)90070-7](https://doi.org/10.1016/0047-2727(84)90070-7).
- Fırat, E., & Tuğlu, D. (2019). Finansal kriz dönemlerinde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: 1998-2018 Türkiye örneği. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(3), 1-10.

- Fouladi, M. (2010). The impact of government expenditure on GDP, employment and private investment a CGE model approach. *Iranian Economic Review (IER)*, 15(27), 53-76. doi: 10.22059/IER.2010.32706.
- Güney, A., & Balkaya, E. (2018). Kamu harcamaları ve ticari açıklığın işsizlik ve genç işsizliğe etkisi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 49-74.
- Holden, S., & Sparrman, V. (2018). Do government purchases affect unemployment?. *Scand. J. of Economics*, 120(1). 124-158, doi: 10.1111/sjoe.12214.
- İslatince, H. (2017). Keynes. B. Erdem & H. İslatince (Ed.), *İktisadi düşünceler tarihi* içinde (ss. 141-168). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Yayın No: 2388.
- İslatince, H. (2017). Klasik okul. B. Erdem & H. İslatince (Ed.), *İktisadi düşünceler tarihi* içinde (ss. 58-81). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Yayın No: 2388.
- Kanca, O. C., & Bayrak, M. (2015). Kamu harcamaları bileşenleri ile işsizlik arasındaki ilişki (Türkiye örneği). *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 1(2), 55-74.
- Karras, G. (1993). Employment and output effects of government spending: Is government size important?. *Economic Inquiry*, 31(3), 354-369. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1993.tb01298.x>.
- Kaya, D. G., & Kaygısız, A. D. & Altıntepe, N. (2015). Türkiye’de kamu harcamalarının toplam istihdama etkisi üzerine bir değerlendirme. *AKÜ İİBF Dergisi*, 17(1), 83-96. doi: 10.5578/jeas.9527.
- Mahdavi, S., & Alanis, E. (2013). Public expenditures and the unemployment rate in the American states: Panel evidence. *Applied Economics*, 45(20), 2926-2937. <https://doi.org/10.1080/00036846.2012.690849>.
- Matsumae, T., & Hasumi, R. (2016). *Impacts of government spending on unemployment: Evidence from a medium-scale DSGE model* (Economic and Social Research Institute ESRI Discussion Paper Series No.329). http://www.esri.go.jp/jp/archive/e_dis/e_dis329/e_dis329.pdf adresinden erişildi.
- Odo, S., Favour, E. O., Thomas, O., & Johnson, N. (2017). Understanding the relationship between unemployment and inflation in Nigeria. *Journal of Poverty, Investment and Development*, 35, 55-64. <https://doi:10.9734/AIR/2017/32218>.
- Onodugo, V. A., Obi, K. O., Anowor, O., & Ofeegbu, G. (2017). Does public spending affect unemployment in an emerging market?. *Risk Governance & Control: Financial Markets & Institutions*, 7(1), 32-40.
- Onuaho, F. C., & Agbede, M. O. (2019). Impact of disagregated public expenditure on unemployment rate of selected African countries: A panel dynamic analysis. *Journal of Economics, Management and Trade*, 24(5), 1-14. <https://doi:10.9734/JEMT/2019/v24i530175>.
- Qiong, L., & Junhua, H. (2015). Military expenditure and unemployment in China. *Procedia Economics and Finance*, 30, 498-504.
- Pesaran, M. H., Yongcheol, S., & Ron, P. S. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94(446), 621-634.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels* (Cambridge University Working Paper No. 0435), 1-39. <http://ftp.iza.org/dp1240.pdf> adresinden erişildi.

- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 2(2), 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>.
- Pesaran, M. H., & Takashi, Y. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227>.
- Scully, G. W. (1989). The size of the state, economic growth and the efficient utilization of national resources. *Public Choice*, 63 (2), 149-164. <https://doi.org/10.1007/BF00153397>.
- Tagkalakis, A. O. (2013). The unemployment effects of fiscal policy: Recent evidence from Greece. *IZA Journal of European Labor Studies*, 2(11), 1-32. <https://doi.org/10.1186/2193-9012-2-11>.
- Tarhan, A., & Kaya, M. V. (2011). Keynesyen iktisatta ücretlerin katılığı sorunu. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 223-236.
- The World Bank. (2019). *World development indicators*. <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS> adresinden erişildi.
- Topal, M. H. (2017). Türkiye’de kamu yatırımlarının istihdam üzerindeki etkisi: Bölgesel bir analiz (2004-2016). *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 6(12), 186-204.
- Topal, M. H., & Günay, H. F. (2018, Ekim). Türkiye’de Abrams eğrisi hipotezinin geçerliliği. *Uluslararası politik, ekonomik ve sosyal araştırmalar kongresi bildiriler kitabı* içinde (ss. 284-305).
- Wang, S., & Abrams, B. A. (2011). *The effect of government size on the steady-state unemployment rate: A dynamic perspective* (University of Delaware Department of Economics Working Papers No.11-12). <https://lerner.udel.edu/sites/default/files/ECON/PDFs/RePEc/dlw/WorkingPapers/2011/UDWP2011-12.pdf> adresinden erişildi.
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the Fisher effect. *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193-223. <https://doi.org/10.1002/jae.967>.
- Yıldız, F., & Çiçek, M. (2018). Türkiye’de merkezi yönetim faiz dışı kamu harcamaları, ekonomik büyüme ve işsizlik ilişkisi: 2006-2017 dönemi analizi. *International congress on Turkish geography social sciences research II bildiriler kitabı* içinde (ss. 538-551).
- Yongjin, S. (2011). Government size, economic growth and unemployment: Evidence from advanced and developing economy countries (A time series analysis, 1996-2006). *International Review of Public Administration*, 16(2), 95-116. <https://doi.org/10.1080/12264431.2011.10805198>.

TÜRK MODERNLEŞMESİNİ KAVRAMSAL OLARAK ÇÖZÜMLEMEYE YÖNELİK BİR TARTIŞMA*

Orçun GİRGIN¹

Öz

Türkiye'nin 20. yüzyılın ilk yarısında geçirdiği yapısal değişim sürecinin nasıl kavramsallaştırılacağı konusunda sosyal bilimlerde bir anlaşmazlık mevcuttur. Bu anlaşmazlık, ilgili sürecin Batılılaşma, çağdaşlaşma ya da modernleşme kavramıyla açıklanmasında ortaya çıkmaktadır. Buna karşın, değişimlerin Batı yörüngesinde olduğu düşüncesi üzerinde önemli ölçüde konsensüs vardır. Türk modernleşmesinin analizinde Batılılaşma tezi bir şablon olarak işlev görürken, bu bağlamda Türkiye'nin özgün bir modernlik yaratamayacağı kabul edilmektedir. Kavramsal anlaşmazlığın ve şablonculuğun ortaya koyduğu, Türk modernleşmesinin çözümlenmesinde sorunlar olduğu gerçeğidir. Bu makale, sözü edilen sorunları gidermek için teorik bir perspektifin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Bunun için modernliğin hangi ilkeler ve temeller üzerinde kurulu olduğunun açığa çıkarılması gerekmektedir. Böylece, Türkiye'nin değişim süreçlerinin modernlik ile bağlantısı kurulabilecektir. Bununla birlikte, Türk modernleşmesi modernliğin farklı bir versiyonunu temsil etmektedir. Çoklu modernlikler ve geç modernlikler yaklaşımları Türk modernleşmesinin analizini Batı merkezlilikten kurtarmanın yolunu göstermektedir. Bu yaklaşımlar aracılığıyla, Türk modernleşmesinin yerli bir modernlik projesinin uygulanmasıyla ortaya çıktığını göstermek mümkün olmaktadır. Dolayısıyla, bu çalışma Türk modernleşmesinin analizi için kavramsal bir perspektif önerisinde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çoklu Modernlikler, Geç Modernlikler, Modernlik, Sosyal Teori, Türk Modernleşmesi.

JEL Kodları: Z00

AN ARGUMENT FOR A CONCEPTUAL ANALYSIS OF TURKISH MODERNIZATION

Abstract

There is a conflict in social sciences about how to conceptualize structural period of change that Turkey has passed through in the first half of 20th century. This conflict turns up when the period is explained with concepts of westernization, being contemporary or modernization. Nevertheless, there is a significantly consensus about changes that have been in Western orbit. While westernization thesis acts as a template in the analysis of Turkish modernization, it is accepted that Turkey will not create a unique modernity. It is the fact that conceptual disagreement and templateism reveal problems in analysing Turkish modernization. This article emphasizes the need for a theoretical perspective to address those problems. Therefore, it is necessary to reveal on which principles and foundations of modernity are based. Thus, the connection can be established with the transformation process of Turkey and modernity. However, Turkish modernization represents a different version of modernity. Multiple modernities and later modernities approaches show the way to save the analysis of Turkish modernization from Western centrality. Through these approaches, it shows the emergence of Turkish modernization with the implementation of a national modernity project. Therefore, this study proposes a conceptual perspective for the analysis of Turkish modernization.

Keywords: Multiple Modernities, Later Modernities, Modernity, Social Theory, Turkish Modernization.

JEL Codes: Z00

* Bu çalışma Orçun Girgin'in Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Eylül 2017 tarihinde kabul edilen "Karşılaştırmalı Tarihsel Sosyoloji Perspektifinde Avrupa ve Türk Modernlikleri" isimli doktora tezinin bir bölümüne dayanmaktadır.

¹ Arş. Gör. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
ORCID 0000-0001-7038-4124 orcungirgin@gmail.com.

Başvuru Tarihi (Received):26.02.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

Sosyal bilimlerde, Türkiye coğrafyasında 19. yüzyılda başlayarak 20. yüzyılda hız kazanan toplumsal değişim sürecinin kavramsallaştırılmasında bazı anlaşmazlıklar vardır. İlk anlaşmazlık iki yüzyıllık değişim sürecinin hangi kavram ile açıklanacağı konusundadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüzyılında başlayan değişimler yükselen Batı gücü karşısındaki gerilemeye çözüm bulmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Söz konusu değişim hareketleri bu dönem üzerine yazarlar tarafından “Batılılaşma” kavramıyla karşılanmaktadır. İlgili sürecin adlandırılması konusunda yazarlar büyük ölçüde hemfikir durumdadır. Bununla birlikte, sosyal analizdeki anlaşmazlık 20. yüzyılda Cumhuriyetin kuruluşuyla başlayan yapısal değişim sürecinin hangi kavram ile ifade edileceği noktasında ortaya çıkmaktadır. Bu konuda birkaç farklı kavram dolaşımdadır. Önceki dönemi açıklamak üzere kullanılan Batılılaşma kavramı bu süreç için de devreye sokulurken, buna “çağdaşlaşma” ve “modernleşme” kavramları da eklenmektedir. Dolayısıyla üç farklı kavram “aynı” süreci açıklamak üzere “birbirinin yerine” kullanılmaktadır.

Cumhuriyet dönemindeki değişimleri açıklamada ortaya çıkan kavram kargaşasına bir de bu kavramlara yüklenen anlamlar konusundaki anlaşmazlık eklenmektedir. Aynı kavramı kullanmasına karşın bazı yazarlar kavramın içeriğine birbirine zıt anlamlar yüklemektedir. Örneğin, Batılılaşma kimi yazarlar için olumlu bir değişim sürecini anlatırken, süreci Batılılaşma olarak adlandıran kimi yazarlar ise olumsuz bir değerlendirme yapmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye'nin yapısal değişim sürecinin kavramsallaştırılmasında karşımıza çıkan sorunlar farklı anlaşmazlıklar içinde açık hale gelmiş bulunmaktadır.

Bu sorunları çözebilmek ve kavramsal bir çerçeve oluşturabilmek için öncelikle aynı süreci açıklamaya yönelik farklı bakış açılarını temsil eden Batılılaşma, çağdaşlaşma ve modernleşme kavramlarının tartışılması gereklidir. Batılılaşma ve çağdaşlaşma yaklaşımlarının ortak noktası, hızlı değişim sürecine giren Türkiye'nin yöneliminin Batı uygarlığı olduğudur. Bu ön kabulden itibaren bu anlayışlar arasında ilgili sürecin değerlendirilmesinde birbiriyle çatışan “değer yargıları” devreye girmektedir. Böylece, hem değişimleri açıklamak üzere kullanılan kavramlar farklılaşmakta hem de değişimler yazarların öznel eğilimlerine bağlı olarak zıt anlamlar kazanmaktadır. Modernleşme kavramı da kavramsal bir analiz yapılmaksızın bazı yazarlar tarafından Batılılaşma ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Böylece, modernleşme de Batılılaşma ve çağdaşlaşmadan farklılığı ortaya konulmadan, gelişigüzel seçilmiş bir kavram olmaktadır². Dolayısıyla, bilimsel araştırmanın öncelikle araştırma nesnesini betimleyen kavramlar oluşturmayı ve onları açık bir şekilde tanımlamayı gerektirdiği göz önüne alındığında, kullanılan kavramlar arasındaki içerik farklılıkları açıklığa kavuşturulmadan yapılan Türkiye'nin değişim sürecinin analizi bilimsel bir yaklaşımdan uzaklaşmaktadır.

Bu makale, Türkiye'nin 20. yüzyılda yaşadığı yapısal değişim sürecinin teorileştirilebilmesi için kavramsal bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle Batılılaşma, çağdaşlaşma ve modernleşme kavramlarının, bu kavramları temsil eden çeşitli yazarların düşünceleri ekseninde tartışılmasına ihtiyaç vardır. Bu tartışma aynı zamanda söz konusu yaklaşımların teorik bir temelden yoksun olduğunu ortaya koyacaktır. Türk modernliğinin çözümlenmesi teorik bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Bunun için belli ilkelere sahip bir insanlık durumu olarak modernlik ve bu ilkelerin uygulanması olarak modernleşme arasında bir ayrıma gidilmelidir. Modernlik ve modernleşme ilişkisini açıklayabilmek amacıyla modernlik perspektifi kullanışlı bir yaklaşım olarak önerilecektir. Böylece, Türk modernliği teorik bir analize hazır hale gelecektir.

² Örneğin, Mardin (2012) modernleşme kavramını kullanmasına karşın, Türkiye’de bir Batılılaşma sürecinin yaşandığını ileri sürmektedir.

Buna ek olarak, Türk modernleşmesinin Batı'daki modernleşme sürecinden farklılığını ortaya koymak gereklidir. Batılılaşma yaklaşımının en önemli sorunu bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bir yakınsama tezi olarak Batılılaşma, Batı dışında kalan toplumların Batı yörüngesinde bir değişim süreci yaşadığını iddia eder. Eğer bu kabul edilirse, Türkiye gibi Batı-dışı ülkelerin modernlik deneyimlerinin özgünlüğünü açıklamak mümkün olamaz. Böylece, farklı modernliklerin karşılaştırılmasına gerek kalmaz. Bu nedenle Batılılaşma yaklaşımı sorunsallaştırılırken, aynı zamanda Türk deneyiminin kendine özgü niteliklerini açıklayabilmemiz için kuramsal bir çerçeveye ihtiyaç vardır. Bu noktada, son dönemde yakınsama tezine karşıt olarak geliştirilen çoklu modernlikler yaklaşımı Türk modernliğinin analizi için gerekli kuramsal çerçeveyi karşılamaktadır. Bu makale çoklu modernlikler analizinin Türk modernliğinin teorileştirilmesinde işlevsel bir yaklaşım olarak kullanılabileceğini tartışacaktır.

1. Türk Modernleşmesine Yönelik Batılılaşmacı Yaklaşımlar

Türk modernleşmesinin bir Batılılaşma sürecini ifade ettiği düşüncesi, ilgili süreci ele alan yazarlar arasında yaygın durumdadır. Bu düşünce, yazarların modernlikle ilgili kavramsal bir çerçevede hareket etmek yerine Türkiye'nin salt modernleşme seyrine odaklanmalarıyla ilgilidir. Yani, modernliğin temel nitelikleri ortaya konularak, bu niteliklerle ilişkisinden hareketle Türkiye'nin modernleşme serüveni açıklanma yoluna gitmemektedir. Bunun yerine, değişimler yalnızca tarihsel olaylar ekseninde incelenmektedir. Böylece, kavramsal temelden yoksun olarak girilen tarihsel analiz, Türkiye'nin tarihsel geçmişinden Batı istikametinde bir kopuşun öyküleştirilmesiyle sonuçlanmaktadır. Başka bir deyişle, analiz teması modernlik olmadığında, toplumun yapısal değişim süreci daha önce bu değişimi başarmış toplumlara öykünmenin anlatımına yönelmektedir. Buna bağlı olarak, Batılılaşma hedefine yönelik bir serüvenin incelenmesi bu bakış açısının hareket noktası olurken, Türkiye açısından ulaşılan sonuçlar da "Batılılaşma" ya da "Batılılaşmama" olmaktadır³.

Bununla birlikte, Türkiye'nin değişim sürecini Batılılaşma olarak adlandıran yazarlar arasında bazı ayrılıklar mevcuttur. Bu ayrılıklar, ele aldıkları Batılılaşma olgusunu savunanlar ile eleştirenler olmak üzere iki kategori ortaya çıkarmaktadır. Batılılaşma yanlıları Türkiye'nin Batı medeniyetine üye olma yönelimini ilerleme hedefiyle ilişkilendirerek savunmaktadırlar. Batılılaşma karşıtları ise girilen bu yolu yüzyılların ürünü olan toplumsal bağları çözmeye girişerek, ait olunmayan bir kulvara dahil olmanın nafiye çabası olarak eleştirmektedirler. Bu noktada, çalışmalarını bu iki kategoriye yerleştirebilecek bazı yazarların Türk modernleşmesi konusundaki düşüncelerinin tartışılması gerekmektedir.

1.1. Modern Türkiye: Çağdaş Bir Batı Toplumu

Modernleşme ile Batılılaşma arasındaki ayrımı yok sayan ve bu özdeşliğe çağdaşlaşma kavramını ekleyerek, ele aldıkları süreci olumlayan yazarların yaklaşımları Türk modernleşmesi konusunda ilk kategoriyi oluşturmaktadır. Türk modernleşmesi bu kategorideki yazarlara göre, çağa ayak uydurma sürecini ifade etmektedir. Bu bağlamda çağdaşlaşma tezi uygarlaşma düşüncesini temel alırken, uygarlaşma sürecinin Türkiye'deki karşılığı da "Batı uygarlığına katılma" anlamı taşımaktadır (Tanör, 2010: 381-382). Böylece, çağdaşlaşma yaklaşımı Batılılaşmayı öne çıkarmakta ve bu sürece olumlu bir anlam yüklemektedir.

Çağdaşlaşma kavramıyla karşılanan Batılılaşma savunusu çeşitli eserlerde birçok yazar tarafından ele alınmıştır⁴. Çağdaşlaşma yaklaşımının temel iddialarını ortaya koyabilmek için bu kategoride değerlendirilebilecek iki önemli yazarın düşüncelerini tartışmak ilgili teze açıklık getirecektir. Bu

³ Bu yaklaşıma sahip birçok eseri temsil edecek iyi bir örnek, İletişim Yayınları tarafından hazırlanan Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık (2009) adlı kolektif çalışmadır.

⁴ Örneğin, Kili (1998) ve Çeçen (1980) Türk Devrimi'nin çağdaşlaşma yönünde bir kırılmayı ifade ettiğini ve temel hedefin Batı toplumlarının seviyesini yakalamak olduğunu öne sürmektedir.

yazarlar arasında en göze çarpan iki isim olan Niyazi Berkes ve Emre Kongar'ın düşünceleri ele alınacaktır.

Türk modernleşmesini çağdaşlaşma kavramıyla açıklayan yazarların en önemlilerinden biri, Niyazi Berkes'tir. Berkes çağdaşlaşmayı sekülerizm kavramıyla eşanlamlı olarak kullanır. Sekülerizm laikleşmeden farklı olarak, din-devlet ayrışması sorunu değil, kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma sorunudur. Yani, laikleşme her alanda gerçekleşen sekülerleşmenin birçok görüntüsünden yalnızca biridir. Bu bağlamda, çağdaşlaşma geleneksel, katılaşmış kurum ve kurallar karşısında zamanın gereklerine uyan kurum ve kuralları geliştirme sürecidir. Türk Devrimi bu yönde gerçekleşen bir kırılmayı ifade etmektedir. Bu doğrultuda, Berkes Türk Devrimi'ni Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde başlayan değişimlerden kesin bir şekilde ayırır. Berkes'e göre, çağdaş Türkiye'nin kurulduğu Cumhuriyet dönemini önceki dönemlerden ayıran en önemli özellik, geleneksel İslam-Osmanlı temellerinin yerini onun karşısı olarak ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkesinin almasıdır. Bu yolla Türk toplumu çağdaş Batı uygarlığı yörüngesine girdikten sonra, ana ilke gelenekçilik değil, devrimcilik olmaktadır. Bu yönde bir dönüşün gerçekleşmesiyle birlikte, Batılılaşmak bir amaç olmaktan çıkarak, bir başlangıç noktası haline gelmiştir (Berkes, 2012).

Batılılaşmanın bir başlangıcı ifade etmesi, Berkes tarafından Cumhuriyeti kuran Türk Devrimi ile açıklanmaktadır. Bunun en önemli nedeni, Cumhuriyet ile birlikte gelenekçi tutumdan kesin olarak vazgeçilmesidir. Osmanlı'nın son döneminde değişimleri başlatan dönüm noktaları olan Tanzimat ve Meşrutiyet reformları "Batıcı" bir hareketi ifade eder ancak gelenekçiliği esas aldığı için bir "Batılılaşma" hareketi değildir. Gerçek bir Batılılaşma süreci ancak gelenekten kopuşla başlayabilir. Cumhuriyet dönemiyle devrimciliğin temel ilke olarak kabulü Batılılaşmanın başlangıcını sağlamıştır.

Berkes Türkiye'de çağdaşlaşma olarak ele aldığı radikal değişimleri Cumhuriyetin hazırlık aşaması olan Bağımsızlık Savaşı'ndan itibaren başlatmaktadır. Berkes'e göre, Türk Devrimi'nin Batılılaşma yönelimi devrimin temelinde yatan bağımsızlık savaşının anti-empyrist niteliğiyle çelişmez. Esasen, ulusal bağımsızlık savaşı iki uygarlık sistemi arasında bir savaş olarak görülmüştür. Doğu uygarlığı giyim kuşamdan okullara ve devlet rejimine kadar hayatın her alanına yayılan İslam geleneği, Batı uygarlığı ise çağdaş uygarlık olarak anlaşılmıştır. Doğu uygarlığı bu özelliği yüzünden çağdaş dünyada yaşayamaz olmuştur. Batı uygarlığının üstünlüğü ise geleneklerle çağdaş zorunlulukların birbirinden ayrılmasından ileri gelmektedir. Batı uygarlığının maddi yanlarının İslami Doğu toplumları karşısında üstünlüğünü kanıtlaması, Batı uygarlığının bu üstünlüğünün altında yatan kültürel üstünlük etkenlerinin de olduğunu göstermiştir. Bunun olağan sonucu, Tanzimat döneminde başlayan değişimlerin Batı uygarlığının baskısı yüzünden gerçekleşmesi nedeniyle, değişimlerin Batı uygarlığının maddi yönüne açık olup manevi yönüne kapalı olması sorununun; yani, bu dönemdeki eğilmeler, çarpılmalar, ikiye, üçe bölünmelerin Cumhuriyet ile birlikte çağdaş uygarlık düzeyine uygun olacak biçimde bütünleştirilerek çözülmesi, değişimlere tutarlılık kazandırılmasıdır (Berkes, 2012: 524-526). Böylece Tanzimat'tan beri süregelen, Batı'dan hangi öğelerin alınacağı tartışması çözülmüştür. Çağdaşlaşmaya anlamını veren şey, uygarlığın bir bütün olduğu düşüncesinin kabul görmesidir.

Berkes'in Türkiye'nin modernleşme projesi üzerine "çağdaşlaşma olarak Batılılaşma" yaklaşımı hem Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde devlet politikası olarak yürütülen Batılılaşma anlayışından, hem de Tanzimat dönemi aydınlarının taklitçi batıcılığından ayrılır. Cumhuriyet öncesi Batılılaşma hareketleri çökmekte olan Osmanlı Devleti'ni kurtarma amacı çerçevesinde gelişmiştir ve bu anlayışın modern bir toplum yaratmak gibi bir meselesi yoktur. Bu nedenle, "gelenek" temel ilke olarak korunurken, amaç da kopuş değil, sürekliliktir. Berkes'e göre, çağdaşlaşma süreci geleneklerin muhafazası ile değil, topyekûn terk edilmesi ile başlayabilir.

Dolayısıyla, ancak bir paradigma değişimi ile mümkün olabilen Batılılaşma süreci toplumsal bir devrimi gerekli kılmıştır.

Berkes modernlik yönündeki tarihsel kırılmanın koşullarını doğru tespit etmesine rağmen, bu kırılmanın ancak özgürlük ve akılcılık gibi modernliğe anlamını veren ilkelerin Türkiye'nin kendi toplumsal gerçekliği içinde yeniden yorumlanması ile mümkün hale gelebileceği düşüncesi üzerinde durmamakta ve bu perspektif onun modernleşmeyi Batılılaşma olarak anlamasına neden olmaktadır. Böylece, Berkes'in bakış açısı zorunlu olarak modernliğin ilkelerinin Batı'ya ait olduğu sonucunu doğurmaktadır. Bununla birlikte, Berkes, çağdaşlaşabilmek için Batı'dan bağımsız olma koşulunu vurgularken, bağımsızlığı yalnızca emperyalizmin boyunduruğundan kurtulma boyutuyla ele almakta, modernleşmenin dışsal modernleşme projelerinden bağımsız, özgün bir projenin sonucu olabileceği düşüncesini yadsımaktadır: “Batıdan bağımsız olmayan hiçbir geride kalmış toplum Batılılaşamaz, ilerleyemez, reform veya devrim şeklinde kendine çeki düzen veremez” (Berkes, 1997: 28-29). Görüldüğü gibi, Berkes geri kalmışlıktan kurtulmak, ilerlemek için Batı'dan bağımsız olmayı şart koşarken, bağımsızlık elde edildikten sonra amaç, Batılı olma yolunda ilerlemek olmaktadır. Böylece, Berkes'in anlayışındaki temel çelişki bağımsızlık savaşı ile toplumsal devrimler arasındaki uyumsuzlukta kendini göstermektedir. Berkes her ne kadar böyle bir çelişkinin olmadığını ortaya koymaya çalışsa da, Batı'dan bağımsızlaştıktan sonraki süreci Batılılaşma olarak ifade etmesi, analizinin toplumsal devrimlerin özgünlüğüne ışık tutmakta yetersiz kaldığını göstermektedir.

Türk Devrimi ile birlikte gerçekleşen köklü değişimleri Batılılaşma süreci olarak anlayan bir diğer yazar, Emre Kongar'dır. Kongar'a göre, Türk Devrimi'nin önderi Atatürk emperyalizm karşıtı ve Batılı bir ideolojiye sahiptir. Kongar, emperyalizm karşıtlığını Batılılığın kaçınılmaz bir sonucu olarak nitelendirmektedir. Çünkü Batı gibi gelişebilmenin ilk koşulu, ülkenin Batı'nın ekonomik sömürü ve siyasal boyunduruğundan kurtulmasıdır. İkinci koşul ise, Batı'da gelişmenin motor gücü olan burjuvaziyi ülkede güçlendirmektir. Bu iki koşul Aydınlanma ve Sanayi Devrimini gerekli kılmaktadır. Türkiye Batı'da gerçekleşen Aydınlanma ve Sanayi Devrimi süreçlerini yaşamadığı için, Atatürk'ün eylemlerinin amacı, bu iki sürecin “sonuçlarının” ülkede uygulanmasıdır. Bunun yolu da Türkiye'de ulus-devletin kurulmasıdır. Yani, Kongar'a göre, Atatürk'te Batılılık, Aydınlanma ve Sanayi Devriminin sonuçlarının ithal edilmesi anlamına gelmektedir (Kongar, 2015).

Kongar'a göre, Türk Devrimi'nin içeriği sınıfsal değil, ideolojik bir niteliğe sahiptir. Türk Devrimi yarı-sömürge bir ülkede gerçekleştiği için diğer sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin devrimlerindeki gibi ideolojik bir nitelik taşımaktadır. Emperyalizm, kapitalist gelişmeyi durdurduğundan, Batı ülkelerinde görülen “sınıf” öncülüğünde devrimi sömürge ve yarı-sömürge ülkelerinde görmek olanaksızdır. Bundan dolayı Mustafa Kemal'in eylemleri teknolojik geriliğe karşı gelişen ideolojik bir başkaldırı biçiminde oluşmuştur (Kongar, 2011: 341-342).

Kongar Türkiye'deki bu siyasal değişim sürecini dört aşama içinde kavramsallaştırmaya çalışır. Birinci aşama, mevcut düzene ve ideolojiye karşı tepkinin ideolojik bir nitelikte doğduğu, tepki biçimlenmesi aşamasıdır. İkinci aşama, ilk aşamada ortaya çıkan ideoloji çerçevesinde örgütlenen bir grubun ya da sınıfın, iktidarı ele geçirme aşamasıdır. Üçüncü aşama, iktidarı ele geçiren grubun, kendi ideolojisini pratiğe geçirmesi olan, uygulama aşamasıdır. Son aşama ise, devrimci ideolojinin uygulanması sonucu toplumun eski, geleneksel nitelikleri arasındaki diyalektik etkileşimin oluşması ve bu etkileşim sonunda ortaya çıkan, kurumsallaşma aşamasıdır (Kongar, 2014). Kongar'ın “evrensel” olarak sunduğu bu model kendisinin Türkiye'deki değişim sürecini açıklamasının anahtarıdır. Türkiye'de devrim süreci bu dört aşamayı izleyerek başarıya ulaşmıştır. Bu aşamaların her biri Türkiye'nin “Batılı” bir toplum haline gelmesi amacı çerçevesinde gerçeklik kazanmıştır.

Kongar, Türkiye’deki modernleşme sürecini toplumsal ve ekonomik kaynaklarla gelişen Batı’daki modernleşmeden ayırır. Türkiye’de modernlik, devrimin getirdiği, tarihsel geçmişten kopuş ile mümkün kılınmıştır. Bu kopuş siyasal ve ideolojik bir projenin yön vermesi ile gerçekleşmiştir. Modernleşme sürecine yön veren nitelikler konusunda Türkiye’nin Batı’dan bu temel farklılığına dikkat çekmesine karşın, Kongar modernliği hayata geçiren devrimleri Batılılaşma atılımları olarak anlamaktadır: “Devrimlerin çoğu Batılılaşma yönünde ve devlet eliyle, tepeden inme uygulamalar olarak gerçekleştirilmiştir” (Kongar, 2015: 140). Bununla birlikte, Kongar’ın temel sorunu, analiz temasının modernlik değil, kapitalizm olmasıdır. Kongar’a göre Türk Devrimi’nin amacı, Batı’nın gelişme seviyesini yakalayabilmek adına, politik bir projenin uygulanmasıyla kapitalist bir düzenin yaratılmasıdır:

Devlet eliyle yapılan güdümlenmeler sonucu, Türkiye’de üstyapı kurumları, toplumsal ve ekonomik gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Tam tersine, medeni yasa, demokrasi, sendikacılık, ekonomik planlama, yasama organı üzerindeki yargı denetimi ve benzerleri, toplumdaki kapitalist gelişmelere ortam hazırlayabilmek için Batı’dan aktarılmış kurumlardır. Bir başka deyişle, Batı’da gördüğümüz, altyapıyı belirleyicilerle, üstyapısal gelişmeler arasındaki ilişki, Türkiye’de tersine işlemiştir. Türkiye, aslında kendileri kapitalist gelişmelerin ürünü olarak ortaya çıkmış kurumları Batı’dan alarak, kapitalist gelişmeleri bu kurumlar yoluyla sağlamak istemiştir. (Kongar, 2015: 644-645)

Türkiye üzerine bir kapitalizm çözümlemesi ya da iki coğrafyadaki kapitalizmlerin karşılaştırmasını yapmamasına karşın, Kongar Türk Devrimi’ni Batılılaşma yolunda gerçekleşen bir kapitalistleşme projesi olarak görmektedir. Kongar’ın bakış açısında üstyapısal kurumlar olarak vurgulanan politik ve hukuksal yapılar da kapitalizm için vardır. Bu yaklaşım ile modernliğin kurumlarının ortaya çıkışını kapitalizmden bağımsız olarak açıklamak mümkün olmamaktadır. Batı modernliğini kapitalizmden ibaret anlayarak, Türkiye’deki değişim sürecini Batı yörüngesine oturma çabası olarak görmesine karşılık, Kongar Türk Devrimi’nin özgünlüğünü vurgulayıp, öykünmecici anlayışı reddetmektedir: “Bütün bu devrimler sonunda, Atatürk dönemindeki Batılılaşma, bir Batı öykünücülüğünden çok, ulusal bir eylem olarak gelişti” (Kongar, 2015: 115). Böylece, Kongar’ın Türk modernleşmesine ilişkin analizleri bir yandan otantiklik-öykünmecilik konusunda tutarlılıktan yoksun bulunmakla birlikte; öte yandan modernliğin temel niteliklerini altyapı-üstyapı kıskacı içine sıkıştırarak, modernliğe ilişkin teorik bir bağlamdan uzak kalmaktadır.

1.2. Türk Modernleşmesi: Başarısız Bir Batılılaşma Deneyimi

Türk modernleşmesini inceleyen bazı yazarlar, bu süreci “Batıcı” çizgide seyreden bir değişim olarak anlarken, bir proje olarak modernleşmenin Batıcı niteliğinin Türk toplumunun ekonomik, kültürel ve siyasal temellerinden uzaklaşmasını öngördüğünü vurgulamaktadırlar. Bu sebepten dolayı, bu yazarlar modernleşme projesine karşı eleştirel bir tutum takınmaktadırlar. Türk modernleşmesinin eleştirisinde ön plana çıkan nokta, modernliğin devlet elitleri tarafından tepeden inme gerçekleştirildiği düşüncesidir. Yani, modern devrimler Türk toplumuna danışılmadan ve genellikle de devlet zoruyla kabul ettirilmiştir. Dolayısıyla, devlet ile halk arasındaki kopukluk ve devletin değişimlerin tek aktörü olması Türk modernleşmesine anlamını vermektedir.

Türk modernleşmesinin başarısız olmasının temelinde devlet eliyle gerçekleştirilen değişimlerin toplumsal yapıyla bağdaşmaması yatmaktadır. Bunun nedeni, devrimlerin Batıcı nitelikte olup toplumun geleneklerine yabancı öğelere dayanmasıdır. Böylece Batılılaşmayı hedefleyen devrimler toplum tarafından benimsenmemiş ve modernlik Türkiye coğrafyasında tutunamamıştır. Batılılaşma sürecine olumsuz anlam yükleyen birçok yazar⁵ arasında gerek geçmişten bugüne

⁵ Bu isimler arasında Küçükömer (2007) ve Sezer (1988) sayılabilir.

yaptığı çalışmalarla gerek de yakın dönemdeki etkinliğiyle ön plana çıkan iki isim olarak Şerif Mardin ve Levent Köker'in düşüncelerinin ele alınması bu perspektife netlik kazandıracaktır.

Türkiye'nin modernleşme süreci üzerine eserler vermiş yazarların en önemlilerinden biri, Şerif Mardin'dir. Türk modernleşmesini bir Batılılaşma süreci olarak anlayan Mardin, Batıcılığı "Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikrî bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşım" (Mardin, 2012: 9) olarak tanımlar. Batılılaşma Osmanlı'nın gerilemeye başladığı 18. yüzyılın başlarında askeri alanda girişilen reformlarla ortaya çıkmış, Tanzimat ile birlikte "Batı" genel bir model halini almıştır. Mardin'e göre, genel olarak Osmanlılar Batı'yı bir seçme yaparak algılamışlar, Batı'nın bazı yönlerini ön plana çıkarırken, bazılarını ise geri plana itmişlerdir. Buna karşılık, Cumhuriyet dönemi, Batılılaşma konusunda radikal bir kararlılığı ifade etmektedir. Bu dönemden itibaren Batılılaşma bir ilke haline gelmiş, Türkiye kendini resmen modernleşmeye ve Batılılaşmaya adanmıştır (Mardin, 2012).

Mardin'in tarihsel sosyolojiye katkısı, Türkiye'nin toplumsal yapısını merkez-çevre ikiliğine dayandırması ve Türk modernleşmesini de bu ikilik aracılığıyla çözümlemesidir. Merkez ve çevre dikotomisi Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik yapısının kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan iki farklı yaşantının ifadesidir. Osmanlı toplumsal yapısı bir yanda Sultan ve onun resmi görevlileri ile diğer yanda Osmanlı Anadolu'sunun parçalı yapısı arasındaki ilişki ile kurulan iki dünyadan oluşur. Saray çevresini oluşturan merkez ile halk katmanlarından oluşan çevre bazı simgesel farklılıklar ve ayırt edici statü özellikleriyle birbirinden ayrılmaktadır. Ekonomik boyutta, merkez vergi toplayanlar, çevre ise vergi verenlerden oluşmaktadır. Bu temel ekonomik farklılık üretici sınıf olarak çevre ve tüketici sınıf olarak merkezin ayrışmasında belirleyici etkindir. Politik boyutta, merkezde yer alanlar miras yoluyla iş başına gelmişlerdir ve toprak yönetimiyle anlam kazanan yönetici konumlarından ötürü geniş bir iktidara sahiptirler. Merkez askeri bir yapıya sahiptir ve yönetici seçkinler ile çevre arasındaki ayırım, askeri terminoloji ile dile getirilmektedir. Buna bağlı olarak, askeri sınıfın dışında kalan "çevre" yönetime katılamamaktadır (Mardin, 2006: 35-48). Kültürel yapıda da hiyerarşik bir eğilim mevcut olup, bu sahada da merkezin üstünlüğü göze çarpmaktadır: "Osmanlı Devleti, toplumsal yapısı içinde iki hayat tarzı barındırıyordu. 'Yüksek' kültürle ilişkili olarak, ömür boyu meşguliyetler halinde savaş ve yönetimi, vergiden muafiyeti, Farsça ve Arapça kelimelerle adamaklı yüklü bir dili ve Ortodoks İslâmlığı görüyoruz. Öte yandan, köylü yığınları ve özellikle Türkmen aşiretlerine bağlı olanlar, halk Türkçesi konuşur, alışveriş ve tarım yapar, gırtlağına kadar vergilendirilir, yalnız ilkel teknolojiden yararlanırlardı ve heterodoks akımlarla doluydular" (Mardin, 1992: 126). Böylece, Osmanlı toplumsal yapısı saray ve halkın yaşayış ve düşünüş bakımından birbirinden net bir şekilde ayrıştığı iki yaşam dünyası ile anlam kazanmaktadır. Merkez ile çevre arasındaki ekonomik, politik ve kültürel farklılıklar Osmanlı döneminde Türk toplum yapısının bölünmüş ve birbirine zıt öğeler içeren bir karakteristiğe sahip olmasına neden olmuştur.

Mardin'e göre Türk modernleşmesi açısından önemli nokta, Osmanlı dönemindeki bu sosyal bölünmenin Cumhuriyet döneminde de değişmeden varlığını korumasıdır. Merkez-çevre ikiliğine dayanan dünya görüşü 19. yüzyılda Batı tipi okulların kurulmasıyla, modernleştirilmiş bir çerçevede yeniden üretilmiştir. 20. yüzyılda modern Türkiye'yi bu okullarda yetişen askeri ve sivil bürokratik seçkinler kurmuşlardır. Bu okulların eseri olan, seçkinlerin halkın öncüsü olması gerektiği inancına dayanan seçkinler dünyası Cumhuriyetin seçkinlerine geçerek modern Türkiye'nin eğitim kurumlarında devam ettirilmiştir. Bu kurumlarda eğitim gören köylü, esnaf ve zanaatkar çocukları sahip oldukları çevrenin kültürüne ait unsurları kaybetmeye başlamışlardır. Bunların yerine, eğitim görmüş bir Türk'ün taşıması gerektiği söylenen unsurları; milliyetçilikle devlet kapitalizmine olan inancı, eğitilmiş olanların halkın öncüsü olduğu inancını ve Batılı terbiyeyi koymuşlardır. Dolayısıyla, Cumhuriyet modernleşmesi eğitim yoluyla elit devşirme ve

yetiştirmeye yönelik oluşturduğu modelle merkez-çevre ikiliğini yeniden üretmiştir (Mardin, 2012: 273-274).

Mardin'in analizlerinden çıkan sonuç, Osmanlı döneminde ortaya çıkıp sosyal bölünmenin temeli haline gelmiş merkez ve çevre ayrışmasına dair dünya görüşünün modernleşmede de belirleyici olduğudur. Burada, Mardin'in modernleşmenin bir proje olarak uygulamaya konduğu Cumhuriyet dönemini Osmanlı'dan radikal bir kopuş olarak anlamadığı görülmektedir. Bu çerçevede, Mardin modernleşme ile Batılılaşmayı aynı anlamda kullanmakta, modernleşmeyi Osmanlı'dan Cumhuriyete doğru süregelen bir evrim olarak görmektedir. Böylece, Türk modernleşmesinin hangi ilkelere dayanan bir projeye sahip olduğu ve ne zaman başladığı sorusu da yanıtız kalmaktadır. Buna karşılık Mardin, Türk modernleşmesinin öncü aktörü Atatürk'ün kendisini Osmanlı seçkinlerinden ayıran orijinal yönünü, "kişi onuru" olarak ifade ettiği, modernliğin temel imgesel anlamı olan "özerklik" projesinde bulmaktadır:

...Atatürk'ün orijinal bir vurgusunu bulmak mümkündür. O da Atatürk'ün temel optimizmi ve onun arkasında yatan 'kişi onuru' kavramıdır. Kişinin kendi başına, toplumdan ayrı bir meşruiyet kaynağı oluşturabileceği Jön Türklerde arka plana atılmış yabancı bir özlem olarak görülür. İttihat ve Terakki'nin aydınlık devri fikirlerinden kesinlikle ayrılan yönü burada belirir. Atatürk'teki derin yapısal vurgu, kişinin kişi olarak bir toplumsal meşruiyet kaynağı oluşturduğu şeklinde formelleştirilmiş bir inançtır. ... Atatürk'ü bu açıdan Batı'nın temel değerlerinin bu kişisel "onur" anlayışıyla ne kadar köklü bir şekilde bağlantılı olduğunu sezen, Batılılığı bu anlamda da 'ilerleme' sayan orijinal bir düşünür olarak görebiliriz. (Mardin, 2012: 18)

Modern toplumsal dünyanın temelini oluşturan, geleneksel dünya imgelemine reddi üzerine kurulu modern imgesel anlamlar gelenek ile bir süreklilikten ziyade bir kırılmayı ifade etmektedir⁶. Mardin'in kişi onuru olarak adlandırdığı bireysel özerklik tasarısı da tam olarak modernlik projesinin bu boyutuyla ilişkilidir. Dolayısıyla, Mardin'in, modernleşmeyi Batılılaşmaya yönelmiş bir evrim süreci olarak açıklarken birtakım çelişkiler taşıdığı görülmektedir. Bunun yanında, özerkliğin, Mardin'in düşündüğü gibi, Batı'nın değil, insanlığın ortak ideali olduğu Castoriadis (1997) tarafından ortaya konulmuştur. Ayrıca, Türk modernlik projesinin sahip olduğu özerklik anlayışı, aslında, Mardin'in Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kaldığını düşündüğü merkez-çevre ikiliğinin aşılması amacını taşır. Özerklik projesi olarak kavramsallaştırılan, bireyleri kendisinin efendisi yapma hedefi çevrenin merkez tarafından yönetilmesi anlayışının ortadan kaldırılması girişimini ifade eder. Yani, bireysel özerklik imgelemine yaygınlaştırılması yoluyla merkez-çevre ikileminin aşılması, bir modernlik projesinin ana hedefi durumundadır⁷. Dolayısıyla, Mardin'in Türk modernleşmesini açıklarken öne sürdüğü tezlerinin modernliğin temel ilkesini yok saydığı görülmektedir. Böylece, Mardin'in analiziyle Türk modernleşmesinin özerklik ile ilişkisini açıklamak mümkün olmamaktadır.

Türk modernleşme sürecini bir Batılılaşma yönelimi olarak görerek eleştiren yazarlardan biri de, Levent Köker'dir. Köker modernleşmeyi her şeyden önce bir "ideoloji" olarak anlamaktadır. Bu ideolojinin Türkiye'de uygulandığı program da topyekün bir Batılılaşma projesine sahip olan Kemalizme karşılık gelmektedir (Köker, 2009). Köker'in diğer eleştirmenlerden farklı olarak,

⁶ Modernlik çalışmalarına önemli bir perspektif kazandıran "modernliğin imgesel anlamları" Castoriadis (1997) tarafından kavramsallaştırılmıştır. Özerklik ve rasyonel egemenlik imgelemlerinden oluşan modernliğin imgesel anlamları modernliğin kendisini gelenekten açık bir şekilde ayırmasının temelini oluşturur. Söz konusu imgelemler ileride detaylı olarak ele alınacaktır.

⁷ Modernliğin özerkliğe duyulan sadakati ifade ettiği düşüncesi Wagner'ın (2013) analizinde merkezi temadır. Modernlik, bireylerin yaşadıkları toplumun merkezi de dahil olmak üzere her türlü dışsal otoriteden özerkleşmesini hedefler.

Türk modernleşmesinde merkeze aldığı kavram pozitivistizmdir. Köker, pozitivistizmi toplumsal değişimi gerçekleştirebilmek için “sosyal” bir işlev kazandırılan bir epistemoloji olarak görerek, modernleşme ideolojisinin temelini yerleştirir. Köker’e göre pozitivistizm, modern bir toplum yaratmaya yönelik toplum mühendisliği uygulamalarının epistemolojik temelini ifade etmektedir. Bu bağlamda, Kemalizmin hareket noktası da toplumu dizayn etmek üzere sosyal bir içeriğe büründürülmüş pozitivistizmdir⁸.

Köker’e göre, pozitivistizmin Kemalizme ekonomik, kültürel ve siyasal yansımaları olmuştur. Ekonomik düzeyde pozitivistizmin benimsenmesi, Batı’nın üstünlüğünü sağlayan bilim ve teknolojiyi vasıtasıyla hızlı kalkınma ve sanayileşmeyi gerçekleştirerek, toplumu muasır medeniyet seviyesine ulaştırma amacını taşımaktadır. Kültürel düzeyde pozitivistizm laiklik anlayışında kendisini göstermektedir. Bu anlamda, Batılılaşma hedefi boş inançlara dayalı dinsel dünya görüşünün egemen olduğu topluma “hayatta en hakiki mürşit(in) ilim” olduğunu öğretmek anlamına gelmektedir. Bu nedenle, Köker pozitivistizmin biçimlendirdiği Kemalist laiklik anlayışının dinde reforma yönelmek yerine, yeni bir inanç sistemini topluma benimsetmeye çalışan bir ideoloji olduğunu öne sürmektedir. Pozitivistizmin Kemalizmdeki siyasal sonucu ise, muhalif güçlerin “dinciliklerine” karşı çıkılarak, pozitivistizmin “düzen içinde ilerleme” doktrini gereği, güçlü bir merkezi devleti sürdürme eğilimi olmuştur (Köker, 2012). Güçlü merkezi devlet anlayışı bir vesayet ideolojisine bağlaşıktır. Vesayet ideolojisi Köker’e göre ilerleme hedefi ile meşrulaştırılmaktadır: “‘Geri’yi ifade eden ‘geleneksel toplum’ yapısının çözülme süreci içinde, ‘ileri’ye, ‘modern toplum’a gidişin reformcu aygıtı olan ‘devlet’, Osmanlı geçmişindeki ‘tedricilik’ten Cumhuriyetle birlikte kurtulmayı başarmıştır. Böylece ‘devrimci’ -veya ‘inkılâpçı’- bir hamleyi, bir kopuş noktasını belirleyen Cumhuriyet, eğitimsiz, cahil bir halk kitlesinin ‘kalkındırılması’ suretiyle ilerletilmesi misyonunu üstlenmiş olmaktadır” (Köker, 2009: 101).

Köker Türk modernleşmesinin temelini yerleştirdiği pozitivistizmi Aydınlanma düşüncesi ile eşdeğer görmektedir. Oysaki Aydınlanma düşüncesinin temelini özerklik oluşturmada⁹, pozitivistizm ise kapitalist üretim biçiminin, yani “sistem”in kurumsallaşmasını sağlayan bir araç olarak işlev görmektedir. Köker’in buradaki temel sorunu, pozitivistizmin Aydınlanma düşüncesinde vurgulanan, değişime değil, aksine, kapitalist toplumsal düzenin istikrarına vurgu yaptığı yadsınmasıdır. Böylece Köker’in analizlerinde, Kemalist modernleşmenin eski düzeni yıkarak yeni bir toplum biçimi oluşturma hedefinin istikrar ile ilişkisi kurulamamaktadır¹⁰.

Köker pozitivist anlayışla ilişkilendirdiği Kemalist modernlik projesini bir tahakküm ideolojisi olarak ele almaktadır. Hedefinin Batılılaşma olduğunu belirttiği Kemalizm Köker’e göre bu hedefine ulaşamamış, bunun yerine, tarihsel kökenlerinden dolayı merkezîyetçi geleneği devam ettirerek muhafazakâr-otoriter bir anlayışa sahip olmuştur:

Demokrasi, ister Batı tipi parlamenter biçimler altında olsun, ister başka biçimlerde anlaşılın, güçlü bir merkezi devletle değil, halkın katılım olanaklarını genişleten yaygın bir ademimerkezîyetçilikle daha tutarlıdır. Bu açıdan, demokrasinin, Şerif Mardin’in terimleriyle söylersek, çevreden merkeze doğru gelen etkilerinin artması ölçüsünde adıyla tutarlı bir nitelik kazanacağını söyleyebiliriz. Bu açıdan bakıldığında, muasır medeniyet idealinde içerilen pozitivist boyut, Tanzimat sonrasının bir ürünü olan otokrasi ve merkezileşme eğilimlerini sürdürücü ve

⁸ Kemalist modernlik projesinin pozitivist bir anlayışa dayandığı iddiası ilk olarak Timur (1971) tarafından ortaya atılmıştır.

⁹ Bkz. Habermas, 1990.

¹⁰ Bu konuda Koray’ın çalışması pozitivistizmin iç yüzü ve onun Kemalist Devrim ile ilişkisi konusunda önemli bir açıklama girişiminde bulunmaktadır: “Pozitivistizm, Aydınlanma’nın karşıtıdır. Tek başına bu nedenle bile, pozitivistizm sadece Türk Devrimi’nin değil, herhangi bir devrimin felsefesi olamaz” (Koray, 2013: 91).

merkezden çevreye doğru gelişen eski reformcu geleneği devam ettirici bir siyasal sonuç doğurmuştur. (Köker, 2012: 235)

Köker'in modernleşme okumasının temellerinde sorunlar olduğu görülmektedir. Öncelikle, Köker sorunsalını Türk modernleşme sürecini çözümlemek yerine, Kemalizmi itham etmek üzerine kurmaktadır. Böylece, modernlik analizi yerini bir ideoloji eleştirisine bırakmaktadır. Oysa modernleşme üzerine konuşabilmek için, analiz edilecek projenin modern bir toplum biçimini ortaya çıkarmayı hedefleyen ilkelere sahip olup olmadığı ve bu ilkelerin hangi deneyimlerle hayata geçirildiği tartışılmalıdır. Bu bağlamda, her modernlik projesi, uygulandığı coğrafyada toplumsal yapıyı dönüştürmeyi hedefler. Eğer, aynı zamanda politik olan bu proje toplumsal ilişki ağını kökten değiştirmiyorsa; örneğin, laik bir yapıyı, Köker'in bastırılmasını eleştirdiği geleneksel yapının "dinci" formasyonlarına ikame etmeyi hedeflemiyorsa, bu proje bir modernlik analizine konu olamaz. Bununla birlikte, bir projenin merkezi devlet eliyle gerçekleştirilmesi de onun muhafazakâr oluşuna kanıt olamaz. Köker birbirinden farklı boyutlara sahip Batılı modernleşmeleri aynı çatı altında toplarken, model aldığı İngiliz deneyiminden farklı oluşu nedeniyle Kemalist projeyi muhafazakâr olarak itham etmektedir. Oysa Avrupa'da birçok modernlik deneyimi vardır ki, devlet tarafından hayata geçirilmiştir. Fransız modernleşmesi bunun en bilinen örneğidir: "Teritoryal olarak Fransa'yı yapan, silahla savunan, Colbert döneminden bu yana modernleştiren ve kısmen silah sanayi aracılığıyla sanayileştiren, devlettir. Özellikle de, toplumun ortasında birçoklarının kamu sektörü diye adlandırdığı bir devlet toplumu yaratan yine devlettir" (Touraine, 2008: 50). Dolayısıyla, bir yandan İngiliz demokrasi modelini savunurken, öte yandan geleneklerin taşıyıcısı "çevrenin" ilişki ağlarının devlet tarafından dönüştürülme girişimini eleştiren Köker, aynı zamanda da Kemalizmi başarısız bir Batılılaşma hareketi olarak görmekte; dolayısıyla Köker'in birbiriyle çelişen, üstelik modernleşmeyi çözümlemek yerine Kemalizmi itham etmeye yönelik argümanlarının Türk modernleşmesini açıklamakta yetersiz kaldığı görülmektedir.

2. Batı-Dışı Modernleşme Yaklaşımı

Yukarıdaki örneklerde gösterildiği gibi, Batılılaşma kategorisinde yer alan olumlu ve olumsuz yaklaşımların Türk modernleşmesini açıklamada başarısız olduğu ortaya çıkmaktadır. Batılılaşma yaklaşımının ön kabulü, Batı coğrafyasının dışında kalan toplumların kendi modernliklerini kuramayacağı, ancak Batı'nın izinden gidebileceği düşüncesidir. Böylece, bu yaklaşım bize Türk modernliğinin özgünlüğünü aydınlayabilecek bir perspektif sunmamaktadır. Bunun yerine, "Batılılaşma" süreci analistlerin öznel değer yargılarına göre, bir "övgü" ya da "yergi" konusu haline gelmektedir. Oysaki sosyal bilimsel bir görev olarak, Türk modernleşmesinin övülmesi ya da eleştirilmesinden ziyade "çözümlemesi" gerekmektedir.

Türk modernleşmesinin Batı-merkezli açıklamalarına karşı, bazı alternatif yaklaşımlar ortaya koyulmuştur¹¹. Bu yaklaşımlar Türk modernleşmesi analizini Batı merkezinden kurtarmak için Batılılaşma yerine modernleşme kavramını ön plana çıkarmaktadır. Söz konusu yaklaşımlar arasında en dikkat çeken analiz Nilüfer Göle tarafından gerçekleştirilmiştir¹². Göle, geliştirdiği "Batı-dışı modernlik" kavramıyla alternatif bir perspektif üretme girişiminde bulunmaktadır.

Göle'ye göre, Batı'nın modernlik üzerinde söz sahibi olması modernliğin Batı'ya özgü bir durum olarak anlaşılmasına neden olmuştur. Bu algı, Batı coğrafyası dışında kalan modernliklerin Batı modeliyle açıklanması girişimlerinde eksikliklere yol açmıştır. Batılılaşma yaklaşımı Batı gibi olmayan, farklı modernliklerin nasıl var olduğu sorusuna cevap verememektedir. Bu sorunu

¹¹ Türk modernleşmesine ilişkin farklı yorumları derleyen kapsamlı bir çalışma için bkz. Tanör, 2010: 375-392.

¹² Kuşkusuz, Türkiye'nin yapısal değişim sürecini açıklamak üzere "modernleşme" kavramını kullanan başka birçok yazar vardır. Ancak, bu yazarların genel sorunu, kavramı teorik olarak temellendirmeden kullanıyor olmalarıdır. Dolayısıyla, modernleşme kavramının Batılılaşma kavramından farkının altını çizmesi bakımından Göle'nin analizi önemli bir girişimi ortaya koymaktadır.

çözmek ve modernlik deneyiminin farklı coğrafyalarda, farklı kültürlerde nasıl geliştiğini anlayabilmek için Göle, “Batı-dışı modernlik” kavramını geliştirmiştir. Göle’ye göre, Batı-dışı modernlik kavramı, modernlik analizlerinde Batı’yı merkezden kaydırarak yeni bir okuma üretme çabasıdır. Batılı olmayan toplumların modernliği kendi tarihsel deneyimleri ışığında kurma girişimlerini yeni bir modelle anlamaya çalışmak, söz konusu toplumların modernliğin dışında kaldıkları anlamına gelmez. Aksine, Batılı olmayan toplumların Batı modelini birebir kopyalamadan kendi modernliklerini inşa edebildiklerini gösterir (Göle, 2011: 163-164).

Batılı modernlik analizleri bizleri tarihsel ve coğrafi ortamlardan bağımsız simetrik gelişme çizgileri aramaya yönlendirmiştir. Bu model bütün toplumların kentleşme, sanayileşme ve demokratikleşme gibi parametrelere göre belirlenen evrensel bir gelişme çizgisinde ilerleyeceğini varsaymıştır. Batı’nın öncülük ettiği bu sürecin sonraki adımında Batı-dışı toplumlar da Batı’nın geçtiği süreçlerden geçerek modernliğe ulaşacaklardır. Bugün ise durum değişmiş, epistemolojik nedensellik ilişkileri ve metodolojik pozitivismden uzaklaşılmasıyla birlikte, toplumsal aktörün eylemleri, toplumların sübjektif değerleri ve kültürel farklılıkları modernliğin temel ölçütleri haline gelmeye başlamıştır. Modernlik Batı toplumlarının tekelinden çıktıkça tekçi modernlik anlayışından çoğulcu ve alternatif modernlik anlayışlarına geçilmektedir (Göle, 1998: 68-69).

Batı-dışı modernlik kavramı modernliğe Batı’nın değil, Batı-dışı toplumların aynasından bakmaktadır. Bu bağlamda, Batılı olmayan toplumların modernliklerinin inşasında bu toplumlardaki modernleşme istenci ve gönüllü modernleşme hareketlerinin merkezi bir rol oynadığı kabul edilmektedir. Politik elitlerin ve toplumsal aktörlerin sergilediği politik irade bu toplumlarda modernleşmenin hayata geçmesini sağlamaktadır (Göle, 1998). Bu bağlamda, Batı-dışı modernlik kavramı dört tez üzerinde temellenmektedir. Birinci tez, Batı modelinin merkezden kaydırılmasıdır. Böylece, Batılı olmayan toplumların modernlikle ilişkilerinin yalnızca edilgen değil, aynı zamanda aktif olduğu kabul edilmektedir. İkinci tez, ilerlemeci zaman anlayışından eş zamanlı modernlik anlayışına geçilmesidir. Gönüllü modernleşme hareketleri ve küreselleşmenin etkilerinin hesaba katılması, Batılı ve Batılı olmayan toplumlar arasında Batı lehine işlediği varsayılan hiyerarşik konumlandırma ve zaman farklılığı düşüncesinin geçerliliğini yitirmesini sağlarken, modernliğin artık Batılı ve Batılı olmayan toplumlar arasında eşzamanlı olarak üretildiği ortaya konulmaktadır. Üçüncü tez, ekstra modernlik anlayışıdır. Batılı olmayan toplumlar modernleşme istençlerini gerçekleştirirken modernliği fetişleştirmişler, modernleşme hareketlerini aşırıya vardırabilmişlerdir. Böylece, bu toplumlar modernliğin bazı alanlarında öncü konumda yer almışlardır. Batı’dan farklı olarak, Batılı olmayan toplumların modernleşme projelerinde kadınların merkezi bir konumda yer alması bunun en iyi örneğidir. Dördüncü tez, geleneksizleşmedir. Batı-dışı toplumlarda gelenekler modernliğe engel olarak görülüp yasaklanmıştır. Gelenekler değişime kaynaklık etmek yerine, modernliğin dışına itilmiştir (Göle, 2011: 164-172).

Göle’nin tezleri Batı-dışı modernliklerin Batılı modernleşmelerden farklılığına ve bu modernliklerin Batılılaşma modeliyle açıklanma girişimlerindeki eksikliklere işaret etmektedir. Buna karşılık, bu tezlerin ön kabulü, Batı’nın modernliğin ortaya çıkışında öncü olmasına bağlı olarak, Batılı olmayan toplumların modernliklerini Batı yörüngesinde kurduklarıdır. Bu noktada ön plana çıkan, Batı-dışı toplumlarda Batı modernliğinin bazı özelliklerinin bir “seçme” yapılarak kabul edilmesidir: “Batı modernliğinin -zaman ve mekanda değişerek- nasıl tekrar inşa edildiği, Batılı olmayan aktörler tarafından, Batı modernliğinin hangi özelliklerinin seçilerek diğerlerinin göz ardı edildiği Batı-dışı modernlik yaklaşımının konusudur. Kısacası, Batı modernliğinin yerel düzlemde yeniden seçici bir gözle tanımlanması, hatta kesilmesi, biçilmesi yeniden dikilmesi, yani kurgulanmasıyla Batı-dışı toplumlar toplumsal muhayyilelerini (örneğin eşitlik ilkesiyle) şekillendirmekte, kendi tarihlerini yazmaktadırlar” (Göle, 1998: 67). Böylece, Göle Batılı olmayan toplumların Batı modernliğine bağımlı olduğunu kabul etmektedir. Batı-dışı toplumların

modernliği inşa süreçleri Batı'ya yönelik olumlu ve olumsuz algılarının bir karması olarak gelişmiş, bunun sonucunda “eklektik” bir modernlik inşa etmişlerdir.

Göle'nin yaklaşımı, Batılılaşma tezine karşı, Batılı olmayan farklı modernlik projelerinin varlığını tanımakta, ancak Batı-dışı toplumların modernliklerini özgün olarak kabul etmemektedir. Göle, modernliğin Batı dışında özgün tarihsel, kültürel bağlamlardan referansla değil, Batı'ya benzeşme yoluyla ortaya çıktığını ifade eder. Batı dışındaki modernliklerin Batı modernliğinden farklılığı ise öykünmenin birebir olmamasından ileri gelmektedir. Batı-dışı toplumlar Batı yörüngesinde modernleşirken kültürlerine uygun olmayan öğeleri almaktan kaçınmışlar ya da bazı öğeleri modernliklerine dahil ederken aşırıya kaçmışlardır. Göle'ye göre, bunun sonucu olarak Batıcı, ama Batı'nın aynısı olmayan modernlikler ortaya çıkmıştır (Göle, 2011).

Göle farklı toplumların modernleşme süreçlerini kavramsallaştırmak amacıyla kullanışlı bir perspektif önermektedir. Yine de bu bakış açısı tam anlamıyla Batı-merkezlilikten kopabilmiş değildir. Göle'nin yaklaşımından, Türk modernleşmesinin Batı'dan farklı özellikleri içermesine karşın Batı yörüngesinde geliştiği, böylece özgün bir modernlikten söz edemeyeceğimiz düşüncesi çıkmaktadır. Dolayısıyla, Batı-dışı toplumlara ilişkin modernleşme yaklaşımının eksikliklerini gidermek üzere, modernlik kavramının yeniden değerlendirilmesine ihtiyaç vardır. Bu doğrultuda, kavramsal bir analizin işe koyulması gerekmektedir. Kavramsal bir perspektifin kurulması Türk modernleşmesinin tarihsel analizini sağlıklı bir biçimde yapabilmek için temel koşul durumundadır. Modernlik perspektifi Türk modernleşmesini çözümleyebilmek için ihtiyacımız olan temeli sağlayacaktır.

3. Modernlik Perspektifi

Bir modernlik analizi tarihsel olduğu kadar teorik bir işlemi de gerektirir. Modernleşme süreçlerinin analizi tarihsel bağlamda gerçekleştirilirken aynı zamanda teorik bir çerçeveye yerleştirilmezse modernlik çalışmaları hatalı çıkarımlara yol açabilme riski taşıyacaktır. Batılılaşma yaklaşımında görüldüğü gibi, Batı-dışı modernliklerin analizinin modernleşme sürecinde tarihsel olarak öncü olan Batı'ya öykünme temelinde kurulması farklı modernliklerin varlığının yadsınmasına yol açar. Modernliğin özgül bir medeniyete içkin olarak anlaşılması için, modernliğin toplumsal yaşamı düzenleyen özgün ilkeleri ortaya çıkararak “insanlık için yeni bir çağ” başlattığı gerçeğinin gözden kaçırılmaması gerekir. Burada öne çıkarılması gereken nokta, modernliğin Batı medeniyetinin üretimi değil, tüm insanlığa ait olduğudur. Bunu ortaya koymak, modernliğin, kendisine dahil olan bütün toplumlar tarafından benimsenen ilkelerini kabul etmeyi gerektirir. Yani, modernliği çözümlemek, birbirinden farklı modernleşme süreçlerini modernliğin sahip olduğu ilkelerle ilişkisi temelinde irdelemek ile mümkündür. Modernliğin ilkelerine yapılacak vurgu, bir modernlik perspektifini gerekli kılmaktadır.

Modernlik perspektifi modernliğin kendisini anlamlandırdığı ilkelerin ortaya konulmasına ve toplumsal yaşamın bu ilkeler üzerinden değerlendirilmesine dayanmaktadır. Çağdaş sosyal bilimciler bu ilkeleri modernliği açıklayabilmek amacıyla yol gösterici olarak kullanmaktadır. Böylece modernlik perspektifi kavramsal bir temel üzerinden kendisini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, özgürlük, akıl, egemenlik gibi kavramlar modernlik perspektifine anlamını kazandırmaktadır. Örneğin, Touraine modernliği akıl ve özne arasındaki ilişkiler çerçevesinde analiz eder. Modernlik akıllı rehber alan öznenin eylemliliği içinde mümkündür. Ancak, modernlik özne ve aklın uyumunun yanında bir karşıtlaşma ilişkisini de kapsar. Çünkü modernliğin hayata geçmesi olarak “modernleşme” bir mücadeleler tarihidir. Böylece, modernlik özne ve aklın uyumlu ilişkisi kadar iki unsurun gerilimleri de içeren diyaloguyla anlamını bulur (Touraine, 2002). Modernlik perspektifini kullanan bir başka sosyal bilimci olan Wagner ise modernliği disiplin ve özgürlük dikotomisiyle açıklamaktadır. Modernlik karakteristik olarak eylemleri mümkün kılıcı ve kısıtlayıcı bir içeriğe sahiptir. Bu bağlamda, Wagner'a göre modernleşme özgürleşme ve disiplin altına alınmanın paralel sürecini ifade etmektedir. Modernliğin tarihi bizzat

özgürlük ve disiplinin mücadelesini anlatmaktadır. Böylece, bir modernleşme çalışması özgürlük ve disiplinin değişen boyutlardaki varlığından hareket etmek durumundadır (Wagner, 2003). Bu örneklerde de görüldüğü gibi, modernlik perspektifi modernliği belirli kavramlar setiyle açıklamakta ve bu kavramlar modernleşme süreçlerinin analizine temel oluşturmaktadır.

Modernlik perspektifinin oluşumu için Castoriadis'in analizi önemli bir temel sağlamaktadır. Castoriadis insanlık tarihindeki her tarihsel-toplumsal aşamanın özgünlüğünün toplumun kendisini anlamlandırdığı imgelere dayandığını ortaya koymaktadır. Castoriadis'e göre, tarih boyunca her toplum, topluluk olarak kim olduğu, ne isteyip neye ihtiyaç duyduğu gibi birkaç temel soruya yanıt aramıştır. Her toplum, dünya ve onun içerdiği nesnelere olan ilişkilerine, ihtiyaçları ve arzularına yönelik bir kimlik tanımlamak zorundadır. Bu sorular ve yanıtları olmadan toplum ve kültürden bahsedilemez. Ancak, toplumların sordukları sorular ve verdikleri yanıtlar açıkça ortaya konmazlar. Bunun yerine toplumlar bu sorulara etkinlikleri dahilinde "fiili" yanıtlar sunarlar. Bu soruların yanıtları her topluluğun yapıp etmelerinde somutlaşan anlamlar olarak ortaya çıkar. Yani, bu sorulara yanıtlar sunan, toplumun imgesel anlamlarıdır. Örneğin, köleci toplum dönemi, toplumun kendisini antagonik bir görme ve bu yönde eylemesinin yeni bir biçiminin, bu yönde bir imgelemin ortaya çıkmasıdır. Aynı şekilde modern toplumsal organizasyon da kendisini önceki toplum biçimlerinden ayıran özgün anlamlar üzerinde inşa etmiştir. Bu yeni dünya anlayışının dünyayı algılaması iki imgesel anlama dayanmaktadır: özerklik ve rasyonel egemenlik (Castoriadis, 1997).

Özerklik kendi kendini yönetme düşüncesidir ve insan eylemine kurallar dayatacak herhangi bir dışsal, üstün varlığın ya da ilkenin reddine dayanır. Kendi yaşamını yönetme düşüncesi Aydınlanma ile gelişen bir ilkedir. Bu nedenle özerklik hiçbir edimci ya da yapının birey ya da kolektivitinin kendi kaderini tayin hakkına sınırlar koyacak ölçütler sunmasına izin vermeyen bir imgelem olarak modernliği diğer tarihsel dönemlerden ayıran temel yapı taşı olmuştur (Wagner, 2003). Özerklik modernliğin tarihinde ulus-devletin temel politik birim haline gelmesi ve getirdiği yurttaşlık anlayışında pratik karşılığını bulmuştur. Özerklik imgelemi insanın kendisinin efendisi olması idealini ifade ederken, modernliğin diğer imgesel anlamı olan rasyonel egemenlik de insanın dünyanın efendisi olması hedefinin bir ifadesidir. İnsanın doğa karşısındaki egemenliği doğanın yasalarının rasyonel açıklamasına ulaşma yoluyla gerçekleşecektir. Böylece, bilim insanın dünyaya egemen olma hedefini karşılayan temel araç olmuştur. Fransız ve Endüstri Devrimlerinin getirdiği hızlı toplumsal değişimlerden ve geleneksel kurumların yerlerini radikal akılcı geleneklere bırakmasından kaynaklanan düşünce kalıplarının kabul görmeye başlaması bilimin ihtiyaç duyduğu özgür ortamı yakalamasını sağlamış ve insanoğlunun dünyaya egemen olma sürecinin fitilini ateşlemiştir (Hobsbawm, 2012). Böylece, bilimin yön verdiği rasyonel egemenlik düşüncesi modernliği diğer çağlardan ayıran temel imgelemler arasında yerini almıştır.

Castoriadis'in kavramsallaştırdığı imgesel anlamlar toplumun kendisini yeniden ürettiği formlar, fikirler ve görüntüleri ifade etmektedir. Her toplum yaslandığı doğal dünyayı kendi dünyasının anlamlandırmalarına göre değiştirmektedir (Houston, 2018: 171-172). Modern toplum da diğer toplumlar gibi kendisine özgü imgesel anlamlar üzerinde yükselmektedir. Özerklik ve rasyonel egemenlik modernliğin belirleyici imgesel anlamlarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla, sosyal bilimlerde modernlik üzerine yapılacak bir analiz bir insanlık durumu olarak modernliği diğer insanlık durumlarından ayıracak belli ölçütlerden hareket etmek durumundadır. Modernliğin imgesel anlamlarının çeşitli açılımlarına karşılık gelen ve modernlik teorisyenlerinin çalışmalarının zeminini oluşturan özgürlük, disiplin, akılcılık, egemenlik, öznellik gibi kavramlar modernlik perspektifinin genel çerçevesini çizmektedir.

4. Çoklu Modernlikler Yaklaşımı

Buraya kadar, Türk modernleşmesinin sosyolojik analizinin yapılabilmesinin bir modernlik perspektifini gerekli kıldığı ortaya konulmuştur. Modernlik perspektifi Cumhuriyet ile başlayan

Türkiye’deki köklü değişim sürecini modern bir toplum yaratma yönünde gerçekleşen “bilinçli” bir değişim olarak irdelememizi sağlayacaktır. Modernliğin belirli ilkelerinden hareket eden modernlik perspektifinin kullanılması, köklü değişimlerin tesadüfi ya da tarihsel evrimin zorunlu sonuçları olarak görülmesinden ziyade bir projeye dayandığını kabul etmemizi gerektirir. Projenin uygulanması noktasında aktör ve yapı arasındaki ilişkilerin analizi önem kazanırken, bu analizin bizi götürdüğü yer, Türkiye’deki modernleştirici aktörler ile ülkenin tarihsel geçmişinin modernleşmede oynadığı role odaklanmaktır. Bu perspektif aynı zamanda aktörleri ve tarihsel geçmişi ile Türkiye’nin Batı’dan farklılığının vurgulanması gerekliliğini ortaya çıkarır. Yani, Türk modernleşmesinin Batılı modernleşmelerden farklılığının ortaya konulması Türkiye’nin yapısal değişim sürecinin analizinin yapılabilmesinin zorunlu koşulu durumundadır. Aksi halde, Türk modernleşmesinin yerini “evrensel” modernleşmenin alması kaçınılmazdır. Böylece, Türk modernleşmesi basitçe, Batılılaşma anlamına gelecek ve “farklı” bir modernleşme olarak Türk modernleşmesini analiz etmeye gerek kalmayacaktır.

Modernliğin her coğrafyada aynı görünüme sahip olmadığı ortadadır. Batı dışında gelişen modernlikler her şeyden önce kendi tarihsel gerçekliğinin ürünü olarak doğmuştur. Bu durum modernlik ile Batı özdeşliğinin sorgulanmasını gerekli hale getirmektedir. “Dünya Avrasya kıtasının Batı ucundan bakarak anlaşılabilir. Temsili hükümet ve ulus gibi, Avrupa’nın ürettiği, dünya çapında etkili kavramlar bile dünyanın farklı yerlerinde farklı anlamlar ve mantıklar kazanmışlardır. Sosyal analizin kilit mefhumlarının, örneğin din ve sınıfın, modern kapitalist dünyanın farklı yerlerinde son derece farklı tınıları vardır” (Therborn, 2012: 87-88). Bu nedenle modernliği bir Batı projesi olarak gören klasik modernleşme anlayışlarının eleştirisi elzem durumdadır.

Modernliğin Batı ile eşdeğer görülmesine neden olan temel, modernliğin Batı medeniyeti ile ilişkisidir. Modernliğin Batı’da ortaya çıkmış olması gözlemcilerin modernliği Batı medeniyeti ile özdeş kabul etmesine neden olmaktadır¹³. Modernliğin yeni bir medeniyeti ifade ettiği iddiası tartışmalı olmakla birlikte¹⁴, eğer modernlik bir medeniyet olarak kabul edilse bile bu medeniyetin Batı medeniyeti ile özdeş görülmesi modernliğin kozmopolit yönünü ihmal etmeye yol açar. Bu noktada, Delanty’nin tartışması önemlidir. Delanty’e göre, medeniyetler tek boyutlu ve bütüncül olmaktan ziyade çok boyutlu ve çoğulcu yönere sahiptir ve farklı aktörler tarafından farklı şekillerde uyarlanabilecek anlamlandırma çerçevelerine dayanmaktadır. Avrupa içerisinde modernliğe giden farklı yollar da medeniyetlerin çeşitliliği ile ilişkilidir. Bir medeniyet takımıydığı olarak Avrupa Batı Yahudi-Hristiyan, Rus-Slav ve Müslüman-Türk olmak üzere temelde üç medeniyetten oluşmaktadır. Avrupa, durağan bir varlık, devamlı bir gelenek ve kapsayıcı bir medeniyet olmaktan öte, bağlantılarla meydana gelen bir medeniyeti ifade etmektedir. Dolayısıyla Batılı kültürlerin yanında aynı zamanda Slav ve Müslüman unsurların da etkileşimi ile meydana geldiği için Avrupa’nın Batılı olduğu kadar Doğulu da olduğu söylenebilir. Yakın tarih boyunca Slav ve Osmanlı unsurların Avrupa’daki varlığı bunun en önemli kanıtı durumundadır. Böylece, modernliğin Batı Avrupa dışındaki toplumlarda farklı görümlere sahip olması medeniyetin çoğul niteliği ile ilgilidir. Batı Avrupa modernliği Avrupa medeniyetinin şekillenmesinde önemli bir rol oynasa da modernlik Avrupa medeniyeti içindeki farklı unsurların bir bileşimi ile ana çerçevesini oluşturmuştur (Delanty, 2015: 77-81).

Türk modernleşmesinin Batılı modernleşmelerden farklılığını kabul etmek onu Batı-merkezli analizin dışında bir teorik çerçeveye yerleştirmeyi gerekli hale getirir. Bu çalışmanın amacı açısından kullanışlı olarak değerlendirilecek teorik çerçeve, son yıllarda geliştirilmiş olan “çoklu

¹³ Modernlik ile Batı medeniyeti özdeşliği 1950’lerde üretilen modernleşme teorisinde karşılığını bulmuştur. Modernleşme teorisi ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Knöbl, 2017; eleştirisi için bkz. Altun, 2017.

¹⁴ Modernliği farklı bir medeniyet olarak gören yaklaşım için bkz. Eisenstadt, 1996; modernliği medeniyetler üstü bir durum olarak kabul eden yaklaşım için bkz. Arnason, 1997.

modernlikler” yaklaşımına karşılık gelmektedir. Çoklu modernlikler yaklaşımı modernliği bir Batı projesi, modernleşmeyi de bir Batılılaşma süreci olarak görmemektedir. Bunun yerine modernlik farklı coğrafi bağlamlarda farklı görünümlere sahip bir insanlık durumu olarak anlaşılmalıdır. Çoklu modernlikler yaklaşımı S. N. Eisenstadt, J. P. Arnason, P. Wagner ve İ. Kaya tarafından temsil edilmektedir¹⁵.

Çoklu modernlikler yaklaşımı geçmişte modernleşme teorisinin içinde eserler vermiş olan Eisenstadt’ın¹⁶ modernlik analizinde Batı merkezinden uzaklaşarak yeni bir analiz biçimi geliştirme çabalarıyla ortaya çıkmıştır. Eisenstadt’a göre modernliğin medeniyeti ilk olarak Batı’da ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Modernlik projesinin merkezinde toplumsal ve siyasal düzenin bilinçli insan etkinliği tarafından aktif olarak oluşturulabileceği inancı yatmaktadır. Bu proje insanın özerkliğine vurgu yapmaktadır. Özerkliğin sosyal inşanın gerçekleşmesinde oynadığı bu merkezi rol modernliğin Batı’dan diğer coğrafyalara yayılmasında da belirleyici olmuştur. Modernliğin Batı’nın ötesine, farklı Asya toplumlarına taşınması ile bu toplumlarda ulus-devletin temel modeli, Batı modernliğinin temel öncül ve sembolleri kabul edilmiştir. Aynı zamanda, Avrupalı olmayan toplumlarda özellikle elitler ve entelektüellerin modernliğin Batılı formülasyonunu kabul etmeleri yeni modern evrensel geleneğe aktif olarak katılmalarını sağlamıştır. Modernite temalarının benimsenmesi, bu grupların, modernliğin Batılı evrensel unsurlarından bazılarını, geleneksel kimliklerinin özgün bileşenlerinden vazgeçmek zorunda kalmadan, kendi yeni kolektif kimliklerinin inşalarına dahil etmelerini mümkün kılmıştır. Orijinal Batılı modernliğin belirli temaları ve kurumsal modellerinin Batılı olmayan toplumlar tarafından benimsenmesi bu ithal edilen fikirlerin sürekli seçilmesini, yeniden yorumlanmasını ve yeniden yapılandırılmasını sağlamıştır. Bunlar, yeni kültürel ve politik programlarla ortaya çıkan, özgün ideolojiler ve kurumsal kalıplar sergileyen sürekli yenilikçiliği getirmiştir. Böylece, çoklu modernlikler Batılı olmayan toplumlarda kendi tarihsel geleneklerinin ve Batı orijinli projenin karma etkileriyle şekillenmiştir. Bunun sonucunda modernlik Batı’dan farklı olarak, yeni tarihsel bağlamlarda, yeni yollarla yeniden oluşmuş, orijinal versiyonun homojenleştirici yönlerinin ötesine geçen çok sayıda kültürel ve sosyal çoğulluklar göstermiştir. Bu tarihsel gelişmeler, modernliğin çoklu yorumlarını ve hepsinden önemlisi, Batı’yı modernite üzerindeki tekelden yoksun bırakan “Batı dışılaşma” girişimlerinin varlığını kanıtlamaktadır (Eisenstadt, 2000).

Eisenstadt’a göre, Avrupa’da ortaya çıkan modernliğin kültürel programında bireysel özerklik vurgulanmakta ve insani ve doğal dünyanın insan eylemliliğiyle hakimiyet altına alınması üzerinde durulmaktadır. İnsan özerkliğine yapılan vurgu ile modern hayatın idamesinde kurumsal alana ilişkin kısıtlayıcı kontroller arasında bir içsel gerilim mevcuttur. Yani, çoğulcu eğilimler ile bütünsellik eğilimi arasında sürekli bir gerilim bulunmaktadır. Bu karşıtlıklar devlet ile toplum ilişkisi ve kolektif kimlikler gibi meseleler etrafında siyasi uyuşmazlıklara yol açarken, aynı zamanda modernliğin çeşitlilik kazanmasını sağlamıştır (Bhambra, 2015: 75-76). Bu bağlamda, modernliğin imgesel anlamlarının modernliğin çoklu formlara sahip olmasında en önemli rolü oynadığı görülmektedir. Modernliğin evrensel karaktere sahip olmasının temelinde rasyonel egemenlik, çoklu karakter kazanmasının temelinde ise özerklik imgesi vardır. Rasyonel egemenliğin “akıl yoluyla dünyayı denetim altına alma” projesi modern toplumları bütünselliğe, özerkliğin “kendi kurallarını kendi koyma” projesi ise çoğulculuğa doğru götürmüştür. Böylece, çoklu modernlikler yaklaşımı modernliği Batılılaşmanın aksine evrenselliğin yerel bağlamlarda yeniden üretilmesi olarak görmektedir. Modernlik ilk olarak Batı’da ortaya çıkmış, ancak onun evrensel projesi olan “özerklik” farklı toplumlarda farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Özerklik düşüncesinin yoruma açık olması Batı dışında kalan toplumların modernliği inşasında kendi

¹⁵ Bkz. Eisenstadt, 1996; Arnason, 1997; Wagner, 2003; Kaya, 2004.

¹⁶ Bkz. Eisenstadt, 2007.

tarihsel geçmişlerinden referans alabilmelerini mümkün kılmıştır. Bunun sonucunda modernlik Batı tekelinden uzaklaşarak çoğul formlara sahip olmuştur.

Çoklu modernlikler perspektifinin hareket noktasını modernliğin imgesel anlamlarını kendine özgü yollardan yorumlayan farklı modernliklerin de olabileceği düşüncesi oluşturmaktadır. Bu bağlamda, çoklu modernlikler yaklaşımı Avrupa-merkezci modernlik anlayışına dört temel başlık üzerinden karşı çıkmaktadır: Tarihsel geçmiş, modernleştirici aktörlerin çoğulluğu, modernlik projelerinin çoğulluğu ve medeniyet. Çoklu modernlikler anlayışı ilk olarak, feodal Avrupa ve merkezîyetçi Osmanlı İmparatorluğu gibi farklı tarihsel geçmişe sahip toplumların zorunlu olarak aynılaşamayacağını kabul etmektedir. Çoğul tarihlerin varlığı toplumsal değişimin yönü açısından çoğul olasılıklara işaret etmektedir. İkinci olarak, modernliğin ajanlarının feodal Avrupa’da burjuvazi, emperyal-patrimonyal Osmanlı İmparatorluğu’nda ise modernleştirici elitlerde karşılığını bulmasında görüldüğü gibi; toplumsal değişime neden olan çatışmaların her yerde aynı aktörler arasında ortaya çıkmaması farklı modernliklerin oluşumunda modernleştirici aktörlerin çoğulluğunu önemli bir dinamik olarak ortaya koymaktadır. Üçüncü olarak, egemenlik ve özerkliğin sosyal aktörler tarafından yorumlanmalarına bağlı olarak, modernlik farklı biçimlerde oluşturulabilir. Örneğin, Batı imgelemine aksine, sosyalist deneyimde gözlemlenen özerkliğin kolektivist yorumu kurumsal sahaların farklı yollardan şekillenmesine yol açmaktadır. Bu da modernliğin kurumsal sahalarının otomatik olarak belirlenmediğini, farklı projelerde farklı görünüm kazandığını bize göstermektedir. Son olarak, modernleştirici aktörlerin projelerini üstüne inşa ettikleri medeniyetsel miras tekil toplumlardan daha geniş sosyal bağlamlara yoğunlaşmayı gerekli kılmaktadır. Medeniyetsel analiz tekil Avrupa medeniyeti düşüncesini sorgulamayı gerektirmekte, böylece medeniyetlerin çoğulluğu tartışmaya açılmaktadır (Kaya, 2005). Böylece, çoklu modernlikleri kavramsallaştırmaya yönelik bu dört boyut Avrupa-merkezci teorilerden bir kopuşu ifade ederken, modernleşmeyi Batılılaşma ile özdeşleştiren anlayışları da temelinden sarsmaktadır.

5. Türk Modernliğini Çözümlemek İçin Bir Anahtar: Geç Modernlikler Perspektifi

Çoklu modernlikler analizi Batı dışında kalan coğrafyalarda modernliğin inşa ve gelişim süreçlerini çözümleyebilmek için önemli bir bakış açısı sağlamaktadır. Bir Batı-dışı modernlik olarak Türk modernliği de çoklu modernlikler perspektifi içinde değerlendirilebilir. Modernliğin Türk deneyimini açıklayabilmek için Kaya’nın (2004) geliştirdiği “Geç Modernlikler” yaklaşımı işlevsel bir niteliğe sahiptir. Geç modernlikler kavramı orijinal Batı modernlikleri ile onlara göre tarihsel olarak gecikmiş Doğu modernlikleri arasındaki bir ayırımı dayanmaktadır. Bu bağlamda geç modernlikler “...Batı modernliğinin emperyalist, baskın güçleri tarafından modernleştirilmek yerine yerli projeler üstünde yükselmiş modernliklerdir” (Kaya, 2004: 7). Sömürgeci Batı modernliği dünyanın geri kalanını kendi modeli etrafında bütünleştirmekten ziyade karşıtlıkların ve farklılıkların radikalleşmesine neden olmuştur. Batı’nın yükselişi Doğu toplumlarının kendi özlerini sorgulamaları ve dünya algılamalarını sorunsallaştırmalarında önemli bir rol oynamıştır. Bu kendi benliğini sorgulama süreci Batılı olmayan toplumların modernliği Batı’nın yorumladığı gibi yorumlamasına izin vermemiştir. Batı sömürgeciliğine karşı koymak için Doğu toplumlarının kendi modernliklerini inşa etmeleri kaçınılmaz olmuştur. Böylece, modernliğin evrensel olduğunu empoze eden Batı tezi kendi antitezi olan geç modernlikleri yaratmıştır (Kaya, 2004).

Kaya, Japonya, Rusya ve Türkiye’yi geç modernlikler kategorisi için üç önemli örnek olarak anlamaktadır. Ona göre, geç modernliklerin özerk gelişmeyi başarıp başaramadığını anlamak medeniyetsel bir perspektifi gerekli kılmaktadır. Bu üç ülkeden hiçbirisi bir medeniyet dairesi içine açık bir şekilde yerleştirilemez. Türkiye söz konusu olduğunda, Türklerin ne İslam ne de Batı medeniyetinin tam üyesi olduğunu görürüz. Türkiye Batılılara göre Doğu’yu, Doğululara göre ise Batı’yı temsil etmektedir. Medeniyet açıkça tanımlanamadığında, yenilikler yaratmak kolaylaşmaktadır; çünkü o toplumun bir medeniyete uyumluluğunu denetleyecek katı

mekanizmalar ortada yoktur. Böylece, Türk modernlik deneyimi Batılılaşmadan ziyade, Türk kültürünün kendisini Doğu ve Batı'ya karşı konumlayarak tekilleştirmesini ifade etmektedir (Kaya, 2004). Geç modernlikler bir yandan kültürün imkanlarından doğarken, öte yandan sosyal aktörlerin yaratıcı eylemlerine bağlı olarak gelişmiştir. Bu özellik Türk modernliğinin diyalektik karakterini göstermektedir: “Türk modernlik projesi, dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir sonucu, ama aynı zamanda önemli ölçüde yeni aktörler tarafından yaratılan yeni bir fenomen olarak anlaşılmalıdır” (Kaya, 2004: 45). Bu noktada modernliğin aktör merkezli politik bir proje dahilinde inşa edildiği düşüncesi ön plana çıkmaktadır. Türk modernliği bir yandan kendi tarihinden beslenirken, bir yandan da sosyal aktörlerin yaratıcı eylemlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Bu noktada, çoklu modernliklerin tarihsel geçmişe dayanırken yenilik yarattığının da gözden kaçırılmaması gerekir. Çoklu modernliklerden bahsetmek ve modernleşmenin Batılılaşma olmadığını kabul etmek geç modernliklerin yoğun olarak geleneklerinden beslendiği ve gelenek-yoğun bir inşa süreci başlattığı anlamına gelmemelidir. Farklı modernleşmelerin salt tarihsel geçmişlerinden referansla açıklanması gelenekten kopuşu açıklayamaz. Bunun için geç modernliklerin de bir modern kopuş yaşadığı kabul edilmelidir. Bir geç modernlik olarak Türk modernleşmesi kendi tarihsel geçmişinden beslenmiştir, ancak onu modern imgesel anlamlara dayalı olarak yeniden kurmuştur. Örneğin, Türk modernlik projesinin benimsediği devletçi ekonomi politikası merkezî Osmanlı İmparatorluğu'nun devletçi ekonomik modelinden referans almıştır¹⁷. Osmanlı'da özel girişime izin verilmemesi ve ekonomik faaliyetlerin devletin toprakta mülkiyet sahibi ve ticarete düzenleyici olması bağlamında yürütülmesi Cumhuriyet modernleşmesinin tarihsel kaynağını oluşturmuştur. Türk modernliği de ekonomide devletin yatırımcı, işletmecisi ve denetleyici rol üstlendiği bir ekonomik proje geliştirirken Türkiye'nin tarihsel geçmişine uyumlu bir çizgide hareket etmiştir. Ancak Türk modernlik projesi devletçiliği modern koşullara uygun bir biçimde ortaya koymuş ve kapitalist üretim biçimi içinde yeniden inşa etmiştir. Dolayısıyla, Batılı modernleşmelerin liberal ekonomi politikalarını değil, devletçi bir modeli benimseyen Türk modernliğinin Batılılaşma yolunu izlemek yerine özgün bir proje ortaya koyduğu kabul edilmelidir.

6. Sonuç

Bu çalışmada Türk modernleşmesinin bir Batılılaşma sürecini ifade etmediği, bunun yerine çoklu modernlikler perspektifi içinde değerlendirilebilecek farklı bir modernlik projesi olarak anlaşılması gerektiği iddia edilmektedir. Bu iddia çerçevesinde öncelikle modernleşme ve Batılılaşma arasında kurulan pozitif ilişki sorunsallaştırılmaya çalışılmıştır. Batılı olmayan toplumların modernleşmelerinin analizinde yaygın olarak modernliğin Batı projesi olduğu ön kabulünden hareket edilmektedir. Bu çerçevede Batılılaşma perspektifi ve alternatif bir yaklaşım olarak Batı-dışı modernlik analizi bu kategorilerde eserler veren yazarların düşüncelerinden hareketle eleştirel bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Batılı olmayan toplumların modernleşmelerinin incelenmesinde görülen temel sorun teorik bir perspektifin yokluğudur. Özgül toplumların modernleşme süreçlerinin analizi yalnızca tarihsel bir perspektife dayanarak yapılmaya çalışılmaktadır. Tarihsel perspektif gerekli olmakla birlikte, aynı zamanda teorik bir perspektifin de işe koyulması gereklidir. Batılılaşma yaklaşımında görüldüğü gibi, Türk modernleşmesinin analizi yalnızca tarihsel süreçlerin yorumlanması temelinde gerçekleştirilirse, tarihsel olarak modernliğin ilk ortaya çıktığı coğrafya olan Batı'daki gelişmeleri diğer toplumların geçirdiği süreçlerin referansı olarak kabul etmek durumunda kalırız. Örneğin, ulus-devlet, sekülerleşme, sanayileşme gibi yenilikler ilk kez Batı'da ortaya çıktığı için Türkiye gibi Batı-dışı toplumlarda bunlara yönelik değişimler Batılılaşma olarak anlaşılır. Bu bağlamda,

¹⁷ Osmanlı devletçiliği için bkz. Cem, 2015; Cumhuriyet dönemi devletçiliği için bkz. Boratav, 2006.

Batılılaşma yaklaşımı yaşanan değişim süreçlerine görünümünün benzerliklerine odaklanan bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Böylece, analiz salt olayları anlamlandırma çabasından ibaret kalmakta, bu olayların ardında yatan ilkelerin modernlikle ilişkisi kurulamamaktadır.

Batı-dışı modernleşme yaklaşımı ise Batılı ve Batılı olmayan toplumlar arasında simetrik ilişkiler kurmak yerine coğrafi farklılıkları kabul etmektedir. Farklılığa vurgu yapmasına karşın, bu yaklaşım Batı ve Batı-dışı toplumlar arasında öncülük-ardıllık ilişkisini merkeze almaktadır. Bu ilişkide esas olan, ardıl olanın öncü olan üzerinden kendisini inşa etmesidir. Bu yaklaşımın sonucu, Batı-dışı toplumların Batı yörüngesinde modernleştiğidir. Batı-dışı modernleşme yaklaşımında Batılılaşma yaklaşımındaki gibi bir öykünme süreci esas alınmaktadır; ancak burada bir taklitten ziyade seçici bir yaklaşımın varlığı ön plana çıkarılmaktadır. Böylece, Batı-merkezlilik farklı bir bakış açısı içinde yeniden üretilmektedir. Batı-dışı modernleşme yaklaşımının sorunu, Batılı olmayan toplumların modernliklerinin özgünlüğünün nasıl açıklanacağı sorusunun cevapsız kalmasıdır.

Söz konusu yaklaşımların en önemli sorunu, belli ilkelere dayanan “modernlik” kavramının yokluğudur. Batılı olmayan toplumların deneyimlerini modernleşme olarak anlayabilmemiz için modernleşme süreci ile modernlik arasında bir ilişkinin kurulması gerekmektedir. Aksi halde, değişim sürecinin modernlik yönünde gelişmeleri içerdiğini açıklamak mümkün olamaz. Modernlik ve modernleşme ilişkisinin kurulması sonucu aynı zamanda proje ile deneyim ilişkisi açığa çıkarılabilecektir. Modernlik projesi ile onun uygulanma sürecinin bağlantısının kurulabilmesinin yolu öncelikle modernliğin ne olduğunu açıklamaktan geçmektedir. Modernliğin hangi ilkeler üzerinde işlerlik kazandığını belirleyebilmemiz için modernlik perspektifi bize önemli bir bakış açısı sağlamaktadır.

Modernlik perspektifi Türk modernleşmesine uygulandığında Türkiye’deki yapısal değişimlerin bir proje dahilinde gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Türk modernlik projesi olarak adlandırılan bu proje aynı zamanda modernliğin Türkiye’ye özgü modelini ifade etmektedir. Buradan çıkacak sonuç, Türk modernleşmesinin modernliğin evrensel ilkelerini benimsemekle birlikte, söz konusu ilkelerin uygulanma yol ve yöntemleri bakımından Batılı modernleşmelerden farklı olduğudur. Bu yaklaşımın bizi götüreceği yer, Türk modernleşmesinin modernliğin çoğul formlarından birini oluşturduğu düşüncesidir. Batılılaşma tezine karşı üretilen çoklu modernlikler yaklaşımı Türk modernleşmesinin farklı bir modernlik deneyimi olarak analiz edilmesini sağlayacak kavramsal temeli oluşturmaktadır. Aynı zamanda çoklu modernlikler analizini tamamlayıcı bir yaklaşım olarak geç modernlikler yaklaşımı, Batı’ya göre geç gelişen modernliklerin özgünlüğünü açıklamakta yol gösterici olmaktadır. Böylece, Japonya ve Rusya gibi Türkiye’nin de Batı’ya göre gecikmiş modernlik deneyiminin analizi Batılılaşma yaklaşımının tekelden kurtarılarak, coğrafi ve tarihsel farklılıkları açıklayabileceğimiz kavramsal bir temele oturacaktır.

Bu makale Türk modernleşmesini çözümleyebilmek için kavramsal bir perspektif önerisinde bulunmaktadır. Bu doğrultuda, diğer Batılı olmayan toplumlar gibi Türkiye’nin de modernleşme süreçlerini açıklamak üzere kullanılan Batılılaşma ve çağdaşlaşma tezlerinin teorik olarak yetersizliği gösterilmiş, aynı zamanda analizi bilimsel olarak temellendirebilmek için modernlik perspektifinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Buna ek olarak, Batılı olmayan toplumların modernleşme süreçlerinin açıklanmasında çoklu modernlikler ve geç modernlikler yaklaşımlarının kullanışlı yaklaşımlar olabileceği öne sürülmüştür. Bu yaklaşımlar Türk modernleşmesinin çözümlenmesi için teorik bir bağlam sağlarken, tarihsel analiz ile tamamlandığında sağlıklı sonuçlara ulaşılabilecektir¹⁸. Türkiye gibi geç modernleşen ülkelerin modernleşme analizleri için

¹⁸ Türk modernleşmesinin tarihsel gelişimini farklı boyutlarıyla inceleyen kapsamlı bir çalışma için bkz. Türk Modernleşmesi (2013).

gerekli kavramsal çerçevenin kurulmasıyla birlikte, tarihsel gerçekliklerin nasıl sonuçlar ortaya koyacağı ve analistlere modernleşme hakkında ne söyleyeceği ise yoruma açık durumdadır.

Kaynakça

- Altun, F. (2017). *Modernleşme kuramı: Eleştirel bir giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Arnason, J. P. (1997). *Social theory and Japanese experience: The dual civilization*. London: Kegan Paul International.
- Berkes, N. (1997). *Baticılık, ulusçuluk ve toplumsal devrimler (C.1)*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bhambra, G. K. (2015). *Moderniteyi yeniden düşünmek: Post-kolonyalizm ve sosyolojik tahayyül*. (Ö. İlyas, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de devletçilik*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Castoriadis, C. (1997). *Toplum imgeleminde kendini nasıl kurar? (C.1)*. (H. Tufan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cem, İ. (2015). *Türkiye'de geri kalmışlığın tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çeçen, A. (1980). *Atatürk ve Cumhuriyet*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Delanty, G. (2015). Medeniyet takımı yıldızları ve Avrupa modernliğine yeni bir bakış. (F. Bulut, Çev.). G. Delanty (Ed.), *Doğu ve Batı'nın ötesinde Asya ve Avrupa* içinde (ss. 63-85). İstanbul: Matbu Kitap.
- Eisenstadt, S. N. (1996). *The Japanese civilization: A comparative view*. Chicago: Chicago University Press.
- Eisenstadt, S. N. (2000). Multiple modernities. *Daedalus*, 129(1), 1-29.
- Eisenstadt, S. N. (2007). *Modernleşme başkaldırı ve değişim*. (U. Coşkun, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Göle, N. (1998). Batı-dışı modernlik üzerine bir ilk desen. *Doğu Batı*, 2, 65-73.
- Göle, N. (2011). *Melez desenler: İslam ve modernlik üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Habermas, J. (1990). Modernlik: Tamamlanmamış bir proje. (G. Naliş, Çev.). N. Zeka (Der.), *Postmodernizm* içinde (ss. 31-44). İstanbul: K1Y1 Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2012). *Devrim çağı (1789-1848)*. (M. S. Şener, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Houston, C. (2018). Antropoloji, özerklik ve kültürel devrim sanatı. U. Gündüz (Ed.), *İletişim ve modernleşme: Karşılaştırmalı yaklaşımlar (C.1)* içinde (ss. 167-193). İstanbul: Büyük Kitaplar Yayınları.
- Kaya, İ. (2004). *Social theory and later modernities: The Turkish experience*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Kaya, İ. (2005). Çoklu modernlikler perspektifi ve toplumsal kuramlar. *Sosyoloji Dergisi*, 14, 1-20.
- Kili, S. (1998). *Atatürk Devrimi: Bir çağdaşlaşma modeli*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

- Knöbl, W. (2017). Ömrünü tamamlamayacak teoriler: Modernleşme teorisinin asla sona ermeyen hikayesi. (Ü. Tatlıcan, Çev.). G. Delanty & E. F. Işın (Ed.), *Tarihsel sosyoloji: Temeller ve tartışmalar* içinde (ss. 161-179). İstanbul: Isık Yayınları.
- Kongar, E. (2011). *Devrim tarihi ve toplumbilim açısından: Atatürk*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kongar, E. (2014). *Toplumsal değişme kuramları ve Türkiye gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kongar, E. (2015). *21. yüzyılda Türkiye: 2000'li yıllarda Türkiye'nin toplumsal yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Koray, S. (2013). Türk Devrimi'nde aydınlanma ve pozitivizm. V. Ataman (Ed.), *Neden geri kaldık? bitmeyen kavga: Çağdaşlaşma* içinde (ss. 91-99). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Köker, L. (2009). Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, devlet ve demokrasi. A. İnel (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Kemalizm* içinde (ss. 97-112). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köker, L. (2012). *Modernleşme, Kemalizm ve demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küçükömer, İ. (2007). *Batılılaşma & düzenin yabancılaştırılması*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Mardin, Ş. (1992). *Din ve ideoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2006). *Türkiye'de toplum ve siyaset*. M. Türköne ve T. Önder (Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2012). *Türk modernleşmesi*. M. Türköne ve T. Önder (Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Modernleşme ve batıcılık*. (2009). T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sezer, B. (1988). *Türk sosyolojisinin ana sorunları*. İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları.
- Tanör, B. (2010). *Kurtuluş kuruluş*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Therborn, G. (2012). *Dünya: Bir kılavuz*. (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: Versus Kitap.
- Timur, T. (1971). *Türk Devrimi ve sonrası: 1919-1946*. Ankara: Doğan Yayınları.
- Touraine, A. (2002). *Modernliğin eleştirisi*. (H. Tufan, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Touraine, A. (2008). *Başka türlü düşünmek*. (M. Moralı, Çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Türk modernleşmesi*. (2013). A. Kolay (Ed.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Wagner, P. (2003). *Modernliğin sosyolojisi*, (M. Küçük, Çev.). İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Wagner, P. (2013). *Deneyim ve yorum olarak modernlik: Modernliğin yeni sosyolojisi*. (İ. Kaya, Çev.). İstanbul: Pegem Akademi Yayıncılık.

OSMANLI DOĞMAK SURİYELİ OLMAK; İMPARATORLUĞUN SONUNDA SINIR GEÇİŞKENLİĞİ*

Ü. Gülsüm POLAT¹

Öz

XX. Yüzyılın başında Osmanlı hakimiyetinde Bereketli Hilal bölgesi önemli bir zenginlik kaynağı ve önemli bir merkezdi. I. Dünya Savaşı ile bölgenin hakimiyeti önemli ölçüde kaybedilirken Osmanlı/Türk ve Arap sınırını belirleyen unsurların mobilizasyonu bölgeden olmayan İngiltere ve Fransa gibi güçlerin başa çıkmak zorunda olduğu meselelerden birisiydi. 1919 Aralığında başlayıp 1920 ortalarına kadar aktif biçimde süren Deyrizor hareketi bu sınır geçişkenliğinin en dikkat çekici örneklerindendi. Bu hareketi gerçekleştiren Ramazan Salaş ve beraberindeki isimlerin ve kabilelerin Osmanlı/Türk otoriteleriyle iletişimi olmakla birlikte savaş sonrası muğlak sınırlar tüm planları şartlara göre değiştirmeyi gerektirmekteydi. Yine de savaşın sonunda bölgeden olmayan İngiltere ve Fransa için Ramazan Salaş gibi Osmanlı geçmişi, imparatorluk aşiret mekteplerinde eğitimi olan ve son dönem Osmanlı harplerinde gayrinizami garp tecrübesi olan isimler, tanımlanması zor bir o kadar da bölgedeki İngiliz-Fransız yönetici ve askerler için sorun yaratan aktörlerdi. Deyrizor'un İngilizlerden alınarak yağmalanması ve buranın Arap Hükümeti'ne bağlanması olayı şimdiye kadarki literatürde ele alınanın aksine Arap milliyetçilerinin Türk sınırından önemli isimlerle iletişim halinde ve zaman zaman teşvikiyle gerçekleştirilmişti. Bu iletişim Mevlüd Muhlis'in Ramazan Salaş'ın yerine atanmasıyla da devam etti. İmparatorluk siyasi açıdan bitmişti ancak beşeri unsurlar yeni devlet yapılarına kolaylıkla adapte olamamakta, günün koşullarına uygun girişimlerde bulunurken savaş öncesi bağlantıları kullanmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Ramazan Salaş, Deyrizor, Mevlüd Muhlis, Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı

BORN OTTOMAN BECAME SYRIAN; BORDER TRANSITIVITY AT THE END OF THE EMPIRE

Abstract

At the beginning of XXth century, Fertile Crescent region under the dominance of Ottoman Empire was an important region. Deir ez-Zor operation which was started on December 1919 and lasted until the middle of 1920 was one of the most remarkable examples of this border transitivity. Although Ramadan al-Shalash and accompanying people and tribes who performed this operation were in communication with Ottoman/Turkish authorities, the ambiguous borders after the war required to change the plans accordingly. Nevertheless, people such as Ramadan al-Shalash who have experience in the Imperial Tribal Schools and have experience of irregular warfare in the final stage Ottoman wars were actors who cause problems for English-French rulers and soldiers who were not from the region. On the contrary to the literature, the pillaging of Deir ez-Zor and giving it to Arab State by taking away from the English was performed with the occasional incentive and in communication with the important people from Turkish border by Arab nationalists. This communication continued with the appointment of Mavlud Muhlis in place of Ramadan al-Shalash. The empire collapsed politically, however, people could not easily adapt to the new government structures and used the pre-war connections while performing enterprises of that period.

Keywords: Ramadan al-Shalash, Deir ez-Zor, Mavlud Muhlis, The Ottoman Empire, First World War

* Bu çalışmadaki verilerin bir kısmı yazar tarafından 24-26 Ekim 2018 tarihleri arasında Kahramanmaraş'ta düzenlenen Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu. Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları" isimli sempozyumda sunulan "İngiliz İşgaline Karşı Direniş Ve Sınırlar: Deyrizor ve Telafer Olayları (1919-1920)" isimli bildiride kullanılmıştır.

¹ Doç.Dr., Küthya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID 0000-0003-0048-8467 gulsumpolat26@gmail.com

Başvuru Tarihi (Received): 26.02.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

İmparatorluklar ağının sonunu getiren I. Dünya Savaşı Arapların yaşadığı bölgelerin Türk hakimiyet sahasının dışında kalmasıyla sonuçlandı. Osmanlılar Bereketli Hilal'in önemli bir kısmını İngilizlerle giriştikleri mücadelede kaybetti. Bu mücadele İngilizlerin daha savaşın ilk günlerinde Mezopotamya harekatı ile başlatacakları operasyondur (Rothwell, 1970, 13/2: 273-294)². İronik biçimde bu cephedeki mücadele taraflar arasında nihayete eren en son gelişme olmuřtu³. Mütarekeden sonra da Mezopotamya ve Suriye'de yaşanan gelişmeler Anadolu'daki gelişmelerden tam anlamıyla bağımsız seyretmediği gibi Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından da etkileşim devam etti. Etkileşimin mahiyeti hakkında çeşitli tartışmalar vardır. Bunun hakkında kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. (Yenen, 2020: 1-41)

Bu çalışmanın temelini Habur'un Fırat'a karıştığı yerde kurulmuş, denizden yüksekliği 195 metre olan kk yerleşim yeri (Bostan, 1994/9: 268) olan ve savaşın sonuna kadar Türk kuvvetlerinin elindeki Deyrizor merkezli gelişmeler oluşturmaktadır. Bu yerleşim yerini 1919 Aralığında başlayıp 1920 ortalarına kadar süren hadiselerin odak noktasına koyan bu alışma Deyrizor'un idari açıdan yapısını hatırlatacak, I. Dünya Savaşı sırasındaki önemini değerlendirerek, I. Dünya Savaşı sırasında ne tür gelişmelere sahne olduğunu ele alacaktır. Ardından da savaş sonu düzeninde Deyrizor'un İngiltere, şam merkezli Arap Hükümeti ve Milli Mücadele ekibi açısından nasıl bir mücadeleye, hangi amaçla konu olduğunu ve neticenin taraflar açısından ne anlam ifade ettiğini tartışacaktır. Deyrizor'da 1919 yılı sonunda yaşananlar bu çalışmadan daha önce de ele alınmıştır. Bunlardan ilki Eliezer Tauber'in çalışmasıdır. Tauber, alışmasında Arapların girişimlerini oldukça detaylı anlatmakta ancak Türk tarafının olaylardaki dahilini –Osmanlı-Türk kaynaklarına erişmediğinden- tespit etmemektedir (Tauber, 1991, 23/3: 361-385). Ömer Osman Umar'ın çalışmasında ise olaylar arşiv belgelerine yansıyan haliyle direk aktarılmakta (Umar, 2003: 113-117), olayların arka planına dair değerlendirmelere yer verilmemektedir. Bu genel ereve içerisinde bu çalışma savaş sonrasında Osmanlı merkezi idaresinin yetkilerini fiili anlamda devralan Anadolu'daki Milli Mücadele hareketinin Arap yerleşim sınırındaki gelişmeleri manple ettiğini ve Deyrizor'da İngilizlerle mücadele eden Arap milliyetçilerini uygun konjonktürde desteklediğini iddia etmektedir. Diğer taraftan Arap milliyetçilerin Hicaz isyanı ile Türklerle ayrılan yollarının yeni hedefler ve savaş öncesi bağlantılarının etkisiyle işbirliğine girdiğini bunun da özellikle imparatorluk sınırlarının geçişkenliğine aşına olan sınırda kaçınılmaz bir vaka olduğunu savunmaktadır.

1. Deyrizor'un İdari Yapısı ve Osmanlı Kontrolünden ıkışı

Zor sancağının kuruluş ve teşkilatlanması aşamalı olarak gerçekleşmiştir. 1855-1869 seneleri arasında Halep vilayetinin merkez sancağı olan Halep'e tabi olan Deyrizor bu tarihlerde bir nahiyedir ve idarecisi de bir kaymakamdır. 1870 senesinde merkez kazası Deyr olmak üzere Zor sancağı teşkil edilmiştir. Yeni kurulan idari taksimat arasında önceleri Işre, Elbu Kemal, Busayre, Rakka ve Sence kazaları yer almıştır. Bu tarihe kadar Zor'a tabi olarak Rakka ve Işre zikredildiği halde daha sonraları Re's'l-ayn ve Kevkeb ve Meskene gibi kazalar da bazen Zor'a bazen civardaki sancaklara bağlanmışlardır. 24 Mart 1871'de Sultan Abdülaziz tarafından sadır olan

² Bu cephe Türkçe literatürde de geniş bir yayın çeşitliliğine sahiptir. 1914'de daha savaşa Osmanlı Devleti resmen girmeden başlayan Basra hareketinin ardından Osmanlı kuvvetlerinin bölgedeki mobilizasyonu, hareket, ikmal, lojistik gibi konulara dair ATASE Arşivi'nin yayımladığı serinin bir parçası olarak I. Dünya Harbi'nde Türk Harbi serisinin ilgili fasikülü (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak- İnan Cephesi, 3. Cilt, 1. Kısım, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1979) ilk göze arpanmıştır. Arşiv bu cepheye ait diğer bazı önemli belgeleri de aslı ile birlikte yayınlamıştır: *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: 118, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2004.

³ Musul meselesi bu cephenin bir parçası olarak I. Dünya Savaşı sonrası diplomatik görüşmelerinin de en önemli başlığı ve zme kavuşturulduğu 1926 Ankara Antlaşması'na kadar Türk dış politikasının en önemli gündem maddesi olmuştur.

irâde-i seniyye ile Zor sancağının Halep'ten ayrılarak müstakil bir sancak olarak teşkil edildiği anlaşılmaktadır. Bir aralık Diyarbakır'a bağlanması düşünülmüşse de bunun uygun olmayacağı belirlendiğinden sancağın müstakil konumu devam etmiştir. Zor sancağı 1871-1876 arasında müstakil idare edilirken 1877-1882 arasında tekrar Halep'e bağlanmıştı. 19 Haziran 1882'de sadır olan irâde-i seniyye ile Zor müstakil livalar arasında yer almıştır. Bundan sonra Devlet Sâlnamelerinde Zor sancağının “*müstakilen idare olunduğu*” belirtilmişti (Bostan,1986: 164. Bell, 1920: 133). I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin dahil olmasından kısa zaman evvel Bağdat vilayetine bağlı olan Ane kazası Deyrizor sancağına bağlanmıştı (BOA, BEO 4315/323581, 21 Za 1332, DH.ŞFR., 443/23, 21 E 1330; MF.MKT., 1202/43, 14 Z 1332 (3 Kasım 1914). Öyle anlaşılıyor ki sözü edilen bu görece küçük yerleşim birimleri I. Dünya Savaşı neticesinde çizilmeye çalışılan İngiliz-Fransız hattının ve Türk milli sınırlarının belirlenmesinde çok kritik bir noktada yer alıyordu.

Deyrizor'un Osmanlı kontrolünden çıkışı İngiliz Mezopotamya seferi birliklerinin I. Dünya Savaşı'nın bir hayli erken dönemlerinde yürüttükleri operasyonların ve 1916 yazında Hicaz'da patlak veren Arap isyanının ardından gelen süreçte Osmanlı birliklerinin kademeli olarak geri çekilişlerinin bir sonucudur. Osmanlı Devleti'nin resmi savaş ilanından evvel 6 Kasım 1914'te İngiltere'nin Hint Birlikleri Basra'yı kontrol altına almak amacıyla Fav'a asker çıkarmıştı (TNA, FO 371/2143). Yetersiz olan Osmanlı birlikleri karşısında İngiliz birlikleri ileri hareketlerini devam ettirdi ve 19/20 Kasım 1914'de Basra şehrini ele geçirdi. Bu ilerleyiş 9 Aralık'ta Kurna'nın elden çıkmasıyla devam etti (Sabis, 1951: 200-201). Bölgedeki İngiliz askeri operasyonlarının sorumluluğu İngiliz Doğunun idari açıdan en yetkili mercii olan Hindistan Valiliği ve Mezopotamya Seferi Kuvvetleriydi (Mesopotamia Expeditionary Force). Bölgedeki gelişmeler sahadaki İngiliz politik temsilcileri Hindistan Valiliği ile Londra arasındaki koordinasyonla yürütülüyordu (TNA, FO 371/2143, 76658, 29 Kasım 1914, Viceroy'dan Hindistan Bakanlığı'na). Mezopotamya seferi kuvvetleri karşısında Türk birlikleri bu cephede savaşın başından itibaren önemli taktiksel hatalara düştü. Teşkilât-ı Mahsusa'nın önemli ismi Süleyman Askeri Bey, Basra valiliği ve Irak ve havalisi Komutanlığı'na görevlendirildi (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 118: 8-9). Bu dönemde aşiret kuvvetlerinden faydalanılması düşünülmüşse de bunlardan bir kısmı taraf değiştirerek savaşın gidişatını Osmanlı kuvvetleri aleyhine çevirmişti. Bu başarısızlık Süleyman Askeri Bey'in intiharına neden olacaksa da 28 Eylül 1915'de İngilizlerin Kütü'l Amâre'ye yerleşmesine kadar İngiliz Mezopotamya seferi kuvvetlerinin ilerleyişi devam edecekti (Askeri Tarih Belgesi, 118: 101-102-103). İngilizler için talihsiz bir karar olan Kut'ta savunmaya geçerek yardımın ulaşmasını beklemek 5 aylık bir kuşatmanın neticesinde 29 Nisan 1916'da Türklere esir düşülmesiyle sonuçlanacaktı. Türkler için önemli bir moral motivasyon sağlamış olmasına rağmen Türk genelkurmayının taktiksel hatalarının bir neticesi olarak önemli Osmanlı şehirleri, 1917 martında Bağdat'ın İngilizler eline geçmesinin ardından birer birer kaybedilecekti (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918, 2002, 3/2: 572, 599, 612, 623). Bağdat'ın elden çıkmasından sonra tekrar zabdetmek için özellikle IV. Ordu'nun Gazze Muharebelerinde aldığı başarıları da düşünerek geniş çaplı bir harekate girişmeyi planladı. Bu amaçla Yıldırım Orduları Grubu kuruldu. Bağdat'ın alınmasına dair harekâttan yapılan tetkikler neticesinde vazgeçildiği gibi 7 Mayıs 1918'de Kerkük de Türk kuvvetlerinin elinden çıktı. Bu arada Fırat cephesinde Şam 1 Ekim 1918'de Arap kuvvetlerinin eline geçti. 23 Ekim'de Irak ve el-Cezire cephesinde başlayan İngiliz-Türk birlikleri arasındaki çatışma 30 Ekim sabahı merkezden alınan emir gereğince İngilizlere teslim olunmasıyla son buldu. Şam'ın elden çıktığı dönemde Deyrizor da çöl Araplarının saldırısına uğramıştı (BOA, DH.ŞFR., 580/153, 30 Mayıs 1334) ve grup karargâhı Süvari Tugay Kumandanı Yarbey Cemil Bey'in emir ve kumandasındaki 1. Süvari Alayı ile 24. Piyade Alayı ve etraf aşiretlerden yeniden teşkil edilen Grup karargâhı Ane de bulunuyordu. 21 Ekim 1918'de Ane'deki Süvari Alayı Ebu Kemal'e alındı. Grup karargâhı ise bir tabur piyade ve bir topçu bataryasının koruması altında Deyrizor'a yerleşti. Şam'ın düşmesi üzerine Arap kuvvetleri Deyrizor'u tehdide başladılar. Bunun

üzerine bir tabur Deyrizor'a gönderildi. Mütareke'nin imzalandığı gün Deyrizor Osmanlı VI. Ordusunun Fırat grubunun kontrolündeydi. Bu esnada Deyrizor'a oldukça yakın olan Ane'ye kadar İngiliz işgal kuvvetleri yanaşmıştı. Yine de mütareke imzalandığında Deyrizor'da Fırat gurubu karargâhı ve 24. Piyade Alayı ile bağlı birlikleri bulunuyordu. Mütarekenin imzalanmasından sonra bu birliklerin Resülayn'a gelmesi ordu tarafından emredilmiş olduğundan boşaltılmıştı (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918, 2002, 3/2: 572, 599, 612, 623). Kritik bir konumdaki Deyrizor savaş sırasında tehcir edilen Ermenilerin sevk ve iskanı sırasında bir toplanma merkezi olarak kullanılmış (BOA, DH.ŞFR. 451/114, 28 Ağustos 1915), buranın yerli ahalisinin seyyar olduğu dönemde bölgeye yerleştirilmeleri gündeme gelmişti (BOA, DH.EUM.2.ŞB, 3/60, 10 Aralık 1917). Savaşın sonlarına doğru Deyr ve Ane gibi küçük yerleşim yerleri yoğun İngiliz propagandasına maruz kalmıştı. Atılan beyannamelerde Türklerin Filistin'de hezimete uğradığı, ordunun yok olduğu ve İngilizlerin çok esir aldıkları halka anlatılmıştı (BOA, DH.ŞFR., 597/123, 9 Ekim 1918; DH.ŞFR., 598/4, 12 Ekim 1918).

2. Mondros Mütarekesi ve Sonrası Düzenlemelerde Deyrizor'un Durumu, Belirleyici Unsurlar

Savaş sonunda Deyrizor, Suriye ve Mezopotamya arasında bir tampon yerleşim birimi gibi bırakılmıştı. Bilindiği üzere Sykes-Picot Antlaşması Bereketli Hilal'i (Fertile Crescent) nüfuz bölgelerine ayırmıştı (Hurewitz, II, 1979: 60-64. Kedourie,1976). Ancak belirlenen sınırlar Mondros Mütarekesi'nin ardından revize edilecekti. Bu revizyonun muhataplarının başında savaş sırasında riskli bir biçimde isyanı başlatan ve Büyük Arap Krallığının sınırlarını çizmek isteyen Şerif Hüseyin ve oğulları vardı. 15 Eylül 1919'da imzalanan Suriye İtilafnamesi ile İngiltere Musul'u terk ederek Mezopotamya'daki varlığını tanıyan Fransa'ya Güneydoğu Anadolu'da işgal altında bulundurduğu Kilis, Maraş, Urfa, Antep'i terk ediyordu. Yani Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı Devleti'nin kontrolünde olan sınırlardaki Anadolu şehirleri Fransız işgal sahası içerisine katılıyordu. Bu el değiştirme süreci Mustafa Kemal'in liderliğinde Sivas Kongresi'nin (4-11 Eylül 1919) hemen ardından gerçekleşmişti. Söz konusu kongre Mustafa Kemal'in liderliğinde başlayan işgal karşıtı milli direnişin daha da kurumsallaştığı manda fikrinin tamamen reddedildiği ve Anadolu'nun tamamını kapsayan bir planı kabul etmekteydi. Zira burada geçici bir hükümet hüviyeti içerisindeki ve tüm yurdu temsil edecek Heyet-i Temsiliye teşkil edilecekti (Tanör, 2002). Aynı günlerde Anadolu'da Yunan kuvvetleri İzmir'den doğuya doğru ilerleyişe geçmişti. Anadolu'ya sıkışmış İmparatorluğun son bakiyesinin elde tutulması için ölümüne bir savaş böylesi bir ortamda yaşanacaktı. Mücadelenin önceliği Anadolu'nun kurtarılması ise de bu mütareke imzalandığında hala kontrol edilen sınır bölgeleri de önemseniyordu.

Milliyetçilik akımının etkisi, İmparatorluğun Türkçü söylemleri yahut İngiltere, Fransa gibi emperyal devletlerin müdahaleleri ile birlikte yaşama azmini büyük ölçüde kaybetmiş görünse de Arap coğrafyasına karşı Türk milli mücadelesinin bakış açısını doğru tespit etmek gerekmektedir. Mustafa Kemal'in bu konudaki en erken dönemdeki resmi söylemi Heyeti Temsiliye başkanı seçilmesinin ardından geldiği Ankara'da eşrafa yaptığı bir konuşmada gerçekleşmiştir. Bu konuşmasında Mustafa Kemal Suriye ve Irak'ta, Yemen'de Şark'ta milletlerin "*kendi dahillerinde*" "*muhafaza-i mevcudiyet ve temini istiklal*" için mücadele ettiklerini belirtmekte ve "*bütün bu İslam parçalarının mazharı istiklal olmaları âlemi İslam için ne büyük bahtiyarlık olur*" demektedir. Mustafa Kemal Arapların kendi mücadelelerini kendilerinin verdiğini belirtmekte ve bağımsızlıklarını kazanmalarını arzu ettiğini söylemektedir. Ankara'ya geldikten sonra burada Milli Mücadelenin önemli isimlerinin de bulunduğu akşam toplantılarının tutanaklarında Deyrizor'un zabtına dair değerlendirmeler yer almaktadır. Bu toplantıda Mustafa Kemal Uceymi Sadun Paşa ile temaslarını anlatmakta kendisine de Kuvayı Milliye'nin esasen "*şimdilik*" Türk ve Kürtlerin bulunduğu yerler için olduğunu belirtmekteydi. Uceymi Paşa'ya memleketlerinin kurtuluşu için çalışmalarını söylediğini bunun olumlu sonuçlarının görüldüğünü belirtince Rauf

Bey Deyrizor'un Araplar tarafından harp edilerek kurtarıldığını belirtti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Suriye ile ilgili düşüncelerini açıkladı. Suriye için de Irak ile aynı şeyleri düşünüyordu. Yakın geçmişte yaşananların, fiili işgalin Arapların "*istiklalin kokusunu bile alamamalarına*" neden olmasının ardından işgalcilerden kurtulmak için harekete geçtiklerini ve yalnız başlarına bunu yapamayacaklarından kendileriyle iletişim kurduklarını söylüyordu. Konuşmasında Mustafa Kemal Halep'teki işgal karşıtı hareketin merkezini kendileriyle iletişim kurarak ne tür yardımda bulunabileceklerini sorduklarına değiniyordu. Suriye'deki milliyetçilerin teşkilatının bir hayli güçlü olduğunu belirtiyordu. Özellikle şehir halkının değil ancak aşiretlerin işgal karşıtı olmasına dikkat çekiyordu (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2007, 56/120). Zaten Mustafa Kemal Türk güney sınırını çizerken Deyrizor'u da sınırlara dahil ediyordu. Sınır İskenderun Körfezi'nin güneyinden başlayıp, Antakya'yı içine alıyor, Halep-Katma istasyonları arasında Cerablus Köprüsü güneyinde Fırat nehrine ulaşıyor, buradan Deyrizor'a iniyor, sonra doğuya yönelerek Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi içine alıyordu (Atatürk, 2014: 1734-1735). Başta Musul, Kerkük olmak üzere petrol sahalarının aidiyeti Milli Mücadelenin en önemli dış politika gündemini oluştururken bölgeye yakın ve yukarıda sözü edilen sınırları çizilebilir adına açık-kapalı girişimler devam ediyordu. Erzurum, Sivas Kongreleri beyannameleri ve Misak-ı Milli belgelerinde "Osmanlı Cemiyeti", "Camia-ı Osmaniye", "Osmanlı- İslam Ekseriyeti" gibi çok ulusluluğu çağrıştıran terimler bu durumun bir yansımasıydı (Tanör, 2002: 57). Meclis-i Mebusan'ın açılışının hemen ertesi günü 28 Ocak 1920'de kabul edilen Misak-ı Milli'nin 1. Maddesi 30 Ekim 1918 tarihli silah bırakışmasının (Mondros Ateşkes Antlaşması) yapıldığı sırada düşman ordularının işgali altında kalan kesimlerin geleceğinin kendi halklarının serbestçe açıklayacakları oy uyarınca belirlenmesi gerektiği bildirilmekteydi (Oran, 2012: 202). Bu durum Thompson'un da belirttiği üzere Osmanlı'dan kopan ve yeni siyasi iradelerin sınırlarında kalacak kısımları ile Türk Milli Mücadelesinin kontrolündeki işgal karşıtı direnişin bağlantısını kaçınılmaz kılıyordu (Thompson, 1999: 43).

Türk Milli Mücadelesinin icra organı olan Heyeti Temsiliye TBMM'nin açılmasından sonra resmi hüviyetini daha da güçlendirmişti. Meclis'in Ankara'da 1920 Nisanında açılması sonrasında Meclis'teki söylemlere bakıldığında hareketin İstanbul ile uzlaşma süreci denilebilecek 1918-1920 Nisan sürecinden büyük farklılıklar taşımadığı görülür. TBMM'nin açılışından bir gün sonraki gizli oturumda Mustafa Kemal milli hudut dahilindeki bağımsızlığın öncelik olduğunu, benzer şekilde Suriye ve Irak'ın da kendi bağımsızlıklarını temin etmeleri gerektiğini sonrasında eğer mümkün olursa "*federatif yahut konfederatif denilen şekillerden birisiyle irtibat peyda edilebileceğini*" söylemişti (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1985: 3). Bu sözler hedef alınan bölgede işgal karşıtı mücadeleyi yürüten aktörlerden de olumlu karşılık görmüştü (ATASE, İSH 1329/14, 30 Mart 1337 (1921). Türk resmi söylemlerinde sınırlar dışındaki mücadelenin kendi kaynakları ile yürütülmesine vurgu yapıyordu. Yani buralardaki mücadeleye askeri destek verilmeyecekti. Ancak işgal karşıtı hareketler Türk hakimiyetindeki askeri yetkililerin kapsamı muğlak silah, cephane ve lojistik yardımını sağlamayı başarıyordu. Şartların oluşması durumunda resmi söylemleri revize edebilirdi. Zira sınırdaki geçişkenlik 1919 sonlarında çok fazlaydı (ATASE, 8/62/1).

İstanbul Hükümetlerinin de Arap temsilcilerle temasları oluyordu. Damat Ferid Hükümetleri İngilizlerin öfkesine neden olabilecek hiçbir hamlede bulunmasa da Türk Milli Mücadelesi ile yakın ilişki kuran Salih Paşa hükümeti döneminde İstanbul ile iletişim kuran Suriye bölgesi Araplarının İstanbul'un yardımını temin etme girişimleri olmuştu ve bu durum Ankara ile de paylaşılmıştı (ATASE, İSH, 195/92, 13 Ağustos 1335 (13 Ağustos 1919). Temsilciler silah ve cephane yardımı talep etmekteydiler (ATASE, İSH, 641/57; Méouchy, 2010: 505). Söz konusu girişim 13. Fırka Kumandanı tarafından da duyum alınınca İstanbul'a ve Sivas'a Arap Hükümeti temsilcilerinin geldiği yönünde duyumlarını doğrulamak Heyeti Temsiliye'ye sorulacaktı (ATASE, İSH, 20/259, 21 Kanun-ı evvel (Aralık) 1919). Deyrizor'a yürüyen birliklerin de Emir

Zeyd'in itimatnamesiyle bölge urbanına gitmiş olmaları ve destek istemeleri söz konusu heyetin – belgede bu açıkça belirtilmemekle birlikte- aynı amaçla İstanbul'u ziyaret etmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Deyrizor'a en yakın Türk yönetim sahasında askeri yetki dağılımı Deyrizor'a yönelik hareketin başlamasından kısa zaman evvel Mustafa Kemal'in daveti ile 15., 20., 12., 3., Kolordu Komutanlarının katılımı ile Sivas'ta gerçekleştirilen Kumandanlar Toplantısı'nda (16 Kasım 1919'da başlayan) belirlenmişti. Fransızlar tarafından işgal edilen şehirlerin kurtarılması için şehir direnişleri ile karşılık verilmesi ve bölgeye üç subay gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bu dönemde 6. Ordunun 13. Kolorduya dönüştürülmesinin ardından kritik bir konumda olan 13. Kolordunun merkezi Diyarbakır'da Albay Cevdet Bey vardı. Milli Mücadele'nin Güney cephesinde harp ilk defa 20 Ocak 1920'de Maraş'ta başladı. 1920 Haziranında cephe teşkilatı yapıldı. Cephe ikiye ayrıldı: Fırat Nehri'nin doğusuna el-Cezire Kumandanlığı yetkili kılınırken kumandası da Nihat (Anılmış), Fırat'ın batısı da Adana Kumandanlığı yetkili kılındı ve kumandası da Albay Selahattin Adil Bey'e verildi (Selek, 1987: 415). Bu isimler Suriye bölgesindeki direnişe en yakın resmi makamlardı, Deyrizor'daki gelişmelerin bu makamlardan gelen raporlara yansımış olması tesadüf değildi. I. Dünya Savaşı sone erip İngilizler Ane kasabasını aldığı anda Deyrizor sınırın ötesinde adeta bir tampon bölge gibi bırakılmıştı. Şam merkezli hükümete bağlanması ise Halep'teki Arap ordusunun kumandanı Şerif Nasır'ın bölge halkından gelen talebi bahane ederek gerçekleştirdi. Deyrizor, Halep'ten Ali Rıza el Askeri'nin yönetiminde gönderilen bir deve birliği vasıtasıyla zabtedildi ve Suriye Arap Hükümeti sınırlarına dahil edildi (Tauber, 1995: 363). Türk yetkililer tarafından Türk sınırı içerisinde zikredilen Deyrizor'un Şam merkezli Arap Hükümeti'nin sınırlarına bu şekilde dahil edilmesi öncelikle coğrafi konumunun oluşturduğu muğlaklık ve Suriye merkezli Arap hükümetinin bir oldu bitti yaratma girişiminin neticesiydi. Deyrizor'u İngilizler Suriye ve Irak arasında bir tampon bölge olarak görmekteyken Türk yetkililer de Deyrizor'u Türk sınırı içerisinde belirlemekteydi. Bu bakış açısı Lozan görüşmelerinde dahi sürdürülecekti. Yani Suriye Arap Hükümeti'nin hareketi söylemsel olarak bakıldığında hem Türk hem de İngilizlerin Irak yönetimi açısından sorundu.

Deyrizor'un durumu ile ilgili muğlaklıkta Mondros Ateşkes Antlaşması'nda Suriye ile Irak arasındaki sınırın net biçimde belirlememesi etkiliydi. Burada yaşanan gelişmeleri öncelikle dikkatlice incelemekte fayda vardır. Deyrizor Türk kuvvetlerinin çekilişinin ardından Suriye Arap Hükümeti'nin gönderdiği deve birliğince ele geçirildikten sonra buraya Ma'i al-Mallah Deyrizor mutasarrıfı olarak atandı. Şam Arap Hükümeti'nin bayrağının çekilmesinden ardından burada yerel hükümet organize edilmeye çalışılıp, Ali Rıza el-Askeri yerel halktan asker yazıyorsa da halk arasında Türklerin yakında buraya döneceklerine dair söylentiler devam ediyordu (Tauber, 1991, 23/3: 363). Bu söylentilerin çıkması tesadüf değildi. Zira Mütarekeden sonra Türk tarafı Cerablus, Rakka, Deyrizor gibi sınırı belirleyen bölgede fiilen vardı. Diyarbakır kumandanı Cevdet Bey'in bölgeye gönderdiği Yüzbaşı Nazım Efendi isimli bir subay Deyrizor halkının büyük çoğunluğunun Osmanlı, geri kalan kısmının ise Şerif taraftarı olduğunu bildirmişti (ATASE, İSH, 109/121, 24 Mayıs 1919). Deyrizor'daki Osmanlı/Türklerin geri döneceği algısının Türk Milli Mücadele ekibinin sistemli bir politikası olmalıydı ki bu gurup içerisinde de tartışılıyordu. Heyet-i Temsiliye'nin Arap politikasını eleştiren Kazım Karabekir Paşa Fransız idaresindeki Suriye sınırlarına propaganda içerikli beyannameler gönderilmesinin Fransızlar tarafından İstanbul'a iletilmesi durumunda zor durumda kalacaklarını Mustafa Kemal'e bildirdiğinde bu politikanın güney illerinin tahliyesine zorlamak amaçlı olduğunu Kazım Karabekir Paşa'ya bildirmişti (Sonyel, 2014: 197). Deyrizor'un Araplar tarafından zabtından sonra burada etkili olan isimlerden Ali Rıza el-Askeri Osmanlı ordusunda uzun süre görev yapmıştı ayrıca Mutasarrıf olarak atanan Mar'i al Mallah da Osmanlı parlamentosunda eski bir mebustu (Tauber, 1991, 23/3: 363), Osmanlı Galatasaray Sultanisinden mezun Osmanlı kimliği belirgin bir isimdi. 1918 sonlarında hem Deyrizor hem de Ebu Kemal halkının buraların da İngiliz yönetim sahası içerisine alınmasını arzu

ettiklerini belirten dilekçeleri gizlice Ane'deki İngiliz valisine gönderdikleri anlaşılmaktadır. Bunun ardından İngiliz Sivil Komiseri Talbot Wilson 22 Kasım'da genç bir subayı Captain F.E Carver'ı, buraya gönderdi. İngiliz Hükümeti geçici olarak Ebu Kemal ve Deyrizor'u Barış Konferansı kesin kararını verene kadar İngiliz yönetimine bağladı. Carver Ebu Kemal'a gittiğinde Arap kaymakam ve 40 jandarma ile karşılaştı. Dahası Ebu Kemal kaymakamı emirleri Deyrizor Mutasarrıfından aldığını ve Ane'yi ele geçirmekle görevlendirildiği bildirdi. Carver bölgenin İngiliz Irak işgal sahasına ait olduğunu belirterek İngiliz bayrağını dikti⁴. Bağdat'a dönerek karşılaştığı durumu yazdı. Bu noktada General Wilson kendisine Halep'teki İngiliz yetkililerin gerekli emri almadıkça müdahalede bulunmaması uyarısını Indian Office'e bildirmesi üzerine Dışişleri Bakanlığı Deyrizor'un statüsünün belirsiz olmasına rağmen Ebu Kemal ve Ane'nin Suriye'nin değil açık biçimde Irak domain (nüfuz sahası) içerisinde olduğunu bildirdi (Wilson, 1931: 229; Tauber, 1991, 23/3: 380). Ebu Kemal'deki Arap Kaymakam, kendisine İngiliz makamlarından gelen baskıları emri Arap Hükümetinden aldığını belirterek geçiştirmeye çalıştıysa da 14 Ocak 1919'da İngiliz kuvvetleri Deyrizor'a girdi ve buradaki Arap jandarması Ebu Kemal'dekilerle birlikte Rakka yönünde geri itildi. Deyrizor İngiliz yönetim sahası içerisine dahil edildikten sonra Captain A. Chamier buraya British Governor (vali) olarak atandı. 1919 Eylülünde İngiltere ve Fransa Fertile Crescent'ı bölüşürlerken Suriye'deki İngiliz kuvvetleri geri çekildi ve Habur Nehri Irak ve Suriye arasında geçici sınır olarak belirlendi. Bu kapsamda İngilizlerin Deyrizor'dan çekilmesi gerekiyordu ancak bu durum kabileleri de ikiye böldüğünden bölgenin yapısı açısından da uygun değildi (Tauber, 1991, 23/3:365-366; Wilson, 1931: 230-231; Loder, 1923: 363).

3. Deyrizor'un Zabtı ve Aktörler

Türklerin Deyrizor'dan çekilmesinden sonra burası Halep'teki Arap Hükümeti adına Halep yerlisi Mari al-Mallah'ın Mutasarrıf olarak atanarak Arap Hükümeti sınırları içerisine alınmıştı (Bell, 1920: 110, Tauber, 1991, 23/3:363). Ancak bölgeden kısa zaman içerisinde alınan bilgilere göre kasabaya gelen "*bir İngiliz memuru Şerif adına dikili bayrağı indirerek İngiliz bandırasını çekmişti*". İngiliz subayın buraya gelmesinin ardından Zor'daki Şerif vekili Halep'e gitmişti (BOA, DH.ŞFR., 612/26, 26 Kanun-ı sani 1919.) Şammar Aşireti reisi Mis'al Beğ'in verdiği bilgiye göre, 11 Aralık günü gerçekleşen baskından bir gün önce Deyr'in dışında İngiliz devriyeleriyle çatışmanın yaşanmasıyla süreç başlamıştı. Buna göre Deyrizor'a yarım saat mesafede Bağiy köyü yakınlarında devriye görevindeki İngiliz askerlerine tesadüf edilince 10 kadar Arap askerinin ateş açmasıyla olayların başladığını yazıyordu. Bunun üzerine askerler Deyrizor'a dönerek Bağdat'a durumu bildirmişlerdi. Bu arada İngiliz kuvvetleri tüm kuvvetlerini kışlada tahkim etmişlerdi. Girişim Deyrizor'un Osmanlı döneminde son Belediye reisi olan Hacı Fazıl Efendi ve Şammar şeyhi Mis'al Bey'den bilindiğinden aynı günün gecesi bu isimlerin tutuklanması için girişimde bulunmuşlardı. Mis'al Beğ tedbirli davrandığından yakalanamamış ancak Hacı Fazıl Efendi Belediye'de tutuklanıp gizlice kışlaya alınmıştı (BOA, DH. KMS, 57/2, 43-45).

Deyrizor'daki İngiliz kuvvetlerine yönelik esas hareket bundan sonra başlayacaktı. 11 Aralık 1919 akşamı Deyrizor'un güneyinden 2000 kabile üyesi girecekti (Tauber, 1991, 23/3: 367). Kasaba halkından da katılanlar ile birlikte hükümet binaları ateşe verilecek, yerel hastane, kilise ve bazı camilere saldırılacaktı. Hükümet binasındaki para kasası parçalanıp içi boşaltılmıştı. Pazar yeri de yağmalanmıştı ("Raid by Tribesman in Mesopotamia. British Official Imprisoned", The Times, 16 Aralık 1919: 14). Ayrıca hapishanedeki tüm mahkûmlar serbest bırakılmıştı. Deyr'deki İngiliz askerlerinin başındaki isim Captain Chamier ve adamları askeri kışlaya çekilerek kendilerini takviye etmişlerdi. Beraberlerinde iki zırhlı araç ve iki makineli tüfek vardı. İngiliz görevlilerinin

⁴ Diyarbakır vali vekili Mustafa Nadir durumu Dahiliye Nezaretine hemen bildirmişti. BOA, DH.ŞFR, 612/26/1, 18 Kanun-ı sani 1335 (1919).

yanında az sayıda İngiliz askeri vardı. 60 kadar Arap jandarması olmasına rağmen onlardan 40'ı saldırının başında kaçmıştı. İngiliz subay Chamier koşulların zorlaması nedeniyle Arap ileri gelenlerinden gelen teklifini kabul etti ve 24 saatlik bir ateşkes ilan edildi. Saat 3'te Ramazan Salaş kasabaya girerek bölgenin bağımsızlığını ilan etti ve Hükümet binasına Arap bayrağı çekti. Captain Chamier Deyrizor'dan çekilmek için emir almamışsa da şartların oluşturduğu zorunluluğu kabul ederek geri çekilme hazırlıklarına başladı. Ramazan Salaş'ın Hristiyanlara ve İngiliz işbirlikçisi Araplara dokunmamasını koşul olarak sundu. Bu tekliflerin kabul edilmesi beklenirken Ramazan Salaş ertesi gün bundan vazgeçti. İngiliz görevlilerin buradan atılmasından sonra kasabaya karşı bir intikam saldırısı yapılmasından endişe etti. Bu durum Bağdat'taki İngiliz yönetimine iletildiğinde aynı gün Londra'ya bilgi verildi ve Deyrizor'un geri alınması için imkan olmadığını ve oldu bittisinin kabullenilmek durumunda olduğu yazıldı (Tauber, 1991, 23/3:367-368; BOA, DH.KMS, 57/2, 43-45). Basında Deyezzor'un Ramazan Salaş tarafından zabdedilmesinin ardından Arap hükümetinin hatta Ramazan Salaş'ın burada bozulan nizamın tekrar İngiliz kuvvetlerince kurulmasını talep ettiği şeklinde İngiliz basınında yer bulduysa da Deyrizor'daki İngiliz birlikleri buradan kesin olarak çıkarılmıştı ("Rebel", 1920: 9). Ramazan Salaş'ın bu ilk harekâtında toplama Arap kabile birlikleri vardı. Ancak içlerinde Türk otoriteleriyle işbirliği olanlar da olabilirdi. Zaten hareketin Şam merkezli Arap Hükümeti tarafından haber alınmasından hemen sonra Paris'te barış konferansı görüşmelerinde olan Faysal, olayın Şam Arap Hükümeti'nin işi olmadığı, aksine olayın arkasında Araplarla İngilizlerin arasındaki dostane ilişkileri ihlal etmek isteyen Türkler olduğunu açıklamıştı (ATASE, İSH 204/102, 4 Ocak 1920, "Deir-ez-Zor", 1919: 11). Bunun üzerine Türk makamları sözü edilen ifadelerin tekzip edilmesini istediler (TİTE, 18/43, 2 Şubat 1920)⁵. Ramazan Salaş'ın harekâtının Arap Hükümeti'nin değil kendi bireysel girişimi olduğunu Diyarbakır kumandanlığı, Halep valisi Cafer Paşa'dan öğrenmişti (TİTE, 18/43: 2 Şubat 1920).

Resmi açıklamalardaki netliğe rağmen hareketin icrasında Türklerin dahili ya da teşviki meselesi muğlak görünüyordu (Loder 1923: 69). Zira harekâtın icracıları içerisinde böyle bir imajı oluşturacak ifadeler geliyordu. Deyrizor'a karşı yürütülen harekâtın Mardin'de toplanarak harekete geçen kuvvetlerce gerçekleştirildiğini amaçlarının Deyrizor ve Musul üzerinden Bağdat'a yürümek olduğunu bildiren Şammar şeyhi Mis'al ibni Farsi Beğ, harekât hakkında Amerikalı bir muhabire uzun uzadıya tafsilat vermişti. Şeyh aynı maksat için toplanmış 200 bin mücahit olduğunu söylemişti. Mis'al İbni Farsi Beğ Arap Hükümeti'nin hareketini Enver Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetlerinin, Kemal Paşa'nın Anadolu'da, İran ve Afganlıların kendi cemiyetlerinde ecnebi istilasına karşı yaptıkları umumi bir hareketin bir parçası olduğunu belirtmişti (TİTE, 28/83). Harekâtın Mardin merkezli Türk milliyetçileri ve Aneze kabilesi işbirliğiyle gerçekleştiği basında da yer aldı. Buna göre Mustafa Kemal'in Cizre'de (Ceziret ibn Omar) çekirdeğini düzenli askerlerin oluşturduğu düzensiz askeri birlikleri böyle operasyonlar yürütüyorlardı ("Advance in Syria", 1921). Deyrizor olayının Türklerin yardım ya da teşvikiyle gerçekleştiğini düşündürecek başka emareler de vardı. Deyrizor'a giren kabile askerlerinin en azından bir kısmı Türk askeri üniforması içerisindeydi (Tauber, 1991, 23/3: 904). Saldırıya katılanlardan önemli sayıda kişi Türklerin kontrol ettikleri bölgede yerleşikti. Eylül 1919'da Emir Faysal ile Mustafa Kemal arasında bir antlaşma teati edildiğine dair de iddialar da vardı (Akşin, 1980: 1-17, Tauber, 1994, 30/4: 899. Bu noktada arşiv belgeleri, kitabi kaynaklar gibi kayıtları göz önüne alarak detaylı biçimde irdelendiğinde Deyrizor'a gerçekleştirilen hareketin Türk yetkililerin en azından bir kısmının bilgisi dahilinde olduğunu düşünmek mümkündür. Buna dair en dikkat çekici kayıt Şammar şeyhi Kaymakam Mis'al el Farsi Beğ'in 21 Aralık 1919 tarihli raporudur. Raporun geldiği yerin Mardin Mutasarrıflığı olması tesadüf olmamalıdır. Rapor oradan

⁵ 3. Fırkadan gelen bu bilgide de "Kimin tarafından idare edildikleri malum olmayan bazı Arap kuvvetleri" denilmektedir. TİTE, 18/60, 13 Ocak 1920. Aynı bilgilerin Erkanı Harbiye reisi tarafından Sivas Heyet-i Merkeziyesine bildirildiği görülmektedir.

da Sadarete ve Harbiye Nezaretine gönderilmişti (BOA, DH.KMS, 57/2: 43-43). Rapora bakılırsa Mis'al Bey, "*bölge ahalisinden gelen talep üzerine*" "*Hükümet-i İngiltere'nin izalesi hususunda müzakere*" için Deyrizor'a gitmişti. Buraya geldikten sonra şehrin valisi ile görüştüğünü ve valinin aralarında sulh olması yolundaki talebi tasdik ettiğini bildirmişti. Bu yaklaşık bir saat süren görüşmenin ardından Mis'al Bey Deyrizor eşrafiyla gizlice görüştüğünü, hepsinin Hükümet-i Osmaniye idaresini istediğini bu hususta en fazla öne çıkan ismin ise Hacı Fazıl ve amcası oğlu Abbas Efendi olduğunu belirtmişti (BOA, DH.KMS, 57/2, 43-45). Aslında bu şaşkıncu bir durum değildi. Zira adı geçenlerden Hacı Fazıl Efendi Osmanlı kuvvetlerinin buradan çekildiği son dönemde Deyrizor Belediye reisi olarak görev yapmıştı (BOA, DH.KMS, 48/55, 17 Z 1336). Hacı Fazıl ve amcası oğlu Abbas Efendi hükümeti Osmaniye tarafından iki yüz neferin kendileriyle beraber olması durumunda İngilizleri bütün Zor livasından atabileceklerini resmi makamlara iletmişler ve yardım istemişlerdi (BOA, DH.KMS, 57/2, 43-45). Bölgedeki İngiliz kuvvet dağılımındaki açığı tespit etmeyi başarmışlardı. İngiliz işgal kuvvetlerinin merkezi olan Bağdat ile Zor arasında hiçbir kuvvetinin olmadığını Türk makamlarına iletmişlerdi. Ayrıca Hacı Fazıl Efendi isimli eski Zor belediye reisi Rakka'daki kaymakama yazdığı mektupta Mustafa Kemal ile Arap Hükümeti arasında ittifak varsa kendilerine haber verilmesini istemişti (BOA, DH.KMS, 57/2, 43-45). Diğer taraftan bu girişimde Türklerin etkisini düşündüren bir başka ipucu ise Diyarbakır'da bulunan 13. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey'e Heyet-i Temsiliye tarafından verilen direktifti. Cevdet Bey'e Deyr'de bulunan İngiliz yüzbaşısına müracaat ederek buranın asli sahibi olan "kendilerine" teslimini talep etmesi için gerekeni yapması direktifi verilmişti (Baykal, 1989: 54). Cevdet Bey 18-4-133 (1920)'de Deyr'de yaşananları "*sözüne güvenilir bir zattan*" aldığı bilgiler çerçevesinde Heyeti Temsiliye'ye ayrıntılı biçimde aktaracaktı (ATASE, ATAZB, 31/39, 18.4.1920).

Salaş'ın Deyrizor'u zabtı gerçekleştikten sonraki gelişmeleri takip ettiğimizde 25 Aralıkta İngiliz görevlilerin serbest bırakılarak Ebu Kemal'e gitmelerine izin verildiği görülmektedir. Gerçi Ramazan Salaş'ın bölgedeki faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmamıştı. Deyrizor'a saldırdıktan sadece iki gün sonra Ebu Kemal'e saldırarak ve burada bulunan 40 İngiliz askerinin Ane'ye çekilmelerinin emredilmesiyle burayı ele geçirecekti. Alınan bilgiye göre Zor'un işgalinden İngilizler fazlaca telaşa kapılmışlar, Ebu Kemal'den Ane'ye çekilmişler ve Ebu Kemal 15 gün boş kalmıştı. Urbanın yağmasından korkan ahali İngilizleri davet etmişlerdi (ATASE, ATAZB, 31/39). Ancak Ebu Kemal'i İngilizler işgal sahası içerisinde gördüklerinden kolayca vazgeçmeyecekler ve 21 Aralıkta geri alacaklardı. ("Euphrates" 1920:11)⁶. İngilizlerin bu taarruzuna karşılık basit bir direniş gösterilmişse de kasabayı İngilizler ele geçirmişlerdi. Ancak Deyrizor'dan İngilizlerin çıkarılması İngilizlerin prestiji açısından sarsıcı olmuştu. Hatta bu durum İngilizlerin tüm Mutasarrıflıktan çekildiği şeklinde haberlerin dolaşmasına neden olmuştu. Öyle ki Hasice'ye (Hasaqah) bir Türk kaymakamın gelerek Türlerin kısa süre sonra buraya geri döneceği yönünde propagandalar yaptığı İngiliz resmi makamlarca öğreniliyordu (Bell, 1920: 134). Hatta İngiliz basınında Ramazan Salaş'ın bölge kabilelerini kışkırtmaya devam ettiği belirtildikten sonra Almanya ve Türkiye'nin İngiltere'ye yeniden savaş ilan ettiği haberine yer veriliyordu ("More Trouble", 1920: 12). Diğer taraftan İngiliz görevlileri gözaltına alan, Deyrizor operasyonunun başındaki isim Ramazan Salaş'ın kimliği dikkat çekiciydi. Zor'lu olan Ramazan Salaş Abdulhamit döneminde hayata geçirilen ve aşiret reislerinin oğullarının seçilerek kayıt edildiği Aşiret Mekteplerinde⁷ eğitim almıştı. (Rogan, 1996, 28/1:88) Ardından da İstanbul Harp Akademisi'ne gitmişti. Yukarı Fırat bölgesinden el Busaraya kabilesi şeyhinin oğluydu. Burada

⁶ Bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin en yüksek makamları arasında paylaşılmıştı. Harbiye Nazırı 1920 Ocakının başında "Deyrizor'u zabt eden ve nereye mensup oldukları bilinmeyen Arap kuvvetlerinin bu defa Resülayn cenub şarkında olun İngilizlerin tahtı işgalinde bulunan Hasice kasabasını dahi işgal ederek Arap bayrağı çektikleri On üçüncü kol ordudan...", *HR.SYS.* 2463/54, 7 Kanun-ı sani 1336.

⁷ Aşiret mektepleri 1892'de Sultan Abdülhamid II'in emriyle İstanbul'da kuruldu. Ramazan Salaş bu okula Deyrizor sancağından Abdullah Salaş'ın oğlu olarak girmişti.

aldığı eğitimden sonra Libya’da ve I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti’ne hizmet etmişti. Libya’ya gittiğinde burada Mustafa Kemal, Aziz Ali el-Mısıri ve Enver Paşa ile tanışmış yahut onlar nezdinde aşinalık kazanmıştı (Provence, 2017: 43). 1915’de Şam’da açılan Arap Club of Damascus’un üyelerinden biriydi (Gelvin, 1998: 66). Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı Devleti’nin hakim olduğu topraklarda yeni devletler savaşı kazananların düşünceleri çerçevesinde şekillendirilmeye çalışılırken karşılarındaki en önemli engel Osmanlı eğitim sistemi içerisinde yer almış ve İmparatorluğun bir parçası olarak kendilerini görmüş isimlerin örgütlediği yahut içinde olduğu hareketlerdi. Bu bağlantıları doğrulayan Provence’in çalışmasında da görüldüğü üzere İmparatorluk savaştan yenik çıkmışsa da eski Osmanlı tebaası olan şimdi ise yeni bir mücadelenin aktörleri olan Ramazan Salaş eski bir Osmanlı subayı olan Yasin el-Haşimi tarafından Rakka askeri valisi (military governor of the district of Raqa) olarak atanmıştı. Deyrizor operasyonunu gerçekleştirdiğinde bu görevdeydi. Yine de Yasin el-Haşimi, Ramazan Salaş gibi geçmişte imparatorluk sisteminin bir parçası olan isimleri Türk Milli Mücadelesi ile de işbirliği içerisindeki bölgesel aktörler olarak yorumlamak güç görünmektedir. Zira savaşın sonu geldiğinde sınırlar muğlak, yakın siyasi geleceğin bu aktörler için neler getireceği belirsizdi. Eski aşiret mektepli kabile şeflerinin eğilimlerini taraflardan birine mutlak bir sadakat yahut düşmanlık ilişkisi üzerinden yorumlamak mümkün değildi. Zira Ramazan Salaş 1917’de Faysal’a katılarak Osmanlı Devleti karşısında mücadele etmişti (Provence, 1993: 183). Ancak Deyrizor’a saldırının yapılmasının ardından İngiliz The Times gazetesinde yer alan ve resmi otoriteler tarafından verilen bir bilgede 1917’de Hicaz ordusuna katılan Ramazan Salaş’a bu görev Türk hükümeti tarafından verildiği iddiasına yer verilmişti. Habere göre Salaş bir Türk ajanıydı. Hatta bu nedenle yargılanmış ve ölüm cezasına çarptırılmıştı ancak cezası ertelenmişti. Bununla da yetinilmeyip Kral Hüseyin’in A.D.C (Aide de Camp-emir subayı) görevine getirilmişti (“Deir-Ez-Zor” 1919: 11). Ramazan Salaş’ın hem Türk hem de Araplar nezdinde güçlü bağlantıları onu Deyrizor’a yönelik operasyonda kilit bir isim haline getiriyordu.

Türk casusu olarak belirtilse de Ramazan Salaş imparatorluktan sınırları belirginleşen devlet yapılarına evrilen Osmanlı sınır insanının belirgin bir örneğiydi. Beraberinde Zeyd’in itimadnamesi bulunan Ramazan Salaş Türk sınırındaki aşiretler nezdinde Arap Hükümeti’ne iltihak etmeleri yönünde propagandalar yapıyordu (BOA, DH.ŞFR., 636/1, 1 Temmuz 1919). Bununla ilgili olarak, Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza bölge eşrafı ve urbanının teklifi geri çevirerek “ciheti camiayı Osmaniden” ayrılmayacakları” cevabını verdiğini bildirmişti (BOA, DH.KMS., 53/2, 1 Temmuz 1919). Ramazan’ın girişimleri Kilis civarında da rahatsızlığa neden olmuş ve rapor edilmişti (ATAŞE, ATAZB, 31/3, 28/29 Mart 1920). Ramazan Salaş ve adamları Viranşehir’de Milli Aşireti reisleriyle görüşmüş (ATAŞE, İSH 30/34, 21 Mayıs 1919, ATAŞE, İSH, 30/44, 22 Haziran 1919) Suriye Arap Hükümeti’ne bağlılık için propaganda yapmıştı. Bazı şeyhlere bayrak gönderilerek destekleri istenmişti (ATAŞE, İSH, 201/130, 11 Aralık 1919). Hatta bu propagandaların tesiriyle Karakeçili aşiretine ait bazı köylerde halk, vergi tahsili için gönderilen tahsilatdar ve jandarmalara “*hükümet yoktur burası Arap hükümetine iltihak edecektir*” diyerek yanlarındaki 3600 kuruşu gasp etmişti. Ayrıca Nusaybin ileri gelenlerinden Şam’a gidenler olduğu da öğrenilmişti (ATAŞE, İSH, 48/66). Sınırdaki Deyrizor’u ele geçirmeye yönelik girişime katılmaları istenen Milli ve Aneze aşiret reisleri bu teklifleri Diyarbakır’daki Türk kumandanlığına bildirmişler ve fikirlerini sormuşlardı. Verilen cevapta söz konusu işbirliğinin “işgal sebebi sayılması” ihtimali göz önüne alınarak alınan bayrağın münasip bir biçimde iade edilerek harekete iştirak edilmemesi bildirilmişti (ATAŞE, İSH, 201/130, 11 Aralık 1919). Ancak hareketin ardından gelen ilk resmi tepkilerde hareketin Ramazan Salaş ve Milli aşireti reisi İbrahim Paşa’nın işbirliği ile yapıldığı yönündeydi. Kısa zaman sonra bu haber tezip edilecekti. Harekate Kürd reislerinin yardım etmediğinin vurgulanması, İngiltere’nin Kürt politikası ile ilgili olmalıydı (“The Deir ez-Zor Raid” 1919: 8). Ramazan Salaş’ın faaliyetleri Türk yetkililer tarafından hoş karşılanmıyor gibi görünüyordu. Öyle görülüyor ki Ramazan Salaş, 1919 Aralığında yani Deyrizor’a yönelik hareketini başlatacağı dönemde Türk yönetimini rahatsız ediyorken İngiliz

işgal yönetimi için de istenmeyen kişiydi. Yine de onu Türk Milli Mücadelesinin işbirliği kurmayacağı bir isim olarak görmek mümkün değildir. Zira Ramazan Salaş, eski Osmanlı subaylarından Yasin el-Haşimi'nin yönetimindeki el-Ahd el-İraki'nin bir üyesiydi. Bu cemiyet Suriye ve Irak'ta Osmanlı ile ittifak fikrini savunan fırkalar arasındaydı (ATASE, ATAZB, 30/42, 20 Mayıs 1919, Tauber, 1995: 44-45). Yasin el-Haşimi Deyrizor'a yönelik girişimin ardından tutuklanacaksa da Anadolu'daki Milli hareketin lideri Mustafa Kemal gibi daha da sevilen bir simaya dönüşmesi kaygısıyla serbest bırakılacaktı. Ayrıca Ramazan Salaş'ın Deyrizor'a yönelik işgal hareketinde beraberinde diğer bir eski Osmanlı subayı olan İbrahim Hanunu vardı (Provence, 2017: 113-114). el-Ahd el-İraki Türk yetkililerle çok yakın iletişim halindeydi. Bu iletişimin bir neticesi olarak el-Ahd el-İraki'nin bir şubesi Mardin'de açılmıştı (ATASE, ATAZB, 30/42, 20 Mayıs 1919; Tauber, 1994, 30/4). Cemiyet üyeliğinin Deyrizor operasyonu organize edenler arasında etkili bir bağlantı olduğunu söylenebilir. Ayrıca sınırları gevşek olan İmparatorluk yapısı içinde yaşama tecrübesi olan Suriye ve Irak bölgesinin halklarının nomadic yapısı sınırları belirli bir devlet yapısına uyum göstermekte zorlanmasının ortaya çıkardığı bir reaksiyon olarak yorumlamak da mümkündür (Thomas, 2003, 38/4: 546). Söz konusu harekete aşiretlerin katılımına destek verilmemesine rağmen Suriye içlerinde dolaşan Türk beyannameleri İngiliz istihbaratının takibine takılıyordu. Bu beyannamelerden birinde Mustafa Kemal'in hedefleri deklare ediliyor bir diğerinde ise Suriye halkına sesleniliyordu (Documents. 1985: 163-164)

4. Deyrizor Merkezli Mücadele'nin Son Aşaması (Ocak 1920-Temmuz 1920) ve Sonrası

Şam Hükümeti nezdindeki girişimlerinin de tesiriyle al-Salaş'ın Deyr'den çıkarılması için harekete geçildi. El-Ahd el-İraki'nin önde gelen üyelerinden Mevlüd Muhlis beraberinde 2 makineli tüfek, ve bir piyade birliği ile 17 Ocak 1920'de Deyrizor'a geldi. (BOA, DH.EUM.AYŞ. 31/86/10, 29 Kanun-ı sani 1336/1920). Ramazan Salaş ve yanındaki diğer subaylar Halep'e döndü. Mevlüd Muhlis Deyr'e geldikten hemen sonra burada yerel hükümeti organize etmeye başladı aynı zamanda Deyr'de İngiliz karşıtı bir havanın oluşturulması için de girişimlere başladı (Arab Bulletin, 1986, IV: 75, Tauber, 1991, 23/3: 373-374). Halep ve Şam'daki el-Ahd el-İraki'nin desteğiyle 250 subay ve asker ve Iraklı gönüllü 1920'nin ilk yarısında Deyrizor'a gelmeye başladı. Buraya gidenler arasında Gazze ve Cobur aşiret şeyhlerinin de olduğu öğrenilmişti. Gelen aşiret reislerinden Musul'a karşı yapılacak harekatta destek istenmişti. Bunlardan Gazze meşayih harekete katılmak için 10.000 lira istemiş ve Mevlüd Paşa'nın da bizzat harekete katılmasını ya da resmi emir vermesini istemişti. Bu konuda bir uzlaşmaya varılamamıştı. Deyrizor adeta bir propaganda merkezi olarak İngiliz karşıtlığı içindeydi. Propagandanın ana söylemi İngilizlerin Irak'tan çıkmak zorunda kalmasının temin edileceği idi. Mevlüd Muhlis İngilizlere zarar vermek için kabile şeflerine yüklü ödemeler yapıyordu. Şam'daki Arap Hükümetinden destek alıyorlardı. Yani finansman kaynağı Şam Hükümetiydi. Bu arada İngiliz birliklerine yönelik saldırılar 1920 Şubatında başladı ve Martta da devam etti. Ancak aynı süreçte Deyrizor'daki Arap işgalciler arasında nüfuz mücadeleleri kendisini gösterdi. Mart 1920'de Deyrizor'a dönen Ramazan Salaş kendisinin yerini haksızca aldığını düşündüğü Mevlüd Muhlis'e karşı oldukça öfkeliydi. Ona karşı Deyr'de faaliyete başladıktan sonra Muhlis'in aleyhine kullanabileceği bir olay yaşandı. Mevlüd Muhlis Suriye'den Irak'a altın kaçırdıkları için tutukladığı bazı Suriyeli jandarmalara sözü edilen 25000 Türk Lirası değerindeki ödemeyi yapmak için bu miktardan %10 kesinti yapmayı koşul olarak sundu. Kaçakçılar için bu katlanılabilir durumdu. Ancak Ramazan Salaş bunu muhalefeti yükseltmek için kullandı. Deyr'den çıkarılan Ramazan Salaş ve takipçileri kasabanın kuzeybatısındaki Tibni'de kabile kampına döndüler. İngilizlerin Ramazan Salaş'ı kendilerine vermemeleri halinde Deyrizor'u yakmakla tehdit ettiği bu nedenle kasaba halkının Ramazanı kasabaya almadığı da söylenmişti (ATASE, ATAZB, 31/39; Wilson, 1931:235-236). Tibni merkezli Ramazan Salaş kuvvetleri ile Mevlüd Muhlis arasında çekişme devam etti ve bu çekişme el Ahd el İraki'nin isyan planını yavaşlattı. Faysal Ramazan Salaş'ın buradan uzaklaştırmak için

onu İbni Suud nezdinde bir görevle gönderdi (Tauber, 1991, 23/3:377-378; Wilson,1920:235-236). Bundan sonraki Deyrizor merkezli mücadele ve görüş ayrılıklarının neden olduğu silahlı/silahsız çatışmalar devam etti. Bu arada Suriye Kongresi Şam'da 8 Martta toplandı ve Emir Faysal Suriye Kralı [King of Syria (including Palestine)] ilan edildi (TİTE, 18/25, 15 Mart 1920). Türk makamları bu günlerde gelişmeleri yakından takip ediyordu. Amerikalı bir arkeoloğun İngiliz makamlarına verdiği bilgileri alan Türk makamları Suriyelilerin “ne Fransızlara ne de İngilizlere güvenleri kalmadığını, Milli Müdafaa yolunu seçtiklerini” yazıyorlardı (ATASE, İSH, 202/182; Arab Bulletin, IV: 114). Türk Milli Mücadelesinin resmi sesi olan Hâkimiyet-i Milliye bu gelişmeleri milliyetçi bir dille satırlarına taşıyordu (“Arabistan”, 1920: 4, Kazım Karabekir, “Suriye ve Arabistan”, 1920). Bundan sonra bölgedeki mücadele devam etti. Hatta Mart 1920’de Ramazan Salaş Salahiye’deki İngiliz *picuet* (ileri karakol birlikleri) saldırdı (Arab Bulletin, C. IV:76). İngiliz basınında Türklerle bağlantılı olduğu konusunda kuvvetli ihtimaller olduğuna dair haberler yer alıyordu. Türklerle Ramazan Salaş arasında kesin bir bağ olduğunu söylemekte zorlanılsa da Mustafa Kemal’in Araplarla ortak bir sınır içerisinde olmak konusundaki isteğini hiç inkar etmediğine bu sınırın Fransız bölgesi Suriye, İngiliz bölgesi Mezopotamya’dan hatta “*nefret edilen Haşimi sülalesinin Şam’ını da içine aldığına*” değiniliyordu (“Nationalist intention” 1920: 15).

Bu algı politika belirleme noktasında belirgin bir faktör değildi. Irak ile Suriye arasındaki sınırı belirlenmesi gündeme geldiğinde bunun Arap ve İngiliz yetkililerin katılacağı bir komisyon aracılığıyla yapılması yani Suriye ve Irak arasında geçici sınırı belirlemesi kararlaştırıldı (Bell, 1920: 138). Söz konusu komisyon 5 Mayıs 1920’de toplandı ve Suriye ve Irak arasındaki sınırı belirledi. Ebu Kemal ve el Kaim arasından geçen Fırat üzerinden sınır belirlendi. Bu noktada Arap temsilciler sınırın Vadiyi Havran’dan geçmesinde ısrar ettiler. Ebu Kemal’den İngilizler çekildi. Az miktarda asker el Kaim’de kaldı geri kalanı Ane’ye çekildi. Ancak İngiliz postalarına saldırılar devam etti. El Kaim’deki İngiliz kuvvetinin üstlendiği çok kısıtlı operasyon yetkisine rağmen iletişim ve iaşeyle ilgili çok fazla güçlük vardı bu nedenle el Kaim karargâhının İngilizlerce boşaltılması gündeme geldi (Tauber, 1991, 23/3: 377-378). Buradan da çekilen İngiliz birlikleri Araplar üzerinde İngilizlerin zayıflığı olarak yorumlanacak bir etki bıraktı (“Reasons”, 1920, s. 9). 3 Haziranda bir grup Sherifian Officier (Şerif Hükümeti resmi görevlisi) ve 300 Şammar Cerba kabilesi üyesi Telafer’e saldırdı. Ertesi gün Musul’dan Telafer’e çok sayıda noktada İngiliz subayları öldürüldü (Arab Bulletin, C. IV: 116). Telafer’deki olayla ilgili L.F. Nalder’ın hazırladığı raporda Arapların Deyrizor’a yerleşmesinden sonra bir merkez haline geldiğini hükümet karşıtı toplantıların yapıldığı, Türk hükümetinin aktif desteğine dair iz olmasa da Nisibin’den erzak aldıklarına dair bilgiler olduğuna değiniliyordu (CAB, 24/111/1, 25 Haziran 1920). Diğer taraftan bu çalışmanın odak noktasında olan Deyrizor’un 1920 Temmuzundan yani Fransız işgalinden sonraki sürecine bakıldığında işgal karşıtı hareketlerin merkezi konumunda olduğu görülmektedir. El-Cezire kumandanı Nihat (Anılmış) Paşa bölgeye yakınlığı nedeniyle çok stratejik bir konumdaydı. Bu konuda 17 Ekim 1920’de (17-8-1336) çok önemli bir rapor yazmıştı. Öyle ki Deyr’de bulunduğu bildirilen “*Cemiyet-i Arabiyyenin.. yardım ve talimat talebi*” ile Türk yetkililer ile irtibat kuran Mahmud Nedim Bey isimli yetkili Fransız ve İngilizlerle mücadele için hazırlıktaydı. Buna göre Deyrizorlular Suriye’den ziyade Irak’a bağlı olarak Hükümet-i Osmaniye’ye bağlanmak istiyordu. Haberi getiren Mahmud Nedim Bey’e Halep ve Zor’a Arap isteklerine aykırı bir biçimde hareket düşünülmediği bildirilmişti. “*Bizim Haleb’i ve Zor’u işgale Arap amali milliyesi aleyhinde hareket niyetimiz yoktur. Yalnız sırf İslamiyet nokta-i nazarından Arapların ve o meyanda Deyrizorluların hâlâsına muaveneti arzu ederiz*” denilmişti. Desteğin işgal altındaki diğer şehirlerin tahliyesini kolaylaştırmak gibi daha pragmatik hedefleri olduğu da açıktı. Bu saldırıların Antep’in tahliyesini mümkün kılacağını düşünüyorlardı. Ancak plan daha kapsamlı görünüyordu. Nihat Paşa Antep gibi şehirlerin tahliyesi mümkün olursa Arap milliyetçilerine Fransız karşıtı harekatta fiili olarak yardım edebileceklerini söylemiş, Mahmud Nedim Bey isimli ziyaretçi bu genel çerçeveyi kabul ederek Deyrizor’a dönmüştü (ATASE, İSH,

763/65, 17 Ekim 1920). Nihat Paşa, Mahmud Nedim Beyle vardıkları konsensüsü açıklıyordu: Suriye’de Fransızları, Irak’ta İngilizleri milli kuvvetler ile meşgul edeceklerdi. Antep ve civarında Fransızların çıkarılması için Gazze şeyhi Hacim Beğ alayının işbirliğine gidilecekti. Fransızlarla Arap Hükümeti arasında bir işbirliği olursa bu tanınmayacak ve direniş gösterilecekti. Iraktaki aşiretleri destekleyerek Deyrizor’daki kabileler buradan çekilmek zorunda kalırsa Türk Milli Mücadelesi sahasına çekilerek buradan mücadeleye devam edilecekti. Şimdilik kendilerine cephaneye verilerek yardım edilecekti. Bu kapsamda 10 sandık Alman cephanesi, 20 Rus tüfeği ve 10 sandık cephanesi, 50 büyük çaplı mavzer sekiz sandık cephanesi, dört sandık L çaplı mavna cephanesi 5 sandık tüfenkci bombası 54 mermisi verilmişti. Yazının devamında tüm bu gayretlerin “ilk fırsatta Musul’un istilası” için yapıldığı belirtiliyordu. Deyrizor’u içine alan Halep ve Fırat arasında bulunan bütün aşiretlerin böyle bir harekette Osmanlı’ya karşı hareket etmemelerini temin etmek için Acemi Paşa’yı Mardin’e gönderdiğine değiniliyordu (ATASE, İSH 763/65a, 18 Ekim 1920). Bu konsensüsün ne kadar işlediğini ortaya koymak için Türkler açısından hedef olan Antep gibi Fransız işgalindeki şehirlerin tahliyesini mümkün kılan Ankara Antlaşması’nın (20 Ekim 1921) arkasından gelen sürece bakmakta fayda vardır. Bu antlaşma Suriye bölgesine yönelik Türk politikasında belli oranda bir değişimi beraberinde getirmiştir. Buradaki Fransız karşıtı gruplarla açık işbirliğine girmekten kaçınmıştır. Ancak Türk milli mücadelesinin başında Mustafa Kemal’in resmi söylemlerine yansıyan uzak-yakın İslam coğrafyalarının bağımsızlığına yönelik istek dile getirilmiş, el altından ve kapsamı çok net olmayan yardımlar yapılmaya devam etmiştir. Zira bundan sonraki aşamada Türk tarafının Musul’a yönelik girişimlerde Deyrizor’un durumunu ve işgal karşıtı gruplarını önemseydiğini söylemek mümkündür.

Savaş sonrası sınırlarının belirlenmesi sırasında İngilizlerin kararı çerçevesinde ve Arap mücadelesinin bir getirisi olarak Arap milliyetçiler Deyrizor ve Ebu Kemal’i İngilizlerden almışlardı. Üçüncü aşama olarak Ane’yi ele geçirmeyi istiyorlardı. Ane’den sonraki aşamanın da Musul olabileceği söyleniyordu. Bu süreçte Türk Milli Mücadelesinin oldukça önem verdiği Musul’a yönelik girişimlerde Araplarla işbirliği devam etmişti. Mevlüd Muhlis’in Şam’a dizanteri olup dönmesinden sonra Deyrizor’a 20 Haziran’da yeni mutasarrıf Mustafa al-Qanawati atandı. Bu arada Ane’deki İngiliz askerleri Irak isyanının çıkmasında sonra buradan çekildi. (Vinogradov, 1972, 3/2: 123-139) Ancak Ane Suriye’ye değil Irak’a bağlı kaldı zira Suriye bağımsızlığını Fransa’nın Suriye’yi işgal ettiği Temmuz 1920’de kaybedecekti. Oldukça ironik olan ise Ane ve Deyrizor’un Suriye’ye bağlı bir biçimde Temmuz 1920’de Fransız işgal sahasına girmesi olacaktı (Tauber, 1991, 23/3: 373). Nisan 1920’de toplanan San Remo Konferansı Büyük Suriye Krallığını tanımayarak Suriye ve Lübnan’ı Fransız mandası olarak dizayn edecekti. Suriye’nin resmen Fransız mandası olarak belirlenmesinin İngiliz-Fransız ittifakının ortaya koyduğu bir karar olmasına rağmen savaş sırasında ve savaş sonrası düzenlemelerde pek çok defa kendini gösteren İngiliz-Fransız mücadelesini Suriye’deki milliyetçilerin İngilizler tarafından desteklenmesi gibi şayiaları bir hayli yükselttiği de gerçektir. Bazı Türk istihbarat bilgilerinde İngilizlerin Suriye’de yerli halkı Fransızlar aleyhine kıskırttığı, Arap Hükümeti’nin İngiliz Hükümeti’nden çok miktarda elbise, silah ve cephaneye aldığına değiniliyordu (TİTE, 28/21, 19 Nisan 1920, TİTE 28/83, 4 Mayıs 1920). Ankara Antlaşması’ndan sonra Milli Mücadele’nin Fransız işgal sahasındaki bölgelere yönelik desteğini devam etmiştir. Lozan Konferansı’nda görüşmelerin özellikle Musul konusu yüzünden çıkmaza sürüklendiği günlerde bu bölgedeki Müttelikler ile Anadolu hareketini yürütenler arasında yeni bir çatışmanın yaşanabileceği yönünde bir hava esmişti. Bu süreçte stratejik konumundan ötürü Deyrizor’un Fransızlara bir hareket üssü oluşturmamasından çekiniliyordu. 13-6-1339 (13 Ağustos 1923) tarihli ve “*zata mahsus pek mevsuk ve acil*” ibareli belgede Fransızların Suriye mıntıkasında kısmen Deyr kısmen de Halep civarında olmak üzere bulunmalarından dolayı hududa çok yakın oldukları, Lozan müzakereleri kesintiye uğradığı takdirde Fransızların bu mıntıkada “*harekatı harbiyeye kıyam etmeleri*”nin muhtemel olacağına değiniliyordu. Yani Deyrizor’un Fransızlar tarafından bir hareket noktası olarak kullanılmasından

çekiniliyordu. Böyle bir hareketin gerçekleşmesi durumunda kısa zamanda çok sayıda efradın askere alınmasının gerekeceği, mahalli seferberliğin ilan edilmesi bilhassa makinalı tüfeğin süratle ikmaline ihtiyaç duyulabileceği hatırlatılıyordu (ATASE, 1623/44, 13/6/1339). Ancak Lozan konferansı diplomatik açıdan sorunu bir takvime bağlamış ve muhtemel görülen çatışmalar yaşanmamıştı. Deyrizor operasyonunu gerçekleştiren Ramazan Salaş'ın, işgal karşıtı mücadelesindeki yol haritasına bakıldığında diğer bazı Osmanlı kökenli Arap subayları gibi Fransız Manda idaresi tarafından Ürdün'e sürgüne gönderildiği görülmektedir. Ancak Eylül 1925'te Cebel-i Havran'a döndükten sonra Fransız karşıtı mücadeleye devam edecekti. 1926'da patlak veren ve Fransız manda idaresini çok zor durumda bırakan isyanın hazırlık aşamasında Ramazan Salaş oldukça kritik bir rol oynamıştı. el-Nabk bölgesindeki köyleri ziyaret eden Ramazan Salaş ve beraberindeki Cuma Savsak, halkı "*Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı gibi*" mücadeleye davet etmiş, köylerinin tıpkı 1920'nin Ankarası gibi olduğunu söylemişti. Gerçekten de Müslüman ve Hristiyan köylüler arasında Mustafa Kemal imajı çok popülerdi. Mustafa Kemal'den ve başarıya ulaşan hareketinden Ramazan Salaş etkilenmişti (Provence, 2017: 41, 116, 121, 122, 136; Polat, 2019: 248-251).

5. Sonuç ve Değerlendirme

Deyrizor'u hedefleyen Ramazan Salaş'ın ve beraberindekilerin 1919 Aralığında başlattığı hareket Osmanlı Devleti'nin siyasi ömrünün sonunda ortaya çıkan tablonun bir neticesiydi. İmparatorluk dağılmıştı ancak İmparatorluğun tebaası olan beşeri unsurlar hemen yeni siyasi oluşumların birer parçası haline gelmemişti. Kaldı ki bu oluşumlar bölgeden olmayan devletlerin çizdiği yapay sınırlarla belirlenmeye çalışılıyordu. Sınırı belirleyen bölgede aşiretlerin tutumları muğlaktı. Bu ortamda Türk Milli Mücadelesi ile bölgesel aktörlerin ilişkilerinin mütarekeden sonra sona ermediği gibi ilişkiler bölgeye yakın kesimde görev yapan kumandanlar vasıtasıyla istihbarat toplama, aşiretleri İngiliz, Fransızlara karşı kışkırtma şeklinde devam etti. Genel kanaat, bölgedeki belirleyici aktörlerin Araplar ve himayeci devletler olduğu şeklindeyse de gizli, açık biçimde Osmanlı/Türk faktörünün Deyrizor operasyonunda ve ertesinde kendisini gösterdiği belgeler incelendiğinde görülebilmektedir. Bu etki Ramazan Salaş'ın şahsında net biçimde görüldüğü üzere kökenlerini İstanbul'daki Aşiret Mekteplerinde alınan eğitim süreci kadar derinlerden alabilmekteydi. Ya da sınırı oluşturan bölgede resmi aktörlerin nomadic yapıyı mobilize etme girişimleri şeklinde birbirinden farklı biçimde işledi. Milliyetçiliğin modernite ile birlikte ortaya çıkması sınırdaki topluluklar için bağlı oldukları etnik millet kimliğinin yanında yaşam biçimlerinin ortaya çıkardığı hareketliliği kısa zamanda ortadan kaldıramazdı ve bu mümkün olmadı. Bu hareketliliğin motivasyonunda Türk yetkililerin etkisi ve teşviki tartışmalı olmakla birlikte sınırdaki yetkililerle iletişimleri güçlüydü ve özellikle işgal kuvvetleri nezdinde Deyrizor olayının Türklerin teşvikiyle yapıldığının düşünülmesi bölgede yürütülen politikaların bir sonucuydu. İşgal karşıtı beyannameler, propagandistlerle mücadelenin sınır ötesinde işbirliği yaptığı isimler eski Osmanlı subayı/görevlisi ve yeni oluşumlarda memnun edilememiş isimlerdi. Deyrizor'un ele geçirilmesi sırasında yaşananların Omer Bartov ve Eric Wietz'in genel çerçevesini çizdiği "shatter zone (kırılan sınırlar)" ifadesinde ortaya konulan sürecin bir yansıması olduğunu söylemek mümkündür (Bartov & Wietz, 2013).

EK 1: Deyrizor Şehri ile Şam Arasındaki Tedmür Harabeleri

Kaynak: Atatürk Kitaplığı, Krt_014748

Kaynakça

ATASE, ATAZB, 28/29.

ATASE, ATAZB, 30/42.

ATASE, ATAZB, 31/3.

ATASE, ATAZB, 31/39.

ATASE, İSH 1329/14.

ATASE, İSH 1623/44.

ATASE, İSH, 109/121.

ATASE, İSH 195/92.

ATASE, İSH 20/259.

ATASE, İSH 201/130.

ATASE, İSH 202/182.

ATASE, İSH 204/102.

ATASE, İSH 30/34.

ATASE, İSH 30/44.

ATASE, İSH 48/66.

ATASE, İSH 641/57.

ATASE, İSH 763/65.

ATASE, İSH 8/62/1.

BOA, BEO, 4315/323581.

BOA, DH.EUM.2.ŞB, 3/60.

BOA, DH.EUM.AYŞ. 31/86/3.

BOA, DH.KMS, 48/55.

BOA, DH.KMS, 57/2.

BOA, DH.KMS., 53/2.

BOA, DH.ŞFR, 612/26/1.

BOA, DH.ŞFR. 451/114.

BOA, DH.ŞFR., 443/23.

BOA, DH.ŞFR., 580/153.

BOA, DH.ŞFR., 597/123.

BOA, DH.ŞFR., 598/4.

BOA, DH.ŞFR., 612/26.

BOA, DH.ŞFR., 636/1.

BOA, HR.SYS. 2463/54.

BOA, MF.MKT., 1202/43.

TİTE, 18/43.

TİTE, 18/25.

TİTE, 28/21.

TİTE, 28/83.

TNA, FO, 371/2143.

TNA, CAB, 24/111/1.

Advance in Syria. (1921, Feb. 1). *The Times*.

Akşin, S. (1980). Turkish Syrian relations in the time of Faisal (1918-1920). *Turkish Yearbook of International Relations*, (20), 1- 17.

Amal, V. (1972). The 1920 revolt in Iraq reconsidered. *International Journal of Middle East Studies*, 3(2), 123-139.

Arabistan. *Hakimiyet-i Milliye*. 1 Kanun-ı sani 1336 (1920).

Askeri tarih belgeleri dergisi.(2004). Sayı: 118, ATASE Yay., Ankara.

Askeri tarih belgeleri dergisi. (2007). Sayı: 120, ATASE Yay., Ankara.

Atatürk, M. K. (2014). *Nutuk*. İstanbul: YKY.

Bartov, O., & Weictz, E. D. (Eds.). (2013). *Shatterzone of empires*. Bloomington: Indiana University Press.

Baykal, B. S. (1989). *Heyet-i Temsiliye kararları*. Ankara: TTK Yay.

Bell, G. (1920). *Review of the civil administration of Mesopotamia*. London.

Birinci dünya harbinde Türk harbi Irak-İran cephesi 1914-1918 (2002). 3. Cilt 2. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Bostan, İ. (1986). Zor Sancağı'nın îmar ve ıslahı ile alakâlı üç layiha. *Osmanlı Araştırmaları içinde*. (C. VI, ss. 163-220). İstanbul.

Bostan, İ. (1994). Deyrizor. *TDV İslam ansiklopedisi içinde* (C. 9, ss. 268-269). İstanbul.

- British documents on foreign affairs: reports and papers from the foreign office confidential print, 1985-1997.* (General Editors: Kenneth Bourne and Cameron Watt), Part II, Vol. 1, The Ends of the War, 1918-1920, University Publications of America.
- Deir-ez-Zor Raid. (1919, December 22). *The Times*, p. 11.
- Euphrates raiders' Losses. (1920, Jan., 23). *The Times*. p. 11.
- From our own correspondent. Nationalist intention. (1920, March 3). *The Times*.
- Gelvin, J. L. (1998). *Divided loyalties: nationalism and mass politics in Syria at the close of empire*. University of California Press.
- Hurewitz, J. C., (1979). *Diplomacy in the near and middle east: a documentary record*, 2 vols (2nd Ed). Haven.
- Karabekir, K. (29 Mart 1920). Suriye ve Arabistan. Mısır'da vaziyet. *Hakimiyet-i Milliye*.
- Kedourie, E. (1976). *In the Anglo-Arab labyrinth: The McMahon-Husayn correspondence and its interpretations 1914-1939*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Loder, J. De V., (1923). *The truth about Mesopotamia, Palestine, and Syria*. London: George Allen and Unwin Ltd.
- Méouchy, N. (2010). From the great war to the Syrian armed resistance movement (1919- 1921): The military and mujahidin in action. In H. Liebau, K. Lange, D. Hamzah & R. Ahuja (Eds.), *The world in world wars*. Leiden: Brill.
- More trouble on the Euphrates. (1920, Oct. 16). *The Times*.
- Polat, Ü. G. (2019). *Türk-Arap İlişkileri-Eski eyaletler yeni komşulara dönüşürken 1914-1923*. İstanbul: Kronik Yay.
- Provence, M. (1993). *The great Syrian revolt and the rise of Arab nationalism*. Austin: University of Texas Press.
- Provence, M. (2017). *The last Ottoman generation and the making of the modern middle east*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raid by tribesman in Mesopotamia. British official imprisoned.(1919, Dec. 16). *The Times*.
- Reasons for dissatisfaction. (1920, Sept. 6). *The Times*.
- Rebel leader's impudent request. (1920, Jan. 3). *The Times*.
- Rogan, E. L. (1996). Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892–1907). *International Journal of Middle East Studies*, 28(1), 83-107.
- Rothwell, V. H. (1970). Mesopotamia in British War aims, 1914–1918. *The Historical Journal*, 13(2), 273-294.
- Sabis, A. İ. (1951). *Harp hatıralarım* (C. 2). Ankara: Güneş Matbaası.
- Selek, S. (1987). *Anadolu ihtilali*. İstanbul: Kastaş Yay.
- Sonyel, S. (2014). *Türk Kurtuluş Savaşı ve dış politika* (C. I). Ankara: TTK Yay.
- Tanör, B. (2002). *Yerel kongre iktidarları (1918-1920)*. İstanbul: YKY.
- Tauber, E. (1995). *The formation of modern Syria and Iraq*. London: Frank Cass.
- Tauber, E. (1991). The struggle for Dayr al-Zur: The determination of borders between Syria and Iraq. *International Journal of Middle East Studies*, 23(3), 361-385.

- Tauber, E. (1994). Syrian and Iraqi nationalist attitudes to the Kemalist and Bolshevik movements. *Middle Eastern Studies*, 30(4), 896-915.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları* (C. 1, Devre 1, İçtima 1).(1985). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- The Arab bulletin, bulletin of the Arab bureau in Cairo, 1916-1919* (Vol. IV).(2007). Archive Edition Ltd.
- The Deir ez-Zor raid. Kurdish chiefs' disavowal. (1919, Dec. 29). *The Times*.
- Thomas, M. (2003). Bedouin tribes and the imperial intelligence services in Syria, Iraq and Transjordan in the 1920s. *Journal of Contemporary History*, 38(4), 539-561.
- Thompson, E. (1999). *Colonial citizens: republican right, paternal privilege, and gender in French Syria and Lebanon*. New York: Colombia University Press.
- Townshend, C.V. F. (1920). *My Campaign*. London.
- Türk Dış Politikası*, C. I. (2012). (Ed. Baskın Oran). İstanbul: İletişim Yay.
- Umar, Ö. O. (2003). *Türkiye-Suriye ilişkileri (1918-1940)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Yay.
- Yenen, A. (2020). Envisioning Turco-Arab co-existence between empire and nationalism. *Die Welt Des Islams*, 60, 1-41.
- Wilson, A. T. (1931). *Mesopotamia, 1917-1920: A clash of loyalties*. London.

KÜTAHYA'DA GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DOĞUM ÂDETLERİ: BİR GELENEK OLARAK DOĞU YATAĞI*

Münire BAYSAN²

Öz

Aile ve toplum açısından büyük bir öneme sahip olan doğum, hayatın geçiş evrelerinden ilkinin oluşturur. Aileye yeni bir bireyin katılmasının verdiği sevinç, heyecan, ona gelecek olan zarardan korkma, kaçınma beraberinde pek çok ritüeli de birlikte getirmektedir. Anadolu'nun farklı bölgelerinde doğum öncesi, sırası ve sonrasına dair uygulamalar bulunmaktadır. Eski bir Anadolu şehri olan Kütahya'da da doğuma dair pek çok pratik halen uygulanmaktadır.

Çalışmanın amacı teknolojik gelişmelere ve modernleşmeye rağmen geleneksel dokusuna dair unsurları korumaya çalışan şehrin doğuma dair pratiklerini ve bu pratikler içerisinde önemli bir yeri olan doğu yatağına dair uygulamaları, yaşatıldığı bağlam içerisinde kayıt altına almaktır.

Bu çalışma, Dumlupınar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Merkezi (BAP) tarafından desteklenen "Geçmişten Günümüze Kütahya'nın Doğum-Düğün ve Ölüm Âdetleri" adlı proje kapsamında yapılmıştır. Karşılıklı görüşme ve gözlem yönteminin kullanıldığı çalışmada şehrin merkezinde yaşayan ve halkın "yerli" tabiri ile ifade ettiği aile büyüklerinin bilgisine başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Doğum, Doğu Yatağı, Âdet, Kütahya.

BIRTH CUSTOMS FROM PAST TO THE PRESENT IN KÜTAHYA: BIRTH BED AS A TRADITION

Abstract

Having a great importance in terms of family and society, birth is the first of the transition stages of life. The joy of joining a new individual to the family, excitement, fear and avoidance of harm bring about many rituals. There are practices before, during and after birth in different regions of Anatolia. In Kütahya, an ancient Anatolian city, many practices regarding birth are still being practiced.

The aim of the study is to record the birth practices of the city, which tries to preserve the elements of its traditional texture despite technological developments and modernization, and the practices of the birth bed, which has an important place in these practices, in the context in which it is kept alive.

This study was carried out within the scope of the project named "Birth-Wedding and Death Customs of Kütahya from Past to Present" supported by Dumlupınar University Scientific Research Center (BAP). In the study in which interview and observation method was used, the knowledge of families living in the city center and referred by the public as "native" was used.

Keywords: Birth, Birth Bed, Custom, Kütahya.

* Bu çalışma Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Merkezi (BAP) tarafından "Geçmişten Günümüze Kütahya'nın Doğum-Düğün ve Ölüm Âdetleri" adlı proje kapsamında hazırlanmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen –Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Halk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, ORCID 0000-0001-6167-7793, munire.baysan@dpu.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 19.03.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.03.2020

Giriş

Halk kültürü bir milletin milli değerlerinin özüdür, halkın dil, kültür, duygu, düşünce ve beğenisi neticesinde oluşmuş, asırların süzgecinden geçerek şekillenmiş ve günümüzdeki halini almıştır (Artun, 2006: 297). Halk kültürü milletleri diğer toplumlardan ayıran temel unsurları içerisinde barındırır ve sahip olduğu değerler ile bulunduğu toplumu diğerlerinden farklı kılar. Halk kültürüne dair unsurlar küreselleşme ve modernleşme ile beraber yeni bir değişim süreci içerisine girmiştir. Küreselleşme tesiri ile yabancı kaynaklardan da beslenmeye başlamıştır (Artun, 2004: 65). Halk kültürüne dair unsurların küreselleşme ve yabancı kaynaklardan beslenerek hızlı değişim süreci içerisine girmesi bu değerlerin bir an evvel “kaybolmadan kaydetmek ve bitmeden derlemek” (Ekici, 2007: 36) amacı ile kayıt altına alınması zaruri hale gelmiştir.

Hayatın geçiş evrelerine dair pratik ve uygulamalar halk kültürü açısından büyük öneme sahiptir. Bu evrelerden ilki insan hayatının başlangıcı olan ve soyun idamesini sağlayan yeni bireylerin aileye katılması anlamına gelen doğumdur (Taş, 2002: 59). Doğum zamanı hayat ile ölüm, var ya da yok olma, hayır ile şer arasında mücadele gerçekleşir. Bu mücadelede olumsuzlukların önüne geçmek anneyi ve bebeği korumak amacı ile bir takım uyulması gereken kurallar oluşur (Araz, 1995: 90; Kadirzade, 2005: 28).

Somut Olmayan Kültür değerleri arasında olan ve halk kültürünün zengin örneklerini içerisinde barındıran bu uygulamaların kökenini İslamiyet öncesi döneme kadar götürmek mümkündür. Eski bir Anadolu şehri olan ve tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapan aynı zamanda o medeniyetlerin kültür kalıntılarını bünyesinde barındıran Kütahya, sahip olduğu kültürel dokuyu korumaya çalışmaktadır. Germiyanolu beyliğinin merkezi olan şehir Osmanlı Devleti zamanında da sancak merkezliği gibi önemli bir vazifeyi üstlenmiştir (Kütahya Ansiklopedisi, 2001: 8). Saraya ait unsurlar şehrin kültürel yapısına şekil vermiştir. Yaşanan toplumsal olaylar saray protokolü gibi belirli kurallara bağlanarak geçmişten günümüze uzanan zevk süzgecinden geçerek vakarlı bir tören silsilesine dönüşmüştür (Kütahya Ansiklopedisi, 1999: 166).

Çalışmaya konu olan doğum âdetleri şehrin merkezinde yaşayan ve geleneğin yaşatıcıları olan kaynak kişiler ile karşılıklı görüşme ve gözlem yöntemi neticesinde elde edilmiş verilerden oluşturulmuştur. Çalışma doğum öncesi, doğum esnası, doğum sonrası ve bu süreçte yörede nazara karşı söylenen tekerlemeler, deyimler, atasözleri ve temenni içeren sözler ve ninnilerin yer aldığı bölüm ile sonuç kısmından oluşmaktadır.

1. Doğum Öncesi

1.1.Hamile Kalmak İçin Yapılan Uygulamalar

Gelinin gittiği yerde saygınlık kazanması göze girmesi, toplumsal itibarının artması ve en doğal hakkı olan annelik duygusunu yaşayabilmesi için gebe kalabilmesi ve çocuk doğurması gerekir. Kadının toplum nezdinde itibarını sağlayan çocuk aksi durumda da itibar kaybedip horlanmasına, küçümsenmesine neden olmaktadır (Örnek, 1995: 132). Ailelerin çocuk sahibi olabilmesi, hem gelinin hem de kocasının toplumsal itibarı ve soylarının devamı için büyük önem arz eder. Çocuk sahibi olma noktasında sıkıntı yaşayan gelinlerin özellikle tıbbi olanakların bu denli gelişmediği eski dönemlerde yaptıkları bazı pratikler vardır.

Bel çekme ocaklarında kadınların beli çektirilir ve bel bölgesi sabun ile yumurta karıştırılarak sarılır. Kaplıcalarda uygulanan bu yöntemden sonra kişinin belini sıcak tutması gerekmektedir.

Beline havan çekilir (KK. 1,9).

Türbe ziyaretleri sıkça yapılır. Bunlar içerisinde en fazla Paşam Sultan Türbesine gidilir, dua edip adakta bulunulur. Bu ziyaret sonrasında evlat sahibi olan aileler doğan evlatları kız ise Nuriye, erkek ise Nuri ya da Nurettin ismini koyarlar. Dönenler Camii içerisinde yer alan kuyudan su içilir.

Bu suyun hangi amaçla içilirse o doğrultuda içen kişiye şifa verdiğine inanılır. Türbe ziyaretlerine gidilerek orada bulunan ağaçlara bezden bebekler bağlanır (KK. 1,2,3,4,5,8,10).

Çeşitli otların karıştırılması ile elde edilen bitkisel ilaçlar kadının rahmine yerleştirilir (KK. 1).

Hacca gideceklere dua ettirilir ve deve gibi yüklü olması için oradan deve eti getirtilir (KK. 2,3).

Çocuk sahibi olmak isteyen çiftlerin sadaka vermesi, fakirlere yardım etmesi neticesinde de çocuk sahibi olacaklarına inanılır (KK. 3,10).

1.2. Aşerme

Gebeliğin belli bir döneminde gebe kadınlarda görülen canının bazı gıdaları istemesi hali ve inancıdır (Boratav, 2013: 196; Kalafat, 2012: 381). Yörede aşermeye umma da denilmektedir (KK. 1,4,6,7).

Hamile kadının canı neyi istiyorsa o yapıp yedirilmelidir. Yedirilmediği takdirde vücudunda lekeler çıkacağına hatta bebeğin eksik veya sakat doğacağına inanılır (KK. 1,2,4,6,7).

Canı mevsimsiz bir gıda isterse avuç içini yalaması gerekir (KK. 10).

Aşeren kadın, canının istediği yiyeceği yiyemezse göğüsleri şişer. Göğsüne bulaşık süngeri sürülür (KK. 9,10).

1.3. Cinsiyet Belirleme

Eski dönemlerde cinsiyetin öğrenilmesi ancak bebeğin doğması ile mümkündür. Ataerkil bir yapıya sahip olan toplumumuzda erkek evlada kız evlattan daha fazla önem verilmektedir. Erkek evlat sahibi olmak toplum içerisinde itibarı arttıran unsurlardandır. Hamile kadın ve yakın çevresi hamilelik sürecini hem eğlenceli kılmak hem de bebek hazırlıklarını bu doğrultuda yapmak için cinsiyet tahminine dair bazı pratiklere başvurur.

Annenin oturacağı kanepelerden birinin altına ya da minderlerden birinin altına makas diğerinkine de bıçak koyulur. Hamile kadın bıçağın üstüne oturursa erkek çocuk, makasın üstüne oturursa kız çocuk doğacağına inanılır (KK. 1,2,3,4,5).

Tavuk kursağı tavana atılır, yapışırsa bebek kız, yapışmazsa erkektir (KK. 8).

Hamile kadının karnı sivri olursa bebek erkek, yuvarlak ve yayvan olursa kızdır. Annenin hamileliği esnasında cildinde lekelenmeler fazla ise bebeğin kız olduğu ve annenin güzelliğini aldığına inanılır (KK. 1,2,4,5,8,9).

Hamile kadından ellerini göstermesi istenir. Avuçları yukarı bakıyorsa bebeğin erkek, aşağıya bakıyorsa kız olacağına inanılır (KK. 3,9,10).

Hamilenin aşerme taleplerine göre cinsiyet tahmininde bulunulur. Eğer canı tatlı ve et türünden gıdalar istiyorsa bebek erkek, ekşi gıdalar istiyorsa bebek kız olacaktır (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Hamile kadının yüzüğü bir ipe takılır karnının üzerinde sallandırılır. Daire çizerek sallanırsa kız, düz gelip giderse bebeğin cinsiyetinin erkek olacağına inanılır (KK. 2,8).

1.4. Hamilelik Dönemi Zararlardan Kaçınma ve Korunmaları

Hamile kadını ve doğacak olan bebeği birtakım zararlardan korumak ve ona istenilen nitelikleri kazandırmak için gebelik esnasında uyulması gereken kurallar, dinsel ve büyüsel uygulamalar mevcuttur (Örnek, 200: 105). Bu uygulamalar yapıldığı takdirde bebeğin eksiksiz, eli ayağı düz, akıllı yerinde, fiziksel yapısının güzel, huyunun sakın olacağına, hamile kadının ise bu süreci sağlıklı atlatacağına inanılır.

Bebek sakin fitratlı olsun diye bebeğe Kur'an-ı Kerim dinletilir, fakirlere sadaka dağıtılır. Bebeğin fiziki açıdan güzel olması için Yusuf suresi sık sık okunur, gamzeli olması için bol bol ayva tüketirler (KK. 4,6).

Anne adayı ikram edilen her şeyi yemez. Eğer yediği gıdaların içine haram lokma karışırsa bu bebeğin huyuna yansır. Hamile kadın çingenenin verdiği bir şeyi yerse bebek arsız, haram lokma yerse hırsız olur inancı mevcuttur (KK. 3,9,10).

Anne adayı, cenaze evine taziye ziyaretine gitmez. Gittiği takdirde bebeğin ölü benizli ve suskun olacağına inanılır. Oradan getirilen helva, pide gibi ikramlıklar hamile kadına yedirilmez (KK. 2,9,10).

Hamile kadının, başkasını kınaması neticesinde de beğenilmeyen aynı davranışlar doğacak çocuğa da yansır. Bu sebeple kimse küçük görülmez ve kimseye hor bakılmaz (KK. 1,2,3,4,8,9,10).

Bebeğin kaba ve çirkin görünümlü olmaması için ayı, öküz gibi hayvanlara bakılmaz, cildinde leke olmaması için ciğer yenmez, gül koklanmaz (KK. 2).

Bebeğin sümüklü olmaması için hamile kadına işkembe ve kelle eti, balık ağızlı ve baygın bakışlı olmaması için balıketi yedirilmez (KK. 9,10).

Bebeğin doğduğunda vücudunda leke olmaması için ciğer, nar, çilek gibi gıdaların tüketiminde hamilelik sürecinde uzak durulur (KK. 5,6,9).

Bebeğin ömrünün uzun olması için saç kestirilmez, yalan söylenmez ve dedikodu yapılmaz (KK. 8,9,10).

Bedensel ve ruhsal açıdan sevilen kişinin yüzüne bakılırsa çocuğun ona benzeyeceğine inanılır. Çocuk dinine bağlı olsun diye her yemeğe besmeleyle başlanır (KK. 3,4,7,10).

Hamilelik boyunca karın bölgesi erkeklerden saklanır. Erkekler hamile kadının karnını görürse doğum zorlu geçer (KK. 1,3,6,7).

Çocuğu olmayan kadınlar ile görüşülmez, görüşüldüğü takdirde nazar degeceğine ve aksiliklerin yaşanacağına inanılır (KK. 9,10).

Günümüzde yaşanan hamilelik süreçlerine bakıldığında kaçınma ve yasaklar bilimsel verilerin yaygınlaşması ve teknolojik imkânların sağladığı olanaklar sayesinde azalmıştır.

1.5. Doğum Öncesi Hazırlıkları

Doğumdan önce bebeğin kıyafeti, battaniyesi, yatağı, bezi gibi temel ihtiyaçlar hazırlanır. Bu vazifenin ağırlığı anneannededir. Anneanne kızının ilk çocuğu için gerekli pek çok hazırlığı yapar ve tüm bunları doğu yatağı yapılmadan önce ya da yapımı esnasından kızının evine götürür. Kütahya'da bebek doğmadan yapılan hazırlıklara "bebek çeyizi" denir. Bebek çeyizi gelin çeyizi gibi özenle hazırlanır ve eş dost tarafından bakılmaya gidilir.

Anneanne hem doğacak torununun beşiğini, kıyafetlerini, battaniyesini, patikleri, kundakları, kışlık yelek ve hırkalarını alır. Hem de kızına ve damadına bohça hazırlar. Kızının doğumdan sonra ihtiyaç duyacağı kıyafetler hazırlanır. Tüm bunlar saten ya da ipek bohçalar içine yerleştirilir. Bohçanın üstüne de gramis diye tabir edilen ve on çeyrek bedeline tekabül eden büyük altın, çatal iğne ile takılır ve kızının evine götürülür (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Günümüzde doğacak bebeklerin cinsiyetini öğrenme imkânı vardır. Alınan eşyalar da cinsiyete göre belirlenmektedir. Eski dönemlerde cinsiyetin bilinmesi tahminden öteye geçmediği için kıyafetler her iki cinsiyete göre hazırlanır hatta daha çok ara renkler tercih edilir. Beşik tahtadan yaptırılırken, ihtiyaç duyulacak tüm kıyafetler ve bebek bezleri evde kendileri tarafından dikilir. Dikilen eşyalar üzerine çeşitli motifler işlenerek kıyafetler süslenir (KK. 4,5,9,10).

Babaannenin ilk torun için vazifesi göz aydın yatağını yaptırmak, ikram edilecek lokum, lohusa şerbeti gibi ihtiyaçları hazırlamaktır (KK. 1,2,9,10).

Günümüzde bebeklerin doğmadan evvel cinsiyetleri öğrenildiği için hazırlıklar buna göre yapılır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bebeğin çoğu eşyası kız annesi tarafından hazırlanır. Anne adayları özençleri ve imkânları dâhilinde gerekli gördükleri eşyaları alırlar. Toplumda çekirdek aile düzeni olduğu ve kayınvalide yanında yaşamamanın tamamen bittiği Kütahya merkezde yaşayan yerli ailelerde eskiye nazaran geleneksel hazırlıklar yapılmamaktadır. Daha çok gösteri ve özendirmeye dayalı olan ve bizim kültürümüzle örtüşmeyen baby shower partileri, hamile albümleri, özel doğum sonrası kıyafetleri hazırlanıp bunlar sosyal medyada paylaşılmaktadır.

2. Doğum

2.1. Doğum Esnası

Doğum, sancıların gelmesi ile başlar. Eski dönemlerde doğumlar evde, mahalle ebeleri tarafından yaptırılır. Mahallenin yaşlı ve tecrübeli kadınları da doğuma yardım için gelirler. Doğum için gerekli malzemeler hazırlanır. Su kaynatılır, temiz çarşaf serilir.

Eskiden hastanede doğum yapmak ayıp sayılır (KK. 1,2,3,4,7).

Doğumun başladığı anneye ve bebeğe nazar değebilir ya da doğum güç olur kaygısı ile herkese söylenmez (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Bebek doğduktan sonra bebeğin eşi anne rahminden çıkartılır. Ayak değmedik bir bölgeye gömülür (KK. 9,10).

2.2. Göbek Kordonunun Kesilmesi - Saklanması ve Bebeğin Müjdelenmesi

Doğumun sağlıklı gerçekleşmesinin ardından babaya, dedeye müjde verilir. Müjdeyi veren kişi muştuluk adı verilen hediye ister. Babanın ve dedenin imkânları dâhilinde bu hediye altın, para ya da o dönem için ihtiyaç sayılan bir nesne olabilir.

Ebe, bebek doğduktan sonra kordonunu temiz bir makasla ya da jilet ile keser. Göbek bağı, en az dört parmak uzunluğunda kesilip sıkıca bağlanır (KK. 3,4,9,10).

Bebeğin doğumundan bir hafta on gün sonra göbek bağı kuruyarak düşer. Bebeğin göbek bağına konulduğu yer ile bebeğin geleceği arasında bağlantı kurulur. Bebeğin ileride yüksek mevkilere gelmesi için evin çatısına atılır, evine bağlı ve evcimen olması için evin içinde bir sandığa konular, eğitimi olsun diye okul bahçelerine gömülür, dinine bağlı bir karakterde olması talebi ile cami bahçesine gömülür. Olmasını istediği bir meslek varsa örneğin doktor, hemşire, öğretmen çalışılan kurum neyse oranın bahçesine gömülür (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Doğumu yaptıran ebeye, para, altın, kıyafet, basma, ayakkabı, havlu, tavuk, yumurta gibi hediyeler verilir, ya da içerisinde patik, şalvar takımı, dane, seccade gibi eşyaların bulunduğu bohça verilir. Ebeye verilecek hediye ailenin maddi durumu ve doğan çocuğun cinsiyeti ile de bağlantılıdır. (KK. 3,8,9,10).

Günümüzde doğumlar hastanelerde sağlık uzmanlarınca yapılmaktadır. Bebeklerin cinsiyeti daha önceden bilindiği için doğumhane kapısında bekleyen aile efradına doğumun nasıl geçtiği, anne ve bebeğin sağlığı hakkında bilgi verilmektedir. Bilgilendirme işini hastane görevlileri yaptığı için müjdelik almaları da hastane kuralları çerçevesinde yasaktır. Göbek bağı kurduktan sonra aile tarafından ilerideki sağlık sorunlarına karşı kullanılması için saklatılmaktadır. Göbek bağına kesilmesi, saklanması ve doğumun müjdelenmesine dair geleneksel unsurlar yerini modern ve tıbbi uygulamalara bırakmıştır.

3. Doğum Sonrası

3.1. Bebeğin ve Annenin Giydirilmesi - Bebeğe İlk Gıdanın Verilmesi

Doğumdan sonraki evrede annenin lohusalığı başlar. Başında bulunan ebe ve diğer büyükler tarafından annenin vücudu temizlenir ve lohusa kıyafetleri giydirilir. Doğum ile birlikte bebek dünyaya gözlerini açar, anne içinse yeni bir dünya başlar.

Doğumdan hemen sonra bebeğin bedeni temiz nemli bez ile silinir. Üşümeden hemen giydirilir. Altına bezi bağlanır annenin kucağına verilir. Kıyafetlerin renkleri cinsiyete göredir. Kız ise pembe, erkek ise mavi renkli giysiler giydirilmiştir. Yaz da olsa kış da olsa bebek “kuş kanadında yel alır” inancı ile patiği, eldiveni, şapkası, yeleşti kundaklanmadan önce giydirilir (KK. 1,3,7,9).

Bebek kolları ve bacakları dümdüz yapıldıktan sonra vücudunun ileride dik ve düz olması, uyku esnasında elini ayağını oynatarak kendisini uyandırmaması ve üşümemesi için sıkıca kundaklanır (KK. 3,4,8,9).

Bebek anneden sonra ilk kez kayınvalidenin kucağına verilir. Babaanne besmele ve dua ile kucağına alır. Bebeğe ilk gıdanın verilmesi Kütahya'da “ağız açma” olarak tabir edilir. Bebeğin ilk gıdası zemzem suyu, hurma püresi gibi kutsiyeti olan yiyeceklerdir. Ağızı açan kişi de önemlidir. Ailenin yakın çevresinde huyu temiz, ahlakı güzel ve iştahı yerinde olan kişilere bu vazife verilir. Hem huyunun hem de iştahının bebeğe geçeceği inancı ile ağızı açan kişi önemlidir (KK. 2,7,8).

Bebeğin tatlı dilli olması için ağzına bal sürülür. Kundak sarılığı olmaması için limon damlatılır. Bebeğin ağzına okumuş ve dinine bağlı biri olması için Kur'an-ı Kerim değdirilir ya da tozu yalattır (KK. 9,10).

Günümüzde doğumlar hastanede yapıldığı için bebek doğumhanede ebeler tarafından giydirilmektedir. Bebeğin cinsiyeti önceden bilindiği için giydirilen giysinin rengi cinsiyet ile uygundur. Annenin temizlenmesi ve giydirilmesi de ebeler tarafından yapılmaktadır. Bebeğin kundaklanarak uyutulması da son bulan uygulamalar arasındadır. Bebeğin ilk gıdası ise sorun olmaması durumunda, ek gıdaya geçinceye kadar anne sütüdür. Teknolojik gelişme ve tıbbi bilginin artmasına rağmen ağız açmaya dair pratiklere günümüzde de rastlanmaktadır.

3.2. Lohusalık- Al Basması- Kırk Basması - Çarpması

Doğumdan kırkın çıkmasına kadar geçen sürede yeni doğum yapmış kadınlara lohusa denilmektedir. Yörede lohusa kadınların mezarlarının kırk gün boyunca açık olduğuna inanılır. Bu inanç çerçevesinde kırk gün boyunca onların iyi beslenmelerine, iyi uyumalarına dikkat edilir. Mümkün mertebe yalnız bırakılmazlar. Bırakılırlarsa, al karısı ve albastı olarak isimlendirilen kötü ruhun lohusa kadınlara musallat olacağına inanılır (İnan, 1987: 291). Bu ruh lohusa kadının ve çocuğun kırk gün içerisinde hastalanmasına hatta ölmesine neden olur (Artun, 2014 : 303; Çevirme & Sayan, 2005: 68). Yörede al basmasına dair genel kanı da lohusa kadının uyku esnasında nefessiz kalması ve birinin onu boğduğunu hissetmesidir. İki lohusa kadının aynı ortamda bulunmaması gerekir. Böyle durumlarda birbirlerinden zarar görmemek için üzerlerinde bulunan iğne, düğme, boncuk gibi nesnelere değışilir. Kırk çarpmasına kırk basması da denilir.

Al basmasını diye annenin başına doğumdan hemen sonra kırmızı kurdele ya da kırmızı taç takılır (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Anne kırk gün boyunca evde yalnız kalmaz. Yalnız bırakılırsa al karısının onları boğacağına inanılır. Eski dönemlerde kayınvalide ile birlikte yaşadığı için lohusalarda da bu durumdan korunmuş olur. Anne ve bebeğin bulunduğu odaya, bebeğin altına bıçak, yastığın başucuna Kur'an-ı Kerim ve muska koyulur. Bebek beşğinden besmele ile kaldırılıp besmele ile yatırılır. Kötü ruhların musallat olmaması için lohusa kadın ocak başına oturtulmaz. Lohusa kadının yattığı

odanın kapı arkasına çalı süpürgesi koyulur. Süpürgeyi kadını fena ruhlardan koruduğuna inanılır. Lohusanın üzerine kapı kapatılmaz (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

İki kırklı kadın aynı ortamda bulunursa bebekleri zayıflar ve huysuzlaşır. Hatta bacakları çapraz olur. Kırk çarpması olan çocuklar nefesi kuvvetli olan ocaklara götürülerek okutulur, küllü su ile yıkanır ve kullanılan su daha sonra dört yol ağzına dökülür (KK. 9,10).

Kırkı çıkmamış anneler başka lohusa kadınlar ile karşılaşmasın diye kırk gün boyunca düğün ve cenaze evlerine götürülmez. Kendisi gibi kırkı çıkmamış birisi ile karşılaşırsa üzerindeki herhangi bir nesnenin yerini değiştirmesi gerekir (KK. 2,3,6,7).

Kırk çarpmasına uğramış lohusa kadının bu durumdan kurtulması dua ve muska ile olur (KK. 2,10).

Günümüzde de lohusalık döneminde anne ve bebeğin sağlığına dikkat edilmektedir. Annenin kendini iyi hissedene kadar dinlenmesi tıbbi açıdan da gereklidir. Sağlığa kavuşmak için yapılan bu uygulamalar içerisinde al basması ve kırk çarpmasına dair inanç ve pratikler bulunmamaktadır. Aksine annenin ve bebeğin iyi olması durumunda normal hayatlarını aksatmadan bir an önce toplum içerisine karışıp sosyalleşmeleri yönünde davranışlar sergilenmektedir. Doğumdan sonra annenin vitamin, mineral ve protein eksiklikleri giderildiği için doğum sonrası bunalımları daha çabuk atlatılmaktadır. Toplumun, çekirdek aile yapısı nedeni ile doğum yapan kişilerin başında aile büyükleri bekleme de özellikle anneanneler, doğum yapan evlatları iyileşip bebeğe bakabilecek hale gelinceye kadar yardımcı olurlar.

3.3. Bebeğe İsmi Verilmesi

Türk kültüründe çocuğa verilen ismin onun kaderini etkileyeceği inancı mevcuttur. Bu doğrultuda çocuklara isim verilirken ayrı bir özen gösterilmiştir (Türkaş, 2019: 36). Ailelerin evlatları için seçtiği isimler onların kaderlerinin belirlerken diğer taraftan da ailelerin dünya görüşleri, sosyal çevreleri, dini anlayışlarını yansıtır. Günümüzde çekirdek aile yapısında çocuğa verilecek isimler anne ve baba tarafından belirlenir. Hatta aradaki anlaşmazlıklar nedeni ile çocuklara çift isimler verilir. Eski dönemlerde ise bebeğin isminin ne olacağına aile büyükleri karar vermişlerdir. Bu isim daha önce vefat etmiş dede ya da nenelerin isimlerinden seçilir. Genellikle kız ise büyük kayınvalidenin adı erkek ise dedelerin adlarından biri verilir. Anne isim konusunda söz sahibi değildir.

Çocuğun ismi evin büyüğü ya da camii imamı tarafından kulağına ezan okunarak koyulur. Çocuğa isim vermek için uzun süre beklenmez. Aksi takdirde bebeğin inatçı bir karaktere sahip olacağı düşünülür (KK. 3,5,9,10).

Kız evladı olanlar erkek çocuk, erkek evladı olanlar ise kız çocuğu istemektedir. Toplum içerisinde genel kanı “Allah’tan sağlıklı ve hayırlısı” şeklindedir. Ama bir taraftan da bir sonraki evlatlarının aynı cinsten olmaması için Döndü, Döne isimleri koyulur (KK. 1,2,3,6).

Bir daha çocuk sahibi olmak istemeyen aileler son doğan çocuklarına Soner, Dursun, Durmuş, Songül, Yeter gibi isimler verirler. Bir önceki doğumunda bebeğini kaybeden aileler son doğan çocuklarına genellikle Yaşar ismini koyarlar. Arife ya da bayram gününde doğan çocuklara kız ise Arife, Erkek ise Ramazan ya da Bayram gibi isimler verilir (KK. 5,7,8,9,10).

Çocuk sahibi olamayan çiftler, türbe ziyareti neticesinde evlat sahibi oldularsa bebeklerine türbede yatan şahsın adını koyarlar (KK. 10).

Verilen isimlerin Kur’an-ı Kerim’de geçmesine dikkat edilir (KK. 1,3).

İsmi konulacağı zaman ve mevlidinde bebeğe beyaz kıyafetler giydirilir (KK.1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

3.4. Göz Aydın Ziyaretleri

Doğumdan hemen sonra göz aydın ziyaretleri başlar. Başta yakın akrabalar olmak üzere eş, dost, komşular doğu evine ziyarete gelirler. Gelirken yanlarında süt, yoğurt, bisküvi, meyve gibi hasta ziyareti için uygun olan ihtiyaç duyulacak nesnelere götürürler. Günümüzde de bu ziyaretler aynı şekilde devam etmektedir. Doğumun gerçekleştiği gün yakın akrabalar hastaneye gider. Anne daha kendine gelmeden göz aydın ziyareti başlar. Bir taraftan bebeği doyurma telaşı diğer taraftan gelenler ile sohbet etme zarureti günümüzde doğum yapan kadınları en fazla yoran uygulamalardandır.

Doğumdan birkaç gün sonra göz aydın ziyaretleri başlar. Bu ziyaretler hasta ziyareti gibi kısa tutulur. Maksat aileyi tebrik etmek, sevinçlerini paylaşmak ve bebeği görmektir. Göz aydın ziyareti için evin misafir odasına lohusa yatağı yapılır. Doğum yapan kişi burada yatar. Gelenler hem anneyi hem de bebeği görür. Lohusa yatağını kayınvalide yapar. Gelinin çeyizinde olan dantelli örtüler serilir. Göz aydına gelenlere lohusa şerbeti ikram edilir. Ailenin maddi durumu iyi ise misafir ikramına ve temizliğe yardımcı olması için kadın çağrılır (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

3.5. Doğu Yatağı ve Doğu Mevlidi

Kütahya doğu merasimlerinin olmazsa olmazları arasında doğu yatağı gelmektedir. Annenin kendisini iyi hissetmesinden sonraki aşama doğu yatağının hazırlanması ile doğu ziyaretlerinin başlamasıdır. Kütahya Osmanlı Devleti zamanında şehzade şehri olması sebebi ile giyimden yemeğe, düğünden nakışa pek çok alanda saray kültürünün ihtişamına dair izleri görmek mümkündür. Doğu yatağı daha çok merkezde yaşayan yerli aileler tarafından ve genellikle ilk çocuklara yapılmaktadır (Er, 2018: 1285). Doğu yatağı hazırlanırken sandıklarda bekletilen en değerli gümüş ve sim sarmalar, bohça ve perdeler, yatak örtüleri, iğne oyalı tülbentler kullanılır (Özker, 1997: 47). Gözaydın ziyaretlerinin bitmesine müteakip doğu yatağı yapılır. Yatak yapılırken kız annesi bebek çeyizini getirir. Yatağın yapılmasının içerdiği mesaj misafir kabul ediyoruz manasındadır (KK. 5,13).

Geçmişte doğu yatağı yapılacağı gün bütün eşe dosta haber verilir. Kayınvalide o güne özel yemekler hazırlar. Yatağa el işlemeli baş tülbentlerinden, çevre ve uçkurlardan, kurbağa, fare, yılan, kelebek ve güneş şekilleri yapılır. Güneş eve doğan bereketi, yılan sağlığı temsil ederken sıçan ve fare ise nazardan korunmayı sağlamaktadır. Kurbağa şeklini vermeden evvel kumaşın içine çörek otu ve üzerlik otu koyulur (KK. 1,3,10,11,12,13).

Yatağın yapılmasında kullanılan işleme oranı, işlemlerin ağırlığı ailenin ve aile efradının varlık durumunun da göstergesidir. İşlemlerin yanı sıra yatağın üst kısmının ortasına incili tuğra ya da elmas asılır (KK. 5,11,12).

Yatak evin en geniş, misafirlere en fazla alabilecek yerine kurulur ve kırk gün boyunca burada kalır. Doğum yapan kadın taht gibi yüksek ve ihtişamlı olan bu yatağa lohusa kıyafetlerini giyerek oturur. Gelen misafirlere ikramlar yapılır. Lokum, lohusa şerbeti ve arkasından da kahve ikram edilir. Bebek kız ise fıstıklı, erkek ise fıstıklı lokum dağıtılır (KK. 1,2,3,4,5).

Doğu hediyesi olarak evvela babaanne önce göz aydın takısı sonra da bebeğin cinsiyetine göre altın, bilezik, sıralı inci, elmas yüzük takar. Altının çeyrek, yarım ya da tam olmasını belirleyen unsur maddi olanaklarıdır. Kız annesi ise yaptığı bebek çeyizine ilave olarak evladının ilk çocuğuna gramis altın takar.

Doğu ziyaretine gelenler yakın akraba ise takım yemek olarak tabir edilen et, pilav, çorba, börek ve dolmadan oluşan yemek getirirler. Bu yemekler hep birlikte yenilir. Gitmeden hediyelerini takdim ederler. Eskiden tekstil ürünleri bu derece yaygın olmadığı için daha çok altın takılmaktadır. Altının gramını ise akrabalığın yakınlık derecesi belirlemektedir. Hediye olarak

verilen altınlar doğu yatağı üzerinde bulunan doğu yastığı şeklinde tabir edilen ve bu iş için hazırlanmış küçük bir yastığa iğnelenir (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Gelen altınları bebeğin annesi almaz. Kayınvalide torunu için saklar. Gelen altınların çoğu onun daha önce götürdüğü aileler tarafından takıldığı için ve aynı zamanda birlikte yaşandığı için bu olay normal karşılanır (KK. 3).

Doğu ziyaretleri ve kırkların çıkmasından sonra evde isteyen aileler mevlit okutur. Mevlide doğuya ve göz aydınına gelen kişiler çağrılır (KK. 5,12).

Günümüzde maddi olanakları müsait olanlar diğer çocuklarına da yatak yaptırırlar. Yatak yüksek bir zemin üzerine etrafına dört direkli bir iskelet konularak yapılmaktadır. Eski dönemlerde bu direkler ahşaptan olurken günümüzde metal çerçeve kullanılmaktadır (KK. 1,12).

Kurulan iskeletin üzerine işlemeli kumaş ile kaplanır ve boğum verilir. Bohça, iğne oyası ve işlemeli diğer örtüler ile süslenir (KK. 5,11,12,13).

Anneanne bebek çeyizi denilen beşik, uyku takımı (yorgan, battaniye, yastık kılıfı), zıbınları, dış kıyafetleri ve kışlıkları yapmak ile mesuldür. Kız annesi doğu yatağı yapılırken kahve ve şeker de getirir (KK. 1,2,3,8,9,10).

Günümüzde göz aydın ziyaretlerinin bitmesinden sonra doğu ziyareti başlar evi müsait olanlar ve doğu mevlidini evde okutacaklar doğu yatağını evine kurdurmaktadır. Belli bir süre yatak evde kalır. Mevlidi salonda okutacaklar o gün için doğu yatağını salona kurdururlar.

Günümüzde doğu yatakları bu işi meslek edinmiş nakış ustaları tarafından yapılmaktadır. Eskiden sosyalleşme vesilesi olan yatak yapma toplantılarına günümüzde rastlamak imkânsızdır. Yatağın yapımında kullanılan malzemeler her evde olabilecek türden değildir. Bu işin ustaları yatağın yapımında kullanılacak gerekli eşyayı yanında getirir (KK. 11,12,13).

Evde kurulan yatağa anne her zaman çıkmaz sadece mevlit okutulursa o zaman çıkar. Düğün salonunda kurulan yatak birkaç saatliğinedir ve anne buraya ağır elbiseleri ile çıkıp oturur. Bebeğe doğu hediyesi olarak sadece yakın çevre altın takar. Diğer eş dost bebek için ihtiyaç olabilecek kıyafetler getirirler (KK. 8,11,12,13).

Eve doğu için gelen misafirlere önce lokum ve lohusa şerbeti ikram edilir. Daha sonra gelen misafirin yakınlık durumuna ve sayısına göre kek, börek, pide tatlı ikramlarında bulunulur. Düğün salonunda yapılan mevlitler ya pideli ya da yemeklidir. Kapıdan içeri girenlere doğu hatırası küçük hediyeler kolonya ve lokum ikram edilmektedir. Mevlit esnasında lohusa şerbeti ikram edilir. Mevlit bitince de yemek ikramı yapılır ve misafirler uğurlanır. Düğün salonlarının yanı sıra her daim yatakların kurulu vaziyette bekletildiği Kütahya konakları da mevlit okutmak için sıklıkla tercih edilen yerler arasındadır.

3.6. Kırklama - Kırk Uçurma

Annenin ve bebeğin doğumdan sonraki kırk günlerinin dolmasının ardından kırklanma adı verilen banyo yapılır. Kız çocukları eksik olur diyerek onların kırklanması otuz sekizinci günde gerçekleştirilir. Eski dönemlerde banyo imkânı, evlerin ısıtma sorunu, doğum yapan kişinin bedeninin yorgunluğu, kırk gün boyunca mezarlarının açık olduğu ve vücudu daha da zayıf düşerse kırk basmasına uğrayabileceği korkusu ile tam manada doğum banyosunun yapılmasını her zaman mümkün kılmamaktadır. Kırkinci gün hem bebek hem de anne açısından tehlike arz eden dönemin bittiğinin göstergesidir. Kırklama ile anne ve bebek bedenen toparlanmış, kendisine zarar verebilecek olan ruhların şerrinden kurtulmuş olur. Kırk uçurma ise ilk kırk günün dolması ve kırklanmanın ardından bebeğin ve annenin sokağa çıkmaya başlanmasıdır. Kırkı çıkan bebek anneannesinden ve yakın çevresinden başlayarak ev ziyaretlerine gider. Bu gezmeler hem bebeğin

hem de annenin kritik dönemi atlattığını gösterir. Yapılan bu ziyaretlere yörede kırk uçurma denilir.

Kırklama suyu hazırlandıktan sonra bebek yıkanmadan evvel beşer beşer kırka kadar sayılır. Bebeği yıkayacak olan kişi her beş sayıda avuç içi ile suya dokunur (KK. 1,2,3,10).

Bebeğin kırklanması genellikle anneanne ve babaanne ile yapılır. Bebeğin suyuna kırk tane küçük yıkanmış taş ve altın yüzük atılır (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Kırklama suyuna yüzük ve taşın yanında kilit ve anahtar da atılır. Vücuduna ve başına kırk tas su dökülür. Bebeğin kırklanması bittikten sonra anne de kalan suyu arttırarak kendini kırklar (KK. 2,8,9).

Bebeğin kırklanması için hazırlanan su, ılistirinin (süzeğinin) üzerinden bebeğin vücuduna üç defada dökülür (KK. 9).

Bebeğin kırklama suyuna altın, gümüş, bozuk para gibi madeni nesnelere koyulur. Güzel kokması için gül yaprağı atılır (KK. 6,7).

Kırk uçurma ziyareti anneanneden başlar. Birlikte yemek yenilir. Bebeğe hediyeler verilir. Daha çok aile bireylerinin sayısı kadar yumurta verilir. Bebek ve ailesi hediye vermeden uğurlanırsa evi sıçanların basacağına inanılır. Bebeğe doğuya gelen ailelere iade-i ziyaret yapılır. Bu ziyaretlerde yumurtanın yanı sıra kıyafet, bebek mama kapları hediye olarak verilir. Kırk uçurmanın ardından bebek ve anneye sokağa çıkma serbestliği başlamış olur (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Saçları beyazlayana kadar ömrü olması için bebek evden çıkarken saçına un serpilir (KK. 1).

Günümüzde yıkamak için ilk kırk gün beklenmez, bebeğin göbek bağının düşmesinden sonra ilk banyosu yaptırılır. Hatta her gün yıkanması rahat uyuması ve hızlı sağlıklı gelişmesi açısından önemlidir. Anne de ilk banyo için kırkinci günü beklemeyiz. Hatta anne sütünün hemen gelebilmesi için doktorlar tarafından duş alınması önerilir. Evlerin sıcak olması, sıcak suyun sürekliliği, annelerin bilinçli olması gibi dönemin sağladığı imkânlar geleneğe dair pratiklerin farklılaşmasını sağlamıştır. Kırklama uygulaması günümüzde de halen yapılmaktadır.

4. Doğum Öncesi, Esnası ve Sonrasına Dair Yörede Nazara Karşı Söylenen Tekerlemeler - Deyimler, Atasözleri ve Temenni İçeren Sözler - Ninniler

Hamileliğin başlamasından itibaren hamile kadına ve bebeğe nazar değmesinden korkulur. Buna sebep olabilecek kem göz ve sözden kaçınılır. Yeni doğan bebek herkese gösterilmez. Özellikle regli döneminde olan kadınlar bebeğe bakarlarsa bebeğin yüzünde lekeler çıkacağına inanılır. Kem gözü kuvvetli olduğuna inanılan kişilerin yanında bebeğin hiç uyumadığından ve yemediğinden bahsedilir. Hatta bebek, onlar fark etmeden çimdiklenerek ağlatılır. Bebekler sevilirken nazar değmemesi için “çikin”, “çelimsiz”, “köpek eniği” gibi tabirler kullanılır. Eve misafir gelip gittiğinde bebekte ağlama ve uykusuzluk olursa üzerlik otu yakılarak evin her köşesine şu tekerlemeler söylenerek gezdirilir.

Üzerliğim üzersin,
Her evleri gezersin,
Nazarları bozarsın,
Altmış yetmiş,
Çıkmış gitmiş,
Üstüne söyleyen,
Kahpeler, yalıklar,

Adamsa daş.....dan,
Kadınsa memelerinden,
Çatlasın gitsin (KK 1,2,3,4,8).
Aynı tekerlemenin versiyonları ise şöyledir:
Üzerliksin nazarlıksın,
Her dertlere devasın,
Ak göz, kara göz,
Mavi göz, yeşil göz,
Hangisinin nazarı değmişse onları boz (KK. 1,8,9).

Elemtere fiş,
Kem gözlere şiş,
Üzerlik çatlasın,
Nazar eden patlasın,
Üzerlik havasın,
Her dertleri savasın,
Ak göz, kara göz,
Mavi göz, ela göz,
Üstümüze söyleyen kullar,
Bozulsun nazarlar (KK. 6.7.10).

Kaynak kişilerin aktardığı deyim, atasözü ve temenni içeren sözler şunlardır:
Tatlıyı yiyen atlıyı doğurur (KK. 2,3,4).
Gelen kovulmaz doğan boğulmaz (KK. 1,9,10).
Et yumağı büyümeden ip yumağı ele alınmaz (KK. 1).
Çocuk olan evde dedi kodu olmaz (KK. 1,8).
Evladın tahtını yaparsın, bahtını yapamazsın (KK. 5,2).
Seversen oğlanı sev, kız kendini sevdire (KK. 6,9).
Kız doğdu (KK. 10).
Adam olacak çocuk b.kundan belli olur (KK. 2).
Yok büyümez, çöp büyür (KK. 1,5,6).
Allah düz kurtarsın (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).
Eli ayağı düz olsun (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).
Allah bağışlasın (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).
Ayağı uğurlu, başı devletli olsun (KK. 6,7,9,10).

Allah analı babalı büyötmek nasip etsin (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Hayırlı evlat olsun (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Vatana millete ailesine hayırlı insan olsun (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Allah mürüvvet günleri göstereyin (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Allah acılarımı göstermesin (KK. 1,2,4,9).

Allah iki cihanda yüzünü güldürsün inşallah (KK. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10).

Bebek doğduktan sonra bebeğı uyutmak anneye birlikte babaannenin de vazifeleri arasındadır. Evde ninni söyleyerek bebeğı uyutan babaanne, evin temizliğini, işini ve aşımı yapan ise annedir. Kaynak kişilerden bize aktarılan ninni örnekleri şunlardır:

Hu hu hu kuşu,

Kuş çıkamamış yokuşu,

Çam dibidir yuvası,

Mama getirsin babası,

Hu hu hu hu nenni nenni (KK. 1,2).

Dandin dandin danister,

Ninesinden don ister,

Hu!, Hu!, Hu!, Hu!

E..., e..., e...,e...(KK. 1,3).

Dandini dandini dastana,

Danalar girmiş bostana,

Kov bostancı danayı ,

Yemesin lahanayı,

Hu!, Hu!, Hu!, Hu!

Lahanayı yedi kökünü de yer,

Benim kızım lokum yer,

Uyusunda büyüsün,

Tıpış tıpış yürüsün (KK. 1,6,7).

Bahçeye kurdum salıncak,

Eline de verdim oyuncak,

Benim yavrum uyuyacak,

Nenni nenni nenni (KK. 5,7,9).

Beşiğini sallarım,
Düşmesin yavrum bağlarım,
Babası nerde kuzumun,
Gitti gelmedi ağlarım (KK. 1,8,9).

5. Sonuç

Toplum ve aile bireyleri açısından önem arz eden ve mutluluk kaynağı olan doğum ile ilgili Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Kütahya'da da uygulamalar mevcuttur. Şehrin tarihi dokusundan kaynaklı oluşumlar sancak beyliği olmasının getirdiği ihtişam şehrin sosyal yaşantısında doğuma dair uygulamalar da dâhil olmak üzere pek çok alana tesir etmiştir. Yapılan pratiklere baktığımızda eski Türk inanç sistemine dair uzantılar, İslâmi kisve ile varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Kötü ruhlardan kaynaklandığına inanılan pek çok hastalık modern tıbbın tedavi usulleri sayesinde iyileştirilmektedir. Çocuğu olmayan kadınlar önce modern tıbbın sağladığı hizmetler ile tedavi olmaktadır. Aldıkları tedavi onları çocuk sahibi yapamıyorsa son çare olarak yatır ve türbe ziyaretinde bulunmakta, dinsel ve büyüsel uygulamalara başvurulmaktadır. Bebeğin cinsiyeti önceden öğrenildiği için bu yöndeki uygulamalar günümüzde yok denecek kadar azdır. Hamilelik dönemi kaçınımlar ise kısmen devam etmektedir. Özellikle bebeğin ruh gelişimi üzerinde etkili olacağına inanılan Kur'an-ı Kerim dinletme, hamilelik süresince yalan söylememe, haram olduğunu düşündüğü gıdalardan uzak durma ve insanları küçümsememeye dair uygulamalar devam etmektedir.

Doğum öncesi hazırlıkları daha çok çekirdek aile yapısına uygun olarak anne ve baba tarafından yapılmakta, ihtiyaç duyulduğunda aile büyükleri maddi ve manevi açıdan yardımcı olmaktadır. Bebek çeyizi uygulaması kısmen devam etmektedir. Doğumlar hastanelerde bu işin uzmanı olan sağlık ekipleri tarafından yapılmakta anne ve bebeğin mümkün mertebe hastalanmamasına özen gösterilmektedir. Annenin ve bebeğin sağlıklı olması, olamadığı zamanlarda bunun tıbbi izahının olması al basması inancının kaybolmasına neden olmuştur. Buna rağmen pek çok lohusa kadına doğumdan çıkar çıkmaz al taç takılır ya da al tülbent bağlanır. Bebek yastıklarının altında hem bıçak hem de Kur'an-ı Kerim bulunur. Kırk çarpmasına dair uygulamalar yerini modern çağın bilimsel tedavilerine bırakmıştır. İsimler verirken karar merci olan kayınvalide ve kayın pederin yerini bu işin bedensel ve ruhsal her türlü sıkıntısını çeken anne ve babalar almıştır.

Göz aydın ziyaretleri ve doğu yatağına dair uygulamalar ise güncellenerek varlığını devam ettirmektedir. Evlerin yerini salonlar, yatak yapan eş dost ve akrabanın yerini ise bu işi meslek edinmiş nakış ustaları almıştır.

Bebek ve anne kendini iyi hissettiği anda hayata karışmakta ve ilk banyosunu yapmak için kırkinci günü beklememektedir ama kırklama ve kırk uçurmaya dair pratiklerde yapılmaya devam etmektedir. Ninni söyleme geleneği kısmen devam etse de annelerin meşguliyetinden dolayı elektronik ortamlardan dinletilmektedir.

Kütahya merkezde doğum öncesi, esnası ve sonrasına dair uygulamalar modern çağın getirdikleri yeniliklere paralel olarak ve kendini güncelleyerek varlığını kısmen de olsa sürdürmeye devam etmektedir.

Kaynakça

Araz, R. (1995). *Harput'ta eski türk inançları ve halk hekimliği*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- Artun, E. (2004). Halk kültüründe değişim, halk kültüründe değişim. *Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kocaeli Üniversitesi, 5*, 57-71. Kocaeli: Motif Halk Oyunları Eğitim ve Öğretim Vakfı Yayınları.
- Artun, E. (2006). *Halk kültürlerinin gelecek kuşaklara taşınması Adana halk kültürü*. Adana: Ulusoy Matbaacılık.
- Artun, E. (2014). *Ansiklopedik halk bilimi/halk edebiyatı sözlüğü*. Adana: Karahan Kitapevi.
- Boratav, P. N. (2013). *100 soruda türk folkloru*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Çevirme, H., & Sayan, A. (2005). Al karısı inanmaları ve bilim. *Milli Folklor Dergisi, 9(65)*, 67-72.
- Ekici, M. (2006). *Halkbilgisi (folklor) derleme ve inceleme yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Er, B. (2018). Kütahya ilinde doğu ve sünnet yatağı hazırlama geleneği. *Ulakbilge, 6(28)*, 1281-1297.
- İnan, A. (1987). *Makaleler ve incelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kadirzade, K. İ. (2005). *Âdetler inançlar ve Türklerin soy kütüğü meselesi*. (A. Doğan, Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 2005).
- Kalafat, Y. (2012). *Azerbaycan, İran, Anadolu, Irak halk inançları hattı*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kütahya Ansiklopedisi. (1999). *Kütahya ansiklopedisi*. Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kütahya Belediyesi. (2001). *21. y.y. başlarında Kütahya*. Kütahya: Ak Ajans Basım Yayın Gazetecilik ŞTİ.
- Örnek, S. V. (1995). *Türk halk bilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Örnek, S. V. (2000). *100 soruda ilkelerde din, büyü, sanat, efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Özker, M. (1997). *Kütahya geleneksel düğün giysileri ve el işlemleri*. Ankara: Turizmi Geliştirme Vakfı Yayını.
- Taş, H. (2002). *Bursa folkloru, Bursa ili gelenek ve görenekleri üzerine karşılaştırmalı bir araştırma*. Bursa: Gaye Kitapevi.
- Türktaş, M. M. (2019). Türklerde ad verme ile ilgili bazı tespitler. *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilim Araştırmaları Dergisi, 7(17)*, 34- 44.

EKLER**EK 1: Kaynak Kişi Bilgi Tablosu**

KK. No	İsimlerin İlk Harfleri	Cinsiyeti	Yaşı	Eğitim Durumu	Mesleği	İkametgâh Adresi
KK.1	G.B.	Kadın	70	Lise	Ev hanımı	Kütahya
KK.2	E.Ö.	Kadın	71	Lise	Emekli	Kütahya
KK.3	S.G.	Kadın	76	İlkokul	Ev hanımı	Kütahya
KK.4	F.K.	Kadın	83	İlkokul	Ev hanımı	Kütahya
KK.5	Ş.S.	Kadın	78	İlkokul	Ev hanımı	Kütahya
KK.6	L.Ö.	Kadın	63	Ortaokul	Ev hanımı	Kütahya
KK.7	M.T.	Kadın	71	İlkokul	Ev hanımı	Kütahya
KK.8	B.B.	Kadın	55	Lisans	Emekli	Kütahya
KK.9	U.B.	Kadın	85	İlkokul	Ev hanımı	Kütahya
KK.10	G.Ö.	Kadın	76	İlkokul	Ev hanımı	Kütahya
KK.11	C.D.	Kadın	48	Lisans	Kütahya Olgunlaşma Enstitüsü El Sanatları Bölümü Nakış Öğretmeni.	Kütahya
KK.12	H.T.	Kadın	49	Lisans	El Sanatları Ve Nakış Ustası	Kütahya
KK.13	G.Ç.	Kadın	38	Lisans	Kütahya Olgunlaşma Enstitüsü El Sanatları Bölümü Nakış Öğretmeni.	Kütahya

EK 2:

Resim 1: *Eski Dönemlere Ait Evde Yapılan Doğu Yatağı Örneği*

Resim2: *Nakiş Ustası Hatice Tabakoğlu'nun Sanat Evinden Eski Dönemlere Ait Ön ve Yan Tarafına İncili Tuğra Asılmış Doğu Yatağı Örneği*

Resim 3: *Kütahya Olgunlaşma Enstitüsü'nün Sergi Salonunda Yer Alan İçerisinde Farklı Pek Çok Desenin ve İçi Çörek Otu Dolu Kurbağa Figürünün Bulunduğu Doğu Yatağı Örneği*

Resim 4: *İnci Bebeğin Doğu Yatağı Örneği*

Resim 5: Hilal Bebek ve Annesinin Doğuş Çeyizi İle Birlikte Çekilmiş Doğuş Yatağı Örneğı

Resim 6: Salih Bebeğın Salona Kurulan Doğuş Yatağı Örneğı

Resim 7: *Bebek Çeyizi ve Altın Yastığının Bulunduğu Doğu Yatağı Örneği*

KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi bünyesinde 3 enstitü, 10 fakülte, 2 yüksekokul ve 14 meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Araştırmacı, üretken, kişisel ve mesleki alanda kendini sürekli geliştiren, çevreye ve topluma duyarlı, yenilikçi, etik değerlere bağlı erdemli bireyler yetiştirmeyi amaç edinen üniversite. Kentin, bölgenin ve ülkenin yaşam kalitesini artırıcı hizmet ve çözümler sunmayı kendisine görev edinmiştir.

KÜTAHYA ZAFER ANITI

Çatılmış silahların uzaktan görünüşü veya alev alev meşale hissini uyandıran Zafer Anıtı, acil manası ile Kurtuluş Savaşını sem bolize eder. Anıtı bir bütün olarak meydana getiren değişik yöndeki üçgen bloklar; milletimizin, yakın ve uzak milletlerin göstermeye hazırlandıkları haksızlığa fevran, iç ve dıştaki düşman kuvvetlerinin mukabil hareketlerini ve çeşitli müdahalelerden sonra, milletin tek vücut halinde birleşerek kazandığı 30 Ağustos Zaferini canlandırır ve gelecek nesilleri Türk milletini içte ve dışta meydana gelebilecek kötü tesirlere karşı, er geç birleşerek zafere gidebileceğini sembolize eder.

AIZANOI ANTİK KENTİ

Aizanoi Antik Kenti Kütahya Çavdarhisar İlçe merkezinde, Kütahya'ya 50 km uzaklıktadır. Penkalas (Kocaçay) Irmağının yukarı kesiminde tanrıça Meter Steunene'nin kutsal mağarası civarında yaşayan Frigyalıların öncülü olarak antik kaynaklarda geçen Azan adlı mitoloji kahramanının su perisi Erato ile efsanevi kral Arkas'ın birleşmesinden Aizanoi şehrinin ortaya çıktığı sanılmaktadır. Aizanoi Antik Kenti pek çok bakımdan ilkleri barındırmaktadır. Bunlardan birisi de dünyanın ilk borsası olarak bilinen Maceillum alanının Aizanoi'deki tespitidir.